Kosiv Memorial Book

Sefer Ḳosov

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer Kosov (Galitsyah ha-mizrahit) / hotsaʼa la-or ʻa. y. Irgun yotse Kosov veha-sevivah be-Yiśraʻel, ba-ʼarikhat G. Kresel, L. Olitski.
DESCRIPT	430 p. : ill., fold. map., ports. ; 24 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Kosiv.
	Kosiv (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Kosiv.
ADD'L NAME	Kressel, Getzel, 1911-
	Olitsky, L.
ADD'L TITLE	Yizkor book of kehilat Kosow (Kosow Huculski)

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר קוסוב

(גליציה המזרחית)

הוצא לאור ע״י:

ארגון יוצאי קוסוב והסביבה בישראל

בעריכת:

ג. קרסל, עברית

ל. אָליצקי, יידיש

הוצאת „המנורה", תל־אביב

תשכ״ד — 1964

YIZKOR BOOK OF KEHILAT KOSOW

(KOSOW HUCULSKI)

הוצאת „המנורה", תל־אביב, רח' זנגביל 24

„Hamenora" Publishing House

Tel-Aviv, Zangwill st. 24, Israel

נדפס בישראל תשכ"ד

Printed in Israel, 1964

דפוס „ארזי" בע"מ, ת"א, רח' אילת השחר 4, טל. 34294

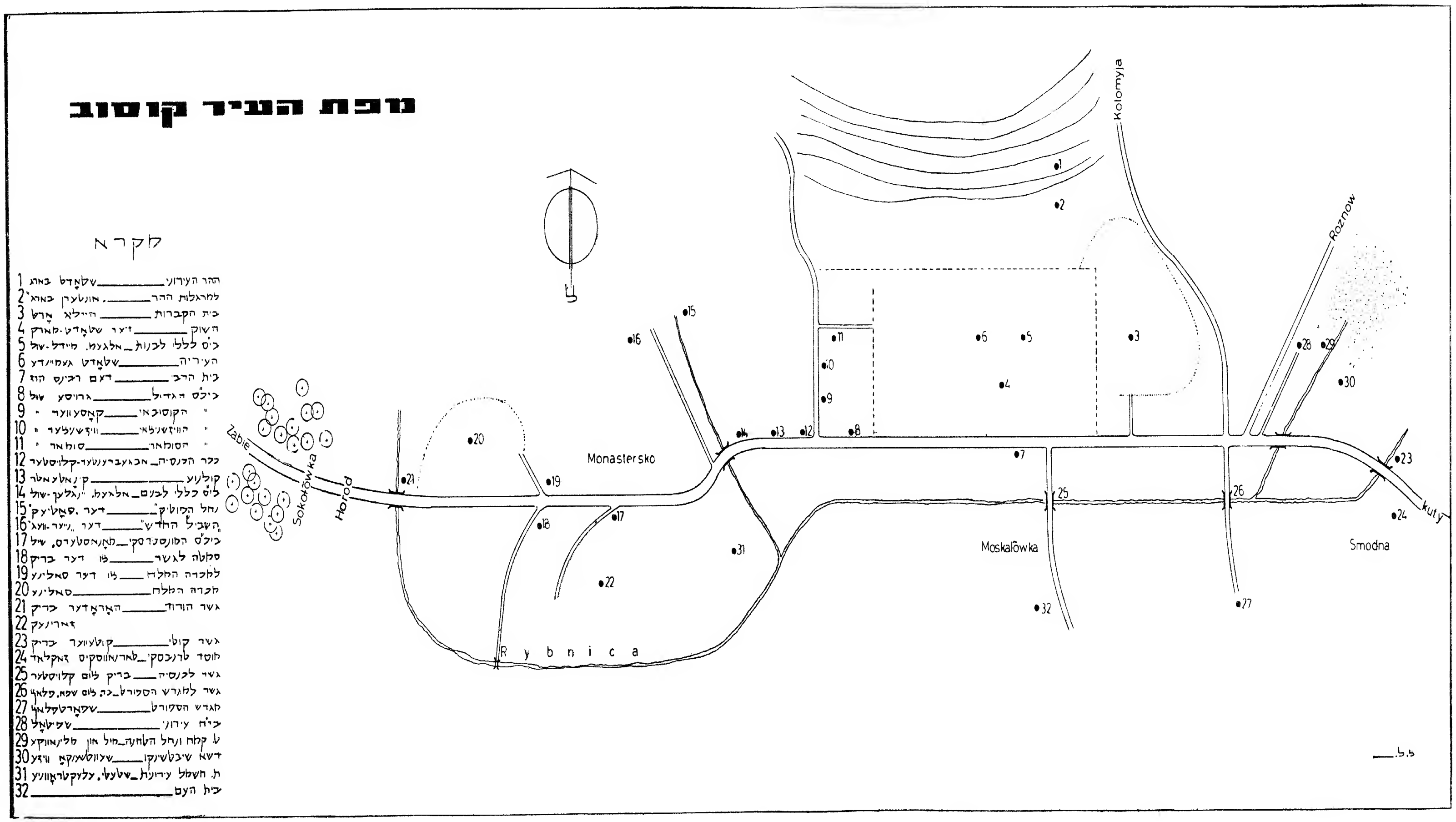

ה. לעוויק — אל מלא רחמים

— הביטו וראו, אם יש מכאוב כמכאובי, אשר עוללו לי —

טוט אַ קוק און זעט, צי איז דאָ אַזאַ ווייטיק, וואָס איז מיר אָנגעטאָן געוואָרן

(מגילת איכה)

מפת העיר קוסוב
מקרא
1 ההר העירוני ____ שטאָדט בארג
2 למרגלות ההר ____ אונטערן בארג"
3 בית הקברות ____ הייליא אָרט
4 השוק ____ דער שטאָדט-מארק
5 בי"ס כללי לבנות _ אלגעמ. מיידל-שול
6 העיריה ____ שטאָדט געמיינדע
7 בית הרבי ____ דאס רבינס הויז
8 ביכ"ס הגדול ____ גרויסע שול
9 " הקוסובאי ____ קאָסעווער "
10 " הוויזשניצאי ____ וויזשניצער "
11 " הסוחאר ____ סוחאר "
12 ככר הכנסיה _ אבגעברענטער-קלויסטער
13 קולנוע ____ קינאטעאטר
14 בי"ס כללי לבנים _ אלגעמ. יינגלעך-שול
15 נחל "הפוטיק" ____ דער "פאָטיעק"
16 "השביל החדש" ____ דער "נייער-וועג"
17 ביכ"ס המונסטרסקי _ מאָנאסטערס. שיל
18 סמטה לגשר ____ צו דער בריק
19 למכרה המלח ____ צו דער סאלינע
20 מכרה המלח ____ סאלינע
21 גשר הורוד ____ האָראָדער בריק
22 זארינעק
23 גשר קוטי ____ קוטעווער בריק
24 מוסד טרנבסקי _ טארנאווסקיס זאקלאד
25 גשר לכנסיה ____ בריק צום קלויסטער
26 גשר למגרש הספורט _ ב. צום שפא. פלאץ
27 מגרש הספורט ____ שפאָרטפלאץ
28 ביה"ח עירוני ____ שפיטאָל
29 ט. קמח ונחל הטחנה _ מיל און מלינאווקע
30 דשא שיבטשינקו ____ שעווטשענקאָ ווייזע
31 ת. חשמל עירונית _ שטעט. עלעקטראָווניע
32 בית העם ____
Zabie
Sokołówka
Horod
Monastersko
Rybnica
Kolomyja
Roznow
Moskalówka
Smodna
Kuty
ב.ט.

תוכן — אינהאַלט

ג. קרסל — **עם הספר על קהילת קוסוב** 7
ל. אַליצקי — **יידיש קאָסעוו** (ליד) 11
א. צ. שטין — **הקדמה** 12

פרקי עבר — זכרונות און שילדערונגען

אברהם צבי שטין — **קוסוב קהילתנו** 19
ד״ר משולם שמחה — **קאָסעוו אין איר לעבנסצייט** 51
ישעיה איש הורוויץ — **ראשיתה של התנועה הציונית בקוסוב** 103
ד״ר יוסף מאיר — **זכרונות ורשמים** 126
הרב מ. ח. אפרים בלוך — **קוסוב ואדמו״ריה** 142
יצחק טננבוים — **קוסוב הציונית** 158
פנינה שטין — **בית־הספר וגן־הילדים העבריים** 159
מלכה ראט — **איידעלע געשטאַלטן** 165
אהרן אפלבוים — **על בעלי־מלאכה ועל אבי ז״ל** 167
זלמן מוילער — **בלעטלעך פון דער פאַרגאַנגענהייט** 170
מענדל מייערן־לאַזער — **דאָס יידישע שטעטעלע קאָסעוו** 173
ד״ר יהודה פליקס — **על קוסוב עירי** 176
יוסף ווינטר — **זכרונות** 182
שלמה קלמן — **בני קוסוב בקיבוץ** 188
יעקב (בוזיע) רייכער — **קאָסעווער געבערג־סוחרים** 193
יוסף ווינטער און ברוך ענגלער — **די פאַרטיי „פועלי־ציון צ. ס.“** 196
ד״ר משולם שמחה — **עס וויינט דאָס האַרץ נאָך אונדזער שטעטל** 202
וויקטאָריע מאַנדעל — **קאָסעוו—קיטעוו** 210
ד״ר ג. רביץ — **זכרונות מעיר מולדתי** 211
מוניע פוקס — **טיפּן און בילדלעך** 212

דמויות — געשטאַלטן

אברהם צבי שטין — **ר׳ שמואל אברהם הייזלר** 223
„ „ „ — **אברהם קרייזל** 229
„ „ „ — **תולדות המנין המזרחי בקוסוב**, (מתוך קונטרס מאת אברהם קרייזל) 237

אברהם צבי שטין — **ממאמריו של אברהם קרייזל בעתונות העברית** 242
„ „ „ — **ד״ר יוסף מאיר** 250
„ „ „ — **ד״ר יעקב גרטנר** 254
יששכר שפיגל — **הצילו יהודים. נפש לר׳ הרש׳לה פייאר** 257
רבקה קסר — **אבי אליהו פינסטר וסבי פיני הייזלר** 267
ברוך ענגלער — **חיה שרה באַרטפעלד** 270

חורבן ושואה — חורבן און אומקום

ד״ר משולם שמחה — **דער אומקום פון קאָסעוו** 275
„ „ „ — **השואה בעירנו והסביבה** 313
ד. שפוטהיים — **על קהילת ז׳אביה** 332
בוז׳יע אודעלסמאַן־קליך — **כ׳בין געשפּרונגען פון טויטן־וואַגאָן** 334
ברוך ענגלער — **קאָסעוו „יודענריין“** 339
„ „ — **קוסוב בלי יהודים** 372
יזכור 391
לזכר־עולם 392
רשימת הקדושים והטהורים 393

ג. קרסל

עם הספר על קהילת קוסוב

לשרשרת ספרי „יזכור" לקהילות ישראל בערים ובעיירות של אירופה המזרחית, שנכחדו על ידי הנאצים ועוזריהם הנאמנים האוקראינים ימח שמם וזכרם, מצטרף עתה ספר לקהילת-ישראל שרשית בקוסוב. אני מודה ומתוודה שמעט מזעיר מהכרה בלתי אמצעית של העיר נותר בי, בן העיירה הסמוכה והקשורה בקוסוב בקשרי-ירידים מזה וקשרי-משפחות מזה. בסך הכל ביקרתי בקוסוב פעמיים, פעם בימי נעורי ופעם בסיור בן-יום עם ביקורי בגליציה לאחר עשייתי בארץ. בשני הביקורים, ועתה מותר לגלות זאת, נתעוררו בי יצרים, שקשה לי להגדירם, אולם לא היו כמותם לעורר בי תהיות על הכיסופים שבי מילדותי לארץ ישראל.

הפעם הראשונה היינו קבוצת נערים ונערות שערכה טיול לקוסוב באחד מימי הקיץ. לפני עיני היתה ארץ ישראל זו שבדמיון ובחזון וזו שנשתקפה מהמכתבים מהארץ של אחותי, החלוצה הראשונה מעירי ומראשונות העליה השלישית. ריחפה לפני ארץ ישראל כפרית-הקלאית שעברית חייה ועברית יסודה. יום תמים עשינו בקוסוב ובמשובת נעורים צהלנו ואף השתוללנו בחוצות העיר ובנופה ההררי שבסביבה. הקבלתי את שראיתי לפני עיני עם זה הנוף, האנושי והטבעי, הרומז לי משם. ויום קיץ בקוסוב — אי העט שיתאר את קסמיו וביחוד לבני טיפש-עשרה כמותנו. יום תמים נאבקתי בהקבלות ובהשוואות של מציאות ודמיון ובלבי החלטתי — ודאי שבארץ ישראל הכל נאה והדור וביחוד שביחוד, שבמקום ה„גויים"-האכרים מהלכים בה אכרים-חלוצים משלנו ועברית לשונם ולשון תרבותם. ועברית היתה לשכמותי מעין „משוגעת", שמכוחה הכריע הכל לזכות „שם".

כעשר שנים לאחר מכן ביקרתי, ואף עתה עם קבוצת בני נוער מעירי, בקוסוב — והפעם מפתח תקוה. מאספקלריה אחרת בתכלית נראה לי עתה העיר קוסוב בכלל וקהילתה היהודית בפרט. אי־שם שמורה אצלי תמונה מאותו ביקור בקוסוב (ב־1936) ובה קבוצת אנשים (בין היתר נטע פליקס, שכן ביתנו בזאבלוטוב), שרועה על

דשא באחד המדרונות שבהורוד. באתי בעיצומו של קיץ ושבועיים לפני כן עדיין חשתי על בשרי את יום העבודה בפרדם בפתח תקוה בתקופת תמוז, שבה כל חתימת ירק היא בגדר של נס ופלא. הירק ומדרוני ההרים השופעים עצים ויערות — ואלה השתרעו לפני בממדים אינסופיים עד לאכזריות — דחקו בי את ההשוואה לנוף הצחיח שלנו כאן ולבי נתמלא קנאה לאין סוף, ממש כמות הנוף שלפני.

הרהרתי לרגע קט: הנה יושבים כאן יהודים ומוצאים איכשהו את פרנסתם ומצויים גם כאלה, ובאחרונים מבני משפחתי בקוסוב, שהגיעו ליד אמידות יתירה. אכן ציונים הם אלה ואף וותק רב להם בפעולה ציונית וגם בתחומי התרבות והספרות העברית. ואף על פי כן אין הם זזים. נסיוני הקט בשידול בני משפחתי לעליה נכשל כשלון חרוץ לעומת המציאות הזוהרת. כביכול. ודוק, גם אנו הארציישראלים לא שיערנו, עם כל שלילת הגולה שלנו, את ממדי־השואה האיומים העתידים ליפול כחתף על בית ישראל במזרח ובקוסוב. ואת הטאי אני מזכיר: שם נצנץ מתוך מעמקי הנפש איזה הרהור של הצדקה, ובי עצמי היה הרהור זה איתן ביותר למראה עיני מסביב, שעד רגעי אחרונים לא אשכחהו. הירק והנוף מסביב לא היו כמותם לשכר את העין הצמאה לכגון דא.

חזרתי לפתח־תקוה ומלבי לא משה זו התמונה: קוסוב של כר הדשא. והרי נוף זה לא רק הדר טבע בו. עדיין האזנת עד ימינו אלה בין ההוצולים רישום הווייתו של הבעש"ט בסביבה ועדיין שפעו אגדות, בין יהודים ולא יהודים כאחד, על תקופת עשייתו בסביבה נאה זו, רקע כה טבעי לצמיחתו. ומבית הספר עדיין מהדהדים עד היום השירים על ה„פולונינעס" — הם כרי המרעה הנרחבים, על ההוצולים — הנוף האנושי המיוחד לסביבה זו. והנה באה השואה והצמיתה כל זכר לחיים יהודיים שם וממילא קשה לך עתה להעלות על זכרונך סביבה זו בלא לצרף לה קללה, שעל כן אירע שם האיום ביותר בדמיון אנוש.

וקוסוב הזינה את הסביבה ובכללה גם את עיירתי, אם באדמו"רים בני בית האגר ואם במורים עברים, החל בפינסטר עד למורי ורבותי שפס, נח הייזלר, השען בן קוסוב ושכננו בזאבלוטוב, שאצלו מצאתי את „כל אגדות ישראל" של לבנר וממנו קיבלתי ראשית הדרכה בקריאה בעברית.

בין המיית לב לקוסוב העיר לבין הקללה על כך שבאכזריות רצח כזו נצמתה אוכלוסייתה היהודית, השרשית ורבת המסורת, נקלעים לבותיהם של כל אלה, בין אם הם בני העיר ובין אם אורחים-לשעה היו בקוסוב. בני העיר העלו משהו שבמשהו מרישום חייהם בעיר — איש איש ופינת חיים משלו, אם רחבת יריעה ואם אך זווית מיוחדת. כאן וכאן החן המיוחד של חיים יהודיים שרשיים, אף שרובם של אלה המשתתפים בקובץ יצאו את העיר כשעמדה עדיין על תל הייה היהודיים.

קוסוב היהודית חייה עדיין בזכרונם של רבים — ואלה בני הדור האחרון שבה. הדורות הבאים, לרבות צאצאי צאצאיהם של בני העיר לא יוכלו לעולם לחוש במלוא הכרתם ותודעתם אותו הוי יהודי אפייני ומיוחד שלעיר הזאת. אף למדנו לדעת שכל הכמת סופרים ואמנותם דלות ביותר לעומת מיצויו של שפע זה בתוך עיירה דלה ואף נידחת. את זאת ישימו אל לבם אלה המעיינים בספר. אין להם אלא להוסיף מדמיונם וכל הפלגה לא תשווה לאותה מציאות, עכורה לכאורה, אולם רווייה וספוגה הוד ויופי יהודי.

ל. אָליצקי

יידיש קאסעוו

(ביים רעדאַגירן דעם „יזכור־בוך”)

איך האָב דיך, יידיש קאָסעוו, נישט געקענט,
דיין נאָמען זעלטן ווען געהערט אַפילו.
ערשט נאָך דיין אומקום זע איך דיך פאַרבלענדט,
און ס'מורמלט שטיל מיין ליפּ אַ קדיש תּפילה.

דו האָסט געראַנגלט זיך דור־אויס, דור־איין
פאַר עקזיסטענץ, פאַר בלייבן — יידיש קאָסעוו
און צו דערהויבנקייט, דורך לייד און פּיין,
געטראָגן, ווי אַ שבת־כּוס, דיין „כּוסף” *.

דיין יוגנט, וועלכע האָט מיט גלי און ברען
צו היימלאַנד, פרייהייט זיך געצויגן,
האָט אומגעריכט דעם טייוול־טויט דערזען,
ווי שמשון נאָכן אָנווערן די אויגן.

דער תּליין האָט פאַרפירט און תּם געשפּילט,
ס'האָט אויך אַוועקגעקוקט דער אל־נקמות,
און ס'איז — ווען ס'האָט דער טויט אין האַרץ געצילט —
שוין שפּעט געווען צו זאָגן שמשונס: „תּמות ...” **

אַצינדער ברענט דיין נאָמען ווי אַ ווונד
אין מיין געמיט, באַפעלט מיר קדיש זאָגן;
ווי כ'וואָלט געשלאָסן היינט מיט דיר אַ בונד:
דיין כּוס מיט אַש ביי מיר אין האַרצן טראָגן...

גבעתיים, נאָוועמבער, 1962

---

* באַגער, לעכצונג.

** תּמות נפשי עם־הפלשתים.

הקדמה לספר קוסוב

עם הידיעות הראשונות על השואה חשך העולם בעדנו... האמנם לא נותרו יותר יהודים בקוסוב? אחינו ואחיותינו, הורינו וידידינו אינם; כולם ניספו ואינם, עד אחד? והעולם כמנהגו נוהג? ואנחנו פה חיים, חיים כתיקנם, טורחים בצרכי יום יום שלנו, הייתכן? האפשר? הכל כפי שהיה מאז ומעולם — השוחט שחט והמשמיד השמיד ולא כלום! וזה בעיצומה של המאה העשרים, המאה המתפארת בהישגיה הגדולים במדע ובטכניקה, הגאה על מוסדותיה הסוציאליים המתקדמים, שידוד מערכות ושינוי ערכין בחינוך, במושגים חברתיים ופילוסופיים! וכל זה אחרי עשרות שנים של סוציאליזם וערובות בינלאומיות לזכויות האדם! לאחר שדומה היה והנה, הנה אנו הולכים לקראת גאולתנו אנו וגאולת האנושות כולה!...

אכן קרה הדבר המחריד והמזעזע, שאין לו ביטוי ואין לו תיאור ואף אין לנו תפיסה בו כלל. הושמדו כל קהילות ישראל ברוב ארצות הגולה שבאירופה ובכללן גם קהילת קוסוב.

וטרם נדע, אם נשאר מישהו, שיספר לנו על הטרגדיה הגדולה, שהתחוללה בעירנו. והנה הגיעתנו הידיעה על כתב־יד בחתימת י. ג., הוא בן עירנו יהושע גרטנר, המתאר את מאורעות השואה בקוסוב. לאחר מכן הגיעתנו ידיעה על שארית פליטה, על אודים מוצלים מהגיהנום הגרמני־אוקראיני־פולני, על חברים יקרים, מעטים — לצערנו מעטים מאד — שנשארו בחיים. אמרנו אז, צריך להתלקט, להתלכד ולהתארגן לשם כתובת מסוימת, למען ידעו הבאים לאן לפנות. בפגישה הראשונה, בראשית שנת 1944, ושבה השתתפו הד״ר יוסף מאיר ז״ל ויבדלו לחיים א. צ. קרן, י. גרטנר, מ. מילבאואר, ז. טוי וא. צ. שטין, הוחלט על יסוד ארגון יוצאי קוסוב והסביבה שבראשו יעמוד ועד זמני, מורכב מן החברים שנוכחו בפגישה. ד״ר מאיר ז״ל התרצה, לא בלי היסוסים, לעמוד בראש הועד ובתור שכזה נשאר עד סוף ימיו. א. צ. שטין נתמנה מזכיר. בכ״ד תשרי תש״ה (אוקטובר 1944), נערכה האזכרה הראשונה, שהיתה רבת רושם ורוויית דמעות. השתתפו בה כמעט כל יוצאי קוסוב וסביבתה שהיו אז

בארץ. באסיפה שהתקיימה אחרי האזכרה, אושר הועד בהרכבו הנ״ל. מאוחר יותר בזמנים שונים הורחב הועד וסופחו אליו החברים ד״ר מ. שמחה שנבחר יו״ר הועד אחרי פטירתו של הד״ר יוסף מאיר ז״ל, ד״ר י. ברטלר, חנה רוזנבאום, ש. דרזנר, ב. אנגלר, מ. היזלר וי. שפיגל ובמאוחר יותר נתווספו עוד אחרים. הוחלט לא לגבות מס חבר ולא לעסוק בשום ענין אחר מלבד ענינים הקשורים בשואה בעירנו ונשאר הארגון נאמן להחלטות אלה עד ניסן תשכ״א. באסיפה שהתקיימה אז, הוחלט, לרגל הצרכים הגדלים במרוצת השנים לגבות מס חבר. באותה אסיפה הורחב הועד ונתווספו החברים: א. אודלסמן, י. וינטר, מ. זמורה, מ. מילבויאר, מ. קויפמן, ש. קלמן, א. קריזל־סדומי וי. ריכר. ההוצאות השוטפות של הארגון כוסו עד אז לרוב ממותר ההכנסה מן האזכרות. כשהיה צורך בסכום כסף, כדי לעזור לחבר, נערכה מגבית בין חברים. יש לציין, שהפניות לארגון בענייני עזרה היו מיעוטן כספיות ורובן מאופי השתדלותי. במקרים כאלה נעזרנו בעיקר ע״י היו״ר ד״ר מאיר יוסף ז״ל שנודעה לו השפעה במוסדות שונים של הישוב.

יוצאי קוסוב בישראל, לרגל גילוי הלוט מעל לוח הזכרון לקדושי עירנו,
על הר ציון בירושלים.
קאָסעווער שארית־הפליטה ביים אַנטהילן דעם געדענק־טאָוול לזכר קדושי עירנו,
אויפן הר ציון אין ירושלים.

הארגון לא הפליא לעשות. כושר פעולתו היה מוגבל. אך עם זאת חובה לציין ללא כל חשש של הגזמה, שהארגון לא איכזב ומילא תפקידו, שלשמו נוצר, בנאמנות וביעילות.

בפגישות הראשונות, עוד בטרם ידובר בארץ על הנצחת זכר השואה ובטרם ייווסד „יד ושם", הועלו שתי הצעות: האחת — להוציא ספר דמויות. אמרנו, בעירנו חיו אנשים מצויינים, שהקדישו חלק מחייהם לענייני הציבור. האם לא יישאר להם זכר? השניה — רישום הקדושים ורכושם, כי אמרנו, בוודאי יקום מוסד, שידרוש מן המרצחים להשיב את הגזלה. הודפסו שאלונים לרישום הקדושים ומשפחותיהם על רכושם. אך שתי ההצעות לא זכו משום מה לתשומת לב הדרושה ולא היו להן תוצאות ממשיות. בינתים צצו עלו בארגוני־קהילות אחרים הצעות שונות על הנצחת זכר החורבן, ע"י הקמת מפעלים תרבותיים, בתי כנסת, כתיבת ספרי תורה וכו'. כך נקרא בית כנסת בכפר סבא ע"ש האדמו"ר ר' חיים מקוסוב זצ"ל.

בינתים צץ הרעיון מטעם הקרן הקימת על נטיעת „יער הקדושים".

לוח קדושי־קוסוב ב„יער הקדושים" על הר ירושלים.
געדענק־טאָוול אין „יער־הקדושים" אויף די בערג פון ירושלים.

אנחנו, שרידי קהילת קוסוב, שהקהק״ל קדושה היתה לנו מיום היווסדה, הצטרפנו למפעל־הנצחה זה בכל להט נפשנו. הצלחנו לאסוף תרומות בקרב אנשינו בארץ כדי נטיעת חורשה, 1100 עצים בערך, בה השתתפו יוצאי עירנו („הלאַנדסמאַנשאַפט״) באמריקה ב־20 אחוז בערך.

ובדרך בואכה לירושלים בין צרעה ובין אשתאול, אם תטה, קורא יקר, מן הדרך ותסור ל„יער הקדושים״, תמצא בין שאר קהילות ישראל שהונצחו בדרך זו, גם את שם קהילתנו: „קהילה קדושה קוסוב״ חרות על לוח שיש.

שם קהילתנו חרות גם על לוח זכרון במרתף השואה על הר ציון.

עם זאת לא הזנחנו גם את רעיון הספר, אם גם לא כפי שעלה במחשבה תחילה. הרעיון המקורי של הנצחת אישים בודדים התפתח למפעל מקיף יותר, להנצחת זכר כל הקהילה ע״י ספר, על הקודש והחול שבה. פנינו בחוזרים לכל החברים יוצאי קוסוב וביקשנו להמציא לנו חומר לספר כזה. לדאבוננו לא הצלחנו לדובב את חברינו מחוץ למיעוט קטן. גם בעלי התריסין המעטים שבנו, כלומר בעלי הכושר להחזיק בעט סופר, לא נענו לקריאה חוזרת ונשנית עד שחברנו הדגול הר׳ ישעיהו הורוויץ ז״ל נכנס בעבי הקורה, הוא עצמו העלה דברי זכרונות ובעקבותיו גם אחרים, עד שיכולנו לגשת להוצאת הספר.

אין אנו משלים את עצמנו שהספר ממלא את כל הדרישות, שספר מסוגו צריך למלא. יודעים אנחנו יפה, שרחוקים אנו מהמטרה שיש לספר כזה ושאנחנו בעצמנו קבענו לו, שהרי צריך הוא להיות בבואה נאמנה של חיי הקהילה, על כל הליבוטים החמריים והרוחניים, עוניה ועושרה, על האישים שפעלו בה, כוח היצירה שהיה גנוז בה בכלכלה ובתרבות וכו׳ וכו׳, אם לא בכל התקופות של קיום הקהילה היהודית לפחות בתקופות האחרונות. לא השגנו את המטרה בשלמותה, אך עשינו כמיטב יכולתנו. כל שיקרא בספר, יראה אפס קיצה של קהילה יהודית, תוססת חיים יהודיים, נאבקת קשה על קיומה היום־יומי, לוקחת חלק פעיל בתנועות התחייה של האומה, תורמת חלקה בקיום העם בגולה ושוקעת יחד עמו.

וכל זאת למה? כדי שיזכרו הדורות הבאים מה שאבד לנו וכדי שלא יישכח זכרה של קהילתנו מלבנו ומלב זרענו וזרע זרענו. יתנוסס הספר הזה בארון הספרים בבתינו ובבית הבאים אחרינו יקראו בו לעת מצוא וידעו ויזכרו מה שעוללו לנו.

מכאן החשיבות הגדולה של ספר הנצחה זה וכל מפעלי הנצחה אחרים, העוזרים לזכור ומונעים לשכוח.

על כן יש לשמור לאורך ימים על עריכת האזכרות מידי שנה בשנה. על הביקורים ב„יער הקדושים" ובמרתף השואה על הר ציון.

חובה עלינו להזכיר פה עבודה גדולה וחשובה ביותר, שעשוה שני החברים יהושע גרטנר וברוך אנגלר, במלאם „דפי עד" ב„יד ושם" בשמות של כמעט כל קדושי עירנו. גם רשימת הקדושים שבחלק ה„יזכור" בסוף הספר הוא מעשה ידי החברים הללו.

אף ייזכרו לטובה כל אלה, שעזרו בהוצאת הספר הזה אם בחומר ואם ברוח ויבואו נא כולם על הברכה.

בשם הועד **אברהם צבי שטין**

פרקי עבר

זכרונות און שילדערונגען

אברהם צבי שמין

קוסוב – קהילתנו

עיירתנו קוסוב, היושבת לרגלי הקרפטים, בחבל פוקוצ׳יה, בגליציה המזרחית, היתה קהילה עתיקה, כבת 500 שנה, מפוארת ומצויינת ברבניה, חסידיה, תלמידי חכמיה ופשוטי־העם, העמלים. לבם היה פתוח לכל רעיון נשגב, לכל אידיאה נאה, שכולם שגו באמונה בגאולה השלמה. לשברון לבנו לא זכו לה והיו טרף לחיה הגרמנית ולשכנים האוקראינים והפולנים, שעזרו באופן פעיל להשמידם.

והרי מסיפור חייה של הקהילה בתקופה מסויימת, בערך מסוף המאה הקודמת עד קיץ 1915 — שעת הבריחה מקוסוב מפני קלגסי הצאר — וקצת עד 1925, שנת עלייתנו ארצה ישראל.

החינוך היהודי בקוסוב

קוסוב היתה עיר מעורבת אוכלוסין. גרו בה יהודים, אוקראינים ופולנים. יהודים היוו בה 80 אחוז בערך והשאר אוקראינים וקצת פולנים. ואף על פי כן היו שם תמיד: ראש־עיר פולני, שר־מחוז פולני וכן היו פולנים רוב הפקידים במוסדות הממשלתיים. רק סגן ראש העיר היה במשך זמן מסויים יהודי, ר׳ דוד (דוצי) אנגלר ע״ה, ובשנת 1938 היה ראש העיר יהודי, ד״ר גרטנר הי״ד.

היו שם שני בתי ספר ממלכתיים לנערים ולנערות. רובם הגדול של התלמידים והתלמידות היו אוקראינים ויהודים ומיעוטם פולנים, אך שפת הלימוד היתה פולנית. היהודים ברובם הגדול לא שלחו את ילדיהם לבתי הספר הממלכתיים מחשש צודק פן יבולע ליהדותם. הילדים למדו ב„חדר״. ואילו את הילדות שלחו לבתי הספר. דאגתם של ההורים היהודיים, וביחוד של האם היהודיה, היתה לא למעמד החמרי, עת יגדל ויהיה לאיש, כי אם שיהיה יהודי, שידע „מלה יהודית״ (אַ יידיש וואָרט), שלא יגדל חס וחלילה „גוי״, שידע לברך ברכה, להתפלל, לעבור על הסידרה, ללמוד פרק משניות ואף דף גמרא. כולם, גם השכבות הפשוטות ביותר השתדלו לשלוח את ילדיהם ל„חדר״ או לתלמוד־תורה.

נמצא שהחינוך הזה תרם את חלקו בשמירה על קיום האומה והיה איפוא חינוך דתי ולאומי כאחד. ומכיוון שלא היה כל ניגוד בין הבית

היהודי, הרחוב היהודי וה„חדר", שהכל היה מכוון למטרה אחת זו, נשמרה גם השלמות הנפשית של הילד היהודי.

כבר בגיל הרך, בבית אבא, לימדו את הילד למלמל כמה מלים מן התורה או מן התפילה, כגון „תורה צווה לנו משה...", „מודה אֲני...", „שמע ישראל...", כמאמר חז"ל, שכבר בתחילת דיבורו ילמדו ההורים את הילד לפטפט מלים שבקדושה.

ה „ח ד ר": כשמלאו 3 שנים לבן ו־5 שנים לבת הובאו אל ה„חדר". פה טרח המלמד לעצב את דמותם היהודית של הילדים. פה למדו לקרוא בסידור התפילה, להתפלל, לברך ברכה, חומש, מקרא, משנה וגמרא. פה חונכו למצוות ולמנהגים יהודיים, כגון שמירת שבת ויום טוב, צומות, כיבוד אב ואם וכו׳. אמנם חסרה שיטה מסויימת ואחידה בכל החדרים, ברם נסתמנו בכל זאת קווים כלליים ומשותפים לרוב המלמדים, במיוחד בשלבים הראשונים.

מן הקל אל הכבד היה כלל גדול בחינוך.

לימוד הקריאה לפי השיטה הסינטטית היתה נהוגה בכל חדרי הדרדקי.

הלימוד היה אינדיבידואלי.

כללי החינוך שב„משלי שלמה" וב„פרקי אבות" שמשו קווי יסוד לחינוך.

ש ל ב י ה ח ד ר: החדר נחלק לארבעה שלבים: 1) דרדקי — מהתחלת לימוד הקריאה ועד התחלת חומש ועד בכלל. 2) חומש — פרשת השבוע. קצת מכתובים; תהלים ומשלי וצעדים ראשונים במשנה וגמרא. 3) תנ"ך. משנה וגמרא ביתר הרחבה והעֲמקה ובהוספת תוספות. 4) כנזכר בסעיף הקודם בהוספת פוסקים.

ה ש ל ב ה ר א ש ו ן — ה ד ר ד ק י: א) לימוד אותיות האלפבית והנקודות. ב) חיבור האותיות עם הנקודות וקריאתן — „חצי טראף" („האלב טראף"). ג) קריאת הברות וחיבורן למלים — „טראף שלם" („גאַנץ טראף"). ד) סידור והתחלת החומש. לפי הכלל „בן חמש למקרא" התחיל הילד ללמוד חומש כשהגיע לגיל חמש שנים. היה זה מאורע גדול אצל הילד ושמחה גדולה להורים שזכו. מאורע זה היה מלווה חגיגה גדולה וסעודה. את הילד הלבישו בגדים חדשים, קישטוהו בשעוני זהב, אפילו שאולים, כיאה לחתן תורה. הלימוד כאמור היה אינדיבידואלי וכל ילד שהגיע לפרקו התחיל ללמוד חומש מבלי לחכות לאחרים ואפילו

לא לבני גילו. משום כך היתה זו שמחת יחיד. באותה שעה היה הוא מרכז ההתעניינות בחגיגה ובסעודה. היתה זו חוויה גדולה ועמוקה והשאירה על הילד רושם בל יימחה.

ה ש ל ב ה ש נ י : בגיל שש עבר הילד למלמד גמרא, אך לא הילדות. אלה פרשו לבית הספר. היו כאלה שהמשיכו בבית, אצל מלמד, כמו המלמד ר׳ מנדל מוילר, המכונה פלגי־פוקיקר, שהיה בא הביתה. בשלב זה השתלם הילד בקריאה, למד להתפלל, למד את פרשת השבוע, לקרוא ברש״י וכן למד גם את טעמי המקרא, פרקי תהלים אחדים, קטעים ממשלי ולימודים שהזמן גרמם, כגון מגילת אסתר לפני פורים, שיר השירים לפני פסח, מגילת רות לפני שבועות ומגילת איכה לפני תשעה באב. מגמרא למד: 4—5 משנות במסכת בבא קמא ו־4—5 במסכת בבא מציעא ולפי הכלל: „מן הקל אל הכבד״. הלימוד נעשה כאן יותר ויותר קולקטיבי, אך נשמרת עדיין הגישה האינדיבידואלית. המלמד מקדיש תשומת לבו המיוחדת לכל ילד וילד. האחד לומד פרשה שלמה בחומש, השני רק פסוקים אחדים. זה לומד כמה קטעים ברש״י וזה רק כמה שורות, וכן שאר הלימודים — הכל לפי היכולת והכושר. בשלב הזה מלווה הלימוד סיפורים ואגדות. בימות החורף מספר היה המלמד בכל שבוע את הסיפור של פרשת השבוע והוא מתובל לפעמים באגדות מספר הישר ומהמדרש, סיפורים מהמגילות, החגים ואגדות החורבן. פה ושם גם נהגו בהמחשת הלימוד וכן בקצת עבודת כפים. כשהגיעו לפרשיות „תרומה״, „תצווה״, עשו מנייר חושן ואפוד, ציץ ומנורה. לפני חנוכה — דפוס ליציקת סביבונים וכן כתבו וציירו „קוויטלעך״ (מיני קלפים). לקראת ל״ג בעומר עשו קשתות וחיצים... הוסף לכך את החגיגות. כשהתחילו ללמוד בערבים בחורף וכשהפסיקו, עשו סעודה גדולה — שתו לחיים ואכלו כעכים ודג מלוח ולחמניות. לרבים בוודאי זכור עוד השיר המסורתי שהילדים שרו באידיש:

האָפּ, האָפּ אַ גוטע נאַכט	(האָפּ, האָפּ לילה טוב
מ׳הויבט שוין אָן צו גיין ביינאַכט	כבר מתחילים בלילה לסוב
וואָס וועט מען עסן וועטשערע	מה נאכל לארוחת הערב
ברינדזע מיט קאָלעשע.	דיסה בברינדזה תהיה לטרף).

חמישה עשר בשבט חגגו באכילת מיני פירות המצויים בא״י (חמישה־עשר־אויבסט) ובל״ג בעומר מטיילים היו אל מחוץ לעיר, על ההר וליער. בשלב הזה למדו בחדר גם בשבתות אחרי הצהרים. בחורף למדו ברכי נפשי ובקיץ מפרקי אבות. בשלב הזה נשאר הילד משך

4 זמנים. — זמן היא תקופה בין סוכות לפסח או בין פסח לסוכות. היו כאלה שנשארו גם 5 ו־6 זמנים.

בשלב השלישי: לימוד הגמרא הורחב והועמק. בתחילת השבוע מרצה היה הרבי לפני התלמידים שיעור בגמרא ועל התלמידים היה לחזור עליו, להתעמק בו ולהבינו. אף הוחל כאן בלימוד עצמי ועצמאי. מתנ״ך למדו ישעיהו וירמיהו ואיוב. ומחומש את כל פרשת השבוע עם רש״י. היו מעבירים על הסידרה בכל שבוע. ברם, עיקר הלימוד היה בגמרא. היו לומדים כבר דפים שלמים בגמרא ועם קצת תוספות. אף התאמנו בכתיבה תמה, בקצת חשבון ודקדוק. גם פה נשאר הילד מ־4 עד 6 זמנים.

השלב הרביעי: לא כולם עלו לשלב הרביעי. היו כאלה שעם גמר השלב השלישי הפסיקו ללמוד. יצאו אל החיים — כל אחד פנה לעברו. זה למד מלאכה וזה הלך לעזור בעסק של אביו. היו שהמשיכו ללמוד בבית המדרש או למדו בזמנם הפנוי. בשלב הזה, האחרון, למדו מלבד גמרא עם רש״י ותוספות גם פוסקים. הלימוד הושתת פה לגמרי על עבודה עצמית. התלמידים למדו בעצמם, יגעו וטרחו, הכינו את השיעור ורק המקומות הקשים הביאו לפני הרבי. לאחר מכן שומע היה הרבי את השיעור, שהתלמיד הכין. היה זה מעין מבחן לנלמד. כאן היו רשאים כל אחד לבחור במסכת לפי כושרו ורצונו. פוסקים, כגון יורה דעה, שולחן ערוך, אורח חיים ועוד למדו בצוותא עם הרבי. מכאן עברו ללימוד לבית המדרש.

מספר התלמידים היה רב בשלב הדרדקי, משום כך היו למלמדים האלה גם עוזרים, שנקראו רישי דוכנא. פחת והלך מספר התלמידים בשלבים הגבוהים.

בחדר היה נהוג שכר לימוד שלא היה אחיד ואף היה נמוך מאד. מצבם של המלמדים לא היה איפוא משופר ביותר. אמנם הם לא התענגו על רוב טוב, אבל השתכרו כדי קיומם בצמצום.

מעמדם החוקי של החדרים: לא אדע אם היו ה„חדרים" ברשיון השלטונות. ע״פ רוב היו הם ללא רשיון, שעל כן לא התאימו הן מבחינת התנאים הסניטריים והן מבחינת הסידורים הפנימיים ומספר הילדים. המלמדים היו בפחד תמיד שמא ייתפשו בשעת הלימודים ויסגרו את ה„חדר". מדי פעם בפעם היו הז'נדרמים עושים סריקה פתאומית. אך כשרק נראו ברחוב, היתה האוכלוסיה היהודית מודיעה תיכף למלמדים

ונתחוללה בהלה. את הילדים שילחו מן החדר על מנת שיתרחקו ויסתתרו. כשקרה ונתפשו המלמדים „בשעת מעשה", היו נענשים בקנסות כספיים וגם במאסר. במקרים כאלה פנו ל„חשוב" אצל מפקד הז׳נדרמריה או אצל שר המחוז וזה השתדל לבטל את העונש. זה נעשה כמובן גמול „מתן בסתר".

גם לאשת המלמד, ה„רביצין", היה תפקיד ב„חדר". שומרת היתה על הנקיון ומחליפה את המלמד בשעות ידועות ביום, כגון בשעת מנחה ומעריב, כשה„רבי" פרש לתפילה בציבור ועוד. על ה„רביצין" היה מוטל באותה שעה לשעשע את הילדים שלא יהפכו את ה„חדר". יש וה„רביצין" סיפרה לילדים סיפורים והיתה השעה הזאת מן היפות בחדר.

אביא כאן קטע של מ. פוקס, המשורר הקוסובאי, באידיש:

אין חדר גייט דער לימוד אָן מיט אמתער התמדה
ס׳איז פאַרנאַכט, צייט מנחה מעריב —
„יאָסל!" זאָגט די רביצין חסיה,
„צייט שוין אַ ביסל אָטעם אָפּצוכאַפּן!"
תלמידים ווייסן וואָס דאָס הייסט,
ס׳קומט אַ פאַנטאַזיע־פולע שעה
מיט מעשה׳לעך פון העלדישקייט און פון גוטע יידן.
פאַרמאַכט נאָר קוים דער רבי הינטער זיך די טיר,
שליסן קינדערלעך גיך די ספרים —
דערציילט שוין די „רביצין", פאַרנעמענדיק דעם פּלאַץ בראש השולחן —
„צווישן קאָסעוו און קיטעוו
געוווינט האָט ר׳ סרולצי בעל־שם־טוב
האָלץ און ליים געשלעפּט אין שטאָט
און פון דעם גענערט זיך.
נאָך איז דאָ אַ מקווה אין וואַלד..."
און קינדערלעך זיצן, פּיסקאַלעך געעפנט,
שלינגען די מעשה׳לעך און אויגעלעך גליען
און הערצעלעך קלאַפּן.
און ווערטער ווי פּערל זיך זאַמלען,
באַהאַלטן אין טיפן זכרון
וואָס בלייבן אויף אייביקע יאָרן.

קצת הווי משנות החדר

תקופת החורף נחשבה באזור פוקוצ׳יה לעונה קשה, לפי שהקור מגיע ל־20 מתחת לאפס וגם ל־30 ויותר. מכרסמת הדאגה לעצים, בגדים חמים, מגפיים, וחדר מגורים חם, דברים שאין הרבים זוכים להם, הגג חורק תחת עומס השלג, הרוחות מתרוצצות בבית — בקיצור: תקופה רבת דאגות וסבל. אך דוקא עונה קשה זו אין ימי אבל מסורתיים מלבד צום עשרה בטבת. בחדר היתה זו עונה של לימוד רציני וקשה. למדו כל היום, לפני הצהריים, אחר הצהריים ובערב. ברם היו גם הפסקות של שמחה. בחנוכה לא למדו בערב. ימי החנוכה עברו במשחקים בסביבונים וב„קוויטלעך״, מעשי ידי הילדים. גם בט״ו בשבט ובפורים לא למדו.

משנכנס אדר מרבין בשמחה. אז הפסיקו ללכת בערבים ל„חדר״. השלג התחיל להפשיר, וההקלה באויר הורגשה גם ברחוב ובחדר. שוב נפתחו החלונות. קול הרבי והתלמידים התחיל בוקע ועולה דרך החלונות. לומדים היו „שיר השירים אשר לשלמה״ בניגון המסורתי, משננים את הקושיות „מה נשתנה״ ו„הא לחמא עניא״.

חודש הפסח מתקרב. ריח המצות הטריות ממלא את האויר. נתווספה פרנסה לעניי עמך לזמן קצר: הכנת המצות, אפייתן והבאתן הביתה. בבית רבו ההכנות לקראת החג — ממרקים, משפצים ומנקים ומפנים את החמץ מן הבית. לילד מחכה בבית בגד חדש, נעל חדשה. הלב מתמלא חדווה וציפייה לקראת ליל הסדר וימי החג הנכספים: אכילת מצה ומשחק באגוזים.

אחר הפסח, עם גמר חופש בין הזמנים, חוזרים הילדים ל„חדר״. הלימודים נמשכים כמקודם. בינתים מתחילים ימי „הספירה״. בימים אלה נוהגים קצת אבילות — איסור תספורת ונישואין. על מה אבל בית ישראל? על מפלת בר כוכבא או על תלמידי ר׳ עקיבא שמתו במגפה או נפלו במרד? בכל אופן בית ישראל איננו יכול לשכוח 1800 שנה אחרי המרד את גיבורה הנפלא וילדי ישראל בגולה מנציחים את זכר התקוממותו על הרומאים, בהתאמנם יום אחד בשנה, בל״ג בעומר, ב„נשק״ — בקשת ובחץ. ואפילו טיול עורכים ביום הזה.

והנה מתקרב חג השבועות. לומדים מגילת רות ו„אקדמות מלין״; מספרים על שדות, ימי קציר וקוצרים ולקט שבלים. ילדי ישראל מתבשמים מריח השדה המתמזג עם הריח של עלי שבועות — „שבועות־בלעטלעך״ —

שבהם מקשטים את חדרי המגורים ובתי התפילה לקראת חג השבועות, חג מתן תורה. יפה הוא החג אך קצר, רק שני ימים וכה ממהר לחלוף...

למחרת החג חזרה לספסל הלימודים ב„חדר". מגיעים ימי הקיץ הארוכים. החום מתגבר והולך. לומדים לפני הצהריים ואחר הצהריים, אך מקדימים ללכת הביתה ורצים להתרחץ בנהר. אין מספיקים ליהנות ובאה תקופת תמוז על חומה המעיק. מתקרבים צום שבעה עשר בתמוז, „שלושת השבועות", „תשעת הימים" ותשעה באב, זכר לימי שפל וחורבן. ובימים אלה שבין עצרת לחג, שנועדו לימי שמחה — כיאות לימים בהם אדם מלקט פירותיו בתוך שדהו — לומדים „איכה ישבה", מספרים על חורבן בית המקדש וגלות ישראל מארצו, על קמצא ובר קמצא — והלב הקטן מתכווץ מכאב על שנאת חינם, שהיתה בישראל וגרמה לחורבן בית תפארתנו...

אך עברו ימי האבל ו„הימים הנוראים" עומדים כבר אחר כותלינו. מחשבון הכלל, על שמחותיו וצרותיו, פונים לחשבון הפרט — כל אחד לחשבון נפשו. גם ילדי ישראל ב„חדר", אילו הצאן קדשים, נתבעים לחשבון הנפש. הגיע חודש אלול, ומבתי הכנסת בוקע קול השופר, המעורר לתשובה. ב„חדר" לומדים „יראתי בפצותי" ו„נתנה תוקף", „לאל עורך דין..." ימים כבדי הכרעה... מי לשבט מי לחסד, מי יחיה ומי ימות, מי בקיצו ומי לא בקיצו... ושוב חופש בין הזמנים.

ככה עברה שנה רוויית חוויות של „אידישקייט". כל שהילד למד בשנה הזאת, מטרה אחת לו, לקרבו לצור מחצבתו, לעמו הגולה, הנרדף והשנוי.

עד כאן הילדים. והמלמדים? להם הגיעו ימי „בין הזמנים" על דאגותיהם ולבטיהם. הילדים נמסרו רק לתקופת „זמן". בגמר התקופה הזו רשאים ההורים להוציאם ולמוסרם למלמד אחר. הוא חרד על כן לפרנסתו, מי יודע? היימצאו לו תלמידים לזמן הבא די פרנסתו?...

מלמדים

ממלמדי הדרדקי היה בערלי וואַלף־הירש'ס, הוא בערל פינסטר ע"ה, מן המעולים שבהם, ממש אמן במלאכתו. היתה לו השפעה מבורכת, לימודית וחינוכית על הילדים. העסיק ריש דוכנא אחד. לעומתו לא היה יעקב פישל מלמד מוצלח כמו בערלי. אך היו לו תמיד הרבה תלמידים והעסיק שני רישי דוכנא. מיכלי המלמד היה איש מצוין ומלמד טוב אך בלי הצלחה.

ממלמדי־גמרא — נקראו כך להבדילם מהדרדקי — אע״פ שלימוד הגמרא היה בשיעור מועט, אזכיר:

ר׳ יוסיל שטיין או ר׳ יוסיל המלמד ע״ה, אבי כותב הטורים האלה, היה מלמד מעולה, מסור בלב ונפש לתלמידיו. אמנם מקפיד היה עם הילדים ולא חשך שבטו מהם. אך עוד יותר הקפיד עם עצמו. היה חרד על כל רגע שלא ילך לאיבוד. „הרי אני שכיר יום״ — היה טוען עם עצמו. אהב את תלמידיו אהבת אב והרגיש באחריות כפולה כלפי עתידו של הילד, שמא חס ושלום יגדל גוי וימצא שקיבל חינם את שכר הלימוד. והזמן? מי

יוסף המלמד (שטיין)

יחזיר את הזמן. הרי אם יתן איש את כל ביתו כסף וזהב לא יוכל להחזיר את הזמן היורד לטמיון. ואמנם כמעט ולא היה אצלו תלמיד בלתי מוצלח לגמרי ו„חדרו״ קנה לו שם טוב בעיר. הילדים עזבו את חדרו ברכוש של ממש וכל ימיהם זכרוהו לטובה, אהבוהו וכבדוהו. את זאת שמעתי מפי תלמידים מבוגרים, אבות לבנים.

מלמד גמרא אחר ידוע בעיר היה ר׳ אברהם בערל המלמד ע״ה. יהודי בעל־כרס ועבדקן, נמוך קומה, שספר המוסר „ראשית חכמה״ דיבר מגרונו. תמיד היה מפיל חיתיתו על הילדים במלאכי החבלה הנבראים ע״י החסרת מלה, או אות מן התפילה או הבלעתן, או אי אמירת אמן וברוך הוא וברוך שמו. ואוי לו לילד שחטאו גרם. נטפלים אליו אז מלאכי חבלה אלה

לבלעו ולהכשילו על כל צעד ושעל. מאידך היה מיושב בדעתו, הולך מישרים, שהצליח להקנות לתלמידיו תורה ומעשים טובים.

פחות מקובל היה פייבלי המלמד ע״ה. לא היה לו „חדר״ גדול, אך הודות לזוגתו אשת־החיל היה שורר אצלו נקיון למופת. ליד שולחן הלימודים נמצא אפילו שטיח מתוצרת בית.

בשלב השלישי היה ר׳ איצי המלמד, המכונה דרזנר. ידוע היה כדייקן ונעים הליכות, קפדן בלבושו, לא התרגז ולא הרים קולו. דרכו בנחת היתה וכן השפעתו טובה ויעילה על התלמידים.

לעומתו ר׳ העניך המלמד, למדן גדול, אלא שדרכו בסערה. רודה היה בתלמידיו עם המקל ביד. הילוכו מפוזר, כנפות בגדו עפות לאחוריו וטלית קטן רחב מידות הולך לפניו. מקובל היה בעיר כמלמד טוב ואף העמיד תלמידים הרבה.

בדרגה זו היו עוד שני מלמדים: ר׳ יצחק הרוסי, איציק דער רוסישער, שווארץ, ור׳ אנטשל המלמד או אנטשל „דעם ראבינס״.

מלמד לא במובן הרגיל היה ר׳ אלטאָני או ר׳ אלטר הייזלר. חסר היה „חדר״ קבוע ותלמידים קבועים בשכר. ר׳ אלטאָני עושה היה מעשה התנא ר׳ חייא, היינו, היה אוסף ילדים הולכי בטל, לימד אותם וכשנפטרו ממנו אסף אחרים תחתיהם.

בשלב הרביעי, הגבוה ביותר, היו שני מלמדים: ר׳ משה טרופ ור׳ מרדכי שפיגל ע״ה. על הראשון לא ידוע לי הרבה. רק זאת אדע, שלמדו אצלו בחורים גדולים ומבוגרים, שדברו עליו ביראת הכבוד.

הר׳ מרדכי שפיגל ז״ל היה יהודי בעל שאר רוח, דמות אצילית, כולה אומרת כבוד. לכותב הטורים האלה היה הכבוד לצקת מים על ידיו. אדם חלוש היה, אך מלא הוד. כמה אהבנוהו! כמה השתדלנו לא לצערו! אף פעם לא התרגז, גם לא היה לו צורך בכך. הערה ברמיזה, תנועת יד מוחה, היו מספיקות להשקיטנו. היה למדן גדול, בקי בש״ס ופוסקים ויחד עם כך הוגה בתורת הנסתר. מצויין היה בענווה יתירה ויראת שמים. הילוכו עם הבריות ודיבורו תמיד בנחת. לא הקפיד ולא העלה מילת גנאי על שפתיו. על כן אהבוהו. היה ממעט בשיחת חולין ואוהד את הציונות בפומבי ואפילו שקל את השקל. חסיד היה ונסע לפרקים לרבו מצ׳ורטקוב — אך לא היה חסיד שוטה ולא האמין בהבלי שוא. זכורני, כאשר מנשה פלאך, שהיה חסיד הרבי משיניווה, סיפר בהתלהבות יתירה, שפעם בהיותו אצל הרבי בליל שבת בשעת אמירת „התורה״ ליד ה„שולחן״ ראה בעליל שהיתה לו עליית נשמה ממש, השיב על כך ר׳ מרדכי בקיצור נמרץ: „אז איך

גלויב נישט, בין איך אויך נישט קיין אפיקורס" (גם כשאינני מאמין אינני אפיקורוס). לא התהדר בידיעותיו בתורה אף כי היו רחבות ומקיפות. התרחק מן הרבנות וכשהציעו לו כהונת מורה הוראה בקוסוב, סירב לקבל. היה מלמד אצל הרבי ר' ברוך זצ"ל מוויז'ניץ. לכבוד גדול נחשב היה להתקבל כתלמיד אצלו ולאו כל תלמיד זוכה. יחסו לתלמידיו היה אבהי. שמח היה בשמחתם ועגמה נפשו על כל תלמיד בלתי מוצלח.

ר' מרדכי שפיגל ז"ל לא נולד בקוסוב. הוא לקח אשה ממשפחה וותיקה בקוסוב והתיישב בה (אשת השופט העליון במדינת ישראל, מר צבי ברנסון, מוצאה ממשפחה זו). היה מעורה בציבור היהודי בקוסוב ומקובל על כולם, חסידים ומתנגדים וציונים. כולם אהבוהו ופנו אליו בשאלות בענייני הלכה. נשאר ממנו בן בישראל, המורה מר יששכר שפיגל.

*

היו עוד גורמים שהשפיעו מבחינה חינוכית במעט או בהרבה על ילדי ישראל בימים ההם: בית הספר הכללי, בית הספר של הברון הירש, ביה"ס העברי ובמאוחר יותר גן הילדים העברי. ההשפעה של הגורם הראשון היתה מצומצמת בתחום מספר קטן של ילדים, בגלל מיעוט המבקרים בו. אך על המעטים האלה היתה השפעתו הרסנית: קיצצו בפיאות והלכו בגילוי ראש. בגלל ההבדל הבולט בין בית הספר הכללי ובין ה„חדר" — בסדרים הפנימיים והחיצוניים ובתנאים הסניטריים — השתרש בילדים אלה זלזול ב„חדר" ובמלמדיו. על הבנות שביקרו שם במספר גדול היתה ההשפעה פחות קשה, אך אף היא לא טובה ביותר. אלה רכשו אמנם קצת ידיעות בלימודים יסודיים, אולם סבלו מהפלייה.

על בית הספר וגן הילדים העבריים נמצא בספר הזה תיאור מפורט במקום אחר. ברצוני רק להוסיף, שאף שהביאו נזק ניכר ל„חדר" מכמה בחינות, במיוחד מבחינה חומרית, היתה להם השפעה טובה על הילדים והילדות כאחד מבחינה חינוכית, לאומית־ציונית וגם חברתית. ניתן לומר,

אשר לבית הספר מטעם הברון הירש, שנפתח בשנת 1898, היו לו שההפסד יצא בשכר.

תוצאות חיוביות ביותר. הוא פתח את דלתות בית הספר היסודי לילד היהודי. רבים מאלה שחששו למסור ילדיהם לבין גויים, שונאי ישראל, עם הווי נוצרי והצלוב על הקיר, שלחו בשמחה את הילדים לכאן, שמוריו ומחנכיו היו יהודים והתלמידים כולם יהודים. אף שדעת החסידים והחרדים לא היתה נוחה מבית ספר זה והיו שחששו לו יותר מאשר לבית הספר הפולני, שכן בבית הספר הפולני גויים שאינם חייבים במצוות, והילד יודע את זאת,

על כן לא יקבל בנקל את לקחם, מה שאין כן פה, בבית הספר מטעם הברון הירש, שהמורים הם אמנם יהודים אך על פי רוב פורקי עול תורה ומצוות ועל כן השפעתם שלילית. ברם, המוני העם לא שעו לדברי המתנגדים ושלחו ברצון את ילדיהם לבית הספר הזה. לזכותו של בית הספר הזה יש לציין, שאיפשר גם לילדים העניים ביותר את הביקור בו, בהעניקו להם גם ארוחה חמה וגם בגד ונעל. היו לו גם מגרעות ובעיקר פגמה תכונת היסוד שלו: התעלמות מן ההווי היהודי ונטייתו להתבוללות. אך על אף הכל ייזכר לטובה.

גורם מחנך חשוב אחר בימים ההם, שהיתה לו השפעה מבורכת על עיצוב דמותו של הנוער, שעזב את בית הספר היסודי על כל גווניו, ובייחוד על בחורי ה„חדר" שבכלל לא ביקרו בבתי ספר, היה המורה הפרטי. למזלנו, נמצאו בימים ההם, כשהלכו ונתערערו יסודות החינוך הישן, מורים בעלי שיעור קומה, שהיו בעצמם יהודים נאמנים לתורה ולמסורה וציונים, מסורים בלב ונפש לרעיון תחיית העם והשפה העברית כמו משולם קמיל, זינדל פיבר, ש. א. הייזלר, א. קרייזל, א. פינסטר, ז. קמיל וש. דרזנר.

הנוער

הנוער היהודי בקוסוב בעת ההיא היה ברובו ציוני. אלה היו מסורים לאידיאל הציוני בכל לב, עבדו במסירות בשביל הקרנות הציוניות, למדו את השפה הלאומית, התארגנו בקבוצות דוברי עברית והיו שקיימו בעקשנות מה שקיבלו על עצמם. מקום כבוד רכש לעצמו חברנו יהושע גרטנר, הנמצא בארץ, שהקדיש את כל חייו ממש, ללא שיור כל שהוא, לעבודה הציונית והלאומית. הוא גם אירגן וניהל את כל הפעולות למען הקהק"ל. עזרו על ידו בנאמנות א. צ. קרן (נמצא בארץ), א. ריגלר, מ. שטומר הי"ד, שולמית מילבויאר (נמצאת בארץ) ועוד. היו גם בני מפלגות אחרות: סוציאליסטים, בונדיסטים וגם קומוניסטים.

כדאי להזכיר כאן אידיאליסט אחד, את הירשלי זידערער, ה„סעפּע־ראטיסט" כמו שקראו לו. היה אורג לפי מקצועו. מכיסיו נשרו תמיד ה„צוקונפט" וה„פאָרווערטס" וכל מיני ברושורות באידיש. מדי בוקר היה בא לבית המדרש עם התפילין תחת בית שחיו. אך במקום להניח תפילין ולהתפלל היה מתווכח על סוציאליזם ובונדיזם ושאר „איזמים". כל זאת עשה בהתלהבות ובמסירות נפש ממש, מוכן ליהרג על קוצו של יוד.

הנוער שלנו, אף שהיה מרוחק ממרכזים גדולים, היה מאד דינמי וער לנעשה בעולם הגדול. הוא לא יכול היה להסתפק במסגרת הצרה של העיירה ושאף למרחב. רבים עזבו את העיירה והלכו לערים הגדולות —

אלה כדי להרחיב את ידיעותיהם ולרכוש חכמה ודעת ואלה כדי להיטיב את מצבם החומרי. היו והצליחו להגיע למטרתם והיו לאנשים מועילים, כגון הד״ר יוסף מאיר ז״ל, שהיה בין בוניה ומבססיה של קופת חולים של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ, ד״ר בן ציון פסלר הי״ד, מזכיר ההסתדרות העולמית של אגודת ישראל בלונדון, ד״ר יעקב גרטנר הי״ד, שחזר כרופא טוב ויעיל לעירנו, וייב״ל א. צ. קרן, הידוע במעשיו בארץ במיוחד למען פיתוחה של כפר־סבא, שעמד במשך שנים הרבה בראש מועצתה (היה הראשון בנציגי הפועלים בארץ שזכו למעמד של ראשות במושבה) והאחים ש. וא. דרזנר, בעלי בתי מלון בחיפה.

היחסים בין הנוער היהודי והלא־יהודי אצלנו לא היו תקינים. מלבד אחדים מבני הנוער, שלמדו אתם יחד בבית הספר הפולני והיתה קרבת מה ביניהם גם לאחר מכן, היו שני המחנות זרים זה לזה וגם עויינים. לא חסרו גם התכתשויות בין הנוער שלהם ושלנו. במקרה כזה היו בני הנוער שלנו מה„מונסטיר״ (החלק העליון של העיר, מהפלג שחצה אותה לצד מערב) הידועים כבעלי אגרוף, מראים להם את נחת זרועם.

לבסוף, כשהגיעו אלינו השמועות על הפוגרומים ברוסיה, התארגנה קבוצת צעירים בעירנו, הזמינה אקדח אימונים והתאמנה בקליעה למטרה. ביקשה קבוצה זו להיות גרעין להגנה עצמית לעת הצורך.

שבת ויום טוב

כל מקום ושבתו. לא הרי השבת בכרך כהרי השבת בעיירה. השבת בקוסוב היתה שבת של מנוחה מוחלטת. בכל פינה בעיר חשת כי שבת היום.

התכונה לשבת התחילה בבית כבר ביום חמישי וברחוב ביום שישי. כבר בשעות הבוקר של יום שישי היו מעוררים את הקהל ע״י תקיעות במין חצוצרה, להזדרז למרחץ הזיעה. בעוד הזירוז בעיצומו התחילו אצים יהודים לבית המרחץ, חבילותיהם תחת בית שחיים, אחדים עם מטאטא קטן — „אַ בעזימל״ — מבדי צפצפה על עלוותה הירוקה. בעיר בית מרחץ אחד ועל כן הדוחק בו רב. אלה נכנסים ואלה יוצאים. אלה היוצאים פניהם משולהבים מהבל הבית ואלה הבאים דחופים ובהולים שלא יאחרו. באולם־הזיעה פנימה — משטר אחר לגמרי. פה אין משוא פנים. מי שסובל הבל יותר תופש מקום מכובד יותר. ר׳ זוסיה השמש יושב על הספסל העליון ומשם הוא שולח את פקודותיו „עוד אחד — עוד אחד!״ — פירוש הדבר: עוד דלי רותחין על האבנים הלוהטות, כדי להוסיף הבל. „כפור!״ (אַ פראַסט) הוא צועק, רמאות! („אָפּגענאַרט״). המטאטאים עולים ויורדים,

מצליפים, זה את עצמו וזה את חברו, על מנת שיחזיר לו הצלפה. ואילו הדליים עם המים הקרים מוכנים בצד כדי להשיב נפש. גמרו, נחפזים לפנות המקום. ערב שבת היום ואין יהודי פנוי לשיחת חולין. כולם ממהרים לצאת כדי לגמור מלאכתם מבעוד יום.

ובבית — שלוות שבת תפשה את מקומה כבר בצהורי יום. על השולחן מפה נאה. הפמוטים מצד אחד והחלות מכוסות מפית לבנה מבהיקה מצד שני ובאמצע, יין צימוקים, תוצרת עצמית, מזומן לקידוש. בבית הכל נקי, ממורק וממורט. היום יורד, נשמעות דפיקות השמש על דלתות החנויות לאות שהגיע הזמן לסגרן. הרחובות מתרוקנים אט אט. קרני השמש עוד משתהות על ראש ההר. התריסין מוגפים. פה ושם מופיעה נערה על פתח ביתה, מסורקת ומרוחצת למשעי, לבושה בטוב טעם, וכל עצמה אומרת: אצלנו הכל מוכן לקבל את השבת. בבתים נדלקים נרות שבת ושבת מלכתא חוגגת את כניסתה לעיר.

בתי הכנסת מתמלאים יהודי שבת יקרים, מלובשים בגדי שבת נקיים: אלה ב„ז׳יפיציס" וב„שטריימלעך" ואלה במעילים ארוכים ובכובעי קטיפה כהים. כל האורות: נברשות ומנורות דולקים, אומרים „הודו לד׳ כי טוב..." מתפללים מנחה. פה ושם עוד נחפז יהודי שאיחר. הנה הגיע ר׳ זרח ארליך, שתמיד, אפילו בימות החול, הוא נחפז ותמיד מאחר. ואחרון אחרון ר׳ לייזר׳ל. פיאותיו נוטפות מים, כי רק עתה עלה מן הרחצה. גומרים כבר תפילת מנחה ומגיע זמן קבלת שבת. החזן מתעטף בטלית ופותח בקול גדול „לכו נרננה לד׳ —נריעה לצור ישענו" וקהל המתפללים עונה אחריו בקול רינה. חמימות אופפת את הלב. הפנים נוהרות. מתפללים בהתלהבות, בדבקות ובשמחה. כל הדאגות נשכחו ליום תמים. כולם נשתחררו מעול פרנסה וחובות. אין תובע ואין דורש אף לא האדם מעצמו. באה שבת. באה מנוחה.

גמרו את התפילה. מברכים זה את זה בברכת „גוט-שבת" חמה ונפטרים הביתה. כל העניים, המחזרים על הפתחים, שנזדמנו לבית הכנסת חולקו ואושפזו בין בעלי הבתים, בעלי היכולת. בעלת הבית, שאיננה מופתעת כלל מהאורח הבלתי צפוי, מקבלת אותו בסבר פנים יפות. בקוסוב לא היו מוסדות סוציאליים מתוקנים, אבל במקומם מנהגים יפים היו ולא אירע שיישאר יהודי עני שנזדמן לעיר בלי שיוזמן למישהו לסעודת שבת.

למחרת — העיירה שוקטת. הכל: חנויות, בתי מלאכה, משרדים — סגור ומסוגר. פה ושם נשמע קול יהודי היושב ולומד בביתו או „מעביר על הסידרה". מבית הכנסת עולה קול מגידי התהילים או לומדי תורה. רק

אחר הצהריים מתעוררת העיירה. הרחובות מתמלאים צעירים וצעירות, מטיילים על ההר, למדשאים וליערות מחוץ לעיר. אחרים נוהרים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות לעיין בספר או לשמוע שיעור בעין יעקב, במדרש או בגמרא. בינתים יורד היום, מתקרבת שעת בין הערבים, שעת תפילת מנחה. היום פנה, השמש שקעה. לא קל להיפרד משבת מלכתא. עוד יושבים לשלוש סעודות. מאחרים לשעה קלה את יציאת השבת. עיר שרובה עניים איננה שמחה לקראת ימי החול הקשים. גמרו את השלוש־סעודות, מתפללים „מעריב", מבדילים על הכוס, כדי להוציא את אלה שכוס יין איננו מזומן להם בבית, מברכים „בורא מיני בשמים" בהרחה, כדי להשיב את הנפש העגומה על הנשמה היתרה המסתלקת ובברכת שבוע טוב, שבוע של פרנסה, ישועות ונחמות מסתלקים הביתה.

כל יום טוב ושמחתו, צרכיו ודאגותיו

ח ג ה פ ס ח נחשב לקשה ביותר בין חגי ישראל, בגלל צרכיו המיוחדים, אפילו למעמד הבינוני בקוסוב ומכל שכן לעניים. אין תמיהה איפוא, שלמרות ההקלה המורגשת עם הפשרת השלג והופעת שמש זוהרת ומחממת ושמחת הילדים לקראת החופש והחג, מעיקה הדאגה בקרב רוב האוכלוסיה שבעיר לאמצעים לשם סידור החג, ובהרבה בתים נשמעה האנחה— „הוי, חג קשה". וחובה לציין ללא כל הגזמה, שמשהגיע ליל הסדר לא היה בית יהודי, אפילו של העני שבעניים, שנשאר בלי המצרכים החיוניים של החג. ואם תאמר איך התרחש הנס? אל תשאל — הרבה שלוחים למקום. ראשית כל, טובה עשה הקב"ה ליהודי קוסוב והקדים פורים לפסח. ובפורים מנהגים נאים בתפוצות דאז ועל אחת כמה וכמה בקוסוב: משלוח מנות, חלוקת כספים לעניים וקבלת פני כל אדם בסבר פנים יפות. מעלה יתירה לפורים, שהכל הולכים בו לאסוף כסף — אפילו אלה שבימים כתיקונים לא יעשו זאת גם אם ירעבו ממש ללחם, ואילו בפורים שאני. מי איננו מחזר על הפתחים בפורים? בעלי בתים, בחורים וילדים בני טובים. שנית, מרוויחים קצת בהתקנת המצות. שלישית, וזה העיקר, בקוסוב היו אנשי מעשה שדאגו ועשו ולא נשאר בית יהודי בלי מצות וארבע כוסות.

ח ג ה ש ב ו ע ו ת הוא הקל שבחגים לכל דבר, לזמן ולמאכלים. כידוע אוכלים בו דברי חלב. ועוד מעלה לחג הזה עלינו שהקדוש ברוך הוא קבעו סמוך לחג הפסח ופטורים בו ממצוות עשה שפסח גרמן, כגון בגד ונעל וכו'.

חג הסוכות הוא החג שיהודי נושם בו לרווחה אחרי „ימים נוראים" והוא כאילו נולד בו מחדש, נקי מעוונות. אין חג זה קשה כפסח ואינו קל כעצרת. אף אין בו דרישות מיוחדות, שקשה לעמוד בהן. סוכה — אפשר לקדש בסוכה של השכן ואפילו לאכול אפשר שם, שיהיה רק מה לאכול. ארבעה מינים — בבית הכנסת יש לולב ואתרוג בכספי הציבור. בקצת פרוטקציה אצל השמש ניתן לסדר שהלה ידאג לספק אותם הביתה בכל יום לברכה. והושענות — רד אל הנהר וקח כאוות נפשך.

בתי הכנסת בחגים מלאים מתפללים. בקוסוב הלך כל יהודי בחג לבית הכנסת, אפילו אלה שכל השנה לא הירבו לבוא. התפילה חגיגית היתה, תוך ריבוי בשירה ובזמרה ובייחוד בהלל. בשבועות נהגו לקשט את בתי הכנסת בירק שנתלה על הנברשות, המנורות ועל ארון הקודש. בליל שביעי של פסח, הלילה שבו עברו בני ישראל את הים, נהגו בבית הכנסת בקוסוב להמחיש את המאורע הזה הלכה למעשה. אחרי שהרבו בשירה ובזמרה על כוס יין, שפכו, בהגיע „חצות", כמה דליי מים על הרצפה, פיזמו שירת „אז ישיר" בציבור פסוק, פסוק, בהתלהבות גדולה והולכת: „סוס ורוכבו רמה בים..." „זה אלי ואנוהו... ומבחר שלישיו טובעו בים סוף..." ור' לייזרל נשען על ידיו בקיר, קופץ וזורק את רגליו לאחור מעשה סוס. וכשהגיעו ל„הלכו ביבשה בתוך הים..." הפשילו את הקפוטות ורקדו ושרו בתוך המים עד עייפה.

אף את ליל הושענא רבה, לפני הוצאת הפתקים, ערכו כדת וכדין. היו כאלה שעשוהו ליל שימורים ולא הלכו כלל לישון. החסידים ישבו אצל אדמו"ריהם — מי חסיד ויושב בבית בליל הושענא רבה! שמיני עצרת ושמחת תורה שאני. אלה הוחגו בבית ובבתי הכנסת ברוב פאר. בשמחת תורה רבו המניינים בבתים פרטיים. הציונים ניצלו יפה את היום הזה לא רק לשמוח בצוותא ולהרבות ע"י זה אחווה ורעות אלא גם להפגנה ולתעמולה ציונית. קבוצות צעירים התהלכו בביה"כ, שרו שירים ציוניים, ובמיוחד את „התקווה", בשעת קריאת „חתן בראשית". תחילה רגזו ואח"כ התרגלו והצטרפו לשירה. ובכלל — היום האחרון של כל חג עבר מתוך שמחה בצוותא, אולי גם כדי להשכיח שמחר שוב חוזרים ימי החול האפורים.

פרנסות בקוסוב

כל האומר שקוסוב היתה עיר מחוסרת פרנסות, אינו אלא טועה. אין פרנסה יהודית בעולם שלא היתה כמותה בקוסוב: חנוונים, סוחרים, בעלי מלאכה, כלי־זמרים, שמשים, עניים, סופרים, מלמדים, שוחטים, קצבים, דיינים ואדמו״רים. אלא מה, כדאמרי אינשי: „הרבה פרנסות ומעט ברכות״, ז. א. הפרנסה לא היתה מצוייה ולא כל שכן משופעת.

חנוונים — מעמד החנוונים היה המבוסס ביותר מבחינה כלכלית. היו ביניהם יהודים אמידים, כגון ר׳ מרדכי קמיל ע״ה, ר׳ שמעון מאיר ע״ה, ר׳ דוד׳ל קרמר ע״ה, ר׳ דוד לנדמן ע״ה, ר׳ שמערל קרמר ע״ה, ר׳ קוקי קרמר ע״ה, ר׳ לייזר שאלר ע״ה ויותר מאוחר מוטל בורמיל הי״ד. אגב, ר׳ מרדכי קמיל למדן היה ובחנותו מצאתו מורכן על דף גמרא. דוד׳ל קרמר היה יהודי יודע ספר ואיש משכיל, אהב לעיין בספרי מחקר ובחנותו תמיד ספר פתוח לפניו. שמערל וקוקי קרמר עלו ארצה עם משפחותיהם. אך השני יצא להשיא בת ולדאבון לב נשאר בקוסוב עקב פרוץ מלחמת העולם השניה. ר׳ שמעון מאיר, דובר חסידי ויז׳ניץ, ואביו של ד״ר יוסף מאיר ז״ל, אישיות ידועה בארץ. היו חנויות לסחורות עם הארץ. הגדולות שבהן היו של ר׳ פייביש קרסל ע״ה ושל ר׳ משה דוד׳לס מילבאואר ע״ה, שניהם יהודים יקרים, וכל אחד מהם לא פסק פומיה מגירסא. בנו של הראשון מאיר קרסל וחתנו זוסיה שלוסברג הי״ד היו שניהם עסקני המזרחי ושותפים בחנות. הר׳ שמואל עובדיה ע״ה, בנו של השני, שקיבל את החנות מאביו, חיסל אותה ועלה ארצה, אחרי שמקודם עלו כחלוצים בנו משה ושתי בנותיו, שולמית וצילה. ר׳ דוד לנדמן הי״ד היה יהודי בעל מידות תרומיות.

סוחרי תבואה וסוכני תבואה — מרומניה הסמוכה היו מביאים עגלות טעונות שקי תבואה: חיטה, שעורה ותירס, ובמיוחד תירס, עיקר מאכלם של גרי ההרים והרועים. הסוכנים, שהדקרים היו תמיד מוכנים בידיהם, היו מוציאים דוגמאות מהשקים, מכרו את התבואה וחילקוה בין הסוחרים בעלי המאגרים. אלה מכרו לכל דצריך ובעיקר לעם הארץ, ולרוב בהקפה. סוחרי התבואה נחשבו בין האמידים והיו ביניהם גם עשירים. מסוג זה היו: ר׳ מרדכי הירש גרטנר ע״ה, יהודי בעל צדקה, שהיתה לו יד נדיבה. הוא זכה לשני בנים ובת בישראל; אברהמ׳צי ויהושע גרטנר וזלדה מרמורוש. ר׳ יוסיל ריגלר, ר׳ ליב מורגנשטרן, ר׳

מנדל קייז, ר׳ יידל טננצפף ור׳ אנטשיל מילבויאר, בעל קורא קבוע ומצויין בבית הכנסת הקוסובאי — „קוסוווער שולכן״. ואלה הצליחו פחות: ר׳ חיים הוזן, ר׳ אלטר פייגר (יש לו בן בארץ, ר׳ מנדל לייב פייגר), ר׳ בנימין קייז ואלטר קייז (לאחרון שתי בנות בארץ).

הסוכנים — „שפעדיטאָרן״ — היו: ר׳ אברהם איצי הופר, איש יודע ספר, גיסו פינצ׳י פויקר, מרדכי מילבויאר (פאָך) והירש זינגר הי״ד (לאחרון בן בארץ, משה זינגר). הסוכנים התפרנסו בצמצום רב.

שתי טחנות קמח היו בקוסוב. בעל הטחנה האחת היה ר׳ יעקל אנטשליס, המכונה דרזנר ע״ה ואח״כ חתנו ר׳ מאיר דרזנר הי״ד, בעל מזג טוב, שאהב להיטיב עם הזולת והיה מגומלי גמילות חסדים. בעל הטחנה השניה היה ר׳ שמשון פוגל הי״ד.

סוחרי עצים — קוסוב עיר שיערות סביב לה ועל כן שימשו העצים מקור פרנסה חשוב. היו עצי הסקה ועצי בנייה. כריתת העצים ונסירתם במשורי יד גדולים היו בידי לא יהודים. לאחר מכן הוקם בית־נסירה מיכני של בעלים יהודים, משפחות דרזנר שמואל ואנטשל, הנמצאים כעת בארץ. סוחרים יהודים בעצי הסקה היו: ר׳ יוד׳ל פליישר הי״ד, שממנו נשאר בן בארץ. ברצ׳י, יוסל וישראל סיגלר וחיים פריליך. סוחרים בעצי בנייה היו: ר׳ יעקל רוזנברג הי״ד, ציוני טוב, ר׳ שמשון רוזנברג, ר׳ דודי פוקס ע״ה, חיים רובינגר ומשה יוסי פוקס.

רובם הגדול של הבתים בעירנו בעת ההיא היו בנויים קורות עץ. בתי החומה המעטים היו נחלת העשירים בלבד. היא גם הסיבה לריבוי השריפות בעיר.

בנאים — הבנייה מקורות עץ נעשתה ע״י לא יהודים, אם כי הקבלנים היו יהודים. הבנייה מלבנים — בידי יהודים, אך היו גם לא יהודים. בנאי־חומה מומחה היה ר׳ ליפא מנדל רייפר הי״ד, גיסו של כותב הטורים האלה, היה אמן במלאכתו וגם מומחה לתנורים. אדם ישר היה, שהתרחק מדבר שקר. עסקו עוד בכך: ר׳ משה׳קי וינטר הי״ד, יהודי מעורב בין הבריות, ר׳ ליביש שירן, יצחק קלוי, יונה מיכאל גרטנר, שמואל וינטר ועוד.

בקוסוב היו גם משרפות לבנים של בעלים יהודיים, של הירש ארנסט הי״ד וזיידי ויזלמן ע״ה. את בתי החומה בנו מלבנים שרופות.

סוחרי תפוחים ופירות יבשים — ענף מסחרי חשוב היה המסחר בפירות טריים ומיובשים ובמיוחד בתפוחי עץ. בקוסוב ובסביבה

היו בוסתנים רבים, ע״פ רוב תפוחים. מקוסוב היו שולחים לכל רחבי המדינה האוסטרית תפוחים, אגוזים, פירות מיובשים ופטריות ובכמויות ניכרות. הבוסתנאים היו לרוב לא־יהודים — אך היו גם יהודיים. המסחר בפירות היה בידי יהודים. בבוסתנים רבים היו מיתקנים פרימיטיביים לייבוש פירות, בעיקר שזיפים, שהיו בסביבה בכמויות גדולות. ולפי שמחוסר אמצעי־אריזה מתוקנים לא יכלו להישלח כשהם טריים, הם יובשו ונמכרו מיובשים. בימי ביכורי השזיפים, כשאפשר היה להשיגם במחירים מוזלים, היו רבים מצטיידים בריבת שזיפים, שבושלה בדוודי נחושת גדולים. היתה זו תכונה ברוב עסק וכן הזדמנות למחוסרי פרנסה להשתכר קצת בבחישת הריבה המתבשלת.

ס ו ח ר י ם ב ה ר י ם — זה היה סוג מיוחד של סוחרים שנקראו „געבערגס־סוחרים". דרכם של אלה היה לעזוב את הבית במוצאי שבת אחרי הבדלה או בהשכמה לפני עלות השחר ביום ראשון, לעלות להרים ברכב וברגל ולסחור את הכפרים המפוזרים בין ההרים והיערות. האחד קנה עגל, השני פטריות, שער־חזיר, חמאה וגבינה מתוצרת בית האיכרים וכיוצא בזה. יש והצליחו לקנות קצת סחורה ואחרי שעשו כל השבוע בכפרים בין הגויים, שלא חסרו ביניהם שונאי ישראל וסתם שיכורים ורוצחים, חזרו הביתה ומכרו את סחורתם. לפעמים הרויחו יותר ולפעמים הרויחו פחות. אבל אירע לא אחת וכל העמל היה לשוא — לא השיגו לקנות דבר מה ובבית מחכים אשה וילדים ואיככה יבוא הביתה ובידו אין מאומה? זכור לי סוחר כזה מן הבלתי מוצלחים, ר׳ שמחה ברל, יהודי צנום וגבוה. במוצש״ק היה בא ללוות גמילות חסד, יצא להרים לסחור וביום שישי היה חוזר ומחזיר את החוב ובמוצאי שבת חזר ולוה וככה חוזר חלילה. עוד סוחרים בהרים היו: ר׳ אברהם מינצר, מנדל קליגר, שיעה ליב קליגר ועוד.

ס ו ח ר י ב ה מ ו ת — גם אלה עשו מסחרם בהרים בדרך הנזכרת לעיל. קנו בהמות והביאון העירה. כאלה היו ראובן ואחיו זינדל ריכר הי״ד, שניהם מעורבים עם הבריות, לאחרון בן בארץ, יעקב ריכר, כ״כ דוד׳ל גריינר, שמואל מינצר, קלמן ליב ושמואל קרומביין.

ס ו ח ר י ש ו ק — סוג אחר של סוחרים היו סוחרי שוק („מאַרק־סוחרים"). אלה היו סוחרים מיד ליד, כעין מתווכים זעירים, כלומר יהודים שהסתובבו בשוק, קנו מנשי האיכרים, בעלי משקים זעירים מהסביבה, שהביאו מיבולם העירה מעט ביצים, חבילת שעועית, מחרוזת

ה„זרינק" — מקח וממכר בין יהודים וגויים.
דער „זאַרינעק" — מ׳האַנדלט מי טשאָף, לייוונט, אדג"ל.

פטריות, עוף וכדו׳ והשבירו כל זה לבעלות בית. כאלה היו: אנטשל זינגר (יואל׳ס), שלמה זינגר (הודקיס) ואחרים.

ב נ ק י ם — היו בקוסוב שני בנקים. האחד היה: „קאָמערציעלער קרעדיט פעריין", בנק שיתופי, שבראשו עמדו שני מנהלים, ר׳ דוד אלטיס, יהודי פיקח ונאור, מלובש בהידור ומודרני, זקן הציונים בקוסוב ור׳ יודל טננצאפף. נכדו של האחרון, הד"ר גולן, הוא רופא קופת חולים בארץ. הבנק השני היה: „קרעדיט אנשטאַלט" וראשו — ר׳ משה קמיל,

יהודי בר אוריין. נכדו, הד"ר שמחה, נמצא בארץ, רופא קופת חולים בת"א ויו"ר ארגון יוצאי קוסוב בישראל.

רופאים — רופאים יהודים בעלי תואר אקדמאי ז. א. שלמדו וגמרו בית ספר גבוה לרפואה, לא היו בקוסוב לפני מלחמת העולם הראשונה. אין זאת אומרת שלא היו כלל רופאים יהודיים. היו: „הרופא" מרדכי שמחה'ס, מרדכי דער רופא, ספר לפי מקצועו ונקרא משום כך גם מרדכי דער ראזירער — מרדכי הספר. היתה לו מספרה, אך לעת הצורך היה מרדכי הרופא מקיז דם מן האוזנים (שפּאַלטן די אויערן), מעמיד כוסות רוח (שטעלן באַנקעס), עוקר שיניים וכו'. היה עוד רופא, שקדם לר' מרדכי וגולדהאבער שמו. לפעמים נקרא גם ד"ר גולדהבר, אך ספק אם היתה לו הכשרה מקצועית. היו רופאים לא־יהודים ונקראו דוקטורים, להבדיל מן הרופאים. כשנקרא הדוקטור לחולה היה זה סימן למצב רציני. לאחר המלחמה היו כבר רופאים משלנו, הד"ר יעקב גרטנר, ד"ר שניברג, ד"ר שטיינר, בני קוסוב, הי"ד, ד"ר שמטרלינג וד"ר צוקרמן ע"ה, שבאו אלינו מן החוץ, ויבדלו לחיים הד"ר משולם שמחה, וד"ר אנטשל דרזנר, בני קוסוב.

עורכי־דין — לפני המלחמה היה עורך־דין יהודי אחד בשם ד"ר פרנקל, שבגלל יחסו ליהודים וליהדות אין הוא ראוי שנאריך עליו את הדיבור. לעומת זאת נזכיר את מר בנימין ארליך הי"ד, שלא נשא את התואר עו"ד, אך היו לו ידיעות מקיפות ויסודיות בענייני דין ומשפט. הוא עבד אצל עו"ד פולני ואמרו עליו שהוא מבין יותר מבעליו. בנימין ארליך היה אדם חביב, מעורב בציבור היהודי בקוסוב, ציוני, מוכן לעזור בעצה משפטית לכל מי שפנה אליו. לו בת בארץ, רופאת קו"ח, ד"ר גניה רביץ. לאחר המלחמה היו עורכי־דין יהודים בעירנו. אחד מהם בן קוסוב, הד"ר יצחק ברטלר, הנמצא כעת בארץ, עו"ד מוכשר ומקובל על הבריות וד"ר מנשה מנדל, שבא מקוטי, הי"ד. שניהם ציונים מסורים. כ"כ היו ד"ר רוזנבוים, ד"ר הכט, ד"ר מנקיס, ד"ר שנפּ, ד"ר מצגר, האחרון ציוני פעיל.

בעלי מלאכה — היה זה מעמד מכובד בעירנו. היה בית כנסת מיוחד לבעלי מלאכה, שנקרא, משום מה בית כנסת החייטים — „שניידערישע שול".

חייטים — חייטים היו רק יהודים. היו חייטים וחייטות לבגדי נשים: ר' יעקב הירש החייט, יהודי מכובד וידוע כחייט מומחה, מרדכי

באומוואָל, שנהג לתת נדבה יפה, שרה שנייברג והינדי פיש, שרה שטרנברג ונתן זמלר.

לבגדי גברים מודרניים היו החייטים פריזל, איכנר, חיים וזלמן בעקער, מיכאל יגרמן, שמואל שניידר, חנא וגנר ועוד. מומחים היו אלה ועל כן מחיריהם גבוהים. הם תפרו בשביל לא־יהודים וליהודים שהתלבשו כמו „דייטשן". בשביל „עמך" היו: דובצ'י החייט, בר זעלצער ופייביש דרוקר (קארפלס), האחרון ע"פ רוב מחוסר עבודה, אך תמיד נחפז והיה מפיק בדיחות. אלה היו מומחים לז'יפיצעס — בגד משי שחור ארוך, שכיסיו לארכו של הבגד מאחוריו — ומעילים רגילים ארוכים בשביל בחורים.

סנדלרים: זוסיה צדוק הרשקוביץ, המכונה „ליבו'א הסנדלר", ציוני אדוק („אַ פאַרברענטער ציוניסט"), מן הראשונים שהבינו את הציונות כפשוטה והיה מוכן בכל רגע ללכת לארץ ישראל. מסופק היה אם לקנות עצי הסקה לחורף, שמא תגיע טלגרמה ללכת. היו עוד: ברל ליב שיזל הסנדלר, שלמה פרידל ומשפחת ה„סוסליקים". סנדלרים לא מומחים היו ה„סוסליקים" ונקראו כך על שם עיניהם הצרות מאד גם של הנשים וגם של הגברים. כולם נמוכי קומה היו, הן הגברים והן הנשים. אבי המשפחה הזאת היה זוסיה הסנדלר (זוסי דער שוסטער). היה ישראל הסנדלר המכונה קמפל, מומחה במקצועו, שאשתו היתה ממשפחה זו. ר' ישראל זכה לעלות ארצה עם כל משפחתו וגר בחיפה. סנדלרים היו גם שלמה ומאיר פרידל ואחרים.

נגרים — בקוסוב היו נגרים יהודים טובים גם לרהיטים וגם לבנינים, כגון: ר' איציק אפפלבאום, מומחה לרהיטים, יהודי מכובד, מקובל על הציבור היהודי וידוע כחסיד ועסקן, וביק גולדשטין והירש כהן. האחרון היה גם כבאי ואם איני טועה — הכבאי היהודי היחיד בעיר, כ"כ חיים שניידר, שלשת האחים עקיבא, וולף ושמואל נמט ואחרים.

פחחים היו רק יהודים. מהם נזכיר את ר' זיידי הפחח — ווכטל, בעל זקן לבן, שירד לו על פי מידותיו. היה אומר שיעור ב„עין יעקב" בבית כנסת החייטים. יעקלי הפחח — ווכטל, שלא איבד רגע לבטלה בטוענו „צייט איז געלט", פיני דרוקר ובנו חיים הירש, אורצי קרמר ושלושת בניו, איציק הפחח, האחים אנטשל, איצי ויעקל מינצר, חיים ומשה פפאו.

מסגרים היו רק יהודים: ברוך בירנבוים, חיים קרמר ומאיר דרזנר בן מנדל.

נ פ ח: יהודי אחד היה בכפר סמוך לקוסוב בשם ר׳ משה הזנפרץ, שהפיל חיתיתו על הגויים בגבורותיו.

צ ו ר פ י ם ו ש ע נ י ם היו רק יהודים: ר׳ זיידי הצורף — גולדשמיד, יהודי ירא שמים ויודע ספר, ר׳ חיים השען — קויפמן, יהודי מכובד ומקובל על בריות, אשר לו כאן בת ונכדים, יעקב ובנו יודל הופנברג, משה שטיינר הי״ד, בנימין השען — וינטר ע״ה, ויונה פוקס.

ח ר ט י ע ץ יהודים היו: ר׳ חיים החרט, ר׳ זיידי הודס החרט, שבארץ נמצאים בתו ושלושת בניו. הוא היה עושה או מתקן גם מטריות.

א ו ר ג י ם — מלאכת האריגה היתה נפוצה בקוסוב כתעשייה ביתית, במיוחד בין עם הארץ. הם ארגו בעיקר בד עבה מפשתה, שגדלה בסביבה והיה עיקר תלבשתם. היהודים היו מוסרים גם כותנה הביתה לעיבוד. היו גם בתי מלאכה לאריגה של שמשון לעטיך, הירש הילמן, אלטר הילמן ושל דוד פוגל הי״ד. האחרונים הכניסו גם נולים מיכניים דוד׳ל היה גם ציוני טוב. כשהוציאו לעז על הציונים, המועלים בכספים, היה דוד פוגל מתלוצץ: „צריכים לתת כל כך הרבה, שיהיה גם בשביל לגנוב״. בבתי המלאכה הנ״ל עבדו הרבה אורגים יהודיים. ראוי להזכיר את זיידי שטייגמן, מנהל בית החרושת של אלטר הילמן, חיים נחמן פריילין ובנו מאיר, יוסף הזלמן, אשר זכה לבן בארץ, ברוך שירן, וועלוויל ויידל ויטשר, הירש זידרר הי״ד ועוד. אפילו שביתת אורגים היתה בקוסוב.

ב ת י ב ד ל ש מ ן — היו שני בתי־בד לעצירת שמן של ר׳ מיכל רט ושל ר׳ משה פייבלעס, ברודר. את השמן עשו משומשומין ו„סימניה״. הפסולת שימשה מאכל לפיטום בהמות.

נ ר ו ת — גם נרות מחלב היו עושים אצלנו. היה זה ר׳ משה ״דער לעכטציר״ (כנראה מורכב משתי מלים — ליכט־ציער), שהיה עושה נרות־חלב (חלב־לעכטלעך). יהודי עם בטן ועם זקנקן מדובלל, איש טוב וישר. עם הארץ הרבה לקנות נרות אלה בשביל הכנסיות. היהודים השתמשו כבר בנרות פרפין.

א ו פ י ם — אופים יהודים היו: ר׳ דוד׳ל וינטר, ר׳ לייזר העשל, ר׳ משה׳קי וינטר, לאחרון בן בארץ יוסל וינטר ועוד.

ש ו א ב י מ י ם ו ח ו ט ב י ע צ י ם — בעיר קוסוב, שבה מביאים את המים מן הבאר בדליים או בקנקנים גדולים על האסל, יש תפקיד חשוב לשואבי מים. היהודים לא שימשו בתפקיד זה בעת ההיא, מחוץ

לאחד לא קבוע, ר׳ זוסיה השמש. ספקי המים היו אז רובם ככולם לא־יהודים, ע״פ רוב נשים. היתה גם „שבת־גויה״ להורדת הפמוטים מן השולחן בשבת ולהסקת התנור בחורף. לאחר מלחמת העולם הראשונה היו גם שואבי מים יהודיים, לעפטוש והולנדר, שני בחורים, שכבשו גם פרנסה אחרת מן הלא־יהודים, את החמרות — נהיגת בהמות מקוסוב למקומות מיועדים (מסיפוריו של מ. פוקס). חוטבי עצים, הכוונה לעצי הסקה, לא היו יהודים. רק משהתחילו בחורים יהודים להכשיר עצמם לעלייה לא״י, עסקו גם בעבודה הזאת.

ש מ ש י ם — ר׳ זוסיה השמש, השני של „הסומר״, היה משמש בשעת הדחק גם בכתר של שואב מים. אמנם גם על שתיים אלה לא היתה עיקר פרנסתו. פרנסתו העיקרית היתה — חיזור על הפתחים, אך לא בקוסוב, בבחינת „אין נביא בעירו״, אלא בישובים אחרים. הוא אהב גם כוסית, דבר שנהג להכחיש בכל תוקף. משכנו היה בבית הכנסת מאחורי התנור, בחינת רואה ואינו נראה. קולו לא נשמע. רק בבית המרחץ, במדרגה העליונה, התעורר. פה נשמע קולו ברמה. היה בודד, ערירי, בלי משפחה.

לעומתו, השמש הראשון בבית הכנסת דסומר, ר׳ משה מנדל וכטל, היה בעל בעמיו. היה דר עם משפחתו, אשה ובן, בחדר המרווח שליד בית הכנסת. היה קפדן והטיל מוראו על הילדים. דואג היה לצרכי בית הכנסת ולסדר. גם הוא פרנסתו לא על השמשות בלבד. היה לו דוכן בשוק, שם מכר גרעיני שבת, פול מבושל חם, שעועית שחומה גדולה מבושלת ומלפפונים כבושים. תמיד ממורמר היה ופניו זועפים. נראה היה בעליל, שאין דעתו נוחה מבעלי הבתים שלו וממעמדו. אלה ידעו את זאת ועברו על כך בשתיקה, כי את המוטל עליו עשה באמונה. היש לו ברירה, אמרו, היש לו פרנסה טובה מזו? היה משווק את תוצרתו בין בחורי בית הכנסת, בייחוד בערבי החורף, ובמסיבות בבית הכנסת בשבת ויום טוב.

טיפוס אחר לגמרי היה ר׳ זיידל, השמש של בית הכנסת הוויז׳ניצאי. היה בעל מזג טוב, לא כעס ולא צעק על הילדים. היה עני מר׳ משה מנדל, אך לא היו לו מעולם טענות כלפי שום איש. השלים עם גורלו — מה לעשות? גם לו פרנסה צדדית — היה סוחר עופות וביצים. כמובן, שלא היו לו חלילה לולים גדולים או קטנים. אלא מאי? לאחר שגמר עבודתו בבית הכנסת, היה יוצא לשוק וכשמצא תרנגול או תרנגולת טובים, היה קונה, מביא לבעלת בית, נוקב את מחיר הקניה וזו מדדה לו קצת ריווח, לפי נדיבות לבה וגודל המציאה. האמינו לו לר׳ זיידל, שכן חזקה עליו שלא ירמה. היה עני מרודה ויהודי כשר. ועם חיוכו, שהיה נסוך על

פניו בכל עת ובכל שעה, הרגשת כאב מוסתר. אשתו היתה תופרת לבנים — וכרגיל: הרבה פרנסות ואילו פרנסה אין.

וכיוון דאתינא להכא, אספר גם על אביו של ר׳ זיידל, ר׳ שמואל פילר או ר׳ שמואל „פונעם נאפט״. הוא ואשתו פרלי גרו בביתם הנמוך והמט לנפול מול בית אבא. דומה, שמעולם לא היו עשירים. כנראה מכר פעם נפט ומכאן שמו. אך בזמן המדובר, מצבם היה קשה מנשוא. היא היתה מתקנת גרביים ועל זאת פרנסתם — אך היא היתה כמעט עיוורת. היו אנשים טובים והשכנים אהבו אותם. זכורני כשר׳ שמואל פילר נכנס אלינו הביתה, היתה נכנסת עמו הביתה השמחה.

נחרתה במוחי תמונה זו: פורים, שעת הסעודה, על השולחן מפה מבהיקה מלובן, נרות גדולים דולקים מצד אחד וחלת פורים גדולה מצד שני. באמצע השולחן בקבוק יי״ש, כוסיות ותופינים ובצלחת מעות לשם חלוקה. ר׳ שמואל פילר נכנס, ברכת פורים רחבה בפיו, מתיישב, שותים לחיים ומיד אוירא דפוריא מתפשטת בכל הבית.

בת מוצלחת ויפה היתה לר׳ זיידל, וחיה־שרה שמה, פרח, שהעוני והדלות לא יכלו לו. משגדלה נתנה אל ליבה להדביר את רישו של בית אביה והצליחה. התחילה לעבוד בבית חרושת לסריגת סוודרים וחצאיות ועד מהרה נעשתה מנהלת של בית החרושת. מעשה בבחור קוסובאי, שהיגר לאמריקה והתעשר. כשבא פעם לבקר בבית הוריו מצאה וחפץ בה ולקחה לאשה. לפני מלחמת העולם השניה חזרו לעירנו — עתירי נכסים והיא אשה נדיבת לב שאין כמותה. משפרצה המלחמה ובעלה יצא לחדש את הדרכון לאמריקה, לא רצתה לעזוב את קוסוב ואת הוריה ונספתה בשואה, הי״ד.

כ ל י ־ ז מ ר י ם — צדקה עשה הקב״ה ליהודי קוסוב ונתן להם להקה מפוארת של כלי־זמרים. אין לתאר חתונה יהודית בקוסוב בלי כלי־זמר. מחוללה היה ר׳ חיים נחמן הכלי־זמר, המכונה וויטשר. הוא בעצמו ניגן על הרבה כלים, חיבר מנגינות וכולם היו תלמידיו. שמו יצא בכל הסביבה, הקרובה והרחוקה והגיע עד לקולומיא, הכרך הרחוק. היו מזמינים את להקתו למסיבות ולנשפים אפילו של לא־יהודים. כנרים מצויינים היו יעקלי וויטשר, בנו של ר׳ נחמן ולעמיש אסלאואר (לאחרון בן בארץ). ידועים היו עוד: ר׳ מאיר הפליטיסט (חליל), יעקלי הוויולוניסט, נתן דוד לדר ה„באס״, המתופף איציק פייאר (שאול׳ס) ואחרים.

ב ע ל י ע ג ל ו ת ו ס ב ל י ם — קוסוב המרוחקת ממסילת הברזל ת״ק פרסא ואוטומובילים לא היו בזמן ההוא, קיימה את קשריה עם העולם

הסובב אותה ע״י עגלות ומרכבות רתומות לסוסים, וכמובן גם ברגל. היו בעלי עגלה להסעת אנשים ומשא כגון: ר׳ מיכאל שיזל, ר׳ מנדל האק, עזרא בדר ובנו ניסן, שהיה גם מעין קבלן להסעה, אפרים רייכמן, שהיו לו שתי עגלות וסוסים, אך הוא בעצמו לא עבד בהן, אלא העסיק בעלי עגלה שכירים, „מצליפים״. כשעלינו לא״י העמיד הוא לרשותנו את רכבו, חינם אין כסף.

שמור בזכרוני ר׳ אורי הסבל ברטפלד, יהודי תמים, שהתלהב לרעיון הציוני. אחר הצהרת בלפור, כשהלכנו לאסוף בשביל „קרן היסוד״, תרם 5 דולרים. היו עוד: משה דוד לדר הסבל ושני בניו, ברוך וולף, שיש לו בן בארץ, מנדלי ומתתיהו (מאתעס) שיפר הסבל. צריך להזכיר עוד את בעלי העגלה הרצל הניגסברג, ומשה הירש הפלר, את יוסף פליישר, יוסל קלוי, הירש ויניקר, דוד הפלר ומנשה הפלר, את הסבלים זליג קליין ובנו אנטשל ושני המצליפים מרדכי אלטיס (קריוויאק) ונטע קליין.

ש ו ח ט י ם — ר׳ יעקל השוחט ובנו פנחס פוגעל. ר׳ יעקל שוחט ותיק בקוסוב היה, יהודי פיקח ונבון, לא אדוק, חשוך ילדים. מתהלך זקוף קומה ואומן במלאכתו. והנה משום מה ירד חינו בעיני הרבי ר׳ משה׳לי זצ״ל ופרץ סכסוך ביניהם. חסידי וויז׳ניץ תמכו בו, היינו המשיכו לאכול משחיטתו ושלחו אליו עופות לשחוט, כמובן בתשלום. הרבי זצ״ל הביא את השוחט ר׳ מרדכי גלר, יהודי ירא שמים, יותר אדוק מר׳ יעקל וכנראה מסוגל יותר ממנו להרכין את הראש. כמותו היה גם בנו השוחט ר׳ לוי גלר הי״ד. היו עוד שלושה שוחטים — ר׳ ישראל פלמר ושני בניו.

ק צ ב י ם — הקצב ר׳ קלמן (קלמוציק) דרזנר היה מהסוג, שאפילו המהדרין סמכו עליו לקנות אצלו בשר „גלאט כשר״ ז. א. שלא נמצאה סירכא בבהמה זו. היה ציוני מן הותיקים וזכה לבן בארץ. במקצוע זה עסקו עוד: אליעזר דרזנר, איציק שטרנברג, עקיבא שטיינר, אברהם טוי, אדם טוב ומקובל על הבריות (בנו, משה טוי, בארץ), שלמה שטיינר (הודיס) ובנו אברהם, שלמה אייזיק לדר, זרח טוי, שמואל מאיר, יוסל לדר, מאיר ולייבצי שטיינר, יהושע והירש שטרנברג ואחרים.

המצב הכלכלי של הקהילה בכלל

לא נתברכה עיירתנו כלל בעושר רב. העשירים היו מעטים ואפשר היה למנותם על אצבעות הידים. אף המעמד הבינוני לא היה רב. אלה שרכשו נכס כלשהו הגיעו לזה רק אחרי עמל של שנים, בהסתפקם במועט

באוכל ובלבוש וממש חסכו מן הפה. רבים היו שסבלו חרפת רעב וביניהם שאיש לא ידע על עגותם בעניים, שעל כן התביישו לספר.

המסחר התבסס בעיקר על יושבי הכפרים הלא־יהודים שבסביבה הקרובה והרחוקה. קוסוב היתה עיר מחוז. היו בה בית משפט, ספרי אחוזה, שר מחוז ומשרדיו. לא ברצון נזדקקו לאלה בני הכפרים שמסביב, שכן הפקידות היתה זרה להם — רובם פולנים.

הירידים, שהיו פעמים מספר בשנה, היו מפיחים, מבחינה כלכלית, רוח חיים בעיר. אך ימי־שוק אלה היו מלוים חרדה ופחד. עוד מצלצלים באוזני דברי אמא ע״ה תמיד לפני יריד: „הלואי ויעבור בשלום״. בין באי היריד מעם הארץ היו שיכורים, גנבים, בריונים ובכלל שונאי ישראל היו כמעט כולם וכל מאורע קטן היה עשוי להצית אש גדולה כנגד היהודים.

גם מצבם של רוב החנוונים לא היה משופר ביותר. היו לרוב עמוסי חובות וזקוקים כמעט תמיד לגמילות חסד. לא היו „שעות עבודה״ קבועות בחנויות, שכן היו פתוחות יומם ולילה. כדאי להזכיר פה חנווני טיפוסי כזה, את ר׳ איצי שפיכר. חנותו פתוחה היתה מעלות השחר עד חצות הלילה ולפעמים עד שעה אחת אחר חצות. שעות מנוחה בצהרים — מאן דכר שמה. כל היום היה טרוד בחיפוש אחרי גמילות חסד. לא מצא פנאי גם לאכול, שכן תמיד אץ, תמיד רץ. קשה היה למצוא אותו בחנות. פה עמדו שלושת בניו ואשתו בתוספת משרת. היתה לו חנות כל־בו. הפדיון היה רב, רק בלי הצלחה.

רבנים וחסידים*

ר׳ מנדלי. שושלת האדמו״רים מבית האָגר בקוסוב יסודה בהרה״צ הק׳ מו״ה מנחם מנדל זצ״ל, בנו של ר׳ יעקב קאפיל חסיד, מתלמידי הבעש״ט זי״ע. הוא היה אבי שושלתא דדהבא שנמשכה יותר מ־150 שנה, מתק״ן—תש״א. ישב על כסא הרבנות בעירנו כ־37 שנים ונפטר בי״ז מרחשון תקפ״ז. הוא חיבר ספר מלא דברי נועם על התורה וקרא לו „אהבת שלום״.

ר׳ חיימל. אחרי פטירתו עלה על כסא הרבנות בנו הרה״צ הק׳ מו״ה חיים זצוק״ל, בעל הספר „תורת חיים״ על התורה. מכיל דברים כפנינים יקרים. הוא כיהן ברבנות 27 שנים, נפטר בכ״ה באייר, מ׳ בעומר תרי״ד. על קברותיהם בבית העלמין בקוסוב ניטו אוהלים. מדי שנה ביומא

* ראה עוד מאמרו של הרב מ. ח. א. בלוך על קוסוב ואדמו״ריה.

דהילולא באו להשתטח על קבריהם רבנים וחסידים מוויז׳ניץ, ברהאָמט, אוטיניא ועוד.

ר׳ יעקב שמשון. אחריו כיהן על כסא הרבנות בקוסוב בנו הרה״צ הק׳ מו״ה יעקב שמשון זצ״ל 24 שנים, נפטר בי״ט באדר תר״ם.

ר׳ משה׳לי. אחרי פטירתו של הרה״צ ר׳ יעקב שמשון עלה על כסא הרבנות בנו הרה״צ, בוצינא קדישא מו״ה משה זצוק״ל בעה״מח „לקט עני״ על התורה. נפטר בו׳ תמוז תרפ״ה בברלין, לשם נסע כדי לשאול בעצת רופאים והובא למנוחות עולם בבית העלמין בקוסוב ליד אבותיו הקדושים. הוא שימש בכהונתו משך 45 שנים.

ר׳ חיימ׳ל. אחריו ירש את כיסא הרבנות בנו יחידו מו״ה חיימ׳ל זצ״ל, שנספה בשואה בתש״ג, הוא ובניו וכל המשפחה. עמם נגדע הענף רב התפארת של שושלת האדמו״רים מבית האגר, הענף הקוסובאי.

אנחנו מסרנו פה רק את הרבנים מבית האגר, ששימשו ברבנות בקוסוב. אך גזע אדיר זה שלח נצרים רבי הוד ותפארת, רועים נאמנים בהרבה קהילות אחרות בתפוצות, כגון: וויז׳ניץ, אוטיניא, ראדוויץ, ברהומט ועוד. גם לא כתבנו את קורות ימיהם ותורותיהם והמסופר עליהם בפי צדיקים וחסידים, שנמסר מדור לדור. הכל כלול בפרוטרוט בכמה וכמה ספרים עתיקים וחדשים והמבקש פרטים יבקשם משם.

לפני ר׳ מנדלי חיו בקוסוב: הצדיק רבי יהושע, שנקרא ה„בעל בכי הגדול״, על שום ששפך שיחו לפני בורא עולם בלב מר ובבכיה רבה ואחיו ר׳ זימל, שבתו שיינא רחל נישאה לר׳ מנדלי בעודה צעירה לימים.

על עתיקותה של עירנו מסופר בשם בן עירנו מר יהושע גרטנר, כי נמצאה בבית העלמין הישן בקוסוב מצבה מלפני יותר מ־500 שנה.

✶

חסידים. חסידי ויז׳ניץ התפללו בבית הכנסת של ה„סומר״, שם התרכזו ונזדמנו יחד מדי פעם בפעם, ביומא דפגרא ובלילי שבת הארוכים בחורף, בשיחות ובסיפורים על רבנים וצדיקים ובמיוחד על הוויז׳ניצאי ר׳ ישראל ואבותיו הקדושים. לפעמים שתו לחיים על כוסית יי״ש וביומא דפגרא גם על כוס יין ובירה. והיה כטוב ליבם יצאו בריקודים. משהגיעה ההתלהבות למרום פסגתה ויצר להם המקום, עלו ר׳ פישל שרל ור׳ הירש פרנקל על הספסלים ועל השולחן ותיכף הצטרף אליהם הכתוב השלישי, ר׳ יוסל המלמד ושרו ורקדו אלה למעלה ואלה למטה, כשהשטריימליך הפוכים על ראשיהם מעשה קונדס, או נטויים על הצד

מעשה בריון (ווילער יונג). היו שרים ורוקדים עד כלות הכוחות. ואז הפליג ר׳ הירש פרנקל, שהיה בעל תפילה, בעל מנגן וקולו ערב, בשירים מתוך שמחה שבלב והשתפכות הנפש: „עורה נא כי בלילה נשמתכם עולה למעלה, לתת דין וחשבון לפני כיסא כבודך...״ וכיוצא בשירים אלה וגם באוקראינית. החרו החזיקו אחריהם ר׳ שמעון מאיר החסיד הוויז׳ניצאי בלי פשרות והמתנגד החריף לרבי מקוסוב ור׳ זרח ארליך, יהודי חרד וירא שמים, בר אורין ובעל מזג טוב, ר׳ משה ריגלר האדיש והשקט ועוד.

אשר לחסידי הרבי מקוסוב, צר המקום לפרטם. הם הקיפו רבים מאנשי העיר על שני פלגיה, קוסוב ומונסטיר. היו ביניהם יהודים יראי שמים ולמדנים, כמו: ר׳ פיני ראובליס, ר׳ אלטיר פיגר, ר׳ מאיר בלוך, ר׳ משה שק, ר׳ מרדכי קמיל, ר׳ זימל קמיל ועוד, משכילים כמו משה שאובר, ר׳ ש. א. היזלר ופשוטי עם. הרבי ר׳ משה׳לי התדבר עם כולם. ניכר, שהוא הבין את כולם, אך אם כולם הבינו אותו, לא אדע. לעתים מזומנות, כגון בשבת מברכים וביומא טבא, כשבאו חסידים מהונגריה וממקומות אחרים אל הרבי, היתה השמחה גדולה בחצר הרבי. קולות זמרה ושמחה היו בוקעים ועולים משם וכולם התעלו והתאחדו באחוות אמת.

היו חיכוכים בין חסידי קוסוב וחסידי ויז׳ניץ. אלה וכן אלה לא שמרו את לשונם ופלטו מלה קשה על הרבי של הצד האחר. ואילו „הנפגעים״ קינאו קנאת רבם והגיע הדבר לפעמים עד לידי ניפוץ שמשות — אך לא לנזק שבגוף ואפילו לא לנזק שבממון.

והרי מאורע הבא לאשר את האמור לעיל: היה זה בלילה הראשון של חג העצרת. חזרנו מבית הכנסת. אבא ע״ה קידש על היין וישבנו ליד השולחן. אמא ע״ה העלתה את האוכל ופתאום הורעד הבית לקול נפץ של כל השמשות בבת אחת. נבהלנו. ברם אבא ע״ה אמר: מעשה נקמה הוא זה של חסידי קוסוב. למחרת החג בא הזגג וזיגג את כל החלונות. מי שלח אותו? — מי שניפץ הוא ששלח.

אברכי המשי בקוסוב בזמן ההוא

ר׳ ישעיהו הלוי איש הורוויץ. בא אלינו מסטניסלב. הוא נצר ממשפחת רבנים ותלמידי חכמים והתייחס על השל״ה הקדוש. לקח אשה ממשפחת מאיר יגרמן, אחד העשירים המעטים שהיו בעיר. עשה רושם בחיצוניותו המסודרת. והנה מה שכתב עליו הפרופ׳ דב סדן, לארגון עולי קוסוב בתשובה על הזמנה ליובלו ה־75: „אני ממכבדיו ומוקיריו של ר׳ י. ה. איש הורוויץ שהוא בעל תרבות פנימית עמוקה,

תלמיד חכם מופלג ונושא באמונה ובתום את מורשת משפחתו, גדולי תורה וגדולי מידות ומעטים בני קומה כזאת בסביבתנו".

ר' פ י ש ל ש מ ח ה. בא מויז'ניץ. היה חתנו של ר' משה קמיל, הבנקאי, שהיה יהודי תלמיד חכם. ר' פישל שמחה היה ידוע כאדם אינטליגנטי, בעל מזג טוב ונוח לבריות וציוני טוב.

ר' ש ל מ ה א י ז נ ק ר פ ט. אדם פיקח ואינטליגנטי ומקובל על הבריות. לא נולד בקוסוב.

ר' א ל י ע ז ר ג ו ט ס מ ן. אינטליגנט יהודי טיפוסי, בעל חיצוניות נאה. היה חתנו של ר' דוצי אנגלר, שהיה בזמנו סגנו של ראש העיר הפולני.

ר' ב ר ל ג ו ל ד ש ט י י ן. בעל הדרת פנים ויפה תואר, אדם משכיל. היה חתנו של הבנקאי ר' יידל טננצפף. לא היה יליד קוסוב.

ר' ב ר ל ר י ג ל ר. איש משכיל ומעורב עם הבריות. בעל מזג טוב.

ר' מ ש ה ש א ו ב ר. ידען ועסקן ואיש משכיל

ר' מ א י ר ר י ג ל ר. אדם רציני, משכיל ובעל מזג טוב.

כל אלה אברכים יקרים. לכל אחד מעלותיו וכמובן גם חסרונותיו. הצד השוה שבהם, שכולם היו ציונים טובים ומסורים. לכל אחד יד וחלק בגאולה. היו בזמנים שונים בוועד האגודה הציונית.

עושים ומעשים בקוסוב

בקוסוב היו אנשי מעשה מרובים, עושים ומעשים. העושים — אלה בעלי צדקה, שהפרישו מהונם ונתנו, וכן המעשים — אלה שנתנו מזמנם ואונם, שאספו וקיבצו בלי לאות בכל הזדמנות, בערבי שבתות וימים טובים וחילקו בין הנצרכים, ראויים הם ששמותיהם ייזכרו וייפקדו בספר הזכרון של קוסוב.

י ו ד ל ו ר ב ק ה ג ר ב ל ר — בעלי צדקה ידועים, שנתנו צדקה ביד רחבה.

צ י ר ל ק י י ז — מדי שבוע בשבוע אפתה תנור לחם וחילקה לנצרכים.

ר' ד ו ד י ג ר ט נ ר — בכל ערב שבת היה אוסף חלות ומחלק

לנצרכים, ביניהם רבים, שאיש לא ידע עליהם, שאין ידם משגת לקנות חלה לשבת.

ר׳ מרדכי הירש גרטנר ואשתו ריסיה — ביתם היה פתוח לכל קשה יום וקיימו את מאמר חז״ל „ויהיו עניים בני ביתך״. וכשנפטר, הלכו עניי העיר אחרי מיטתו ובכו בכי רב וקוננו: הוי אבי, אבי על מי אתה משאיר אותנו!

אשת החיל ברטה שטיינר — שהיתה גם מן העושות וגם מן המעשות. בזמנים כתיקונם היתה ידועה במעשיה הטובים והפליאה לעשות בימי השואה. כששכבו יהודים בבונקרים וגוועו מרעב, היתה הולכת מתוך סכנת נפשות אליהם והביאה דבר מה להחיות את הנפש. ניצלה ונמצאת עם בתה בארץ.

ר׳ מאיר דרזנר ואשתו אסתר — טובי לב ונוחים לבריות, שקיבלו כל אדם בסבר פנים יפות, אם לגמילות חסד ואם לתרומה ונדבה יפה — הכל בכבוד ובשמחה.

ר׳ יוסל שטין המלמד — בליל שבת לא היה עוזב את בית הכנסת אחרי התפילה עד שאחרון האורחי פורחי שנזדמנו לשם לא אושפז אצל אחד הגבירים בעיר. ואם קרה ולא נמצא מקום בשביל אחד העניים, היה לוקח אותו בעצמו הביתה. ר׳ יוסל, שהיה מלמד ועיתותיו לא היו בידיו ונצרכים היו וכסף לא היה לו משלו, היה לווה גמילות חסדים ומחלק ובימי צום ובפורים היה אוסף נדבות מבית לבית ושילם. בפרוס חג הפסח היה כולו דאגה: לזה מצות ולזה תפוחי־אדמה...

ר׳לייזר׳ל — או לייזר הירש דער יוסליכיס — היה משתף עצמו בסידור העניים אצל בעלי בתים. אף הוא לא עזב את בית הכנסת עד שאחרון העניים לא סודר אצל מי שהוא. היה יהודי תמים וירא שמים. התפרנס בקושי. היה סוחר בשוק וגם סוחר בתבואה. אך את המסחר הניח בידי אשתו והוא עסק בתפילה ומצוות. היה מהלך מבית כנסת לבית כנסת, מקבץ נדבות ומחלק.

ר׳ שמואל דוד הירש — מכונה פלאך — נקרא איש האגורה, שבקבצו נדבות לא דרש ולא לקח יותר מאגורה. היה טוען, שאם מבקשים שלב המנדב יהיה שלם עם נדבתו, לא צריך לדרוש יותר מדי ממנו, ואילו מעצמו דרש. לאחר שאסף כמה שאסף היה מכניס ידו במגירה של חנותו — היתה לו חנות לצורכי חלב, שאשתו היתה מנהלתה — הוציא

מלוא חופניים מצלצלים, הוסיף לקופת הצדקה ואחר חילק. אשתו שמצאה „חור" במגירה, ידעה שהזקן כבר חיטט בה.

זיסל אייפרמן — סבתו של ד"ר י. מאיר ז"ל — תחת הסינר היתה מביאה לבית הנצרכים תמחוי בסתר.

חסיא יוסליס (שטין) — למרות היותה טרודה וקשורה לדוכנה בשוק, היתה דואגת, כשהגיע יום חמישי — „לזו אין עוד שמץ דבר לשבת". עזבה איפוא את הדוכן, הסתובבה בין החנויות בשוק ואספה „עטלעכע זעקסער" (כמה אגורות) והכניסה לנצרכים.

ר' אהרון(אורצי) ריגלר — בן טובים, בנו של משה ריגלר. סח לי, שמכל הכנסותיו הוא מפריש מעשר, שם הצדה — קודש לצדקה.

באבצי פוגל — אמו של הציוני והחרושתן דוד'ל פוגל. הירבתה לעשות צדקה וחסד עם עניי העיר.

חיה שרה בארטפעלד — זו בת העניים, שסבלה בנעוריה בבית אביה חרפת רעב ממש ומשנתבגרה וד' נתן חינה בעיני כל רואיה והתחילה להשתכר, פירנסה את משפחתה, נישאה לבחור קוסובאי, שהיגר לאמריקה וכשחזרה משם והיא עתירת נכסים, פיזרה כספים ביד נדיבה לכל עני ורש, משל רצתה לגרש את העוני מיהודי קוסוב.

ר' מאיר קרסל — איש יודע ספר ומעורב בין הבריות, חבר נאמן ופעיל ב„מזרחי", עסק בצדקה וגמילות חסדים.

ר' זוסיה שלוסברג — אברך בר אורין. התחבב על הבריות ע"י מעשיו הטובים. כשבאו הגרמנים העירה בזמן האקציה הראשונה ואסרו אלפי יהודים והובילום לטבח, התנדב ר' זוסיה שלוסברג יחד עם עוד שניים, ולקח את צרור הכסף ואת המתנות והלך לגסטפו לקיים מצוות פדיון שבויים ולא חזרו משם. הי"ד.

ר' שמשון לעטיך — יהודי יקר עושה ומעשה בענייני צדקה.

ר' מנחם מנדיל שטומר — נתינתו מלווה חיוך וטוב לב. ציוני נאמן ומסור ותורם ביד רחבה.

אסתר רובינגר — אשת ר' חיים רובינגר, מהחסידים הנאמנים של הרבי ר' משה'לי מקוסוב, שהירבתה לעשות צדקה.

ינטה שפוטהיים מז'אביה — נולדה בקוסוב ונישאה לר'

חיים שפוטהיים בז׳אביה. היתה ידועה במעשיה הטובים למען עניי הכפר. זכתה לעלות ארצה לשני בניה זלמן ואברהם שפוטהיים. נפטרה בארץ בשיבה טובה בגיל 83 שנה.

גמילות חסדים

ענין זה קובע מקום לעצמו. רק מי שחי בעיירה היהודית בגולה בזמן ההוא, יכול להעריך כראוי את גודל המעלה של גמילות חסדים. כשיהודי צריך לפרוע שטר ואין לו באותה שעה כסף מזומן, או צריך הוא לקנות סחורה ואין לו במה, הריהו נכנס ומקבל גמילות חסד בלי קשיים ובסבר פנים יפות. מה גדולה המצווה! קשה להעריך את חשיבותה. היו כאלה שכל המסחר שלהם התבסס על היסוד של גמילות חסד. לדאבוני אינני זוכר הרבה שמות. אלה הידועים לי, שאני זוכרם, היו: מאיר דרזנר, דוד לנדמן, מאיר קרסל, מרדכי הייצלר, חיים קלוי — ייזכרו כולם לטובה וזכותם תגן עלינו ועל כל בית ישראל לעולמי עד.

היו כמובן עוד עושים ומעשים, ויבורך כל שיבוא ויוסיף על שמות אלה, כי עיירתנו היתה בתקופה ההיא ענייה ומרובים היו בה מחוסרי האמצעים. אך יד עוזרת ורצון טוב היו תמיד מוכנים ומזומנים להקל על הסובלים.

ד״ר משולם שמחה

קאָסעוו אין איר לעבנסצייט

עס איז געווען אַ יידיש שטעטל — קאָסעוו, און נישטאָ מער. מיר, דער דור דערוואַקסענע, עלטערע, וועלן עס טראָגן אין האַרץ און מוח ביז אונדזער לעצטן אָטעם. אָבער ווען מיר וועלן שוין מער נישט זיין, די יעניקע, וואָס אין זייער נשמה איז אויסגעקריצט דאָס לעבעדיקע, צאַפּלדיקע יידישע קאָסעוו — ביי וועמען וועלן זיך פרעגן וועגן קאָסעוו אונדזערע קינדער און קינדסקינדער? פאַר זיי, וואָס זייערע טאַטעס, זיידעס און עלטערזיידעס האָבן אין קאָסעוו געלעבט, געווירקט, געחלומט אין משך פון דורות לאַנגע, וועט קאָסעוו זיין העכסטנס עפּעס ווי אַ פאַרשלייערטער, פאַרווישטער חלום און פאַר די מיינסטע — בכלל נאָר אַ ווייסער פלעק.

גרויסע שטעט האָבן געהאַט זייערע אַרכיוון. אין גרעסערע שטעט זענען געווען היסטאָריקער, און ווען דאָס מזל האָט צוגעשפּילט און אַרכיוון און שרייבער זענען על־פּי נס ניצול געוואָרן, האָט מען זיך אַוועקגעזעצט און מיט גרויס התמדה און אַ סך איבערגעגעבנקייט באַמיט נאָכצודערציילן, רעקאָנסטרואירן דאָס וואָס איז געווען.

אונדזער שטעטל האָט אַזאַ מזל נישט געהאַט. דאָס ביסל ארכיוו־מאַטעריאַל, וואָס איז געווען אין דער יידישער קהילה, איז פון אוקראַינישע שונאים בכוונה פאַרברענט געוואָרן, און מיר האָבן נישט, לײדער, קיין היסטאָריקער און שרייבער פון פאַך צווישן די ווייניקע אָפּגעראַטעוועטע יוצאי־קאָסעוו. מען וועט אויך ווייניק געפינען וועגן קאָסעוו אין אַנדערע היסטאָרישע דאָקומענטן און ביכער, ווייל אונדזער שטעטל איז געלעגן אין אַ זייט פון די היסטאָרישע שלאַכן, וויכטיקע באַן־ליניעס, און קיין גרויסע געשעענישן האָבן זיך אין איר נישט אָפּגעשפּילט.

פאַראַן דעריבער אַ סכנה, אַז דער זכר פון אונדזער טייער שטעטל מיט זיינע אַרום 4000 יידן זאָל אָפּגעמעקט ווערן לחלוטין, און דאָס דאַרף נישט און טאָר נישט געשען!

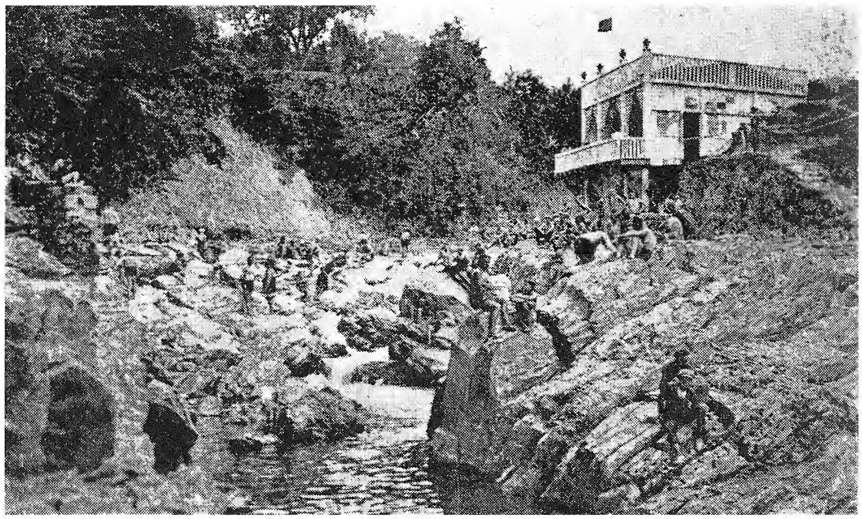
25—30 קילאָמעטער שלעכטע וועגן האָבן געפירט צו דער באַן־ליניע לעמבערג־טשערנאָוויץ. שפּעט האָט קאָסעוו זוכה געווען, און דערצו אין אַ קליינער מאָס, צו עלעקטריפיקאַציע, זייער שפּעט אַרויסגעשיקט דעם ערשטן אויטאָבוס קיין קאָלאָמיי, און דאָס — נאָך אַ שווערן קאַמף מיט די באַדראָטע באַלעגאָלעס, שפּעט גענומען זיך צו הויז־אינדוסטריע. פון דעסטוועגן, און אפשר דווקא צוליב דעם, איז קאָסעוו געווען פון תמיד אָן אַ יישוב אַן ערנסטער, באַוווסטזיניקער, אַקטיווער, און אויף טייל געביטן — אַ מוסטערהאַפטער.

וועלן מיר זיך דעריבער באַמיען — לויט אונדזערע באַשיידענע מעגלעכקייטן — איבערצוגעבן אין קורצן וואָס עס איז באַקאַנט, וואָס מיר האָבן געהערט פון אַנדערע בני־עיר, אָדער אויך וואָס מיר האָבן געפונען באַשריבן, אָדער פאַרשריבן ביי אַנדערע, אָנגעבנדיק דעם מקור.

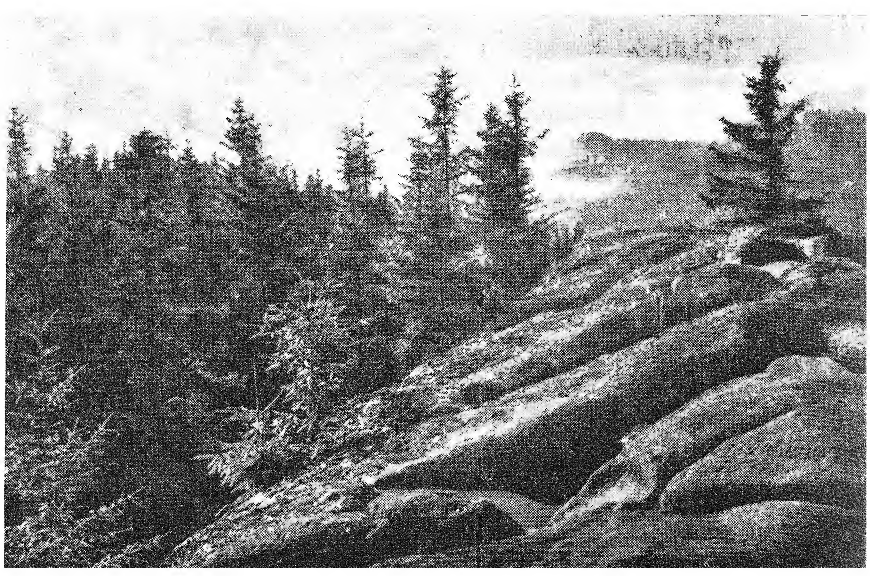
אונדזער שטעטל איז געלעגן אין סאַמע דרומדיקן טייל פון מזרח־גאַליציע. אַ 10 קילאָמעטער לאַנגער שאָסיי האָט געפירט פון דאַנען איבער קיטעוו צום גרענעץ־טייך טשערעמאָש און צו דער בוקאָווינער גרענעץ־שטאָט וויזשניץ. אַזוי, אַז נעמען פון די דריי שטעט: קאָסעוו, קיטעוו און וויזשניץ פלעגט מען אַרויסזאָגן בנשימה־אחת. ביז 1918, ד. ה. ביז צום צעפאַלן זיך פון דער עסטרייכיש־אונגאַרישער מאָנאַרכיע, זענען נאַטירלעך קיין שום באַגרענעצונגען אין פאַרקער מיט דער בוקאָווינע נישט געווען. יידן פון קאָסעוו זענען געפאָרן פריי קיין וויזשניץ, קיין טשערנאָוויץ, און די השפּעה פון דער בוקאָווינע מיט איר העכערן לעבנס־שטייגער, קולט פאַר דער מאָנאַרכיע און פאַר דייטש בכלל („טשערנאָוויץ — קליין ווין“) האָט אַ לאַנגע צייט משפּיע געווען אויפן קולטורעלן און גייסטיקן לעבן פון קאָסעוו.

ווען די בוקאָווינע איז געוואָרן רומעניש און שפּעטער סאָוויעטיש, איז די בריק איבערן טשערעמאָש געוואָרן אַ ריכטיקע גרענעץ און צום סוף, ביים ביטערן סוף, איז דאָס וואַסער נישט איין מאָל רויט געווען פון בלוט פון די קאָסעווער, וועלכע האָבן געפּרווט אויפן דאָזיקן וועג צו ראַטעווען זייער לעבן.

אַ צווייטער שאָסיי האָט געפירט איבער ראָזשנאָוו צום שטעטל זאַבלאָטאָוו, אַ 25 קילאָמעטער ווייט, אַ דריטער — איבער פּיסטין, צו דער באַצירקשטאָט קאָלאָמיי, אַ 30 קילאָמעטער.

מפל־מים „הוק״ — שמש, מים ונוף נהדר.
דער „הוק״ — זון, וואַסער און שיינע לאַנדשאַפט.

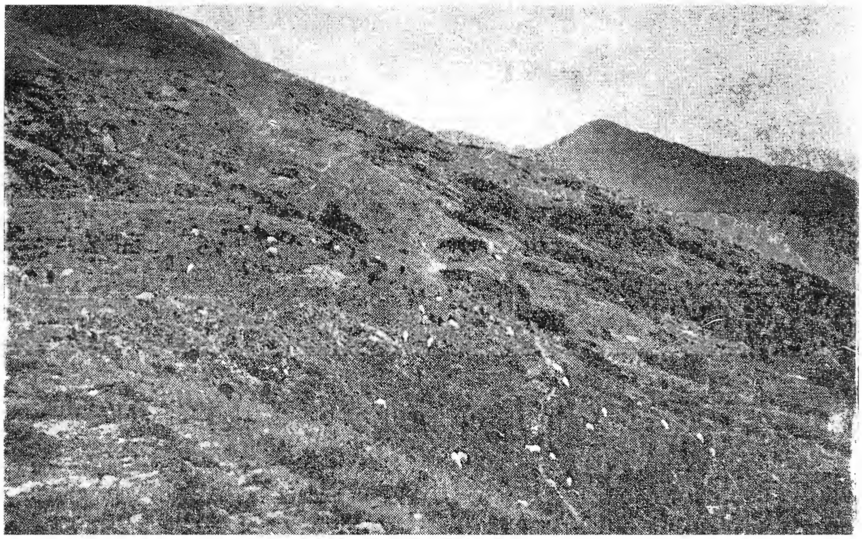
Pisany kamien w Jaworowie — *,,La pierre'' gravée a Jaworów*

הרי יבורוב, ע״י קוסוב

אָבער דער שענסטער שאָסיי איז געווען דער, וואָס האָט געפירט אין די בערג, אין דער ריכטונג זשאַביע (דאָס גרעסטע דאָרף אין געוועזענעם עסטרייך), וואָראָכטע און ווייטער ביז צו דער אונגאַרישער גרענעץ. באַלד הינטער קאָסעוו האָט דער וועג אָנגעהויבן אַלץ מער שטייגן און געפירט דורך אור־וועלדער און פעלדער גרינע, אַ סך מאָל אונטער אַריבערהענגענדיקע ריזיקע פעלדזן, איבער רוישנדיקע וואַסערלעך, ביז אַ גאָר גרויסער הייך, וווּ עס האָבן זיך געפונען די אַזוי גערופענע „פּאָלאָנינעס“; דאָס זענען ריזיקע פעלדער, וואָס זענען זומער באַדעקט מיט אַזאַ שפע בלומען, אַז זיי זעען אויס ווי דער שענסטער פילפאַרביקסטער טעפּיך; דאָ האָבן געפּאַשעט פון פרילינג ביזן שפּעטן האַרבסט די גרויסע טשערעדעס שאָף און רינדער. דאָ פלעגט זיך הערן דער ווידערקול פון די לאַנגע טרומייטערס, אין וועלכע הוצולן האָבן געבלאָזן. האָט דאָ פלוצעם אָנגעהויבן זיך אַ שטורעם מיט בליצן און דונערן, איז די מענטשלעכע שפּראַך צו שוואַך אויף צו באַשרייבן די שיינקייט און דעם גרויל פון די דאָזיקע נאַטור־דערשיינונגען, עפּעס אַ מין מעשה־בראשית. אָט דאָ אין דעם שיינעם קאַרפּאַטן־ווינקל האָבן געוווינט די הוצולן, אַ פּרעכטיקער שטאָלצער טיפּ פון אוקראַאינישן פּויער, וואָס פלעגט זיך נאָר זעלטן אַראָפּלאָזן אין שטאָט מאַכן קניות און זיך באַלד אומקערן אהיים. דערפאַר פלעגן אַ סך פון זיי פאַרברענגען וואָכן און חדשים אויף די טראַטוועס — צונויפגעבונדענע האָלץ־שטאַמען — פירנדיק זיי פון די טיפענישן פון וועלדער איבערן ווייסן און שוואַרצן טשערעמאָש ביז צום פּרוט און נאָך ווייטער.

אין אָט די בערג און טאָלן, וווּ אַלץ אַרום זינגט שירה דעם בורא און וועקט מחשבות, זאָל זיך האָבן מתבודד געווען דער באַגרינדער פון חסידות, ר׳ ישראל ברבי אליעזר בעל־שם־טוב, איידער ער איז נתגלה־געוואָרן. עס איז געווען אין די דרייסיקער יאָרן פון אַכצנטן יאָרהונדערט, ווען ר׳ ישראל, קומענדיק פון בראָד, האָט דאָ געלעבט גאַנצע 7 יאָר צוזאַמען מיט זיין ווייב, אַ שוועסטער פון ר׳ אברהם גרשון קיטעווער. זייער פרנסה האָבן זיי געצויגן פון גראָבן ליים אין די בערג און פירן עס אויף אַ וועגעלע צו פאַרקויפן אין די נאָענטע ישובים.

אַרום דער אומגעוויינלעכער סודותפולער געשטאַלט פון בעש״ט האָט זיך געוועבט אַ שפע לעגענדעס, וואָס זענען איבערגעגעבן געוואָרן פון דור צו דור. באַרימט איז די לעגענדע פון דאָבאָש און בעש״ט. אין קאָסעוו, אין סאַמע מיטן שטאָט, דערהויבט זיך אַ באַרג, אויף אים אַ הויכער צלם, און אונטער דעם צלם זאָלן זיין באַגראָבן די ביינער פון אָט דעם

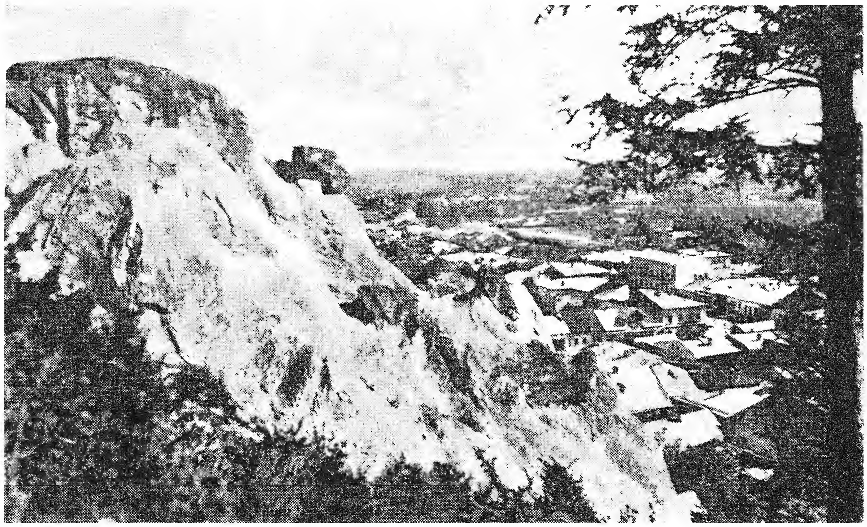

Pop Iwan — polonina na stoku *Haut paturage sur le versant du Pop Iwa:*

פסגת „פּופּ איבן“

דאָבאָש, אַ באַרימטן אוקראַאינישן אָנפירער פון באַנדיטן. דאָבאָש, וואָס איז געווען צו שרעק פון דער גאַנצער סביבה, זאָל זיך האָבן באַגעגנט אויף זיין פייערדיקן פערד, מיטן בעש״ט, אין דער צייט פון זיין התבודדות אין די בערג, אויסגעהערט פון אים מוסר־רייד און זאָל אים האָבן זייער געשעצט, אָט דעם ייד „סרולקאָ“, וואָס אין זיינע ווערטער איז געווען אַ מאַכט, וועלכע האָט געשטאַמט פון גאָר אַן אַנדערער וועלט.

אין דאָרף יאסיענאָוו גורני, נישט ווייט פון קאָסעוו, האָבן די פּויערים געוווסט לויט דער מסורה אָנצווייזן אויף אַ הייל, ווו דער בעש״ט פלעגט זיך מתבודד זיין, אַ שטעל אין אַ טייך, ווו ער פלעגט זומער און ווינטער זיך טובל־זיין, און אַ געוויסע לאַנג־לעבנדיקע הוצולישע משפּחה האָט געגלייבט, אַז זיי פאַרדאַנקען זייער אריכת־ימים דער ברכה פון בעש״ט פאַר דער הילף, וואָס זייערע אבות האָבן אים געגעבן. דער דאָזיקער תקופה אין לעבן פון בעש״ט, דער תקופה קאָסעוו—קיטעוו האָט געגעבן אין זיינע באַלאדן אַ פּרעכטיקן דיכטערישן אויסדרוק שמשון מלצר, דער זון פון שטעטל טלוסטע, ווו עס האָט געוויילט דער בעש״ט נאָך קאָסעוו און ווו עס איז געקומען צו קבורה זיין מוטער.

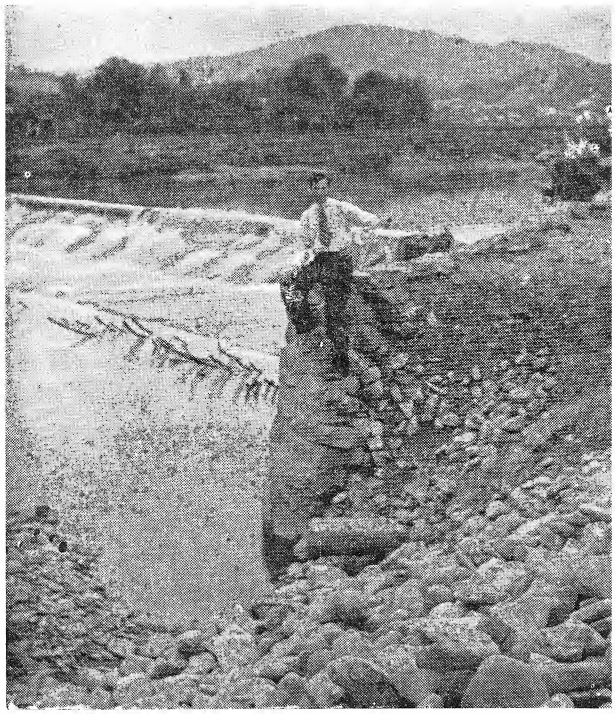
מראה קוסוב מן ההר. במרכז — בית האדמו״רים
קאָסעוו, געזען פון שטאָט־באַרג. אין צענטער — דעם רבינס הויז.

צופוסנס פון אָט די שיינע קאַרפּאַטן־בערג איז געלעגן קאָסעוו אויסגעצויגן אין דער לענג, אריינגעפּרעסט אין אַ שמאָלער פלאַך צווישן באַרג און טייך אויף אַ שטח פון עטלעכע קילאָמעטער. דער בארג האָט געהייסן „גורא־מיעיסקא״, שטאָטבאַרג. דער טייך האָט קיין נאָמען נישט געהאַט, געהייסן סתם „ריקע״, אַמאָל באַצייכנט אויף מאַפּעס אַלס „ריבניצא״ (פון ריבא — פיש), אַ וואַסער אַ קליינס. מ׳האָט געדאַרפט זוכן דערין אַן אָרט, ווו זומער זיך אויסצובאָדן. אָבער וויי, ווען עס האָבן אַמאָל פרילינג די שנייען אין די בערג צו גיך זיך צעטאָפּיעט, איז די נעבעכדיקע ריקע פון אַ גאַנץ יאָר געווען נישט צום דערקענען: גרויס, ווילד, רייסט ברעגעס, פאַרגיסט פעלדער, שלעפּט שטאַלן, הייזער און מאַכט ריזיקע שאָדנס.

אין דער ריקע גיסט זיך אריין אַ קליינער זייטיקער טייך, וואָס טיילט אַזוי אָפּ אַ געוויסן טייל פון דער שטאָט פון דער מערב־זייט וועלכע מען רופט „מאָנאַסטער״.

קאָסעוו אַליין

אויף אַן אָפּהאַנג פון דעם שטאָטבאַרג האָט זיך געפונען דער בית־עלמין, און ער איז אַזוי אַרום געווען אין סאַמע מיטן שטאָט. יעדע לוויה

הנהר „ריבניצה" — דער פּאָפּולערער באַד־פּלאַץ.

פלעגט אָנוואַרפן אַ מרה־שחורה אויף די איינוווינער, און פון ראש־חודש אלול אָן פלעגט מען אין אַ האַלבער שטאָט הערן די יללות פון ווייבער, וואָס האָבן אויף די קברים געבעטן אויף ישועות ונחמות. צווישן צוויי שורות געציילטע הייזער איז מען דורך אַ טויער אריין קודם כל אין דעם טייל, וואָס האָט זיך גערופן הקדש. דאָ האָט געוווינט דער בית־הקברות־ייד, פון דער אַנדערער זייט איז געווען דאָס טהרה־שטיבל. דאָ פלעגט זיך אויך דורכשלאָפן אַן אָרעמאַן, אַ פאַרבלאָנדזשעטער, דאָ איז געווען די מלוכה פון שטאָט־משוגענעם „יעקב", וואָס האָט יאָרנלאַנג דאָ פאַרבראַכט, איינגעוויקלט אין שמאַטעס, טעג און נעכט, האלוציצירנדיק וועגן גאָט, דעם רבין, או"וו. (פריער געווען אַ שניידער, אין דער ערשטער וועלט־מלחמה אַראָפּ פון זינען). אַרויפגעקומען אויפן „פעלד", האָט מען זיך באַלד אָנגעשטויסן אין „אהל", ווו עס איז געקומען צו קבורה טייל פון דער קאָסעווער רבישער דינאַסטיע. אין „אהל" האָבן יידן געצונדן

ליכט, און דאָס אָרט איז געווען פאַרשיט מיט „קוויטלעך“, אָנגעשריבענע מיט ציטערדיקע הענט פון יידן, וואָס האָבן געדאַרפט האָבן ישועות. ס׳רוב מצבות אויף דעם בערגל האָבן קיין לאַנגן קיום נישט געהאַט, זענען פאַמעלעך וואָס אַ מאָל מער איינגעזונקען, און זייער אַ סך אין גאַנצן אין דער ערד פאַרשווונדן. שולדיק זענען געווען אין דעם — פון איין זייט דער שיפער, ווייכער, ליימיקער באָדן, פון דער אַנדערער זייט דאָס ווייניק אַכטונג געבן אויף די קברים. דערפאַר געפינען מיר דאָ נישט די עלטסטע מצבות, וואָס וואָלטן געקאָנט עדות זאָגן וועגן דעם עלטער פון יידישן ישוב. עס האָבן זיך דערהאַלטן בלויז שרידים פון מצבות פון אָנהייב פאָריקן יאָרהונדערט.

ווי שוין געזאָגט, איז דאָס שטעטל באַשטאַנען בעיקר פון צוויי לאַנג־אויסגעצויגענע שורות הייזער אויף איין זייט ריקע, וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן ביי דער א. ג. „האָראָדער בריק“ און געענדיקט ביי דער „מלינובקע“ אויפן וועג קיין קיטעוו. אין דער מיט שטאָט איז געווען דער „רינעק“ מיטן מאַגיסטראַט, הויפּטמאַנשאַפט, שול־געביידע און זיי אַנטקעגן — דאָס שטאָלצע שטאָקיקע הויז פון רבין. אויף דעם „רינעק“ און אַלע זיינע נעבן־גאַסן זענען געווען די מיינסטע געוועלבן, בודקעס, טישלעך, ווו מען האָט געקאָנט באַקומען פון כל־טוב, אָנגעהויבן פון

ב״ת־העלמין הישן. (צלמו: מ. סופר, ד. קרמר).

שפייז־אַרטיקלען מכל־המינים, פּאָסטעלעס און זאַפּאַסקעס פאַר גוים, ביז אַן עלעגאַנטן שוך און הוט פאַר אַן אונדזעריקן.

אויף אַ פלאַכן שטח, הינטער די הייזער און ביז צו דער ריקע, אויפן א. ג. „זארינעק", איז געווען דאָס אָרט פון די ירידים, וועכנטלעכע און יערלעכע, אין וועלכע ס'האָבן זיך באַטייליקט אַ סך טויזנטער מענטשן פון דער סביבה.

אויפן „זאַרינעק", ווי אויך אויף דעם קלייניקן שטח באָדן „אונטערן באַרג", אונטערן באַרג ממש, ווייל נאָך רעגנס פלעגן פאַלן שטיינער פון באַרג דירעקט אויף טייל דעכער פון די קליינע הייזלעך, האָט געוווינט די דלת־העם, אָרעמע, מיט אַ סך קינדער געבענטשטע, משפחות פון טרעגערס, באַלמעלאָכעס און אויך פון בכבודיקע מלמדים, וואָס זייערע חדרים זענען געווען אַ שם־דבר.

נישט ווייט פון „רינעק" האָט זיך דערהויבן די גרויסע שול, דער שטאָלץ פון אַלע אונדזערע קאָסעווער שולן. אריינגעקומען אין שול, ביסטו געוואָרן פאַרכאַפּט פון איר אימפּאָנירנדיקער הויך, פון די שיינע פאַרביקע וויטראַזשן אין די פענצטער, און פאַר אַלץ — פון דעם פּרעכטיקן „אָרון־קודש". און אָט אַ קורצע באַשרייבונג וועגן אים לויט רשימות פון ד"ר יוסף מאיר ז"ל, און דערגענצט פון א. צ. שטיין (איבערזעצט פון עברית־טייל פון אונדזער ספר):

„דער אָרון־קודש האָט אריינגעבראַכט אין שטוינען מיט זיינע קונסטפולע האָלץ־שניצערייען, וועלכע האָבן פאַרנומען אַ האַלבע וואַנט אין דער ברייט ביז צום סופיט אַרויף. אין דער הייך אויבן־אָן זענען געווען אויסגעשניצט צוויי כרובים מיט אויסגעשפּרייטע פליגלען און אין דער מיט צוויי לייבן, וואָס טראָגן די לוחות־הברית מיטן כתר־תורה. איןביידע ווינקלען אויבן האָט מען געזען אויסגעשניצט צוויי וואַזעס מיט מירטן־בלעטער (הדס) און אין ביידע זייטן פון אויבן ביז אַראָפּ צו 6 סימבאָלן פון די שבטים, — דאָס גאַנצע אריינגעפּאַסט צווישן צוויי זיילן, וואָס האָבן זיך געפונען אין ביידע זייטן און אויסגעזען ווי צונויפגעראָלטע ספרי־תורה. פאַרן ארון־קודש איז געווען אַ שמאָלע געקראַטעוועטע גאַלעריע, צו וועלכער מען איז צוגעקומען דורך אַן אייזערנעם שער מיט צוויי טירן און עטלעכע טרעפּן, אויך זיי מיט אַ פאַרקראַטעוועטער ראַמפּע".

צו דער גרויסער שול זענען געווען צוגעטוליעט דאָס „שטאָט־בית־המדרש", ווו עס האָט זיך שבת און וואָך געטומלט פון מנינים מתפּללים,

און דאָס קליינע „שניידערישע שולעכל" ווו עס האָבן געדאַווענט די שניידערס.

אַ ביסל ווייטער, אויך נאָך ווי אונטערן שוץ פון דער „גרויסער שול", זענען געווען נאָך דריי בתי־תפילה, די „קאָסעווער שול", „וויזשניצער שול" און דער „סומאר". אין קעגנזאַץ צו דער „גרויסער שול", האָבן אָט די זיך אַרכיטעקטאָניש מיט גאָרנישט באַזונדערס אויסגעצייכנט, אָבער יעדע האָט געהאַט איר כאַראַקטער, איר ספּעציפישן ציבור, וועלכער איז איר דור נאָך דור פאַרבליבן טריי און געווען צו איר צוגעבונדן. די נעמען פון די דריי שולן זענען דוקא נישט אידענטיש מיט חסידות און מיט צוגעהערן צו אַ געוויסן "הויף". די „קאָסעווער" זענען נישט געווען באַקאַנט אַלס חסידים פון קאָסעווער הויף, און ר׳ משה קאמיל, איינער פון די גרינדער פון דער „קאָסעווער שול", איז געווען אַ דעקלאַרירטער מתנגד. אויך אין דער „וויזשניצער שול" האָבן זיך נישט קאָנצענטרירט די וויזשניצער חסידים (מיט שמעון מאיר, זרח ערליך, משה ריגלער, א. אנ. אין דער שפּיץ), נאָר דוקא אין „סומאר" ווו אַלץ — תפילות, ניגונים, מנהגים זענען געווען על טהרת נוסח־וויזשניץ.

נאָך דריי בתי־תפילה האָבן זיך געפונען נאָענט צום „זארינעק", דאָס זענען געווען די קליינע צוויי שולעכלעך, דאָס „קאַלאָמייער", דאָס „טאלמעטשער" און דער גרויסער „סאלאש", אַ ריזיקער, קיינמאָל נישט פאַרענדיקטער בנין, וואָס אַ חוץ אין די ימים־נוראים, איז ער געשטאַנען אַ גאַנץ יאָר ליידיק און פאַרמאַכט. דערפאַר אין די הייליקע טעג, ווען דער רבי אַליין האָט געדאַווענט פאַרן עמוד, האָט דער ריזיקער חלל פון „סאלאש" געראַשט פון די טויזנטער מתפללים, קאָסעווער און צוגערייזטע. אַ גאַנץ יאָר האָבן די חסידים געדאַווענט אין „רבינס בית המדרש", וואָס האָט זיך געפונען אין רבינס הויז אין צענטער.

אַ קליין אָבער אינטערעסאַנט בית־תפילה איז געווען דאָס „מאָנאַס־טערסקער" הילצערנע שולעכל.

כדי צו ענדיקן מיט דער ריי לאָקאַלע זאַכן, וואָס זענען אינטערע־סאַנט מחמת דער אָדער יענער סיבה, וויל איך דאָ נאָך קורץ דערמאָנען די „סאַלינע", (זאַלצגרובן), אַ ספּעציעלער שטח פון וועלכן מען באַקומט אַרויס זאַלץ און ווו ס׳געפינען זיך וווינונגען פאַר פאַרשידענע פּוילישע נאַטשאַלסטווע, און דעם נאָך מער ספּעציעלן „זאַקלאַד ד"ר טאַרנאַווּ־סקיעגאָ" — אַ שיינע, גרויסע נאַטור־הייל־אַנשטאַלט לויטן מוסטער פון „ווייסן הירש" אין דרעזדן. אַהער פלעגט זומער קומען די פּוילישע

„שמעטענע" פון די גרויסע שטעט, כדי איבערצולאָזן די איבעריקע קילאָס פלייש דורך דיעטע, אַרבעט, גימנאַסטיק און אַזוי ווייטער. דער באַזיצער און לייטער פון דער אַנשטאַלט, ד"ר טאַרנאַווסקי, האָט שוין פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה נישט אריינגעלאָזט קיין יידן צו זיך און בכלל שטאַרק פיינט געהאַט יידן.

אַ דאַנק איר שיינער לאַגע, אירע קלימאַטישע באַדינגונגען — דער דרומדיקסטער און וואַרעמסטער טייל פון פוילן — דער שפּע פון בעסטן אויבסט האָט קאָסעוו וואָס אַ מאָל מער זיך אַנטוויקלט ווי אַ קוראָרט, און איר צאָל פּענסיאָנאַטן איז געשטיגן פון יאָר צו יאָר. די מיינסטע האָבן זיך געפונען אַרום קאָסעוו, אין האַראַד, מאָסקאַלובקא א. א. און זענען געווען מייסט אין גוישע הענט.

✶

וואָס ווייסן מיר וועגן דעם אַמאָליקן קאָסעוו? וועגן וויכטיקע לאָקאַלע געשעענישן, וואָס האָבן זיך אין אים אָפּגעשפּילט? עס איז דאָך אַ ישוב, וואָס איז לכל־הדעות אַלט עטלעכע הונדערט יאָר!

עס האָבן נישט געפעלט קיין שריפות. אַלע מאָנטיק און דאָנערשטיק האָט געברענט, אַ מאָל נישט ווילנדיק און אַ מאָל — אפשר ווילנדיק. גאָר גרויסע באַרימטע שריפות זענען געווען אין יאָר 1866 און 1895, ווען די מיינסטע הייזער זענען אַוועק מיטן רויך. קראַנקהייטן האָבן אויך נישט געפעלט; קיין וואונדער נישט, ביי די פּרימיטיווסטע סאַניטאַרע און היגיענישע באַדינגונגען פון יענע יאָרן. באַרימט איז די כאָלערע־מגיפה פון יאָר 1894, וואָס האָט איינגעשלונגען אַ סך קרבנות. מענטשן האָבן אפילו דעזינפיצירט זייערע קישקעס דורך טרינקען בראָנפן, מוזיקאַנטן האָבן געהויבן די שטימונג מיט שפּילן אין די גאַסן (אַ רמז אויף פּסיכאָטעראַפּיע...), אויך אַנדערע ענלעכע מיטלען זענען אָנגעווענדעט געוואָרן, אָבער אַלע צוזאַמען זענען אַלץ צו שוואַך געווען אַקעגן דעם מעכטיקן באַציל פון כאָלערע.

אנשי־שם אין קאָסעוו

אויב מיר ווילן אָנרופן אנשי־שם פון יענע פריערע צייטן אין קאָסעוו, זענען עס די רבנים און צדיקים, פאַר אַלעמען פון בעש"טס צוויי תלמידים:

1) ר' נחמן קאָסעווער. אַ גדול בתורה, וועגן וועלכן מיר ווייסן ליידער מער גאָרנישט. אַ לעגענדע דערציילט, אַז זיינע ביינער ליגן אויף אַ בערגל מיטן נאָמען „מיכאלקאָ" נאָענט צו קאָסעוו. די מלמדים

פלעגן אין ל״ג בעומר פירן זייערע תלמידים צו „ר׳ נחמנציס הייל״. אָבער זיכערע פאַקטן איבער דעם אָרט פון זיין קבר זענען נישט פאַראַנען.

2) ר׳ ברוך קאָסעווער. אַ גרויסער למדן, וועגן וועלכן עס ווערט דערציילט („ספר החסידות״ — יצחק ווערפל), אַז ער האָט זיך אַ סך פאַרנומען מיט קבלה און איז געווען אַ גרויסער בעל־מופת. אין זיינע ספרים, „יסוד האמונה״ און „עמוד עבודה״, ברענגט ער תורות פון בעש״ט, דעם מגיד פון מעזריטש א. א. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר תקמ״ב.

נאָך פרטים וועגן די צוויי רבנים — אין אַרטיקל פון הרב בלאָך אין דעם ספר.

גענויערע ידיעות האָבן מיר שוין וועגן יענע רבנים און צדיקים, וואָס געהערן צו דער „שושלת קוסוב־וויזשניץ״, דער צדיקים־דינאַסטיע האגער, וועלכע איז באַשטאַנען 150 יאָר, פון יאָר תק״ן ביז יאָר תש״ג און וואָס איר פאָטער און באַגרינדער איז געווען אַ בן־דור פון בעש״ט. ידיעות וועגן דער דאָזיקער משפחה, נישט אין קיין צו גרויסער מאָס, זענען צעזייט איבער פאַרשידענע ספרים און חיבורים, און עס איז אַ גרויס פאַרדינסט פונעם מחבר יצחק אלפסי, וואָס האָט מיט אַ סך מי און איבערגעגעבנקייט צונויפגעזאַמלט דאָס פאַראַנענע און אַרויסגעגעבן אַ שיין און אינטערעסאַנט ספר געווידמעט דעם „בית קוסוב־וויזשניץ״ — „תפארת שבמלכות״ (הוצאת „אריאל״ תשכ״א).

דער באַגרינדער פון דער דינאַסטיע איז געווען ר׳ יעקב קאָפּל, שפּעטער גערופן ר׳ קאָפּל חסיד, פון קאָלאָמיי — אַן אייניקל פון ר׳ יעקב קאָפּל קאמיאל פון די מגורשי־אשכנז און האָט אָפּגעשטאַמט פון רבנו עובדיה מברטנורא, דעם באַקאַנטן מפרש המשנה, וועלכער האָט אין אָנהייב 17־טן יאָרהונדערט זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל און איז דאָרט, לויט איין מקור, געוואָרן ראש רבני־ירושלים. עס ווערט דערציילט:

„ווען דער בעש״ט איז געווען אין דער שטאָט קאָלאָמיי, האָט ער אין איינעם אַ פרייטיק־צונאַכטס דערפילט עפּעס אַן „אור גדול״ אין שטאָט. אָפּגעמאַכט קידוש, איז ער פאַרן וואַשן זיך צום עסן אַרויס זוכן דאָס „גרויסע ליכט״. געזוכט און געזוכט, ביז ער איז צוגעקומען צו אַ באַשיידן הייזל און האָט דערזען דורכן פענצטער, ווי דער טיש איז שבתדיק געדעקט צו דער סעודה, און דער בעל הבית — דאָס איז געווען ר׳ יעקב קאָפּל — זינגט און טאַנצט מיט גרויס דבקות. דער בעש״ט האָט געוואַרט גאַנצע צוויי שעה ביז ר׳ קאָפּל האָט אויפגעהערט טאַנצן. פון דעמאָלט האָבן זיי זיך איינער צום צווייטן מתקשר־געווען מיט גרויס פריינטשאַפט,

און ר׳ קאָפּל, וועלכן מען האָט אָנגעהויבן רופן ר׳ קאָפּל חסיד, איז געוואָרן ביים בעש״ט זיין שטענדיקער בעל־תפילה און באַגלייטער. ער האָט געהאַט אַ זיס קול, און לויט חסידישער טראַדיציע, זענען זיינע ניגונים שפּעטער געזונגען געוואָרן אַלע יאָרן אין קאָסעוו און וויזשניץ. די ניגונים זענען אין משך פון דער צייט אויך באַאיינפלוסט געוואָרן פון די מעלאָדיעס פון דער סביבה און באַזונדערס פון דעם האַרציקן „וואָלאַך״־מאָטיוו, אין וועלכן עס מישן זיך טענער פון טרויער און פריילעכקייט. דאָס האָט צוגעטראָפן דעם וועזן פון חסידות, וואָס איז געווען פאַר מבטל־מאַכן די תחומים צווישן צער און שמחה (מ. ש. גשורי — „נגוני בית קוסוב־וויזשניץ״).

ר׳ קאָפּל חסיד, אַ גרויסער צדיק, האָט קיין רבישן הויף נישט געפירט און איז אויך נאָך דער פּטירה פון בעש״ט געבליבן אַ נסתר. האָט זיך מפרנס־געווען פון אַ קליין געוועלבל, וואָס עס האָט געפירט זיין ווייב, חיה בת ר׳ זלמן. ר׳ קאָפּל איז נפטר געוואָרן אין טיסמעניץ אין יאָר תקמ״ז (1787) און דאָרט געקומען צו קבורה.

✶

זייער זון ר׳ מנחם מענדל, דערנאָך גערופן ר׳ מענדעלע קאָסעווער, איז געווען באַשטימט צו זיין דער אבי־השושלת, דער ערשטער פון „מלכות קוסוב״. האָט געהאַט אַ שאַרפן מוח און איז געווען זייער פּעאיק. ער איז געבוירן אין קאָלאָמיי און פרי געבליבן אַ יתום פוןביידע עלטערן. האָט חתונה־געהאַט מיט דער טאָכטער פון זיין פעטער ר׳ שמואל שמחה זימל פון קאָסעוו, איז צוליב פּרנסה אַוועק קיין טיסמעניץ, אויך דאָרט נישט געהאַט געענוג אויף חיונה און צוריק זיך אומגעקערט קיין קאָלאָמיי. איז נאָך עטלעכע יאָר, צוליב די זעלבע סיבות, צוריק געקומען קיין קאָסעוו, פון וואַנען עס האָט געשטאַמט זיין ווייב און ווו ער האָט געוווינט נאָך דער חתונה.

ר׳ מענדעלע איז געווען דערצויגן אין דרכי־חסידות לויטן בעש״ט אליין, האָט זיך אָבער נישט באַגנוגנט דערמיט און איז געפאָרן צו אַנדערע גדולי־הדור, כדי צו פאַרטיפן זיין וויסן און זיין חסידות. קודם, — צו ר׳ אלימלך פון ליזשיינסק, דעם תלמיד פון מעזריטשער מגיד, וואָס זיין ספר „נועם אלימלך״ איז געוואָרן אַ ספר־קדוש; שפּעטער צום נאַדוואָרנער רבין, ר׳ צבי הירש, איינעם פון די באַדייטנדסטע אדמו״רים פון דור, וועלכער האָט אים זייער מקרב געווען. מען דערציילט, אַז ר׳ צבי הירש האָט אים געהייסן שלאָפן אין אַ חדר לעבן זיינעם, און יעדע

נאַכט, בחצות הלילה, האָט ער מיט ר׳ מענדעלען געלערנט תורת־הנסתר, תקון־נשמות און אים איבערגעגעבן וווּנדערלעכע סודות.

ר׳ מענדעלע האָט לאַנג נישט געוואָלט אָנטאָן די קרוין פון אדמו״ר, טענהנדיק: „אמת קנה ואל תמכור״, כל זמן דו קאָנסט נאָך קויפן, וואַרט מיטן פאַרקויפן. אָבער אַרום תקס״ה, ווען פון אַלע זייטן זענען געקומען אַלץ מער מענטשן פרעגן ביי אים עצות, הערן תורה, געניסן פון זיינע שיינע תפילות, האָט זיך אָנגעהויבן דאָס „מלכות״ אין קאָסעוו שוין אָפן און פריי.

ר׳ מענדעלע איז געווען באַרימט מיט זיין אהבת־ישראל, אהבת־הבריות — דער צער פון יעדן ייד איז געווען זיין אייגענער צער — און באַקאַנט מיט זיין פאַרשווענדערישקייט אין געבן צדקה ביז נישט איבער־צולאָזן זיך אַ פּרוטה אין שטוב.

אויף זיין גרויסקייט ווייזן די אויסשפּרוכן פון מעזריטשער מגיד, אז: „אַזאַ נשמה איז נישט געווען זייט די נביאים״, און פון דעם חוזה פון לובלין, אַז: „ר׳ מענדעלע איז בבחינת מלך״.

ר׳ מענדעלע איז נפטר געוואָרן אין תקפ״ו, און אויף זיין קבר אין קאָסעוו האָט מען אויפגעבויט דעם „אהל״.

זיין ספר „אהבת שלום״ איז געדרוקט געוואָרן אין עטלעכע אויפלאַגעס, און עס האָט אויך זוכה געווען אַז אַ גאַס אין ארץ ישראל אין בני ברק, איז אָנגערופן געוואָרן „אהבת שלום״.

ר׳ מנחם מענדלס עלטסטער זון, ר׳ ח י י מ׳ ל איז געבוירן געוואָרן אין תקנ״ה און האָט זיך אַרויסגעוויזן פון די יונגסטע יאָרן אָן פאַר זייער באַגאַבט. ער האָט חתונה־געהאַט מיט דער טאָכטער פון שפּעטיווקער רב, ר׳ יהודה מאיר שפּירא, אַ זון פון באַרימטן ר׳ פּנחס פון קאָריץ. צפורה, זיין ווייב, איז געווען אַזאַ מושלמת במידות טובות, אַז דער ריזשינער האָט אויף איר געזאָגט: „זי איז אַ צדקת וואָס אירס גלייכן איז אין דער וועלט נישטאָ״. אין אָנפאַנג איז ר׳ חיימל געזעסן ביי זיין שווער אין שפּעטיווקע על התורה ועל העבודה און, ווי זיין פאָטער, געפאָרן צו די צדיקים, גדולי־הדור. אומעטום האָט מען אים אויפגענומען מיט התלהבות. דער „אוהב ישראל״ פון אפּטע האָט אים אָנגערופן „צדיק בן צדיק, מלך בן מלך״. שפּעטער האָט ר׳ חיים׳ל זיך אומגעקערט קיין קאָסעוו, צו זיין פאָטער, וואָס האָט אים אויסגעהאַלטן און אָנגעפילט מיט תורה און קדושה.

נאָכן טויט פון ר׳ מנחם מענדל, אין יאָר תקפ״ו, האָבן זיינע חסידים

געקרוינט ר׳ חיים׳לען, דעם בכור, צום אדמו״ר פון קאָסעוו. ר׳ חיים׳ל האָט זיך אויסגעצייכנט, ווי זיין פאָטער, מיט די מידות פון אהבת־ישראל און געבן צדקה ברחבה, האָט ליב געהאַט דעם אמת און געקעמפט קעגן שנאת־חנם, איז געווען אַ גדול־בתורה, און נישט קיין קלענערער ווי ר׳ ישראל ריזשינער פלעגט זיך מיט אים באַראָטן אין אַ סך זאַכן, האָט אים אויך אַמאָל באַזוכט אין קאָסעוו.

ר׳ חיים׳ל איז נפטר געוואָרן אין קאָסעוו כ״ה אייר תרי״ד.

זיין ספר „תורת־חיים" איז איבערגעדרוקט געוואָרן עטלעכע מאָל, דאָס לעצטע מאָל אין ניו־יאָרק ערשט מיט 12 יאָר צוריק.

ר׳ חיים׳לס ממלא־מקום איז געווען זיין בכור, ר׳ י ע ק ב ש מ ש ו ן, געבוירן אין תקע״ד אָדער תקע״ה. געווען אַ גרויסער צדיק. עטלעכע יאָר פאַר דער פטירה האָט ער אויף זיך גוזר־געווען צו שווייגן, און נישט גערעדט מיט קיינעם, אויך נישט מיט די בני־בית. ווען עס האָט אים אַ מאָל געפרעגט זיין יונגערער ברודער, דער צדיק פון וויזשניץ, דעם פירוש פון זיין שווייגן, האָט ער אים צוגעפירט צום פענצטער און מיטן פינגער אָנגעוויזן דאָס בית־הקברות...

ער איז נפטר געוואָרן אין תר״ם.

זיין ווייב, די רבנית חוה איז געווען די טאָכטער פון ר׳ יעקב יוסף פון אָסטרע.

זיין איינציקער זון, ר׳ מ ש ה׳ ל ע איז געבוירן געוואָרן אין תרי״ט אין קאָסעוו. צו 23 יאָר איז ער געוואָרן דער אדמו״ר פון קאָסעוו. גלייכצייטיק איז ער אויך געווען רב פון דער שטאָט און דער סביבה, האָט אָבער אַליין די פונקציעס פון רב נישט דערפילט. דאָס האָט געטאָן אַ דיין. האָט אימפּאָנירט מיט זיין הייך (איבער צוויי מעטער!) און הדרת־פנים, געהאַט אַ פּראַקטישן שכל, איז געווען אַ גרויסער עושר, אַ באַזיצער פון הייזער און פעלדער. ער האָט זיך אויך אָפּגעגעבן מיט עניני־ציבור, אָבער אין פּאָליטישע זאַכן געהאַנדלט שטענדיק לויט די אָפיציעלע ווונטשן פון דער רעגירונג. דאַדורך איז ער אָפט געקומען אין קאָנפליקט מיט די אויפוואַכנדיקע נאַציאָנאַלע שטרעמונגען אויף דער יידישער גאַס.

ער איז געווען אַ בעל־מנגן און, ווי זיין פאָטער, זיידע און עלטער־זיידע, באַקאַנט פון זיינע ניגונים צו פאַרשידענע תפילות. די רביצין איז געווען די טאָכטער פון בראָדער רב, ר׳ אברהם מנחם שטיינבערג. ר׳ משה׳לע איז נפטר געוואָרן ו׳ תמוז תרפ״ה, בשעת ער האָט זיך געפונען אויף קוראַציע אין אויסלאַנד. איז מיט דער באַן געבראַכט געוואָרן קיין

קאַלאָמיי, און ווען דער אָפענער לאַסט־אויטאָ מיטן אָרון און די ברענענדיקע ליכט האָט זיך פאַמעלעך באַוועגט אויפן שאָסיי פון קאַלאָמיי קיין קאָסעוו, זענען אַלע וועגן שוואַרץ געווען פון מענטשן, חסידים און נישט־חסידים, פון נאָענט און ווייט, שוין אָפגערעדט פון דעם בית־עלמין אין קאָסעוו, ווו דאָס געדראַנג איז געווען פשוט סכנת נפשות.

ר׳ משה׳לע האָט מחבר געווען אַ ספר „לקט עני" (אין וועלכן ער שרייבט איבער זיך: „כי כעני המלקט הנני במה שזכתה לי התורה, כמלוא הסל ואורה") ווי אויך „אזור האמונה" און „ספר הצוואה".

ר׳ חיים׳ל, ר׳ משה׳לעס זון, איז געווען, ווי זיין פאָטער, הויך און שיין, מיט אַ גאָר איידעלן קלסתר־פנים. ער האָט זיך דערצויגן ביי זיין זיידן אין בראָד און ביי זיין פאָטער. איז געווען אַ גדול בתורה און האָט אין יאָר תרפ״ה איבערגענומען דאָס רבנות. איז, ווי זיין פאָטער, געווען רב אין שטאָט און האָט זיך אויך אָפגעגעבן מיט שטאָטישע ענינים.

אין יאָר תרצ״ה האָט ער באַזוכט ארץ ישראל און, האָבנדיק די כוונה זיך דאָרט צו באַזעצן, שוין געהאַלטן ביים אָפשליסן אַ גרעסערע אינוועסטיציע, אָבער אין דער לעצטער מינוט האָבן אים חסידים דערפון אָפּגעהאַלטן. ווען ער האָט דערנאָך דערזען דעם פעלער, איז ליידער געווען שוין צו שפּעט!

שרעקלעך איז געווען דער סוף פון די לעצטע פון דער שיינער שושלת־קאָסעוו. דער רבי ר׳ חיים׳ל איז פון קאַלאָמייער געטאָ פאַרנומען געוואָרן דורך די נאַצישע מערדער אין אַ טראַנספּאָרט, וואָס איז געגאַנגען צו די גאַז־קאַמערן פון בעלזשיץ און, געפינענדיק זיך אין דעם איבערפול געפּאַקטן און פאַרמאַכטן באַן־וואַגאָן אָן לופט און אָן וואַסער, איז ער אין דער געגנט פון לעמבערג אויסגעגאַנגען פון דערשטיקונג. ער האָט אויסגעהויכט זיין הייליקע נשמה א׳ בחשון תש״ג, דעם 12 אָקטאָבער 1942. דאָ איז אויך אומגעקומען זיין זון אלתר׳ל. אין דעם זעלבן יאָר זענען די רביצין און זייער טאָכטער חוה דערשאָסן געוואָרן בעת אַן אַקציע אין קאַלאָמיי. הי״ד.

אַלס צוגאָב צום פרק רביים און חסידים וויל איך נאָך — דרך אגב — דערציילן פאָלגנדעס.

אין צפת (ישראל) געפינט זיך אַ שול מיטן נאָמען „בית־כנסת קוסוב". זי שטייט נאָענט צום בית־הכנסת פונעם אר״י הקדוש. ווי עס שרייבט אונדז דער אויפזעער פון דער שול, ר׳ דוד קורן אין צפת, איז די שול געגרינדעט געוואָרן אַרום יאָר 1847 דורך חסידים פון קאָסעוו, וואָס זענען

עולה געווען קיין ארץ־ישראל. ער דערציילט אויך, אַז פֿאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט דער קאָסעוווער רבי געוווילט אין צפֿת און איז געווען דער אורח פֿון זיין זיידן, אַ קאָסעוווער חסיד.

דאָס קהילה־לעבן אין קאָסעוו

וועגן קאָסעוו ביזן סוף אַכצנטן יאָרהונדערט, ד. ה. ווען גאַליציע איז געוואָרן עסטרייכיש (נאָך דער צעטיילונג פֿון פּוילן אין יאָר 1772), ווייסן מיר קיין פּרטים נישט. לויט דעם היסטאָריקער ד״ר נ. מ. געלבער זענען דעמאָלט געווען אין סטאַניסלאַווער קרייז, מיט בערך 17000 יידן, 11 יידישע קהילות, דערונטער קאָסעוו און קיטעוו. פּרנסים פֿון די איינציקע קהילות האָבן רעפּרעזענטירט זייערע קהילות פֿאַר דער מאַכט. דער פּרנס, וואָס פֿלעגט באַקומען זיינע באַפֿעלן פֿון דער קרייז־מאַכט, האָט געפֿירט דאָס מאַטריקל, איינגעקאַסירט שטייערן, געדאַרפֿט זאָרגן פֿאַר די אָרעמע, אָבער דאָס וויכטיקסטע — שטעלן רעקרוטן צום מיליטער. דאָ פֿלעגט ער זיך שטענדיק אָנשטויסן אויף אַ פֿאַרצווייפֿלטן ווידערשטאַנד מצד די יידן, וואָס האָבן זיך גאָרנישט געאיילט גיין צום מיליטער אויף אַ קימאַ־לן פֿון 25 יאָר, וווּ זיי האָבן געהאַט אויסצושטיין אַנטיסעמיטישע שיקאַנעס, געמוזט עסן טרפֿות א. א.

די קהילה איז דורות־לאַנג געווען אַ פֿעסטונג פֿון די פֿרומע קרייזן, חסידים און סתם „רבינ׳ס מענטשן״, וואָס האָבן געקאָנט יעדעס מאָל ווידער און ווידער געוווילט ווערן אַ דאַנק דער ווייטסטער הילף פֿון די רעגירנדיקע קרייזן, וועלכע האָבן אין דער קהילה געהאַט אַ ווילינק וועקצייג פֿאַר זייערע אַלגעמיינע און לאָקאַלע פּאָליטישע צוועקן.

די קהילה פֿלעגט ציען אירע הכנסות, וואָס זענען געווען גאָרנישט קיין קליינע, פֿון שחיטה־אָפּצאָל פֿון בהמות און עופֿות, פֿון אָפּצאָלן פֿאַר פֿאַרשידענע רעגיסטראַציעס, פֿאַר קבורה. די לעצטע פֿלעגן נישט איינמאָל זיין זייער הויך, ווען מען האָט געדאַרפֿט קובר־זיין עפּעס אַ „פֿעטן״ מת. דערפֿאַר פֿלעגט די קהילה אויסהאַלטן דעם דיין, די באַאַמטע און דעם גרויסן שטאַב פֿון משגיחים אויף כשרות און די שוחטים; אָפֿט פֿלעגט זיך אַרום די דאָזיקע פּאָסטנס פֿלעכטן אַ נעץ פֿון סכסוכים און אינטריגעס פֿון די קאָנקורענטן.

פרנסות

פון וואָס האָבן יידן אין יענע יאָר געלעבט?

איינע פון די הויפּט־פּרנסות איז געווען שענקערײַ. אין שטאָט און אין דאָרף האָט עס געווימלט פון יידישע שענקער. מען האָט זיך פאַרנומען צומיינסט מיט האַנדל מיט תבואה, בהמות און כל מיני קליינ־האַנדל, הויזירן איבער דערפער, פּאַכטן אויבסט־סעדער און מיט מלאכה, באַזונדערס שניידערײַ. דאָס איז געווען אַ יידיש פאַך און שטאַרק פאַרשפּרייט; אפשר לאָזט זיך דערמיט דערקלערן, פאַר וואָס עס איז אין קאָסעוו געווען דוקא אַ שניידעריש שולעכל. אַ חוץ דעם זענען יידן געווען שוסטער, בלעכער, גלעזער, גערבער, וועבער א. א.

אַלע פאַכן זענען געווען אָרגאַניזירט אין צעכן, און יעדער צעך האָט געהאַט זיין באַזונדערן אַפּצייכן, וועלכן מען האָט געמוזט טראָגן צוגעניית צום ראָק.

אַ חוץ דער דאָזיקער אינעווייניקסטער דיפערענציאַציע איז אויך געווען אַ דרויסנדיקע, נעמלעך, צווישן דעם עולם באַלמעלאָכעס און צווישן דעם עולם קליין־בירגער, וואָס האָט אַרומגענומען די קליינע באַלעבאַטעמלעך, סוחרים, ווי אויך יידן וויל־לערנער, יודעי־ספר, כלי־קודש. דער דאָזיקער צווייטער ציבור האָט שטרענג אָפּגעהיט די דיסטאַנץ צווישן זיך און דעם פּראָסטן „עמך" באַלמעלאָכעס.

אַלע אויבן־דערמאָנטע פּרנסות האָבן קיין גרויסע ברכות נישט געבראַכט, און דער אַלגעמיינער עקאָנאָמישער צושטאַנד פון די יידן איז געווען גאָר אַ נידעריקער. נישט האָבנדיק קיין ציפערן פון קאָסעוו גופא, איז כדאי דאָ צו ברענגען וואָס עס שרייבט ד"ר יעקב שאצקי אין זיין בוך „יידן אין גאַליציע", אַז אין קרייז סטאַניסלאַוואָוו האָבן אין יענע יאָרן 50 פּראָצענט גענומען מעות־חטים און אַז אין נאָענטן קאָלאָמיי זענען אויף 14000 נפשות געווען בלויז 100 פאַרמעגלעכע. לויט דעם זעלבן מחבר זענען שפּעטער געקומען געוויסע ענדערונגען. אין יאָר 1874, נאָכן אָפּשאַפן דעם פאַרבאָט צו קויפן און פּאַכטן ערד, זאָלן זיך האָבן געפונען אין גאַליציע אַרום 300 יידישע גוט־באַזיצער און גוט־פּאַכטער. עס איז אָנצונעמען, אַז דעמאָלט איז אויך דער אָנהויב פון גוט־באַזיץ ביי טייל פון אונדזערע קאָסעווער משפּחות, ווי יעגערמאַן, קעס און אפשר נאָך אַנדערע. אגב, די יידישע גוט־באַזיצער און פּאַכטערס פלעגן זיך באַנוצן

מיט גויישע אַרבעטער ווי ביליקערע, אַזוי, אַז פאַרן כלל ידישע אַרבעטער האָט דאָס ידישע גוט־באַזיצעריי און פאַכטעריי קיין נוצן נישט געבראַכט.

דער ידישער דלות האָט געבליט. וואָס עס האָט נ י ש ט געפעלט קיין מאָל, דאָס זענען געווען כל־מיני שטייערן, ווי ליכט־שטייער, פליישׂ־שטייער א. א.

כלל־פּאָליטיק אין קאָסעוו

מיר ווייסן נישט פון קיין וויכטיקע כלל־פּאָליטישע געשעענישן אין קאָסעוו אין דער צווייטער העלפט פון פאַריקן יאָרהונדערט. פון קאָלאָמיי איז אין יאָר 1873 צום ערשטן מאָל געוויילט געוואָרן אַ ידישער דעפּוטאַט קיין ווין. קאָסעוו האָט ערשט שפּעטער געהאַט אַ געלעגנהייט צו באַווייזן זיין פּאָליטישן באַוווסטזיין. דאָס איז געשען נאָך דעם ווי אויף דעם אַלגעמיינעם עסטרייכישן צוזאַמענפאָר פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין יאָר תרס״ו אין קראָקע, אין וועלכן עס האָבן אויך גענומען אָנטייל פון קאָסעוו דוד עלטיס און ישעיהו האָראָוויץ, איז באַשלאָסן געוואָרן צו פירן אַן אַקטיווע לאַנדס־פּאָליטיק אין די גלות־לענדער.

אין יאָר 1907 זענען אויסגעשריבן געוואָרן וואַלן צום ווינער פּאַרלאַמענט. צום ערשטן מאָל האָט די קאָנסערוואַטיווע עסטרייכישע רעגירונג געגעבן פריי־ און געהיים־וואַל־רעכט יעדן בירגער איבער 24 יאָר. דאָס האָט באַדייט בכלל אַן איבערקערעניש אין פּאָליטישן לעבן אין לאַנד. די קאָסעווער ידן זענען מיט התלהבות צוגעטרעטן צו די וואַלן. די סיטואַציע איז נישט קיין לייכטע: אין קרייז וווינען 86% אוקראַינער (רוטענער) און נאָר 6% ידן. די פּאָליאַקן שטעלן אַרויס זייערן אַ קאַנדידאַט און באַנוצן זיך מיט אַלע מיטלען, ווי דראָונגען, שטראָפן, טעראָר, כדי צו צווינגען די ידן צו שטימען פאַר דעם פּוילישן קאַנדידאַט. אָבער די ידן ווייזן אַרויס פּאָליטישע רייפקייט, פאַרלאַנגען פון דער צענטראַלע אין לעמבערג אַ ידישן קאַנדידאַט, און ווען אַלס אַזעלכער ווערט באַשטימט ה׳ זיגמונט ווייסגלאַס, אַ באַקאַנטער ציוניסט פון דער בוקאָווינע, שטימען כמעט אַלע פאַר אים. דער גרויסער דערפאָלג איז נאַטירלעך געווען נאָר אַ מאָראַלישער, ווייל דער קליינער פּראָצענט ידישע שטימען איז נישט גענוג געווען אויף געוויילט צו ווערן. אָבער צום ערשטן מאָל האָבן די קאָסעווער ידן, אַ חוץ אַ ביסל „מאַשקעס״, נאָכלויפערס, אַרויסגעוויזן פּאָליטישן מוט און זיך נישט געשראָקן פאַרן באַצירקס־הויפּטמאַן מיט זיינע באַוואָפנטע זשאַנדאַרן, מיטן וואַכמייסטער בייז אין דער שפּיץ. אַזוי

אַרום האָבן אויך די יידן זיך ענדלעך אָפּגעזאָגט אויסגעשפּילט צו ווערן דורך די פּאָליאַקן קעגן די אוקראַינער, מיט וועלכע זיי, די יידן, האָבן געמוזט לעבן גוט, ווייל די אוקראַינער זענען געווען דער רוב באַפעלקערונג, און מען איז געשטאַנען מיט זיי אין ענגע באַציאונגען אויף אַ סך געביטן.

אין יאָר 1911, ביי די צווייטע פּאַרלאַמענט־וואַלן, האָבן די קאָסעווער יידן אַרויסגעוויזן די זעלבע באַוווסטזיניקע שטעלונג. דאָס מאָל האָט קאַנדידירט אויף אונדזער ליסטע ד״ר איזידאָר שאַליט פון ווין, הערצלס סעקרעטאַר. די מאַכט האָט ווידער אָנגעווענדעט אַלע טעראָר־ און שטראָף־מיטלען, און דאָס ביסל „מאָשקעס״ און שטאָט־תקיפים האָבן, ווי זיי האָבן נאָר געקאָנט, אונטערגעשטעלט אונדז אַ פוס, זיי האָבן צ.וו. א. די גרויסע שול געשטעלט אין רשות נאָר פאַר די וואַל־פאַרזאַמלונגען פון די קעגנערישע קאַנדידאַטן. אָבער דאָס אַלץ האָט אויך דאָס מאָל נישט געהאָלפן. קאָסעווער יידן האָבן געשטימט פאַר ד״ר שאַליט, וועלכער איז טאַקע געוויילט געוואָרן.

אין דעם זעלבן יאָר איז אויך פאָרגעקומען די אַלגעמיינע פאָלקס־ציילונג. די מאַכט־אָרגאַנען האָבן פאַרלאַנגט פון די יידן, זיי זאָלן דעקלאַרירן פּויליש אַלס מוטער־שפּראַך, כדי אַזוי אַרום פיקטיוו צו פאַרגרעסערן די צאָל פּאָליאַקן אין קרייז. אָבער די יידן האָבן אַרויסגעוויזן מוט און כאַראַקטער און דעקלאַרירט יידיש אָדער העברעאיש אַלס זייער מוטער־שפּראַך, נישט געקוקט דערויף וואָס דערפאַר איז געווען פאַראָרדנט אַ שטראָף פון 40 קראָנען.

מיטן צעפאַלן זיך פון דער עסטרייכיש־אונגאַרישער מאָנאַרכיע, ווען גאַליציע איז אַרונטערגעפאַלן אונטער דער פּוילישער הערשאַפט, האָט זיך די לאַגע געענדערט. אָבער וועגן דעם — שפּעטער.

די ציוניסטישע באַוועגונג אין קאָסעוו

דאָ איז דאָס אָרט צו דערציילן פון יענער באַוועגונג, וואָס האָט אין די לעצטע יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט אריינגעבראַכט אַזאַ אויפרודערונג אין דער יידישער גאַס און אויפגעוועקט אַזויפיל חלומות און האָפענונגען — די ציוניסטישע באַוועגונג.

ווען ד״ר הערצל האָט אין יאָר 1896 פאַרעפנטלעכט זיין „דער יודענשטאַט״, איז אין דעם שטעטל אַנטשטאַנען אַן אומבאַשרייבלעכע התלהבות. ווי בעת משיחישע באַוועגונגען, זענען אויסגעפלאָגטע, אויסגע־

בענקטע יידן גרייט געווען צו פּאַקן זייערע אָרעמע פּעקלעך און גיין אין דעם חלום־לאַנד ארץ ישראל, „דאָרט ווו די שלאַנקע צעדער קושט די וואָלקנס".

מען איז זיך באַלד צוזאַמענגעקומען און געשאַפֿן דעם „פאַראיין ציון". אָנגעפירט מיט דער אַרבעט האָבן די בכבודיקע עסקנים פון שטאָט ווי: דוד עלטיס, ש. א. הייזלער, ישעיהו האַראָוויץ, בערל גאָלדשטיין, אברהם מיק, יעקב שויבער, אליעזר גערטנער א. א.

מיר געפינען דעם קאָסעווער „ציון"־פאַראיין פון 70 חברים רעגיסטרירט אין דער ליסטע פון קאָנגרעס־ביוראָ פון יאָר 1898 („תולדות התנועה הציונית" ד"ר נ. מ. געלבער, תשי"ח). אָבער אַ סך גרעסער איז געווען די צאָל יידן, וואָס זענען מחמת פאַרשידענע סיבות נישט געווען רעגיסטרירט אין פאראיין, און דאָך געווען טריי און ערלעך איבערגעגעבן דער אידעע.

אונדזער טייערער און אומפאַרגעסלעכער ישעיהו האַראָוויץ ז"ל, וואָס זיינע זכרונות זענען געדרוקט אין העברעאישן טייל פון דעם ספר, און ער איז געווען פון די ערשטע און אַקטיווסטע ציוניסטן אין קאָסעוו *, דערמאָנט אין זיי די האַרצרייסנדיקע אויסברוכן פון התלהבות ביי יידן, פון וועלכע ער איז געווען אַן עדות. און אָט עטלעכע פון זיי:

א) אלטוניע דער מלמד לויפט נאָך זיין ברודער ש. א. הייזלער, וועלכער פאָרט קיין ארץ־ישראל, און זאָגט אים אָן נאָך אַמאָל און נאָך אַמאָל — נאַטירלעך מיט אַ רמז — חלילה נישט צו פאַרגעסן און באַלד טאַקע אויפשטעלן דאָרט דעם בית־המקדש!

ב) יאָסעלע חיים ניסנ'ס, וואָס גייט אַרום חדשים לאַנג איבער די הייזער, איבער שטעט (מחוץ קאָסעוו!), שיקט אריין פּינקטלעך געלט אויף אַ שקל, כדי נישט צו פאַרלירן, חס וחלילה, זיין רעכט אויף א"י.

ג) זוסיע צדוק הערשקאָוויץ איז אין איין פּחד, וואָס איז? אין שטאָט קאָן מען אים אַלס „לייבאַ, דער שוסטער" און איינגעשריבן האָט מען אים אַלס הערשקאָוויץ, קאָן דאָך, חס־וחלילה, פּאַסירן, אַז ביים אָוועקפאָרן וועט מען נישט וויסן וועמען מען מיינט.

און נאָך אַנדערע וווּנדערבאַרע סיפורים פון יענע שטורמישע יאָרן.

---

* אין יאָר 1933 זיך באַזעצט אין קיבוץ רמת־יוחנן אין ישראל, וווּ זיין איינציקע טאָכטער איז אַ חברה ותיקה און איז דאָ געווען זייער געשעצט פון אַלע. ער איז נפטר געוואָרן אין רמת־יוחנן אין יאָר 1958.

דער פאראיין „ציון" האָט געפירט אַ פּרוכטבאַרע און פאַרצווייגטע אַרבעט. דאָרט האָבן יידן געהערט פאָרטראַגן, פאַרלעזונגען פון די צייטונגען, געלייענט ביכער. דאָרט האָבן זיי געוואַרט מיט אומגעדולד אויף ידיעות וועגן דער גאולה.

אויסער די היימישע, אייגענע רעפערענטן, פלעגן אויף ציוניסטישע פאַרזאַמלונגען קומען וויכטיקע רעדנער פון אַנדערע שטעט. און אַט עטלעכע פון זיי, וואָס האָבן זיך זומער אין די היצן, צי ווינטער אין די שנייען, געשלעפּט אויף אַ וואָגן אָדער אַ שליטן איבער די שלעכטע וועגן קיין קאָסעוו און צו אונדז געטראָגן די בשורה פון גאולה:

דער פּאָפּולערער לייבל טויביש פון קאָלאָמיי, וואָס האָט צוו. א. איבערגעזעצט דעם „יודענשטאַט" אויף יידיש; דער פאָלקס־דאָקטאָר, ד"ר שלמה ראָזנהעק, אויך פון קאָלאָמיי, דעלעגאַט צום 1־טן ציוניסטישן קאָנגרעס און הרצלס נאָענטער מיטאַרבעטער אין גאַליציע, און נאָך אַ גאַנצע ריי באַקאַנטע רעדנער, עסקנים, ווי ד"ר דוד שפּינדעל, ד"ר מענטשעל, ד"ר מאיר גייער, ד"ר נתן בירנבוים, ד"ר פ. קאָרנגרין, זיגמונט ווייסגלאָס, ליאָן וועקסלער א. א.

אויך בעל־דרשנים האָבן געהאַט אַ גרויסע השפעה אויף פאַרמירן דעם ציוניסטישן גייסט פון דער באַפעלקערונג. אַט עטלעכע פון זיי:

דער ווילנער חיים כ"ץ מיט זיין אָנגענעמען טאָן פון אַ מגיד, וואָס שטראָפט פאַר גלייכגילטיקייט צום תחית־געדאַנק; דער ליטוואַק, אברהם אברמזאָן, אַ פייערדיקער רעדנער, אַ מגיד, וואָס קען אויך גוט ביאַליקן; דער רויט־באָרדיקער בצלאל צאַדיקאָוו, אַ גלענצנדיקער רעדנער; דער צפתער אליעזר רוקח, וואָס מאָלט פאַר זיינע צוהערער וווּנדערבאַרע בילדער פון ארץ ישראל און אַנדערע.

ווען מען האָט אויף דעם צווייטן ציוניסטישן קאָנגרעס באַשלאָסן צו שאַפן די נ אַ צ י אָ נ אַ ל ־ ב אַ נ ק, האָט מען אין קאָסעוו באַלד אָנגעהויבן פאַרקויפן אַקציעס. דער פּועל־יוצא איז געווען, אַז די 300 משפחות, וואָס ס'האָט דעמאָלט געציילט קאָסעוו, האָבן געקויפט 309 אַקציעס. עס איז אינטערעסאַנט צו לייענען אין אויבן־דערמאָנטן ספר פון נ. מ. געלבער, אַז ביז אַפּריל 1899 זענען פאַרקויפט געוואָרן אין גאַליציע ס"ה 7210 אַקציעס, דערפון אין לעמבערג 517, סטאַניסלאַוואָוו 600, קאָסעוו 309 אא"וו; לעמבערג 517 און קאָסעוו 309 — וווּנדערשיין!

די טאָג־טעגלעכע ציוניסטישע אַרבעט אָבער האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום דעם קרן קיימת לישראל.

ועד קרן־הקימת־לישראל :
ש. א. הייזלר, י. גרטנר, מ. שטומר ואחרים

די קק״ל־קאָמיסיע אין קאָסעוו איז געגרינדעט געוואָרן באַלד נאָך דעם ווי דער דאָזיקער פאָרשלאָג איז דורך פראָף. הערמאַן שאַפּירא אריינגעטראָגן געוואָרן אויף דעם ציוניסטישן קאָנגרעס. דער גרינדער פון דער קאָמיסיע, ווי אויך איר לייטער, טריי און איבערגעגעבן פון אָנהייב אָן ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז געווען ח׳ יהושע גערטנער (היינט אין ישראל). מיט אים האָבן מיטגעאַרבעט אין דער קאָמיסיע די ח״ח: ש. א. הייזלר, זלמן קאמיל, אליהו פינסטער, יוסף מאיר, שמואל מאָרגנשטערן, יעקב און אנשל קאלמאן, יששכר קויפמאַן, אהרון ריגלער, מענדל שטומער, א. צ. קירכנער (היינט צבי קרן, ראש עיריה פון כפר סבא אין ישראל) און אַנדערע.

די ארבעט פון דער קק״ל־קאָמיסיע האָט אַרומגענומען תרומות, פושקעס אין פריוואַטע הייזער און אין בתי־כנסת, קק״ל־מאַרקעס, „פאָסט״, און אַ חוץ דעם אויך פראָפּאַגאַנדע פאַר תוצרת א״י, ווי כרמל־ווייַן, זייף, אתרוגים אא״וו. די געזאַמלטע געלטער פלעגט מען יעדן חודש, צוזאַמען

„קרן קימת לישראל" | ק אָ ס א ו ו

פעראנשטאלטעט

שבת, אם 9 פעבער 1929 אין זאל פון ה' טרוכאנאוויטש

אַ גרויסע רעדוטע

מיט אַ זעהר רייכהאלטיגען פראָגראם און א סאָך א־בעראשונגען.

צו וועלכער מיר האבען דעם כבוד אייך מיט אייער חשובער משפחה העפל. איינצולאדען.

ווישער'ס מוזיק. | אנהויב 8 אַ זיינער אבענדס. | אייגענער בופעט.

ענטריי: 1 זל. 50 גר. פון אַ פערזאָן און נאָר געגען איינלאַדונגען. || דער ריינערטראָג איז בעשטימט פאַרן קרן קימת לישראל.

דאס קאמיטעט.

טופס הזמנה לנשף קק"ל.

מיט אַ ליסטע פון די שפענדער, שיקן קיין ווין און זיי זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין אָפיציעלן אָרגאַן פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע „די וועלט".

ישעיהו האָראָוויץ האָט דערציילט, אַז ווען ער האָט שפּעטער אַ מאָל באַזוכט דאָס ביוראָ פון קק"ל אין ווין, האָט מען דאָרט נישט געהאַט גענוג ווערטער צו לויבן די אַרבעט אין קאָסעוו.

דער פאַראיין „ציון" איז אויך געווען חנוכה־צייט דער אָרגאַניזאַטאָר פון די אַזוי־גערופענע „מאַקאַבייער־פייערונגען". אָט ווי עס האָט אויסגעזען:

נאָך דעם ווי דער עולם האָט פאַרנאַכט אויסגעהערט אין דער „גרויסער שול" די פלאַמפייערדיקע רעדעס פון איינעם אָדער צוויי פון די אויבנדערמאָנטע רעדנער, איז מען זיך אין אָוונט צוזאַמענגעקומען צו דער אייגנטלעכער פייערונג, וועלכע פלעגט איינגעאָרדנט ווערן אין איינעם פון די זאַלן, ווי ביי אבר. אייפערמאַן, משה שאפירא אָדער אַנדערש ווו. עס איז געווען צוגעגרייט אַ ריכטיקע סעודה, מען האָט געגעסן, געטרונקען און פריילעך פאַרבראַכט. עס איז געווען אַ סוד פאַר גאַנץ בראָד, אַז אין אַלץ האָט געשטעקט די פלינקע האַנט פון אונדזער אזיע

(אייזיק) שניבערג, דעם כל־יכול, וואָס האָט אַלץ צוגעגרייט און ווי אַ צוגאָב דערצו נאָך אַ סך צוגעטראָגן צום דערפאָלג פון דער פייערונג מיט זיינע שיינע פאָלקס־לידער. אויך משהלע שויבערס לירישער טענאָר איז געווען איינע פון די אַטראַקציעס פון דעם יום־טוב.

ביי דעם אַלעם איז אָבער די שטימונג געבליבן אַן ערנסט־פּאַטריאָטישע. אַזוי באַשרייבט י. האָראָוויץ, ווי איין מאָל, אין יאָר תרס״ב, נאָך אַ טאָאַסט פאַרווירצט מיט אַ שיינעם משל פון ד״ר ראָזענהעק, האָט דער פאָרזיצער דוד עטליס ספּאָנטאַן אַרויפגעוואָרפן אויפן טיש, איינעם נאָכן אַנדערן, 12 גאָלד־דוקאַטן, אַלס געשאַנק פאַר גאולת־אדמה.

קאָסעוו האָט צוויי מאָל געשיקט אייגענע באַפולמעכטיקטע דעלעגאַטן צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן:

1. צום זעקסטן קאָנגרעס אין תרס״ג איז געפאָרן ר׳ דוד עלטיס. דאָס איז געווען אַן עלטערער ייד מיט אַ הדרת־פנים, אַ רייכער באַנקיר, וואָס האָט געקאָנט די וועלט, אָבער פאַר אַלץ איז ער געווען אַן איבערגע־געבענער ציוניסט להלכה ולמעשה און אַ פאַרברענטער חסיד פון הערצלען. ווען ער איז צוריקגעקומען פון באַזעל — דערציילט האָראָוויץ אין זיינע זכרונות — האָט ער אים שטאַרק געדריקט די האַנט און געזאָגט:

„ישעיהו, ווילסט וויסן, וואָס פאַר אַן איינדרוק עס האָט אויף מיר געמאַכט הערצל? איך האָב געזען ווי אין הערצלס פנים זענען אויסגע־קריצט די צרות פון פאָלק ישראל בכלל און פון יעדן יידן באַזונדער״.

2. צום עלפטן קאָנגרעס, אין יאָר 1913, איז דעלעגירט געוואָרן ר׳ שמואל אברהם הייזלער. ער איז געווען איינער פון די אינטערעסאַנטסטע פערזענלעכקייטן און פאַרדינסטפולע ציוניסטן, אַ גלענצענדער רעדנער און אַן אומדערשראָקענער קעמפער פאַר דער אידעע, אַ דערציער פון אַ דור. ער האָט נאָך זוכה געווען עולה צו זיין קיין א״י, ווו ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1942. (זיין לעבן און ווירקן זענען באַשריבן אין אַ באַזונדערן אַרטיקל פון א. צ. שטיין אין העברעאישן טייל פון ספר).

דערציִונג און בילדונג אין קאָסעוו

עס הייבט זיך אָן נאַטירלעך מיטן חדר, וואָס זיין געשיכטע אין קאָסעוו איז זיכער אַזוי לאַנג, ווי לאַנג עס איז די געשיכטע פון אַ יידישן ישוב בפרט און אפשר פון יידישן גלות בכלל. און ווען אפילו די חדר־באַדינגונגען זענען פון אַנדערע שטאַנדפּונקטן נישט געווען באַפרידנדיקע, און עס איז דאַדורך אַ סך געזינדיקט געוואָרן קעגן דעם געזונט פון קינד

אין זיין עמפינדלעכסטער לעבנס־תקופה, איז אָבער דערפאַר, דאָ, אין חדר, דורך לאַנגע יאָרן געוואָרן געשמידט די נשמה פון קינד, אריינגעגאָסן אין דער נאָך ליידיקער גייסטיקער כלי פון קינד אַ חוץ אוצרות פון תורה, אויך יענע פיעטעט און צוגעבונדנקייט צו אַלץ וואָס איז יידיש, וועלכע מיר אַלע האָבן מיטגענומען אויף אונדזערע לעבנס־וועגן. אָט דער גייסטיקער, דורך און דורך יידישער, באַגאַזש פון דעם „פרימיטיוון" חדר איז אונדז בייגעשטאַנען נישט ביי איין קריזיס אין לעבן.

מערערע פון די מחברים פון דעם ספר שפּינען זכרונות פון די חדר־יאָרן, (און אויך איך צווישן זיי — אויף אַן אַנדער אָרט) און א. צ. שטיין באַזונדערס גיט זיי אין זיינע זכרונות (עברית) אַ בכבודיקן פּלאַץ, ווייל, דאַכט זיך, נישטאָ קיין ייד, אַ געוועזענער חדר־יינגל, וואָס זאָל נישט דערמאָנען מיט ליבע און ווייטיק יענע אייגנטימלעכע, ליבע שאַפונג פון גלות־שטעטל.

איך באַגנוגן מיך דעריבער נאָר מיט אויפצייל̈ן די נעמען פון די מלמדים, וואָס האָבן דערצויגן אונדזערע לעצטע דורות קאָסעווער. זיי זענען באַקאַנט פאַר יעדן בלויז מיט זייערע פאָרנעמען, ואלה הם: בערעלע, ירחמיאל, — דרדקי־מלמדים. יאָסל, אברהם בערל, פּיציע, הענעך, זעליג, אַנטשל דעם רבי'נס, מרדכי יאָסל הרצלס — גמרא־מלמדים און אַנדערע.

און כבוד זיי אונדזערע מלמדים, וואָס זענען געווען און נישטאָ מער, וועלכע האָבן זייער שוואַך געזונט אַוועקגעגעבן פאַר די תלמידים, נישט איין מאָל נישט האָבנדיק אויף קיין שטיקל פלייש אויף שבת און אַ מאָל נאָך ווייניקער.

לאַנגע יאָרן האָט זיך מיט ענדיקן דעם חדר אויך געענדיקט דאָס לערנען בכלל, ווייל אין די מלוכהשע פאָלקס־שולן מיטן „פּאַציעזש" פּרימאָרגנס און לערנען און שרייבן אום שבת, האָבן יידישע עלטערן זייערע קינדער נישט געוואָלט שיקן.

אין יאָר 1898 איז אין קאָסעוו געגרינדעט געוואָרן די „באַראָן־הירש־שול", און זי האָט באַלד אריינגענומען דאָס רוב יידישע קינדער. די אונטעריכט־שפּראַך איז געווען פּויליש, אָבער מען האָט געלערנט אויך יידישע לימודים. שבת איז די שול, נאַטירלעך, געווען פאַרמאַכט. אחוץ דעם האָבן אָרעמע קינדער באַקומען דאָרט יעדן טאָג אַ וואַרעם מאָלצייט און צוויי מאָל אין יאָר אַ ביסל מלבושים. איך אַליין בין געווען אַ תלמיד

אין דער שול און דערמאָן זיך מיט סימפּאַטיע אין דער זויבערקייט דאָרטן און אין עטלעכע אירע לערער, ווי צווערדלינג, טורטלטויב, פּרעסער, יפה.

אין יאָר 1909 האָט דער פֿאַראיין „ציון" דורך דער איניציאַטיוו פֿון זיין פֿאָרזיצער ש. א. הייזלער, געגרינדעט די ערשטע העברעאישע פֿאָלקס־שול „שפה ברורה". בראש פֿון קאָמיטעט, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער שול, איז געשטאַנען ישעיהו האָראָוויץ. די ערשטע לערער פֿון דער שול זענען געווען משולם קאמיל און זינדל פּיבער, ביידע חשובע משכילים, אָבער אָן פּעדאַגאָגישער אויסבילדונג. ערשט ווען מען האָט, צוויי יאָר שפּעטער, אָנגעשטעלט אַלס פּעדאַגאָגישן לייטער ה' יצחק טענענבוים פֿון לעמבערג, אַ ייד מיט ברייטע ידיעות אין תורה און העברעאישער ליטע־ראַטור און דערצו אַן אויסגעצייכנטער פּעדאַגאָג, האָט זיך די שול שענער און שענער אַנטוויקלט, און אין גאַס האָט אָנגעהויבן קלינגען דאָס לעבעדיקע עברית. אגב, ה' טענענבוים, היינט אַ זקן מופלג, געפינט זיך אין ישראל און איך האָב דאָס גרויסע פֿאַרגעניגן זיך צו טרעפֿן אַ מאָל מיט מיין מורי ורבי פֿון פֿאַר 50 יאָר. (אין ספר געפינען זיך אַ ביסל זכרונות פֿון ה' טענענבוים פֿון יענע טעג).

צוליב דער וואַקסנדער צאָל קינדער איז שפּעטער אויפגענומען געוואָרן נאָך אַ לערערין, די פֿרוי פֿרידע שטיין פֿון קיטעוו.

ה' טענענבוים איז אויך געווען דער איניציאַטאָר פֿון ערשטן ריין העברעאישן גן־ילדים. די גננת (לערערין אין קינדער־גאָרטן) איז געווען פּנינה (פּערל) הייזלער, די טאָכטער פֿון שמואל אברהם הייזלער און די שפּעטערע פֿרוי פֿון א. צ. שטיין. נאָכן דורכמאַכן אַ פּראַקטיק אין אַ גן און נאָך טעאָרעטישער אויסבילדונג און לערער־סעמינאַר אין לעמבערג, האָט זי איבערגענומען דעם גן און אים געמאַכט פֿאַר אַ מוסטער־גאָרטן. איך געדענק פּנינהן (פֿון די ערשטע, וואָס האָבן העברעאיזירט זייער פֿאָרנאָמען) פֿון יענע יאָרן, מיט איר גראַדן רוקן און שטאָלצן גאַנג, רעדט אַך ורק עברית, אַרבעט ערנסט, ווייסט וואָס זי וויל. איך וואָלט, לויט היינטיקע קריטעריעס, געזאָגט, אַז פּנינה איז שוין דעמאָלט געווען אַ פֿיינע ישראלית.

די שול און דער גן האָבן עקזיסטירט ביז זומער 1915, איז צוליב דער מלחמה פֿאַרמאַכט געוואָרן און האָט זיך ווידער געעפֿנט אין יאָר 1920. זיי האָבן שטאַרק פּראָספּערירט, און זיך דעריבער שפּעטער אַריבערגע־צויגן אין דער שטאָקיקער געביידע פֿון מרדכי יעגערמאַן. עס זענען אָנגעשטעלט געוואָרן נאָך לערער, זלמן קאמיל און אליהו פּינסטער, ביידע

גן־הילדים, עם אליהו פינצטר ובתו רבקה.

תרפ״ו — תרפ״ח

קינדער־גאָרטן, מיט אליהו פינצטער און זיין טאָכטער רבקה.

זייער פּאָפּולערע לערער און מיט אַ סך וויסן. די שול און גן זענען געווען טעטיק ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה.

פנינה הייזלער־שטיין האָט אין יאָר 1925 עולה געווען צוזאַמען מיט איר מאַן און דריי קליינע קינדערלעך קיין א״י. דאָס איז דעמאָלט געווען אַ שריט פון גרויסער חלוציות — פאָרן מיט קליינע קינדער און מיט גאָר קנאַפּע מיטלען אין דעמאָלטדיקן א״י. דאָ אין לאַנד האָבן זיי ממשיך געווען די זעלבע אַרבעט מיט גרויס דערפאָלג ביז מיט אַ יאָר צוריק. זייערע קינדער און אייניקלעך זענען היינט טיף פאַרוואָרצלט אין לאַנד, פריינד אברהם צבי שטיין איז זייט דער גרינדונג פון קאָסעווער פאַרבאַנד אין ישראל זיין אַלגעמיין געשעצטער מזכיר.

שפּעטער איז נאָך צוגעקומען די יידיש־העברעאישע פאָלקס־שול „יבנה“, וואָס האָט געהערט צו „מזרחי“. זי איז אָנגעפירט געוואָרן דורך אברהם׳ציע קרייזל.

דער „חוג מזרחי“ אין קאָסעוו איז געגרינדעט געוואָרן אין תר״ע (1910). צום „חוג“ האָבן געהערט: זוסיע שלאָסבערג, מאיר קרעססעל, שלום פעליקס, מרדכי הייצלער, יוסף שמחה הייזלער, מנדל שיינפעלד און אַנדערע, לויטער טרייע, איבערגעגעבענע ציוניסטן, זייער אַקטיווע. ביי דער געלעגנהייט איז כדאי נאָך צו דערמאָנען זייער „מנין מזרחי“, וווּ ביי די תפילות זענען איינגעפירט געוואָרן אינטערעסאַנטע, דעמאָקראַטישע רעפאָרמען. אַזוי למשל, זענען עליות צו דער תורה געגעבן געוואָרן לויט אַ געוויסער אָרדענונג, פאַר אַלעמען גלייך. עס זענען געוואָרן אָפּגעשאַפט די נדרים און אויף זייער אָרט איינגעפירט אַ מס־חבר. יוסף שמחה הייזלער, וועלכער האָט געהאַט אַ בולטן דיכטערישן טאַלאַנט, איז געווען ביי זיי דער בעל־קורא — בחסד עליון!

די יוגנט־אָרגאַניזאַציע פון „מזרחי“, די „בני עקיבא“, איז געווען זייער אַקטיוו.

איז נאָכן גמרא־מלמד און די 4 קלאַסן פאָלקס־שול געווען סוף פסוק?

ביי אַ טייל — געוויס, אָבער אַ גרויסער טייל האָט זיך ווייט נישט באַגנוגנט דערמיט. אין לימודי־קודש איז געווען אַ המשך ביי אנשל רבינס, ביי וואָלף הערש (גרינבערג), דעם שאַרפן און קריטישן מוח, ביי דעם גרויסן תלמיד־חכם ר׳ מרדכי שפּיגעל (יוסל הערצעלעס) און סוף־סוף אין דער קלויז און אין דער ישיבה. נישט ווייניק זענען זיי געווען, און ביז אין די שפּעטע אָונט־שעהן פלעגט זיך הערן פון דער

קבוצת הכשרה „בני־עקיבא" (מזרחי). באמצע : אברהם קרייזל.

„טאָלמעטשער" און „קאָלאָמייער" קלויז דער מסורתדיקער גמרא־ניגון פון די מתמידים ביי זייערע שטענדערס מיט די חלב־ליכטלעך. צווישן זיי האָט דאָ געלערנט, אליין און מיט אַנדערע, ר' הערשעלע פייער, איינער פון די איידלסטע געשטאַלטן אין שטעטל, וועלכער האָט געלעבט ווי אַ צדיק און איז אומגעקומען אַ צדיק אין טלית און תפילין. זיין ליכטיקער פערזענלעכקייט איז אין דעם עברית־טייל פון דעם ספר געווידמעט אַ באַזונדער קאַפּיטל, געשריבן דורך יששכר שפּיגל (דעם זון פון ר' מרדכי יאָסל הערצעלעס ז"ל).

אין לימודי־חול און כלל־יידישער און וועלטלעכער בילדונג איז מען געווען אויטאָדידאַקטן. ביי די אָרגאַניזאַציעס, אריינגערעכנט זייערע יוגנט־אָפּטיילונגען, האָבן עקזיסטירט קלענערע אָדער גרעסערע ביבליאָטעקן. פּריוואַטע ביכער, מיינסטן אין יידיש און דייטש, ווייניקער אין העברעיש און פּויליש, האָבן געוואַנדערט פון האַנט צו האַנט. מען האָט פלייסיק געלייענט, אַ סך דיסקוטירט, בקיצור, מען האָט געשלונגען דאָס געדרוקטע וואָרט. (וואָס פאַר אַ מלא־וגדוש מיט ליטעראַטור איז געווען, למשל, אַזאַ אַברהם קעס !).

קיין מיטל־שול איז אין קאָסעוו אין די יאָרן פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה נישט געווען. מיר פּערזענלעך זענען באַקאַנט נאָר דריי פֿאַלן פֿון אָפּיציעלן שיקן קינדער אין אַ גימנאַזיע. דאָס זענען געווען צוויי עלטיסן און איין הילמאַן, ד. ה. קינדער פֿון אַזוי גערופֿענע „פֿאָרגעשריטענע" משפּחות. אויב נאָך עטלעכע יינגלעך, אָבער שוין פֿון פֿרומע משפּחות, האָבן געוואָלט קומען צו אַלגעמיינער בילדונג, האָבן זיי געמוזט אַוועק פֿון דער היים אָן דער הסכּמה פֿון זייערע עלטערן. צוויי פֿון זיי זענען געווען: בן ציון פּעסלער, דער שפּעטערער דאָקטאָר פּעסלער און מזכּיר פֿון דער אַלגעמיינער אגודת ישׂראל און „יאָסקע" מאיר, דער צוקונפֿטיקער ד"ר יוסף מאיר, לייטער פֿון געזונטהייט־מיניסטעריום אין ישׂראל, אויף וועמענס נאָמען און לכּבודו עס איז דאָ אָנגערופֿן געוואָרן אַ גרויס שפּיטאָל (בית חולים ע"ש מאיר אין כּפר סבא).

שפּעטער, באַזונדערס נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זיך די לאַגע געענדערט, און דאָס קליינע שטעטל האָט אַרויסגעגעבן אַ גאַנצע ריי יוגנטלעכע מיט אַקאַדעמישער בילדונג ווי: יעקב גערטנער, יעקב קעס, עלטיס, יצחק ברעטלער, שטיינער, אנשל דרעזנער, דיסטלהיים, יהודה פעליקס, מאָטל שאובער, קרומהאָלץ און מער נאָך.

צום קאַפּיטל דערציונג וויל איך צוגעבן עטלעכע באַמערקונגען וועגן אַנדערע קולטור־געביטן.

פּונקט ווי פֿאַר אַ בוך, האָט מען אין קאָסעוו געהאַט אויך גרויס פֿאַרשטענדעניש פֿאַר אַ יידיש טעאַטער, און מען האָט תּמיד זייער וואַרעם אויפֿגענומען די וואַנדערנדיקע יידישע טעאַטער־טרופּן. עס האָט חס וחלילה אויך נישט געפֿעלט קיין אייגענע „אַרטיסטן" מיט אַ דראַמאַטישן קלוב, מיט פּראָבעס, אינטריגעס, א. א. וו. מען האָט געשפּילט פּיעסעס פֿון גאָרדין, אנסקי, שלום עליכם א. א. און מען איז אַפֿילו אַרומגעפֿאָרן מיט אייניקע פֿאָרשטעלונגען אין די שכנותדיקע שטעט.

ס'איז אָנגענעם צו דערמאָנען אַ פּאָר נעמען פֿון פֿריינט „אַקטיאָרן": סאָבעל קרומביין, בערטא רובינגער, חנה (חנצעל) שאובער, פרידא פערנבאָך, ד"ר יעקב קעס, מענדל מאַרמאָראָש, אברהם קעס (דער סופליאָר; ווייזוען עס איז אים, דעם שטאַרק קורצזיכטיקן, ביים סופלירן אַראָפּגעפֿאַלן די ברילן און, זוכנדיק זיי, האָט ער איבערגעקערט דעם נאַפֿט־לאָמפּ...) און אַ סך אַנדערע, דערונטער, שפּעטער, פֿון יונגן דור.

אַ סך יוגנטלעכע האָבן געלערנט שפּילן פֿידל, פֿלייט א. אַ. וו. די לערער זענען געווען עטלעכע ערשטקלאַסיקע מוזיקער פֿון אונדזערע

באַרימטע קאָסעווער קלעזמער. אַט די זענען געווען זייער פּאָפּולער און באַליבט און פלעגן שפּילן אַ פריילעכס און אַ טרויעריקס צו כלה־באַדעקן און אויף בעלער, ביי יידן און גויים, אין קאָסעוו און אין אַלע שטעט אַרום. די באַקאַנטסטע שפּילער זענען געווען: חיים נחמן וויטשער, שפּעטער זיין זון יאנקעלע וויטשער, אסלאוער (לעמיש), יאנקעלע קרומביין און אַ סך אַנדערע.

קאָסעווער יידן האָבן ליב געהאַט חזנות און פלעגן לויפן הערן אַ גוטן חזן, אַ געקומענעם פון דער פרעמד. אָבער מיר האָבן געהאַט אויך אונדזערע אייגענע גאַנץ פיינע, האַרציקע, חזנים, בעלי־תפילה ווי: ר׳ הערש פרענקל, ר׳ יוסף קרייזל, ר׳ פיניע הייזלער *, שאול אַדעלסבערג א. אַ.

פלעגן זיך איבער די שטילע שבתדיקע גאַסן פון שטעטל גיסן האַרציקע תפילות, און ווען די נאַכט פלעגט נעמען צופאַלן — שטילע, מיט בענקשאַפט פאַרפולטע, שלוש־סעודות־ניגונים, וואָס יידן האָבן אין דער פינצטערער קלויז געזונגען און געזונגען, נישט ווילנדיק זיך שיידן פון דער שבת מלכתא. אויך די יידן, וואָס פלעגן שפּאַצירן מיט זייערע פרויען און קינדער אויף די גאַסן, זענען געווען אַנדערע, „שבתדיקע״, פון דאגות באַפרייטע, ליידער — נאָר ביז נאָך הבדלה.

אַן אַנדער מין זינגען ווידער איז עס געווען, ווען די „סומאר״ יידן פלעגן שביעי־של־פּסח טאַנצן אין ראָד, נאָך דעם ווי זיי האָבן אויסגעגאָסן היפש וואַסער אויף דער פּאָדלאָגע, אַ זכר צו קריעת־ים־סוף.

דערמאָנענדיק דעם „סומאר״ מוז מען אויך דערציילן, ווי יעדעס יאָר, ערב ראש־חודש חשון פלעגט דאָרט געפּראַוועט ווערן דער יאָרצייט פון וויזשניצער רבין, רבי מענדעלע (ר׳ מענדעלע איז געווען דער זון פון ר׳ חיים׳ל פון קאָסעוו און אַן איידעם פונעם ריזשינער). די „סומארער״ חסידים פלעגן ביז טאָג דאָ פאַרברענגען מיט דערציילן מעשיות פון רבין, טרינקען לעלית נשמתו, טאַנצן דבקותדיק אין ראָד און זינגען האַרציקע חסידישע ניגונים — די באַרימטע קאָסעווער־וויזשניצער ניגונים.

די יוגנט, די פּילפאַרביקע, לעבעדיקע, אַרבעטנדיקע, טרוימענדיקע, פלעגט זינגען מיט ליבשאַפט פאָלקס־לידער, נאַציאָנאַלע לידער, אַרבעטער־לידער, אין דער היים, אויפן „באַרג״, אויפן „גרינעם״, ביים וואַרשטאַט, אין דער אָרגאַניזאַציע.

* אַ באַזונדערער אַרטיקל איבער פיניע ריוואַלעס אין עברית טייל פון ספר.

דאָס קליינע פאַרוואָרפענע שטעטל האָט אָנגעשטרענגט אַלע זיינע פעיקייטן אויף אריינצובורענגען ליכט און פאַרב אין דעם טאָג־טעגלעכן גראָען לעבן.

קאָסעוו בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה

דאָס גראָע שטעטל האָט זיך באַדעקט מיט שוואַרצע וואָלקנס. עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה. די רוסן האָבן באַזעצט קאָסעוו אין נאָוועמבער 1914, געבליבן ביז פעברואר 1915 און זיך צוריקגעצויגן. די עסטרייכער האָבן זיך אומגעקערט. אָבער אין יוני 1916 האָבן די רוסן דורכגעבראָכן דעם הויפּט־פראָנט און פאַרנומען קאָסעוו, דאָס מאָל, נישט ווי ביים ערשטן מאָל, זענען די יידן — ביים דערנענטערן זיך פון די רוסן — אַנטלאָפן ווו די אויגן האָבן געטראָגן. מען האָט זיך געשלעפּט מיטן ביסל מטלטלים אויף יידישע און גוישע פורן, איבער די שווערע באַרגיקע וועגן, איבערן „בוקאָוועץ", איבערן „קאַפּעלאש" קיין זיבנבירגן, בוקאָווינע

יהודי קוסוב מגוייסים לצבא האוסטרי, ב־1917.
מאָביליזירטע קאָסעווער יידן צו דער עסטרייכישער אַרמיי, אין 1917.
בשורה הראשונה, מימין, יושבים : ויזלמן, י. שפיגל, ד. פוגל, שיבר,
עומדים : מ. ריגלר, שאַואֶר, קס, נ. גולדשטיין
עומדים : י. רייכמן, י. רוזנברג, אַ. קמיל, ש. מורגנשטרן, מ. בנדר,
פישל שמחה, ב. צ. פוגל.
בשורה השניה : זינדל קמיל, וילהלם רנד, דוד לנדמן.

און פון דאָרט, פריער אָדער שפּעטער, ביז פּראָג, בודאַפּעשט און איבער דער גאַנצער עסטרייכיש־אונגאַרישער פּראָווינץ.

די מענער האָט מען שוין געהאַט פריער צוויי מאָל מאָביליזירט אין קאָסעוו, האָט מען דאָ נאָך דעם רעשט מיליטער־פּליכטיקע אריינגע־שטעקט אין מונדירן. מערערע פון זיי זענען געפאַלן אין דער מלחמה. די פּליטים האָבן באַקומען אונטערשטיצונג פון דער מלוכה.

ווען די קאָסעווער האָבן אין 1917 און 1918 אָנגעהויבן זיך אומצוקערן אהיים, האָבן זיי די היים געטראָפן אַ פולקאָם צעשטערטע.

אונדזערע אוקראַינער האָבן זיך דערווייל געמאַכט פאַר יורשים פון דער עסטרייכיש־אונגאַרישער מאָנאַרכיע און אין נאָוועמבער 1918 פּראָקלאַמירט זייער מדינה אונטערן נאָמען „מערב־אוקראַינע" מיט סטאַניסלאַוואָוו אַלס הויפּטשטאָט. און עס איז געווען י ע נ ע מדינה! פון צענטער האָט מען אָפן געראָפן צו רויב און געוואַלד, מען האָט מיט כוח אויסגעביטן דאָס עסטרייכישע געלט אויף ווערטלאָזע „הריוווניעס". זייער „סיטש" האָט געווילדעוועט. און אויסער דעם האָט מען געליטן פון אַלע מאָל פאַרביימאַרשירנדיקע מיליטערישע אָפּטיילונגען מיט זייערע „אַטאַמאַנען". די יידן האָבן געראָפן די באַנדעס פּשוט „פּעטליורעס".

אָנהייב מאַי 1919 האָבן די אוקראַינער זיך צוריקגעצויגן און צו אונדז האָבן אריינגעמאַרשירט, אויך אויף דערווייל, אָפּגעריסענע, אָפּגעשליי־פענע, רומענישע אָפּטיילונגען. קאָרופּציע, אויספּרעסן געלט, איינשפּאַרן אומשולדיקע מענטשן און שלאָגן זייערע באַרימטע 25 מלקות — אָט דאָס האָבן די נייע „דזשענטלמענער" מיטגעבראַכט מיט זיך און אָנגעווענדעט בשעת זייער קורצן וויילן אין קאָסעוו.

צווישן ביידע וועלט־מלחמות

שוין סוף מאַי 1919 האָט די פּוילישע אַרמיי פון גענעראַל האַלער איינגענומען מזרח־גאַליציע, און קאָסעוו האָט ווידער באַקומען אַ נייעם באַלעבאָס.

מיר זענען געוואָרן ענדגילטיק פּוילישע, און יידן האָבן אָנגעהויבן ענערגיש צוריקצושטעלן די וווינונגען. מען האָט געבויט, צוגעבויט, אונטערגעבויט, איבערגעבויט, און די שטעט האָבן אָנגעהויבן פּאַמעלעך צו באַקומען זייער פריערדיקן, אָדער גאָר בעסערן אויסזען.

ווידער עפענען די יידן די געוועלבער, געוועלבלעך, בודקעס און טישלעך, מען האַנדלט מיטן גוי, מיטן ייד, און מיט וואָס עס לאָזט זיך.

אָבער דער גרויסער מסחר גייט אָן באַזונדערס אין די מיטוואָכן, ווען אין קאָסעוו איז וואָכן־יאַריד. אויפֿן יאַריד איז די לייזונג אַ סך אַ שטאַרקערע, אי אין די געוועלבן, אי אויף דעם „זאַרינעק", וווּהין טויזנטער גויים טרייבן אַרויס זייערע שאָף, רינדער, פערד און חזירים און ברענגען כל מיני אַנדערע זאַכן. די יידן זענען דאָ אי סוחרים, אי פאַרמיטלער, אי פּשוטע צוהעלפער, און אַ חוץ דעם שטעלן זיי אויס דאָ טישלעך, ווו דער גוי קאָן באַקומען אַלץ, פון אַ פּאָסטאָל און פּאַטשיילע ביז אַ גלעזל בּאַרן־קוואַס, אָדער פּשוט קאַלט וואַסער פון אייז.

אין שטאָט האָבן ווידער געגייט די שניידערס און געקלאַפּט די בלעכערס. אַ דאַנק דער איניציאַטיוו און דער אומגעווייגלעכער ענערגיע פון אַזעלכע פּיאָנערן ווי מאָטיע בענדער און יעקב קויפמאַן האָט קאָסעוו זוכה געווען צו אַן אויטאָבוס־פּאַרקער, עלעקטריציטעט און קינאָ.

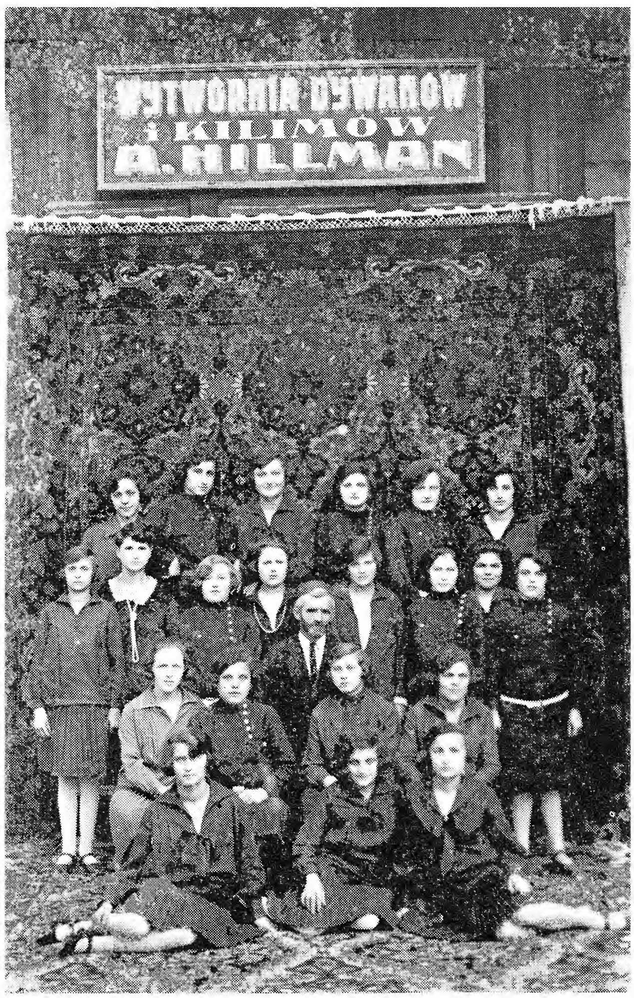
אָבער צום גרויסן גליק פון דער שטאָט האָט זיך איצט אָנגעהויבן שטאַרק אַנטוויקלען דאָס וועבעריי־פאַך. דאָס פאַך האָט אין קאָסעוו שוין אַ געוויג לאַנגע געשיכטע. האָט זיך אָנגעהויבן סוף פאַריקן יאָרהונדערט און איז באַשטאַנען אין אויסאַרבעטן אויף האַנטוואַרשטאַטן „זאַפּאַסקעס", „אָפּינקעס" און גאַרטלען פאַר די פּויערטעס. דאָס איז געווען אַ פּרימיטיווע הויז־אינדוסטריע. אונדזער לאַנדסמאַן זלמן מוילער דערציילט, אַז אַרום יאָר 1885 האָט שמואל באָכנער, דער ערשטער פאַרבעסערט די קוואַליטעט פון דער פּראָדוקציע אין זיין פאַבריק אָבער, אָן אַ פאַרגלייך מער האָט אויפגעטאָן אויף דעם געביט אין די יאָרן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה אונדזער * אַלטער הילמאַן, וועמענס וועב־אַרטיקלען און באַזונדערס זיינע קילימעס (טעפּיכער) זענען געווען אַ שם־דבר אין גאַנצן לאַנד. זיין פאַבריק איז געווען די ערשטע, וועלכע האָט זיך באַנוצט מיט אַן אייגענעם עלעקטרישן מאָטאָר צום באַטרייבן די וואַרשטאַטן. הילמאַן האָט באַשעפטיקט אַן אָנזעעוודיקע צאָל יידישע אַרבעטער און אַפילו „זוכה געווען" אין יאָר 1907 צו אַ שטרייק פון זיינע אַרבעטער. צו הילמאַנס אַרבעטער האָבן זיך גלייך אָנגעשלאָסן די רעשט וועבער פון אַנדערע קליינע פאַבריקן, און

---

* איך זאָג „אונדזער" מיט באַזונדערער באַטאָנונג און עס באַוועגט מיך דערצו פאָלגנדער פאַקט : אַלטער הילמאַן, זייענדיק פאַרשיקט קיין טראַנסניסטריע אין רומעניע, פון וואַנען ער איז נישט מער צוריק געקומען, האָט פון דאָרט מיטגעגעבן מיט אַ מענטשן אַ גאָלדענעם זייגער, און געבעטן איבערגעבן די קאָסעווער לאַנדסלייט. די טאַט איז סימבאָליש פאַר אַ קאָסעווער און זייער רירנד ! דער זייגער איז אַ ביישטייער פאַרן יזכור־ספר.

דער שטרייק האָט זיך פאַרענדיקט מיט אַ נצחון פון די אַרבעטער. (זלמן מאולער — „זכרונות״).

די פאַבריק האָט געאַרבעט און פּראָדוצירט אירע שיינע טעפּיכער ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

פועלות בבית־החרושת הילמן. באמצע: שטייגמן, מנהל עבודה.
(ברקע: מרבד־קילים, תוצרת ביהח״ר).
אַרבעטערינס אין דער „הילמאַן״־פאַבריק, מיטן ווערקפירער שטייגמאַן.
(אין הינטערגרונט: הילמאַן־קילים).

קבוצת פועלי בית־החרושת הילמאַן
אַ גרופּע אַרבעטער אין „הילמאַן"־פאַבריק.

בעת פאַר דער מלחמה האָט דאָס וועבער־פאַך איבערגעלעבט אַ קריזיס, האָט עס אַצינד זיך אַזוי אַנטוויקלט, אַז דער נאָמען קאָסעוו איז געוואָרן אידענטיש מיט קילימעס. טויזנטער יידן און גויים האָבן געהאַט פּרנסה פון קילימעס, און עס האָבן דערפון אויך גענאָסן אנדערע בראַנזשעס (ווי מעבל, קליידער א.א.וו. ביז לוקסוס־אַרטיקלען). אַלט און יונג, מענער און פרויען, אַרבעטער פון באַרוף און יינגלעך פון די אַזויגערופענע „באַלעבאַטישע" הייזער, פאַר וועלכע אַן אַנדער מלאָכה איז געווען אַ בזיון, — אַלץ האָט געאַרבעט.

דערצו איז נאָך צוגעקומען דער גאָר גרויסער שטאַב אַגענטן, פאַרמיטלער, דיסקאָנטערן, וואָס זענען אַרומגעפאָרן איבערן גאַנצן לאַנד און די סחורה פאַרקויפט אויף באַקוועמע ראַטעס, די קילים־פּראָדוקציע איז אַזוי געוואָקסן, אַז גרויסע וואָל־פאַבריקן פון לאָדזש, ביאַליסטאָק א.א. האָבן געעפנט פיליעס און לאַגערן אין קאָסעוו.

די ערשטע קילים־ און טריקאָטאַזש־פאַבריק אויף קאָאָפּעראַטיווע

יסודות, „הסורג״, איז געגרינדעט געוואָרן אין קאָסעוו אין יאָר 1928 דורך יהושע גערטנער און יצחק לאנדמאן (בן שלמה), ביי דער מיטהילף פון די „יידישע קאָאָפּעראַטיווע געזעלשאַפטן אין פּוילן״ מיט ד״ר זילבערשטיין אין דער שפּיץ. „הסורג״ האָט באַשעפטיקט אַ 40 אַרבעטער, אויסשליסלעך יידישע.

אין יאָר 1934 האָבן זיך די קילים־פּראָדוצירער אָרגאַניזירט אין „זוויאָנזעק קילימארסקי״ און געשאַפן אויך אַ קאָאָפּעראַטיוו פאַר איינקויף. אין שפּיץ פון פאַרבאַנד זענען געווען יצחק לאַנדמאַן (בן שלמה), ח. ה. שטיינער, יוסף יעגערמאַן, ד״ר יצחק ברעטלער. לאנדמאן איז בכלל געווען דער הויפּט־איניציאַטאָר פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַוועגונג אין קאָסעוו.

אַן אָרגאַניזאַציע פון די קילים־פּראָדוצענטן איז געווען אַ נויט־ווענדיקייט נישט נאָר פון מסחרישן שטאַנדפּונקט, נאָר אויך צוליב:

1) די שיקאַנעס פון די מאַכט־אָרגאַנען און דער עיקר פון שטייעראַמט, וועלכער האָט שוין גאָר נישט געוווסט קיין גרענעץ ביים אַרויפלייגן שטייערן און זיך באַנוצט מיט די געמיינסטע מיטלען בעת די אָפטע קאָנטראָלעס אויף די פאַבריקן דורך שטייער־באַאַמטע צוזאַמען מיט פּאָליציאַנטן. זיי האָבן דערביי געשטעלט אין קאָן אַן אינדוסטריע־צווייג, וואָס האָט מפרנס געווען כמעט די גאַנצע באַפעלקערונג, גויים און יידן, אין באַצירק. ווען עס האַנדלט זיך וועגן יידן, איז תמיד גילטיק דער אַלטער כלל פון — מיר איין אויג, אַבי דיר, ייד, צוויי.

2) דער קאָנקורענץ פון אוקראַאינישע קילים־קאָאָפּעראַטיוון, ווי די באַקאַנטע „מיסטעצטוואָ״ און אויך פּוילישע, וואָס האָבן אַלע געאַרבעט פריי, ביי לאָיאַלער אונטערשטיצונג פון די מאַכט־אָרגאַנען.

3) דעם אַלגעמיינעם באָיקאָט קעגן די יידן אין מסחר, וועלכער האָט באַקומען אונטערשטיצונג פון אויבן. עס איז אַלעמען באַקאַנט די באַרימטע תשובה פון פּוילישן פּרעמיער אין סיים אויף אַ פראַגע, צי מען דאַרף באָיקאָטירן דעם יידישן האַנדל. „אָווּשעם״, האָט ער געענטפערט, דאָס מיינט — אדרבה!

יידן, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט אַ פּראָדוקציע אין אַזאַ גרויסן מאסשטאַב, האָבן געמוזט האָבן קרעדיט, אָבער די אָפיציעלע בענק האָבן זיי דערין געמאַכט שוועריקייטן. און דאָ איז ווידער, אַ דאַנק דער הילף פון אויבן־דערמאָנטע „יידישע קאָאָפּעראַט.־געזעלשאַפטן אין פּוילן״, געשאַפן געוואָרן אין קאָסעוו, אין יאָר 1929, אַ פאָלקס־באַנק אויף קאָאָפּעראַטיווע יסודות, אַ באַנק, וואָס איז מיט דער צייט געוואָרן איינע פון די ערשטע

פון דעם מין אין פוילן. די גרינדער פון דער באַנק זענען געווען ד״ר יעקב גערטנער, יהושע גערטנער, בנימין ערליך, יצחק לאַנדמאַן, מענדל מאַרמאַרוש, שמואל דרעזנער, דוד פריילעך.

מענדל מאַרמאַרוש איז געווען דער לייטער פון דער באַנק ביזן יאָר 1937, דערנאָך יהושע גערטנער — ביז 1939.

די באַנק האָט באַזאָרגט די יידישע סוחרים און אינדוסטריעלער מיט וויטן קרעדיט, געפירט גרויסע אַגענדן און געהאַט אין איר לעצטן בילאַנס־יאָר אַן אומזאץ פון 31 מיליאָן זלאָטעס.

עס איז אויך אַנטשטאַנען אַ „גמילת־חסד־קאַסע״, געגרינדעט דורך קאָסאָווער לאַנדסלייט אין אַמעריקע, מיט אַ קאַפּיטאַל פון 2500 דאָלאַר, וואָס האָט געגעבן אָן־פּראָצענטיקע קליינע הלוואות פאַר באַלמעלאָכעס און קליינע סוחרים.

דאָס קאַפּיטל קרעדיט וויל איך אָפּשליסן, דערמאָנענדיק צוויי אַנדערע שוין „היסטאָרישע״ בענק, וואָס האָבן עקזיסטירט אין קאָסעוו ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה:

1) די „קרעדיט־אַנשטאַלט פאַר האַנדל און געווערבע״, וועלכע האָט געהערט צו משה קאַמיל.

2) דער „קאָמערציעלער קרעדיט־פאַראיין״, וועמענס באַזיצער איז געווען דוד עלטיס. אין דער דאָזיקער עלטיס־באַנק האָבן געאַרבעט אונדזערע גוטע ציוניסטישע חברים ש. א. הייזלער און בערל גאָלדשטיין, וועלכע האָבן אונדז דאָרט געקאָנט העלפן אין דער ציוניסטישער אַרבעט און עס אויך געטאָן.

ווי האָט עס אויסגעזען מיט דערציונג און קולטור אין דער צייט צווישןביידע וועלט־מלחמות?

די העברעישע פאָלקס־שולן האָבן שיין געאַרבעט און זיך אַנטוויקלט.

עס איז אויך געטאָן געוואָרן אַ גרויסע אַרבעט צו שאַפן אַ העברעאישע מיטל־שול, וועלכע איז געווען אַ גרויסע נויטווענדיקייט. אויף צו געבן די קינדער מיטלשול־בילדונג האָבן די עלטערן געמוזט שיקן זיי למרחקים, אַ סך האָט בכלל געפעלט די מיטלען דערצו, און אַ חוץ דעם האָבן די פּוילישע עפנטלעכע גימנאַזיעס געמאַכט וואָס ווייטער אַלץ גרעסערע שוועריקייטן פאַר יידן.

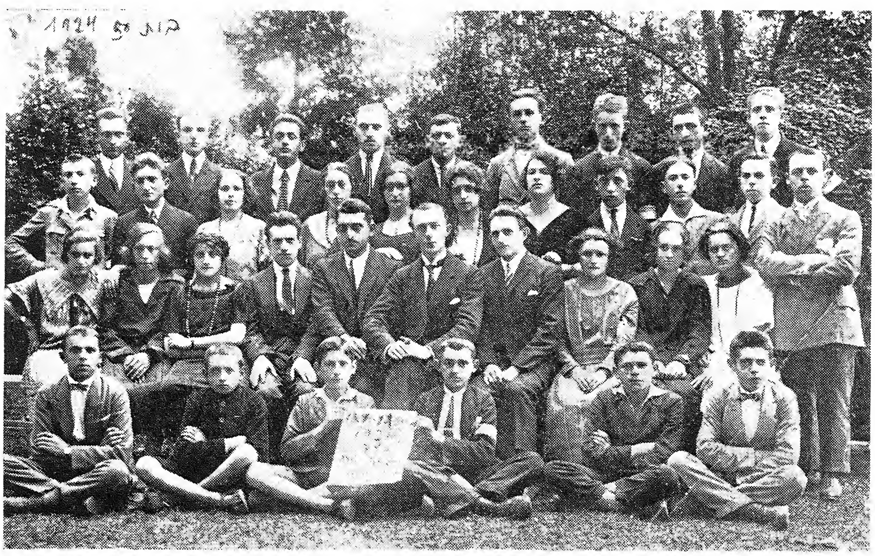
האָט אַ גרינדונג־קאָמיטעט מיט ח. צ. שטיינער בראש געשאַפן אַ העברעיש־פּוילישע גימנאַזיע, אויפגענומען ערשטקלאַסיקע לערער און אױעקגעשטעלט די שול אויף אַ געהעריקער הייך. אַזוי אַרום איז צום ערשטן

מאָל געגעבן געוואָרן אַ מעגלעכקייט פון בילדונג פאַר ברייטערע שיכטן פון דער באַפעלקערונג. אָבער די קאָסעווער פאָליאַקן איז דאָס נישט ניחא געווען און אויף זייער השתדלות האָבן די מאַכט־אָרגאַנען נאָך צוויי יאָר טעטיקייט די שול פאַרמאַכט.

ענלעך איז געווען דער גורל פון אַ צייטונג. אין 1934 איז אין קאָסעוו אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ צוויי־וואָכן־צייטונג „קאָסעווער שטימע", רעדאַגירט פון אברהם קרייזעל, ד"ר יצחק ברעטלער, יהושע גערטנער, אברהם פינדער, ח. צ. שטיינער. אונטערן דרוק פון דער מאַכט האָט זיך די צייטונג אין יאָר 1936 געמוזט אָפּשטעלן.

פאַרטייען און זייער טעטיקייט

כדי צו קאָנצענטרירן די ציוניסטישע אַרבעט אין איין אָרט, האָט מען ווידער אויפגעטאָן אַ גרויסע זאַך. מען האָט אויפגעבויט אַן אייגענעם „בית־עם". דאָס איז געווען אַ שטאָקיק הויז מיט אַ שיינעם זאַל פאַר פאָרלעזונגען, קורסן, סתם צו לייענען צייטונגען און אָפּהאַלטן זיצונגען און קאָנפערענצן. געווען דאָרט אויך לאָקאַלן פאַר דער העברעישער שול און דער ביבליאָטעק. פאַרנומען זיך מיטן „בית־עם" האָבן פאַר אַלעם:

ועד בית־העם: מ. מרמרוש, י. גרטנר, ה. הילמן ואחרים (1924).

ארגון הנוער „עקיבא“ (ציונים כלליים), תרצ״ב.

דוד פּאָגעל, שמואל (פּענדוציע) דרעזנער, לייב מילבויער, מענדל מאַרמאַרוש, ה. צ. שטיינער.

איך וויל אויף דעם אָרט אויך דערמאָנען ד״ר מנשה מאַנדעל, וואָס איז אַ סך טעטיק געווען אין דעם „בית־עם“ און וועלכער האָט איבערהויפּט מיט זיין ברייטן וויסן, שאַרפן יורידישן שכל און גרויסן ציוניסטישן ברען אַ סך בייגעטראָגן צום פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן אין קאָסעוו, הי״ד.

די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פון די אַלגעמיינע ציוניסטן „עקיבא“ איז געווען אַ זייער אַקטיווע.

חוץ די „אַלגעמיינע ציוניסטן“ און „מזרחי“ האָבן זיך אין קאָסעוו במשך פון דער צייט אַנטוויקלט די אַרבעטער־פּאַרטייען.

וויפל עס איז ביי אונדז געווען קאָמוניסטן, איז שווער צו וויסן, צוליב דעם קאָנספּיראַטיוון כאַראַקטער פון דער פּאַרטיי, יעדנפאַלס נישט קיין סך.

אויך די בונדיסטן האָבן קיין סך נישט אויסגעמאכט. נאָר עטלעכע פון זיי זענען געווען זייער פּאָפּולער אויף דער יידישער גאַס, ווי אַ שטייגער:

הערש זידערער, דער „סעפּאַראַטיסט“ (סעפּאַראַציע ? פון וואָס ?),

וואָס אויף שעהען־לאַנגע פריינטשאַפטלעכע שפּאַצירגענג (נוסח פלאַטאָן) צווישן אים מיט דעם מיליטאַנטן ציוניסט יהושע גערטנער ווערן באַאַרבעט אויפן קול און מיט זשעסטיקולאַציע אַלע וועלט־פּראָבלעמען;

שמואל שניידער, דער בעסט־באַצאָלטער שניידער אין שטאָט, וואָס בשעת ער שניידט צו דעם הויז, איז ער תמיד גרייט צו פירן אַ הייסן וויכוח, און קלוג, און מיט הומאָר;

ברוך בעקער („יוקעש") דער געבוירענער קאָמיקער (היינט אין אַמעריקע) א. א.

צו אַן ערנסטער פּאַרטיי איז אויסגעוואַקסן די „פּועלי־ציון"־פּאַרטיי.

ביי אָט דער פּאַרטיי האָט זיך געפונען אַ גרויסע ביבליאָטעק, וואָס האָט לעצטנס פאַרמאָגט אַ 3000 ספרים אין עטלעכע שפּראַכן מיט אַ גרויסן לייען־זאַל, ווו מען האָט אויך אָרגאַניזירט פאַרלעזונגען און די א. ג. ליטעראַרישע אָוונטן. די יוגנט־אָרגאַניזאַציע פון דער פּ"צ־פּאַרטיי „פרייהייט" איז געווען זייער אַקטיוו. די פּאַרטיי איז געשאַפן געוואָרן אין יאָר 1921, און אירע גרינדער זענען געווען: מרדכי ברימעל, יוסף מערבוים, ברוך ענגלער, יוסף ווינטער, באבציע האָפּנבערג, חיה־שרה באַרטפעלד, פערל ראָל א. אַ.

די פּאַרטיי האָט געגעבן פּראָפעסיאָנעלע שוץ דעם אַרבעטער אין

מפלגת „פועלי־ציון", עם מוני ברימל.

ענינים פון לוין, אַרבעטס־שעהען א.א.וו. און האָט אויך נישט איין מאָל געמוזט אָנפירן מיט שטרייקן קעגן באַזונדערס איינגעשפּאַרטע אַרבעטסגעבער.

די פּ״צ האָבן שפּעטער אויך געהאַט אַ שטאַרקע פאַרטרעטונג צווישן די יידישע ראטמענער אין דעם שטאָט־ראַט און גענומען אַ שטאַרקן אָנטייל אין די לאָקאַלע און אַלגעמיינע יידיש־נאַציאָנאַלע אַרבעטן.

אין יאָר 1924 איז געגרינדעט געוואָרן ביי דער פּ״צ־פּאַרטיי אַ פיר־קלאַסיקע פאָלקס־שול מיט יידישער אונטערריכט־שפּראַך. די לימודים זענען דאָ געווען בחינם, וואָס עס איז דערמעגלעכט געוואָרן אויך דורך דעם, וואָס דער רוב לערער זענען געווען פרייוויליקע, פּאַרטיי־חברים (מוניע ברימעל, יוסף מערבוים, ברוך ענגלער, יצחק קרעמער א. א.) און נאָר צוויי באַרופס־לערער, פרעמדע, זענען געווען געצאָלטע.

אַ דראַמאַטישער קרייז א. נ. פון אנסקין האָט מיט דערפאָלג אויפגעפירט אַ רעפּערטואַר פון גוטע פּיעסעס אין קאָסעוו און אין דער סביבה. די „סטאַרס״ פון קרייז זענען געווען, ווי עס גיט מיר איבער אַ „יודע־דבר״: פּערל ראָל, קיילע טאַו, פרידע דרעזנער, רחל שטיינער, ברוך בעקער, יוסי העלפער, יהודה האָפנבערג, ב. ענגלער און אַנדערע.

חוג דרמטי, עם דניאל פרנקל.

קן „השומר הצעיר“ נפרד מהח׳ שלמה קלמן, לעליתו ארצה.
דער „השומר הצעיר“ געזעגנט זיך מיטן ח׳ שלמה קלמן, צו זיין אָפּפאָר קיין א״י.

גרויסן נוצן האָט דער קרייז געהאַט פון דער רעזשי פון ה׳ דניאל פרענקל, אַ זון פון גאַנץ אַסימילירטע עלטערן אין קאָסעוו, וועלכער האָט פריער נישט געקענט קיין יידיש וואָרט, איז שפּעטער אַוועק פון דער היים, שטודירט פילאָזאָפיע, זיך באַקענט מיט דער „ווילנער טרופּע“ און איז נאָך יאָרן אַהיים געקומען מיט אַ סך קולטור און שטאַרקער ליבע צום יידישן וואָרט און דער יידישער בינע. ער איז זייער יונג געשטאָרבן.

ווייטערע פּרטים וועגן דער „פּועלי־ציון“־פּאַרטיי, אין אַ באַזונדערן אַרטיקל אין דעם ספר.

די לינקע „שומר־הצעיר“־פּאַרטיי האָט געהאַט אַן אָנגעזעענע צאָל חברים פון די אַרבעטער־שיכטן. ווי עס גיט איבער דער אקטיווער „שומר הצעיר“־חבר ב. רייכער, זענען די ערשטע אָנפירער און דערציער אין דער „השומר הצעיר“־באַוועגונג אין קאָסעוו געווען: משה מילבויער און יעקב מאַרמאַראָש. מען האָט אַרויסגעשיקט חברים אויף קורסן און סעמינאַרן, און אזוי אויסגעבילדעט אַ ריי נייע דערציער ווי: אייזנקראפט, מרדכי ריגלער, מנחם וואָלף ברימעל, חנה פרענקל א. א. די קאָסעווער חברים זענען געווען די מיטגרינדער פון הכשרה־קיבוץ אין בראָשניאווא

קן „השומר הצעיר".

קבוצת „קדימה"

ביי סטאַניסלאַוואָוו, „המנוף". חברים פון דער דאָזיקער הכשרה געפינען זיך היינט אין ישראל אין קיבוץ גת, אין נגב.

קאָסעוו אַליין איז געווען אַ וויכטיקער פונקט פאַר הכשרה. נישט נאָר קאָסעווער, נאָר אויך פון אַנדערע ערטער געקומענע חלוצים האָבן דורכגעמאַכט זייער הכשרה אין קאָסעוו. זי איז באַשטאַנען צומיינסטן אין אַרבעט ביי קילים־וועבעריי, וועלכע האָט אַ חוץ קרעפטיקן די מוסקולן אויך געגעבן מיטלען צום לעבן. אַזוי אַרום איז קאָסעוו געווען פאַר אַ סך יוגנטלעכע אַן איבערגאַנגס־סטאַציע אויפן וועג קיין א"י.

עס האָבן עקזיסטירט אין קאָסעוו אויך ספּאָרט־קלובן ווי דער „הכוח" (אַלגעמיינע ציוניסטן) און „הפועל" (פּ"צ), ווו מען האָט געקאָפּעט דעם באָל און זיך באַמיט, ווי עס זאָל נישט זיין, אַריינצוטרייבן אים אין שונאס טויער.

נאָך אַ מאָל — קהילה

ווי שוין פריער באַשריבן, האָבן די נאַציאָנאַלע קרייזן דאָרט קיין דריסת־הרגל נישט געהאַט, און דאָס צוליב דער אונטערשטיצונג, וואָס די מאַכט האָט געגעבן „אירע" יידן. צענדליקער יאָרן האָט דאָרט געהערשט ביד־חזקה דער קולטוס־פּרעזידענט, ה' אברהם לאָקער, איינער פון די רייכסטע לייט אין שטאָט, אַ קלוגער, שפּיציקער קאָפּ, אָן בילדונג. אים ביי דער זייט איז געשטאַנען דער שטענדיקער סעקרעטאַר ה' וואָלף קרומהאָלץ, דער איידעם פון דוד עלטיס, אַ קולטורעלער מענטש, דער „אוטשאָני יעווּרעי" פון קהילה־ראַט.

די קהילה־לייט האָבן רעגירט ווי אויף אַן אייגענעם פאָלוואַרק, פאַר אַלעמען — שטרענג אויסגעמיטן צו געבן געלט אויף נאַציאָנאַלע צוועקן. האַרט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן זיי צוליב טאַקטישע סיבות צוגעלאָזט געציילטע פאַרטרעטער פון די ציוניסטן, אָבער דאָס האָט נישט געענדערט דעם פּרצוף פון דער קהילה און איר טעטיקייט.

די יידן אין דער שטאָט־געמיינדע

בנוגע דער שטאָט־געמיינדע, זאָל דאָ קודם געמאַכט ווערן אַ קורצע היסטאָרישע באַמערקונג: אין לעצטן פערטל פון פאָריקן יאָר־הונדערט, דאָס הייסט פאַר דעם אַלטן עסטרייך, איז אונדזער, שוין אַזוי גוט באַקאַנטער, דוד עלטיס, געווען אַ קורצע צייט בירגערמייסטער אין

קאָסעוו און מיט אים עטלעכע יידן אין בייראַט, דערונטער דוד גערטנער, אַלטער הילמאַן א. א.

זייט 1919, דאָס יאָר ווען קאָסעוו איז געוואָרן פּויליש, און ביז 1928 זענען אין דער געמיינדע קיין וואַלן נישט אויסגעשריבן געוואָרן, נאָר עס האָבן דאָרט געהערשט נאָמינירטע קאָמיסאַרן. אין בייראט איז טייל מאָל געווען אויך אַ ייד, אָבער פון די אנשי־שלומנו. פאַרשטייט זיך, אַז אַזאַ מין געמיינדע־לייטונג צוזאַמען מיט איר שטאָב באַאַמטע, וואָס איז געווען גאַנץ יידנריין, האָט זיך ווייניק וואָס איבערגענומען מיט די ערנסטע פּראָבלעמען פון שטאָט, וועלכע איז געווען אינגאַנצן אַ יידישע.

אין זאַך האָט מען די יידן נישט געזשאַלעוועט: שטייערן פון כל המינים און אַלערליי שטראָפן.

ביי די ערשטע וואַלן צו דער געמיינדע, אין יאָר 1928, האָבן די יידן באַקומען — לויט אַן אינערלעכן אָפּמאַך צווישן אַלע אינטערעסירטע — די העלפט פון דער אַלגעמיינער צאָל מאַנדאַטן. ביי דער אונטערשטיצונג פון די אוקראַינער האָבן זיי געהאַט שאַנסן אויף אַ יידישן בירגערמייסטער, אָבער צוליב שענדלעכע מאַניפּולאַציעס פון די איינציקע צוויי יידישע אויסגעוויילטע, וואָס האָבן געהערט צום מה יפית־לאַגער און מורא געהאַט פאַר א ציוניסטישן בירגערמייסטער, זענען די ציוניסטן דערביי נכשל געוואָרן.

אין אַ יאָר שפּעטער זענען די אויסגעוויילטע געווען שוין לויטער ציונים, און נאָך אַ קורצן עפּיזאָד מיט אַ פּאָליאַק (ד״ר קארפינסקי), איז אין יאָר 1929 געוויילט געוואָרן איינשטימיק אַלס בירגערמייסטער דער זייער פּאָפּולערער ד״ר יעקב גערטנער.

ד״ר גערטנער איז געווען איינע פון די בולטסטע געשטאַלטן אין שטאָט און אים איז געווידמעט אין דעם ספר אַ באַזונדער אַרטיקל. דאָ וויל איך נאָר קורץ באַמערקן, אַז ד״ר גערטנער האָט אַרויסגעטריבן דעם טראַדיציאָנעלן אַנטיסעמיטיזם פון דער געמיינדע, געזאָרגט פאַר גערעכטער שטייערן־פאַרטיילונג, פאַרשענערט די שטאָט, פאַרבעסערט דעם סאַניטאַרן צושטאַנד און געטאָן פאַר דער פאַרבעסערונג פון דער עקאָנאָמישער לאַגע אין שטאָט. אַ ייד האָט ענדלעך געהאָט אַ פרייען צוטריט צום בירגערמייסטער און צו די ניי אויפגענומענע יידישע באַאַמטע. אָבער עס זענען געקומען די יאָרן 1933—1934 מיט די באַקאַנטע פּאָליטישע פּאַסירונגען אין אייראָפּע, וואָס זענען געווען דער אָנזאָג פון שפּעטערן גרויסן אומגליק אין פּוילן, און אויך אין קאָסעוו האָט זיך

דערפילט דער נייער קורס. און ד״ר גערטנער, טראָץ זיין באַליבטקייט ביי אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג, אויך ביי די גוים, האָט זיך אין 1934 אָנגעגעבן אין דעמיסיע, נישט וועלנדיק אַרבעטן אונטער דער נייער „אָזאָן״־דיקטאַטור.

אויפן גרונט פון ענדערונגען אין דער וואַל־אָרדינאַציע איז דאָרט נאָמינירט געוואָרן אַ קאָמיסאַר, וועלכער איז פאַרבליבן אויף זיין בענקל שוין ביזן סאַמע פאַנאַנדערפאַל פון פוילן. דאָס איז געווען פולקאָווניק לעוויצקי, אַ גרויסער אַנטיסעמיט, וועלכער האָט אָנגעטאָן יידן צרות, וויפל נאָר ער האָט געקאָנט. צוו. א. האָט מען, למשל, אונטער דראָונגען אַרויסגעפרעסט ביי די יידן געלט אויף אַן עראָפּלאַן און — הערט די פערפידיע! — עס איבערגעשיקט קיין וואַרשע דורך אַ דעלעגאַציע פון אוקראַינישע הוצולן אַלס זייערע אַ מתנה!

*

ביי דעם פונקט, נאָכן אָנצייכענען שטריכן וועגן ד״ר גערטנער, און וויל מיר דערנענטערן זיך צום סוף פון באַשרייבן דאָס נאָך לעבעדיקע קאָסעוו, וויל איך דערקלערן פאָלגנדעס:

איך האָב געבראַכט אויף די זייטן פון מיין באַשיידענער אַרבעט אַ גאַנצע ריי נעמען פון קאָסעווער מענטשן ס׳רוב אין צוזאַמענהאַנג מיט זייער געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישער טעטיקייט. איך האָב אפשר דאָ און דאָרט עמעצן נישט גענוג לויט זיין כבוד געשילדערט, אָדער סתם אייניקע פאַרגעסן, — זאָל מען מיר גלייבן, אַז עס איז אָן אַ שלעכטער כוונה און זיכער נישט צוליב פּערזענלעכע מאָטיוון.

מיר זענען היינט אַלע פריי פון יעדער דיסקרימינאַציע, מיר קוקן צוריק אויף דער פאַרגאַנגענהייט אָן טענות און זעען נאָר אַ טיפּיש טייער יידיש שטעטל מיט משטיינס־געזאָגט „בורזשויעס״ און אַרבעטער, אָרעמע און רייכע, פרומע און פרייע, אַ פילפאַרביקייט פון חסידות ביז בונדיזם, „מזרחי״ ביז לינקע „השומר־הצעיר״, אַ שטעטל וווּ מענטשן האָבן זיך צו זייערע אידעען באַצויגן ערנסט, וווּ עס האָט זיך געקאָכט, וווּ מען האָט קעגנזייטיק זיך אַריינגעזאָגט, אַ מאָל מיט קולי־קולות. גאַנץ נאַטירלעך, וויל ווי האָט איינער געזאָגט? — נאָר אויפן בית־עולם איז שטיל. כל הכבוד זיי אַלעמען!

ווען מיר האָבן אין יענעם גורלדיקן טאָג פון 1 סעפּטעמבער 1939 זיך צוגעהערט מיט קלאַפּנדיקע הערצער צו דער קורצער און פייערלעכער מיטטיילונג פון פּוילישן פּרעזידענט מאָשציצקי דורכן ראַדיאָ, אַז דער „אייביקער פיינט" פון פּוילן איז אַריבער די דייטשע גרענעצן און האָט באַוואָרפן פּוילישע שטעט מיט באָמבעס און אַז, נאַטירלעך, מען וועט זיך נישט לאָזן מיט גאָטס הילף — האָבן מיר דעמאָלט נישט געקאָנט זיך פאָרשטעלן וואָס פאַר אַ שרעקלעכע תקופה אין דער מענטשלעכער געשיכטע עס הייבט אָן דער דאָזיקער טאָג.

וואָס עס האָט זיך ביי אונדז אָפּגעטאָן באַלד פון ערשטן טאָג מלחמה, דער כאַאָס, דאָס פאַרשווינדן פון יעדער אָרגאַניזאַציע, דאָס ווילדע לויפן ביי טאָג און ביי נאַכט, פון אַלע ריכטונגען, צו דער רומענישער גרענעץ, — איז אומבאַשרייבלעך!

בעת דעם דאָזיקן אַנטלויפן האָבן זיך אין קאָסעוו פאַרהאַלטן מערערע טעג דער פּרעמיער סקלאַדקאָווסקי, מיניסטער בעק א. אַ. מיט זייערע משפחות און זייער האָב און גוטס. זייער באַנעמען זיך אין די דאָזיקע אַזוי טראַגישע טעג פאַר פּוילן איז, דרך אגב, גאָרנישט געווען פּאַסיק פאַר פאַראַנטוואָרטלעכע פּאָליטיקער. מען האָט זיך געלאָזט ווילגיין, געטרונקען און זיך פאַרנומען מיט גאָר נישט קיין וויכטיקע זאַכן. דאַקעגן האָבן זיי אין די דאָזיקע קריטישע טעג אַרויסגעוויזן נאָך מער זייער אַנטיסעמיטישן פּרצוף.

ביי דעם אַלגעמיינעם אַנטלויפן האָט מען די יידן, נאַטירלעך, געלאָזט אויף הפקר. מען האָט נאָר געמאַכט נאָך אַ פאַרשפּעטיקטן פּרווו אַרויסצובאַקומען פון די יידן אַ מין „קריגס־קאָנטריבוציע", מיט דער נאַרישער להכעיסדיקער טענה, אַז דעם קריג פירט מען נאָר צוליב די יידן, און דערנאָך האָט מען די יידן מער נישט געזען. נישט באַקומענדיק קיין גרענעץ־פּאַספּאָרטן אויף אַריבערצוגיין די בריק אין וויזשניץ, זענען די יידן פאַרבליבן אויפן אָרט און געווען אויסגעליפערט — היטלערן.

ווי באַקאַנט, איז דער גאַנג פון די געשעענישן געווען דערווייל אַן אַנדערער. דעם 17־טן סעפּטעמבער איז אונדזער טייל גאַליציע געוואָרן באַזעצט דורך דער סאָוויעטישער אַרמיי. נאָך אונדזער שרעקלעכן פּחד פאַר די דייטשן, זענען די רוסן געווען די רעטער, און מענטשן האָבן פאַר באַגייסטערונג און רירונג זיי ממש די הענט געקושט, דערצו נאָך, אַז די

רעטער זענען גלייכצייטיק די טרעגער פון גרויסע אידעען, קעמפער קעגן אומרעכט און אומגלייכהייט.

אָבער די אַנטוישונג האָט נישט געלאָזט אויף זיך לאַנג וואַרטן.

קודם „קולטור"־אַרבעט. מען האָט באַלד קאָנפיסקירט און מיט וואַנדאַליזם פאַרניכטעט ביכער, אַזוי אין די עפנטלעכע ביבליאָטעקן ווי אויך אין פריוואַטע הייזער; ביכער, אָן אונטערשייד פון זייער אינהאַלט, שפּראַך, פּאָליטישער ריכטונג.

דערנאָך האָט מען געוויזן וואָס עס הייסט צדק ויושר. אָפּיצירן און הויכע באַאַמטע, מיט זייערע משפחות, האָבן ממש אויסגעליידיקט, דורך די פאָדער־ און הינטער־טירן, די יידישע געוועלבן און קראָמען, צאָלנדיק מיט כמעט אומווערטיקע באַנקנאָטן, אָדער צונעמענדיק סתם אָן געלט.

די אייגנטימער האָבן געשוויגן מחמת מורא פאַר ערגערן. זיי זענען נעמלעך איבער נאַכט אָנגערופן געוואָרן — לויטן נייעם ווערטער־בוך — „ספּעקולאַנטן", דאָס הייסט אַן אַסאָציאַלער עלעמענט, פּאָלקספיינט, פּיאַווקעס, אויסנוצער פון אַרבעטער־קלאַס; מיט איין וואָרט, דער אויסוואָרף פון דער מענטשלעכער געזעלשאַפט. ס'פאַרשטייט זיך דאָך אַליין, אַז דער קליינער געוועלבער, וואָס האָט זיין לעבן לאַנג, צוזאַמען מיט זיין ווייב, געאַרבעט ווי אַ פערד, כדי ארויסצוברענגען דאָס ביסל פּרנסה פאַר דער משפחה, איז נישט עפּעס אַנדערש ווי אַ בפירושער און געפערלעכער פּאָלקפיינט!

פון צייט צו צייט האָט מען פון אָט דער אומגליקלעכער שיכט „ספּעקולאַנטן" אַרויסגענומען איינעם, צוויי, (דאָס האָבן אונטערגעזאָגט אונדזערע היימישע קאָסעווער עטלעכע יעווסעקעס) און פאַרפירט קעגן זיי א. ג. פּראָצעסן. דאָס פלעגט פאָרקומען אויף גרויסע פּאָלקס־פאַרזאַמלונגען, צו וועלכע די מענטשן האָבן געמוזט קומען. אין אַ גרויסן זאַל האָט מען, לויט אַ געוויסן גאַנץ גענוי צוגעגרייטן פּראָגראַם, דעם באַטרעפנדן ייד (קיין מאָל נישט קיין גויים), אָנגעקלאָגט מיט דער גאַנצער אויפהעצערישער, דעמאַגאָגישער פראַזעאָלאָגיע, באַלד טאַקע פאַרהערט די צוגעגרייטע עדות און אויפן אָרט אַרויסגעטראָגן דעם אורטייל. ווען עס איז אפילו צוגעלאָזט געוואָרן אַ פאַרטיידיקער, איז עס פאַר אים געווען אַ נישט ווייניק געפערלעכע אויפגאַבע. אונדזער פריינד, ד"ר ברעטלער, ווייסט וועגן דעם נישט ווייניק צו דערציילן!

מען האָט „נאַציאָנאַליזירט" פאַרמעגנס און בשכר זה נאָך געשטעלט

די אייגנטימער ווי אויסערן געזעץ. זיי האָבן קיין אַרבעט נישט באַקומען, געהאַט ספּעציעלע באַשרענקטע פּאַספּאָרטן, און דער רוב פון זיי איז מיט דער צייט אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין סיביר.

אַרבעט האָט באַקומען דער, וואָס האָט געקאָנט באַווייזן זיין סאָציאַלן אָפּשטאַם, זיין „סאָצפּראָיסכאָזשדזעניע". ווי ווען דער פאָטער, אָדער זיידע זענען געווען סוחרים („ספּעקולאַנטן" בלע"ז), ווען מען האָט געהאַט קרובים אין אויסלאַנד א. א.וו.

דרך־אגב, פאַר די אוקראַינער זענען קיין באַשרענקונגען נישט געווען, מען האָט נישט נאָכגעפאָרשט זייער פאַרגאַנגענהייט, אפילו ווען זי איז געווען אַ קרימינעלע, אָדער אַ ראַדיקאַל־נאַציאָנאַלע.

די שולן, וואָס זענען אין אָנהייב געווען פאַרמאַכט, האָט מען שפּעטער געעפנט. פון די יידישע — נאָר איינע. מען האָט בכלל פאַרבריי־טערט די שול־נעץ אין קאָסעוו און אין דער פּראָווינץ.

בית ספר ממלכתי, עממי לבנות.
מלוכה׳שע פאָלקסשול פאַר מיידלעך.

אין געזונטהייטס־דינסט האָבן זיי אויפגעטאָן אַ סך: געשאַפן אַ שיינע פּאָליקליניק, אַ סך אַזוי גערופענע „דיספּאַנזערס״ פאַרגרעסערט און פאַרבעסערט דאָס שפּיטאָל און באַזאָרגט אויך די ווייטסטע דערפער מיט מעדיצינישן פּערסאָנאַל; מעדיצינישע הילף איז געווען בחינם. אין דער שפּיץ פון געזונטהייטס־דינסט אין גאַנצן באַצירק („ראַיזדראַוואָטדיעל״) איז געשטאַנען אונדזער ד״ר יעקב גערטנער.

אין סך־הכל קען מען זאָגן, אַז אין די קנאַפּע צוויי יאָר פון סאָוויעטישן רעזשים אין קאָסעוו האָט מען קיין האָניג נישט געלעקט. עס זענען געווען פּראָבלעמען און צרות, אָבער דאָס אַלץ איז געווען אַ גן־עדן אין פאַרגלייך מיט דעם, וואָס עס האָט זיך נאָך זייער אַוועקגיין אָנגערוקט אויף אונדזער אָרעם שטעטל, ווי אַ מבול, ווי אַן ערדציטערניש, ווי אַ גיהנום!

דעם 22־טן יוני 1941 האָבן די דייטשן אָנגעהויבן די מלחמה מיטן סאָוויעטן־פאַרבאַנד. סוף יוני איז שוין אָקופּירט געוואָרן לעמבערג, און די קאָסעווער מאַכט־אָרגאַנען האָבן זיך איינגעפּאַקט און אָפּגעצויגן.

עס דאַרף דאָ געזאָגט ווערן, למען האמת, אַז אָפּציענדיק פון קאָסעוו אויף זייערע לאַנגע עשאַלאָנען, פורן און אויטאָס, האָבן די סאָוויעטן געגעבן די מעגלעכקייטן זיך צו זיי אָנצושליסן. צום באַדויערן האָבן עס, אויס פאַרשידענע סיבות, נאָר גאַנץ ווייניקע אויסגענוצט. דער רעשט האָט שווער און ביטער דערפאַר באַצאָלט.

ישעיהו הלוי איש הורוויץ

ראשיתה של התנועה הציונית בקוסוב

כשבאתי לקוסוב מצאתי בה כבר תנועה ציונית מפותחת וכן אגודה ציונית פעילה. הציונות התחילה בקוסוב עם הופעתו של ד״ר הרצל וציוניה היו רובם ככולם ציונים פוליטיים נוסח הרצל, לא רק מתוך הכרה אלא גם ובעיקר עקב היותם חסידי הרצל, שאין להרהר אחרי מעשיו ודיבוריו. היה זה נוסח חסידי של ציונות.

ואנכי, שלא חונכתי בחסידות ובכניעה לרבי, וחופש הדעות והביקורת היו לי לקו ולמשקולת, לא חששתי, בכל אהבתי והערצתי למנהיג הגדול,

ישעיהו איש הורוויץ

להביע דעה שלא היתה מקובלת על ציוני קוסוב, דבר שנחשב בעיניהם כאילו הייתי „נגד" הרצל. עם היותי ציוני פוליטי, לא שללתי את ההתיישבות, את „יישוב ארץ ישראל", כי העבודה הזאת נתקדשה עלי ימים רבים לפני הופעתו של הרצל.

היחס של הציונים בקוסוב לבעיות ציוניות

עם כניסתי לפעילות ציונית בקוסוב, נתגלה ההבדל בתפיסת העניינים, בין הציונים במקום לביני ונוצר מצב משונה, לא נעים ולא נוח. נתברר לי, כי כל ההצעות שהצעתי אני, ולו גם היו הטובות והסבירות ביותר, נדחו ברוב גדול — לא מתוך שיקול־דעת עניני ונימוקים נגדיים חותכים אלה, משום שהרוב הזה הצביע יחד עם מר ש. א. הייזלר, שהיה רבם של רובם גם בהשכלה וקודם כל בציונות. על כן אין להעלות על הדעת הצבעה נגדו. ולא זו בלבד, הרגשתי כאילו בחלל מרחף משהו האומר: נראה לו לזה „האחד בא לגור", „החדש מקרוב בא": הוא לא ידביר אותנו, אצלנו הוא לא יצליח.

ואני, כל כמה שחרה לי על האנשים, שהצביעו מבלי להתחשב בטעמים ונימוקים לגופם של הדברים, אלא ב„מיהו המציע", לא שאלתי מעולם אף אחד מהם למה הצביע נגדי. קיבלתי על עצמי את הדין, דין הדימוקרטיה האומר: הרוב מכריע. בישיבה הקרובה שוב הופעתי והשתתפתי בדיונים, כאילו לא קרה דבר.

ובמשך הזמן למדו החברים להפריד בין ה„אני" והענין העומד על הפרק, בין הפרסטיז'ה והבעייה העומדת לדיון. לאט לאט נשתנו פני הדברים בהרבה — ולטובה.

דיוק בזמן

נוהג היה בקוסוב, כמו בכל תפוצות ישראל לרבות בארצנו עד היום הזה, לזלזל בשעה הקבועה, עד כדי כך, שנהגו להקדים בהודעות על שעת פתיחתן של אסיפות וישיבות חצי שעה ואפילו שעה שלמה. אם רצו למשל, להתחיל בשמונה, כתבו בהזמנות ובמודעות בשבע. ותוך כדי כך הרגילו וחינכו את הקהל לאי דיוק. ואלה שדייקו נמצאו מפסידים.

התנגדנו לנוהג נפסד זה. אמרנו: אם רוצים להתחיל בשמונה, נכתוב שמונה וגם נתחיל בשמונה בכל מספר הנוכחים. ואז ילמד הציבור לדעת, שהשעה היא שעה וסופו שיבוא בזמן הקבוע. מקודם לגלגו עלינו ואמרו שלא נצליח. הקהל יחדל לבוא בכלל. רק לאחר מאבק קשה ועקשני הצלחנו לשכנע את עסקני המקום, לשנות ממנהגם. ולבסוף למדו הכל לכבד את השעה הרשומה בהודעות. וככה נעשה בקוסוב הדיוק לחוק.

החיים הציוניים בקוסוב וחגיגת המכבים

כמו בכל מקום גברה הפעולה הציונית בקוסוב בעיקר בעונת החורף, ושיאה, כלפי חוץ וכלפי פנים, היה בנשף החנוכה, שהיה נקרא „חגיגת המכבים" (מכבי־פייער). החגיגה הזאת היתה מורכבת משני חלקים:

א) אסיפת המונים גדולה בבית הכנסת הגדול, שנקבעה לשעות הערב המוקדמות. לאסיפה היו נוהגים להזמין שני נואמים מהחוץ, אנשי שם מעיר מחוז, אשר השמיעו נאומים תעמולתיים מצלצלים בשילוב פרשת החג, מעשי החשמונאים וגבורותיהם שהוצגו לדוגמא ולמשל לתנועתנו הציונית, החייבת ללכת בעקבות החשמונאים ולפעול לתחיית העם והארץ.

ב) נשף אינטימי יותר, אחרי האסיפה בבית הכנסת, בשעה מאוחרת יותר. היתה זאת סעודה כדת, עם אכילה ושתיה, שאליה באו לפי הזמנות אישיות, מנכבדי העיר וגם מחוגים שאינם משתייכים לתנועתנו באופן רשמי, אוהדי התנועה ואחדים גם ממתנגדיה.

בסעודה נשאו דבריהם על הכוס — טואסטים בלע"ז — לא רק הנואמים שבאו מן החוץ, אלא גם המקומיים. פה עסקו בנושאים אקטואליים יותר ולפעמים אף הוכרז במעמד זה על איזו פעולה מקיפה או על איסוף תרומות למטרות שונות, עפ"י רוב ציוניות. בקשר עם זה אזכיר כאן מאורע אחד במסיבת חנוכה כזאת בשנת תרס"ב. היה זה אחרי יסוד ה„קרן הקיימת לישראל" שנקרא אז ה„קרן הלאומית היהודית" (אידישער נאַציאָנאַל־פאָנד).

הנואם הראשי במסיבה זו היה ד"ר ש. רוזנהק מקולומיה, שדיבר על ערך המפעל החדש, שמטרתו גאולת אדמת ישראל מידי זרים. בדבריו שילב משל עממי, בשני בני אדם, שנזדמנו יחד באולם ההגרלה הממלכתית הנודעת בשם „לוטריה". באותה שעה עמדו להוציא את שלושת המספרים הגורליים, שמי שהעמיד עליהם איזה סכום שהוא, זכה בפרס העולה פי אלף על הסכום שהכניס בעל הפתק. שוחחו ביניהם שניים, שחיכו בציפיה להופעת המספרים. שאל האחד: כמה הצגת? ענה הלה: כך וכך; וכמה אתה?... אני?... לא הצגתי ולא כלום. אם כן, אומר לו הראשון, למה אתה מחכה? הרי עליך לדעת, שלזכות בגורל יכול רק זה, שהכניס משהו, אבל אתה, שלא הכנסת, לשוא תחכה... כאן הפסיקו זקן חבורתנו והיושב ראש שלה, הישיש ר' דוד עלטיס ואמר: אם כן אציגה אני... הוציא מכיסו מטבעות זהב מבהיקות והתחיל זורקן בצלצול על טבלת השולחן, אחת, שתים, שלוש וכך הלאה עד שנים עשר מטבעות. היה זה הסכום הדרוש

להרשמה בספר הזהב של הקרן הקיימת לישראל. התנדבות ספונטנית זו עוררה בציבור גל־התלהבות בלתי משוער והנשף השאיר רושם בל יימחה בלב כל הנוכחים.

אחד הצעירים שלנו זוכה לתהילות

לחגיגות החנוכה שלנו היו מזמינים, כאמור, נואמים מחוץ לקוסוב, מן הטובים ביותר שאפשר היה להשיגם בסביבה הקרובה והרחוקה, מלבוב אשר בגליציה המזרחית ועד טשרנוביץ, אשר בבוקובינה. בין הנואמים המפורסמים, אשר הופיעו בעירנו היו: ליבל טויבס, ד״ר ש. רוזנהק, ד״ר פ. מנטשל, ד״ר מאיר גואר, ד״ר נתן בירנבאום, ד״ר פ. קורנגרין, זיגמונד ויסגלס, ליאו וקסלר, ד״ר דוד שפינדל ועוד רבים אחרים. פעם אחת הזמינו כוכב חדש, נואם מצויין, לעירנו ושלחנו לקראתו לתחנת הרכבת בזבלוטוב כרכרה עם אחד הצעירים שבעירנו, כדי לקבל את פני האורח, הנואם המוזמן.

בעלות הנואם על הבימה לשאת דברו על החג, הקדיש חלק מנאומו לחוויה הנעימה שנועדה לו באותו יום בנסעו מזבלוטוב לקוסוב עם בן לוויתו: מי מילל ומי פילל, שבחור בית המדרש הלובש מעיל ארוך כאחד מחובשי בית המדרש והוא בעל השכלה מקיפה כזאת ובעל ידיעות רבות כאלה! ליבו עלה על גדותיו ופיו מלא תהילות ותשבחות ל„בחור״. והבחור הזה היה יוסקי שלנו, יוסקי שמעונ׳ס, שנודע אחר כך לד״ר יוסף מאיר ז״ל.

פילוג בתנועה הציונית בקוסוב בגלל חגיגת חנוכה

כנזכר היינו חוגגים את חג המכבים ברוב תשואות. באיזו מידה היכה חג זה שרשים בחיי התנועה המקומית נוכל ללמוד ממקרה אחד שאירע אצלנו, אשר הגורם העקרי שלו היה, ביטול עריכת חגיגית המכבים.

היה זה בשנה שלאחר הפוגרום בקישינוב, בשנת 1904. ועד האגודה הציונית, בהשפעת האבל והדכאון ששררו ברחוב היהודי, החליט לחוג חג החנוכה באסיפה צנועה בלבד. חלק מהצעירים לא רצו להכיר בכנות נימוקינו והאשימו אותנו בהתרשלות ובהזנחה. הדברים הגיעו עד לידי כך, שאלה שנשארו במיעוט, התמרדו, פרשו מן האגודה, ויסדו אגודה מתחרה ונגדית: „עממית דימוקרטית״ כביכול, כי על כן נוצרה מתוך התנגדות ל„שליטים״ ול„מנהיגים״, אשר להם הדעה ואינם מתחשבים עם דעת פשוטי העם. הרוח החיה באופוזיציה הפלגנית הלזו היה בחור צעיר, בעל מרץ וקשה

עורף, יששכר קאופמן. הרב, האדמו״ר מקוסוב, התנדב ונתן דירה בביתו לחברה החדשה, „יששכר פאַראיין״ כמו שקראו לזו האגודה ליצני הדור.

לא ארכו הימים והאגודה החדשה הוציאה נשמתה בחשאי חרף היוולדה בקולי קולות וחברת „ציון״ הותיקה המשיכה להיות האיגוד הציוני היחיד במקום.

התנועה הציונית בקוסוב — עממית

התנועה הציונית בקוסוב, ראשיה, מנהיגיה ועסקניה היו אמנם, כמו בעיירות אחרות, מחוגי המשכילים והאינטליגנציה ה„זעיר־בורגנית״, אולם שרשיה היו נעוצים במעמקים, בתוך פשוטי העם, מה שקוראים „עמך״: למן מלמדים, בעלי מלאכה, פועלים ועוזרים ועד לסתם עניים, חלכאים ומחזרים על הפתחים. יש מהם שהיו ממש מאורגנים ומשתייכים בתור חברים לאגודת „ציון״ ויש שהיו סתם אוהדים ונמנים על מחבבי הרעיון והתנועה. נאמנותם ומסירותם של כל אלה לציונות מצאו להן בטוי לפעמים בצורות אופייניות ונאות, שמהן נביא פה כמה דוגמאות משכבות שונות של הציבור:

א) אלתני דער מלמד. פעם אחת ושמואל אברהם הייזלר עמד לנסוע בתור ציר לכינוס ציוני. בא אליו בחפזה אלתני (אלתר) להפרד ממנו ובעלות שמואל אברהם על העגלה והיא זזה רץ אחריו אלתני וקרא בקול אזהרה: שמואל אברהם, למען השם, אל תשכח את הביתון — דאָס שטיבאלע — הכוונה היתה, שלא ישכח חלילה לפעול למען החלטה על הקמת בית המקדש.

ב) יוסילי חיים ניסנ׳ס. הוא היה חי מקבצנות, אלא שלא היה מחזר על הפתחים בקוסוב עצמה, רק היה נוהג לעזוב את קוסוב למשך הרבה חודשים בהפליגו לקצוות פודוליה הגליצאית על גדות הנהר דניסטר. שם בעיירות המחוז הוא היה מקבץ נדבות מבית לבית. ובהגיע מועד תרומת השקל הציוני, היה יוסילי שולח את הסכום הנקוב בהמחאת דואר על שם היו״ר של האגודה, ר׳ דוד עלטיס, שזה יקנה בשבילו את השקל. חשבו ומצאו, שיוסילי בזבז על כך „יבול״ משוער של למעלה ממאה ואפשר עד מאתים בית...

ג) ישעיה מאיר פיניס (פוגעל). אמנם מילא את חובותיו בתשלום השקל וכו׳ כחבר מאורגן. אבל בענייני „תוך״, בעניינים העומדים ברומה של התנועה, עניינים חשובים „גבוהים״, היה פונה מעל

לראשי האגודה, ישר לד"ר הרצל. וד"ר הרצל זה היה דרכו להשיב לכל אחד על מכתב. וכן השיב גם על כל מכתביו של ישעיה מאיר פינים. באופן זה זכה הוא למה שלא זכה אף אחד מאתנו — אוסף מכתבים מהרצל עצמו. ואף לפעמים נדירות ניאות ישעיה לתת למי שהוא להזין עיניו במכתב של הרצל ובעצם חתימת ידו.

ד) ליבו הסנדלר. בעצם היה שמו המלא, זוסיא צדוק הרשקוביץ ומשום מה כינוהו „ליבו הסנדלר". ליבו זה היה עני מדוכא בעל שיער, וזקן מעובה צהוב־אדמדם מדובלל מכסה פניו הרציניים והמקומטים. הוא ציוני מאורגן היה, חבר באגודת „ציון" ואחד המבקרים התמידיים בה. כאן בילה הוא את שעות הערב, תוך הקשבה לשיחות הצעירים והאזנה להקראת מאמרים, שהצעירים המשכילים משמיעים לפניו ולפני אחרים. כאן בלט אליעזר גערטנער, שהצטיין כקריין של הספרות הפובליציסטית והבלטריסטית באידיש. במיוחד משכו את לב הנוכחים הקראותיו מיצירות שלום עליכם. הוא, ליבו, שקוע היה בכל ענייני התנועה ומזה עיקר חיותו הנפשית. פה הוא מתחייה (ער לעבט אויף) זוקף קומתו ורואה את עצמו חלק מציבור שוגה באידיאלים, חולם חלום שיבת ציון והוא אחד מהם, שווה בין שווים.

ה) אברהם פוגל הבנאי. מי ימלל את דביקותו של אברהם פוגל הבנאי (דער מולער) בתנועה הציונית ובכל ציוויה ודרישותיה. הכינוי „בנאי" היה רק לתפארת הלשון, כי באמת היה אברהם לא בנאי ולא בן בנאי מקצועי, היה בסך הכל פועל־עוזר, מגיש (א האנדלאַנגער) ודל היה שכרו, אבל משהגיעו הדברים לציונות היה היהודי הזה, הפשוט, מוכן למסירות נפש ממש.

פעם ביום בחירות ניגש אלי אברהם הבנאי ובהניפו בפתק ההצבעה שלו כשפניו נוהרים ובעיניו ברק של אושר וסיפוק: „ר' ישעיה", אמר, „הפתק הזה", והוא מביט עליו בלטיפת עין, „הפתק הזה... ואילו שקל מי שהוא על ידי עשרת אלפים (הכוונה דינרי זהב) בעדו האם הייתי לוקח? מה טוב לי שאני זוכה להצביע בעד מועמדנו... שלנו..."

כאלה היו חברינו הציונים בקוסוב. ומשום כך היתה הרגשתנו בכל הופעותינו, אפילו במקרים שלא היינו מצויידים בייפוי כוח מפורש, שאנחנו מדברים מכוח העם ובשמו והעם ישמע לנו.

הדגל

גם דגל היה לאגודתנו הציונית. דגל תכלת־לבן ומגן־דוד באמצע. בהזדמנויות חגיגיות — ובעיקר ביום חג המכבים — הונף הדגל על פתח בית האגודה ועל חזית בית הכנסת הגדול והתנוסס לתפארה. הדגל היה מעשי ידיו של איזיק שנייברג, המכונה איז׳י פרידה מנוחה׳ס.

וזה תוארו של הדגל: מחובר היה באורך משני פסי בד שווים, תכלת ולבן, תכלת למעלה, לצד ראש התורן ולבן למטה. באמצע — מגן־דוד תכלת־לבן ומחובר בכיוון נגדי, היינו תכלת המגן־דוד על הלבן של הדגל והלבן שלו על התכלת של הדגל ומראהו מרחוק מגן־דוד אחד שלם בולט וכאילו נפרד מעל רקע הדגל. ציור הדגל וגם ביצועו — מעשה ידיו של איז׳י הוא כולו.

חברים אחרים באגודתנו

1) שמואל אברהם הייזלר. ראשון מנהיגי הציונות בקוסוב, ראש דבריה בכל האסיפות והחגיגות ומרצה בחוגים לספרות ומדע. היה הרוח החיה בכל הפעולות השוטפות והמיוחדות ולוחם מלחמות הציונות עם יריביה בציבור היהודי מבפנים ועם משנאיה־לוחציה מן החוץ. באחת: עמוד־אש המצית את לפידי ההתלהבות ועמוד ענן לספוג הבליסטראות והפורעניות. זכור לנו דבר היאסרו ע״י השלטונות, אם כי אך לשעה קצרה, בשל המאבק לשם הכרת השפה האידית כשפת־האם של היהודים, ענין שהיה קשור גם עם הכרתו כלאום בין הלאומים. היה גם „סופר־בית״ לציונים במקום במאמריו המרובים שפירסם בכל מיני עתונים וכתבי עת שבעת ההיא, אם בשמו המפורש ואם בפסידונים הספרותי שלו „שמאבר״.

2) יוסף שמחה הייזלר. ייזכר לטוב גם „המשורר־בית״ שלנו, דודנו של ר׳ ש. א. הייזלר, הר׳ יוסף שמחה הייזלר. היה מפרסם שירים בעברית ואידיש וחותם עליהם בפסידונים „יושפה״. מנעים זמירות היה והוא שקלט הראשון את ה„זמר לשבת״ של ביאליק, הביא אתו לקוסוב ולימד אותנו כולנו לשיר אותו ואף להכניס אותו באופן הפגנתי לתוך הזמירות לשבת. היה גם „בעל קריאה״ מצויין.

3) איזיק שניברג. איזיק שניברג שלנו היה חבר נאמן באגודה וחבר הוועד ורב היה חלקו בכל הפעולות כמוטל עליו; הגדיל הוא לעשות בנשף ההנוכה, בייחוד בחלק השני, בסעודה. הוא המכין והוא העושה. קונה, מבשל, אופה ומגיש הכול בטוב טעם.

ועוד סגולה אחת לאַיזיק, שכם אחד יתר על חבריו, הוא מחונן בקול טנור צלול ונפלא. ו„חזקה" לו לאיזי, כשהגיעה המסיבה לשיאה, לאחר שטעמו מן הטוב שהוא הכין והיטיבו את לבם, נתכבד איזי לשיר. היה עולה על ספסל ושר את פרק קל"ז בתהילים „על נהרות בבל" ו„דאָרט ווו די צעדער" (שם במקום ארזים) וקולו הנעים והחזק משתפך והולך באולם ומחוצה לו והנוכחים עושים אזנם כאפרכסת ונהנים משירתו הנאה מלאת הרגש וכיסופים לציון. כשהוא מסיים, פורץ הקהל בתשואות ומחיאות כפים נלהבות והוא יורד מן הספסל מדושן עונג.

4) מ ש ה ש א ו ב ר. עוד חבר אחד יודע נגן היה לה לאגודה הציונית בקוסוב, משה שאובר, חבר נאמן ומסור. גם לו קול טנור אדיר, אך פחות צלול מזה של איזי חברו. כוחו של משה שאובר איננו כזמר, אלא כשליח ציבור העובר לפני התיבה במניינים המיוחדים, שנערכו ע"י האגודה בהזדמנויות שונות ובמיוחד בחג שמחת תורה.

יהושע גרטנר והקרן הקימת לישראל

הפעולה הציונית היום יומית בקוסוב התרכזה במיוחד מסביב לקהק"ל. הכוח הפועל העיקרי בעבודה זו למען הקהק"ל היה יהושע גרטנר. הוא היה המארגן והמנצח השוקד בלי ליאות על הפעולות השוטפות, כגון: מכירת בולי הקק"ל, חלוקת הקופסות והורקתן, איסוף חומרי פסולת, שתמורתן היה קודש לקק"ל, קערות ערב יום הכפורים בבתי הכנסת והעמדת „פקחים" ליד כל קערה, כדי שיזכיר ויזרז את באי ביה"כ לבל יפסחו על הקערה של הקק"ל.

מלבד זאת היה המסדר והמארגן את הפעולות המיוחדות, כגון הדואר ה„ציוני" לכרטיסי ברכה לפני ראש השנה, שהיו מבויילים בבולי הקהק"ל ונתחלקו ע"י ילדי בתי הספר והחדרים. החלוקה נעשתה באופן יעיל ואחראי, כך שבמשך הזמן רכשו את אימון הציבור היהודי שחדל כמעט להשתמש בדואר הרשמי וההכנסה הגיעה לסכומים ניכרים.

ואמנם רשומה היתה קוסוב בשורה הראשונה של המקומות המצטיינים בעבודתם למען הקהק"ל. ולימים נוכחתי בכך, כאשר נזדמן לי לבקר בלשכה הראשית של הקהק"ל בוינה (טירנקנשטרסה 9). הפקידים, פיהם היה מלא שבחים לקוסוב ולעסקן המסור שלה.

גם הדאגה למכירת תוצרת א"י, כגון: יין כרמל, אתרוגי א"י, סבון וכו' היתה רבה, והעבודה הזאת תפסה מקום ניכר בפעולות. בין העסקנים

הציונים הצעירים בזמן ההוא ראוי להזכיר את אברהם צבי קירכנער (קרן), הנמצא בארץ ושימש במשך שנים ראש המועצה המקומית כפר סבא, הראשון בנציגי ההסתדרות בארץ ששימש בכהונה זו במושבות. בעודו צעיר התבלט בהתמדתו ועקשנותו בכל פעולותיו. אופיו זה העמיד אותו אח״כ בשורה הראשונה של העובדים למען הקהק״ל, בספריה של האגודה ובשאר עבודות הציונות. אף ייזכר אהרון ריגלר (אהר׳צ׳י) השתקן, השקדן והדייקן הי״ד, שעבד במסירות ובשיטתיות בשטחי פעולה אלה.

היו גם הופעות אחרות של ה„חבריה״ שלנו, אשר כוונתן היתה תעמולה הפגנתית גרידא למען הציונות. למשל, מנהג ישן נושן היה בקוסוב שבשמחת תורה בקריאת חתן־בראשית, כשהקהל מסיים לקרוא בקול „ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד״ וכ׳ ובטרם יחזור הבעל־קריאה על הפסוק היו שרים איזו מנגינה חסידית עליזה. התארגנו הבחורים שלנו והלכו מבית כנסת אחד למשנהו ושרו במקום המנגינה החסידית את „התקווה״... בתחילה רגזו החסידים, אך לבסוף השלימו והדבר הפך למנהג לאורך ימים.

הר׳ דוד אלטים ציר בקונגרס השישי

בשנת תרס״ג היה הקונגרס השישי, האחרון, שבו השתתף הרצל ז״ל, הידוע גם בשם „קונגרס אוגנדה״. לקונגרס הזה נסע בתור ציר מקוסוב יו״ר האגודה הציונית, הישיש ר׳ דוד אלטיס. היתה זאת בפעם הראשונה, שאיש המקום יצא לקונגרס כבא־כוח קוסוב. עד אז היתה קוסוב נאלצת ל„כבד״ איזה עסקן ציוני ממרחק בתפקיד זה. ר׳ אלטיס לא היה נואם או דברן בשער, אך איש חכם ופיקח, בקי בהוויות עולם וחצי משכיל — וציוני בלב ונפש. היה גם איש אמיד, מנהל ה„בנק״ בקוסוב, שהדר שיבה לו ובעל הופעה נדירה ואלגנטית.

על במת הקונגרס לא עלה, אך עיניו פקוחות היו לראות ולהתבונן בכל אשר מסביבו ולהתבשם מהאוירה המרוממת של הקונגרס. ובעיקר הסתכל והזין את עיניו באותה האישיות הנערצה, באותה התופעה הנישאה, הופעת המלכות, ששמה הרצל. זכורני את אשר אמר לי מיד עם שובו מבזל ובתיתי לו שלום. הוא החזיק את אצבעות ידי בכף ידו הגרומה ואמיצת־כוח ואצבעותי כמעט נתפרקו מהלחץ, ויאמר: ישעיה, רצונך לדעת את הרושם שלי מהרצל — ראיתי פנים שצרות כל עם ישראל בכלל ובפרט חרוצות וחקוקות בהן. מה שדואב לי ולך ולכל אחד ואחד מאתנו, משתקף בפנים הללו. הן בבחינת בבואה לכל אלה...

על המקום לא תפסתי כראוי משמעותם של דברים אלה, ואפשר אף הרגשתי אכזבת־מה ממסירת ההתרשמות הלזו. רק במאוחר, לאחר זמן, באה לי ההכרה שאמנם ראה הוא נכונה. והרושם שלו בפשטותו עלה בעומקו וגדולתו על כל מה שציפיתי אז אני...

מות הרצל והרושם בקוסוב

בשנת תרס״ד, ביום המר והנמהר בכ׳ בתמוז מת עלינו מנהיגנו ד״ר תיאודור הרצל. המהלומה שניחתה בזה על התנועה הציונית, הציונים ועל כלל האומה מחצה אותנו, ציוני קוסוב. לא רק בגלל דביקותנו המיוחדת בציונות ומנהיגה, אך גם בשל כך, שההלם הזה בא עלינו בקוסוב במפתיע. אנו בפינה המרוחקת ההיא כמעט שלא ידענו על מחלתו האנושה. ורק ימים ספורים לפני האסון נודע לנו משהו, שהיה מרומז במאמר אחד של נחום סוקולוב ב„הצפירה״, שהמם אותנו כרעם ביום בהיר. במשפט זה נאמר על ידי סוקולוב: „הרבה שמשות כבר שקעו לעם ישראל, אבל אם תשקע גם השמש הזו מתיירא אני כי ימש חושך...״

כאמור, פלצות אחזתנו עם קריאת הדברים האלה ועד שאנו מנסים לשאול ולהיוודע מהמתרחש ועד היכן הדברים מגיעים והנה הוודאות האיומה שדיכאתנו עד תהום... נתייתמנו ואין קץ ליגון ולכאב...

קוסוב נחלצת ראשונה לעזרת משפחת המנהיג

לאחר פטירתו של ד״ר הרצל נתגלה, שהוא, הידוע ומוחזק כל הזמן לאיש עשיר, יצא נקי מנכסיו ולא השאיר אחריו רכוש כלשהו ומשפחתו אחריו, אשתו האלמנה ובניו הקטנים, נשארו בעירום ובחוסר כל. את הונו ביזבז במשך שנות ציוניותו, במישרין ובעקיפין לצורכי התנועה ומוסדותיה.

עד שראתה ההנהלה הראשית של התנועה לפנות לציבור הציוני ולהכריז על מגבית מיוחדת לטובת המשפחה השכולה, שנקראה בשם „תרומה לאומית״ („נאַציאָנאַל־שפענדע״), יצאו ציוני קוסוב לאסוף תרומות למטרה זו והעיר נענתה בעין יפה וברחבות לב. תרמו והתרימו ביד נדיבה... ואף הרב והאדמו״ר מקוסוב הרים תרומה הגונה למגבית הזאת.

כולל קוסוב

קשר חי ובלתי אמצעי היה לקוסוב עם ארץ־־ישראל אבל לא מצד הציונות ולא עם היישוב המתהווה, החדש, רק עם היישוב הישן ה„חלוקתי״.

מזה שנים רבות ובמשך כמה דורות היה קיים „כולל" מיוחד, כולל קוסוב, שהיה עוסק באוסף נדבות באמצעות „קופות ר' מאיר בעל הנס" וחלוקתן על פי השיטה הידועה של „יוקסין", היינו פתקות המקנות לבעליהן הזכות לקבלת תמיכת־קצבה שנתית.

בראש הכולל כ„אמרכלים" עמדו האדמו"רים מהשושלת הקוסובית, אשר יחד עם קבלת כסא הרבנות והאדמו"רות קיבלו בירושה גם את הנשיאות על כולל קוסוב. אי לזאת היו יהודי ארץ ישראל, המשתייכים לכולל זה, באים תכופות לקוסוב ושוהים כאן זמן ממושך יותר או פחות. אלה הביאו אתם באמתחותיהם ובפיהם סיפורים מעניינים ומלבבים מהחיים בארץ וגם מניגוני הארץ. ובהיות איזו שבת „חשובה", מועד, או ימים נוראים ונזדמנו יחד מספר יהודי א"י, שאכלו כרגיל על שולחן האדמו"ר — היו אז שמחה ושׂשון ונעשה „חי" בחצר האדמו"ר.

עולים לארץ־ישראל מקוסוב

במשך ימי מגורי בקוסוב זכורים לי כמה מקרי עליה מקוסוב לארץ־ישראל: א) ברל טרוטינר מפיסטין, כפר לא רחוק מקוסוב; ב) משה שיזל; ג) שלומסקי („צוץ") רוזנרויך; ד) זיידי מו"ץ בן הדיין. בצאתם נתלוו אליהם רוב אנשי העיר כברת דרך ארוכה.

ר' משה שיזל היה תושב קוסוב, אבל מוצאו מז'אביה, כפר גדול ביותר מסוד, הגדול בכפרי אוסטריה־הונגריה, ממערב לקוסוב, השוכן הרחק וחבוי בין הרי הקרפטים והשתייך למחוז קוסוב. ר' משה היה אחד מארבעה אחים, אברהם, מנחם מנדל, זכריה והוא. שלושה מהם היו אמנם אנשים פשוטים, אך עשירים מופלגים ונכבדים, ידועי שם, נדיבי לב ובעלי צדקה גדולים. הוא, ר' משה היה יהודי יודע ספר אך לא היה איש מצליח ולא מבורך בנכסים. עלייתו לא"י נתאפשרה לו בעיקר ע"י התמיכה שהובטחה לו מאחיו.

ר' שלומקי צוץ (על שום מה נקרא כך לא ידוע לי, אולי זה שיבוש מ„מו"ץ" — מורה צדק, היה יהודי שעיר, בעל זקן מגודל פרע ומדובלל ועיניו טרוטות. שקד הוא לעת זקנתו לעלות לארץ הקודש — וזכה. קיבל „יוקסט" ועלה וגם לו לוויה גדולה וכן לר' זיידי מו"ץ בן הדיין. הוא עלה עם 9 ילדים קטנים, כולם בעלי מום והוא עצמו פוזל ומגמגם, אך עם זה יהודי פיקח וירא שמים.

כל עלייה היתה מאורע גדול, עשתה רושם בעיר וזה השתקף

במלווים הרבים, שכל אחד מהעולים זכה להם. דבר זה ודאי שהיה ביטוי לכיסופים של כל אנשי העיר לארץ אבות.

דרשנים והשפעתם על המוני העם בקוסוב

יהיה אולי משום קיפוח זכות וכפיית טובה אילו לא הזכרנו את ההשפעה על רוח הציונות בקוסוב שהיתה לדרשנים הנודדים, שהטיפו מדי פעם בפעם מעל במות בתי הכנסת ובתי המדרשות שבעיר. לכל אחד ואחד של אלה צביון וסגנון המיוחדים לו. דרשותיהם משכו את לב הקהל הרחב, פשוטי העם, הנמשכים אחרי דברי אגדה מתובלים בפסוקים ומדרשים ומשלים ותוכם רצוף אהבה לקודשי האומה ועל הכל לארץ־ישראל והרעיון של תחיית העם על אדמתו.

הנה ר׳ ל י י ב ל ט ו י ב ש, ששם לו לתורה ולתעודה בחיים ללכת ממקום למקום ובשורת ציון והציונות בפיו. כמעט לא היתה עיירה ופינה נידחת בגליציה שלא הגיע אליו. לא קם כמוהו לפופולאריות.

ו א ל ע ז ר ר ו ק ח הצפתי־הירושלמי, המשוטט ונודד על פני יבשות ומדינות ועושה נפשות לציון ויישוב ארץ ישראל. היה מצודד נפשות בסיפורי הרפתקאותיו בארצות הקדם ובסיפוריו על חיי היישוב החדש, על יפי נוף הארץ וסגולותיה, על האביב בא״י, כאשר בפ״ת נאלצים לסגור החלונות מפני ריח הפריחה החריף של עצי ההדר וכו׳...

והנה ח י י ם כ ץ ה ו י ל נ א י הדורש את דרשותיו בניגון מגידי נעים, המלטף את האוזן ונכנס ללב. ומה קשה ותהומית־נוקבת תוכחתו־בקרתו את היהודי הלא איכפת והאדיש לתנועת התחיה ורוח הזמן...

והנה א ב ר ה ם א ב ר מ ס ו ן, גם הוא יהודי ליטאי, מלהיב ההמונים בניגון המגידי המיוחד שלו. עומד הוא על הבימה ונואם בלי נדנוד הגוף ובלי תנועות ידים. אך תוכו לבה ודבריו חוצבים להבות. כובש היה את הבחורים המשכילים בהרצאות מיוחדות על הספרות החדשה, על ביאליק ואחה״ע וכו׳ (אביו של הסופר ח. ש. בן אברם).

ור׳ ב צ ל א ל צ ד י ק ו ב בעל זקן צהוב־אדמומי, צנום ורזה וכל כולו אש. עומד היה על הבימה ומעביר לפני שומעיו תמונות מעשה צייר על בד. מתאר היה בצבעים חיים ומבליטים פרקים בתולדות ישראל כמו חיי האנוסים בספרד וכד׳.

והנה אותו אלמוני, יהודי מא״י, המושך את הלבבות במשליו

וסיפוריו על החיים הא״ים לאהבה ולדבקה בהם ולעלות לארץ־ישראל לעבדה ולחיות בה. הוא משאיר רושם בל ימחה בהסבירו במשל את ההבדל בין יהודי חובב ציון היושב בחו״ל ובין יהודי הקם ועולה וחי בארץ. למה הדבר דומה? לאדם הרוצה להישקל ורגלו האחת על הקרקע והשניה על המשקל. עושה הוא מאמצים גדולים ולוחץ על המשקל ברגלו האחת והמשקל אינו מראה את כובד גופו הנכון, רק אם הוא עוקר את רגלו מן הקרקע ועומד בשתי רגליו על המשקל, רק אז המשקל מראה אל נכון את מלוא הכובד של גופו...

בלילה ההוא...

הלא שמעת מה שקרה הלילה? — כך שאלו זה לזה בבוקרו של אותו לילה.

נעלמו פתאום שלושה מהבחורים שלנו: אהריצ׳י, זיידה׳לי ויוסקי. שלושתם עשו קנוניה ביניהם ומבלי להודיע דבר מה להוריהם ולאנשי ביתם, קמו בחשאי ארזו מטלטליהם ויצאו בכיוון לא ידוע.

התחילו לחישות, ניחושים ושמועות. לבסוף נתברר שנסעו לוינה לרכוש לימודי בי״ס תיכוני למען יוכלו לעמוד בבחינות לקבל תעודות בגרות ורצונם להמשיך ללמוד באוניברסיטה.

היתה זאת סנסציה שעשתה את העיירה כמרקחה. עוד לא אירע כדבר הזה בקוסוב: בריחה ממש, ומבלי להתחשב בהורים? היתכן? ושנים מהם: זיידה, הוא בן ציון פסלר, ויוסקי, הוא יוסף מאיר, היו גם בנים יחידים להוריהם. הורים אלה התהלכו אבלים וחפויי ראש. אך לבסוף שקטו הרוחות וההורים השלימו. אין עצה ותבונה נגד העובדה. אהרון ריגלר חזר אחרי זמן לא רב הביתה ושנים הנותרים השקיעו את עצמם בחשק ובמרץ בלימודים. היו אלה שני עילויים, שכעבור שנה ומחצה עמדו בבחינות הבגרות ונתקבלו לאוניברסיטה בוינה, האחד לפקולטה למשפטים והשני לפקולטה לרפואה.

להורים נהפכו היגון לשמחה והתוגה לתפארת. לעיתות פגרה כשבאו הביתה ורגשה העיירה ורגשה האגודה הציונית, בהיות לה כבר „אקדימאים״, מרביצי ציונות משלה עצמה ולא עוד זקוקה היתה ללחם־חסד־העראי של עוברי אורח, הבאים מהחוץ.

עוד על איזי שניברג

ביום קיץ אחד, היה זה בשנת 1914, ניגש אלי איזי נרגש וחיוור כסיד: האם כבר שמעת?... שאל. — מה חדש? — נרצח יורש העצר פרנץ פרדיננד.

הייתי אמנם פטריוט אוסטרי, אבל לא מלוכני ובמיוחד לא היתה נתונה אהדתי לאותו יורש עצר. הוא היה מוחזק לשונא ישראל. אמרתי לאיזי: — אל תתרגש כל כך, הלא יש ממלא מקום! — אבל זוהי מלחמה, ענה איזי עצוב ומפוחד.

אני, על המקום התייחסתי בספקנות ובביטול־מה למסקנותיו, אבל לא ארכו הימים ומה איומה היתה התאמתות חששותיו של איזי שניברג. כמה היטיב הוא לחזות חזות קשה ומה מסונוור הייתי אני!..

העבודה הפוליטית בגולה והציונים בקוסוב

בשנת תרס״ו התפשטה התרגשות פעלתנית־פוליטית אדירה בכל רחבי הממלכה האוסטרית. מתוך לחץ של מפלגות רדיקליות מונהגות בידי כוחות צעירים מתקדמים, הוכרח השלטון, השמרני, בלחץ התנועות, לגשת להוצאת חוק־בחירות חדש, המקנה את זכות הבחירה הכללית לכל גבר מבוגר שהגיע לגיל 24 שנים.

היתה זאת הפיכה מדינית בסדרי החיים הפוליטיים של הממלכה. הרגישות הפוליטית הזאת חדרה גם לרחוב היהודי. היהודים, ובראשם הציונים, היסוד התוסס והמחדש בציבור היהודי, לא יכלו להישאר אדישים להתהוות הפוליטית החדשה. אלה ראו אפשרויות מרחיקות לכת לפעולה פוליטית במדינה, לבחירת נציגות יהודית עצמית, המגנה וסוככת על זכויותיהם האזרחיות והפוליטיות של היהודים בכל רחבי הממלכה, של ארגון הציבור היהודי והתעלותו ממצב של המון מפורר לזו של יחידה אתנית מסודרת ובעלת כוח והשפעה יחסית.

בקיץ של אותה שנה קראה ההסתדרות הציונית לכינוס כל־אוסטרי בקראקאו. קוסוב היתה מיוצגת באותו הכינוס החשוב על ידי שני צירים: האחד — חיים אלטיס, שהיה בעת ההיא מחברי ועד האגודה המקומית ואגב נסיעתו להירפא לקרלסבד לקח על עצמו גם את התפקיד של ציר. הציר השני היה כותב הטורים האלה.

בועידה הזאת שהתקימה בנשיאותו של ד״ר א. שליט מוינה, התגבשו שני כיוונים בניגודים חריפים זה לזה. מצד אחד חברי „ועד הפועל

המצומצם" של הציונות העולמית, שעבדו עוד במחיצתו של הרצל יחד וזוהרם הועם אחרי מות המנהיג הדגול — ובראשם ד"ר ליאופולד כהן ויורק שטיינר. אלה התנגדו התנגדות מוחלטת לכל פעולה מדינית־ארצית מצד ההסתדרות הציונית בתור שכזו ואף של הציונים עצמם ולו גם על ידי יצירת גוף מיוחד לפעולות מדיניות ארציות. הם ראו בכך סטיה מדרכי הציונות ואף סכנה לקיומה של התנועה. מצד השני ניצבו מחייבי הפעולה המדינית־ארצית ובראשם ד"ר שליט, אדולף ביהם, ד"ר ארתור מהלר מפראג, אדולף שטנד, ד"ר מ. ז. ברוידא, ד"ר יהושע טהון, ד"ר ליאון רייך, ד"ר מיכאל רינגל ואחרים. היו ויכוחים סוערים וגועשים והתנגשויות קשות. שוללי המדיניות הארצית נשארו לבסוף מיעוט קטן ורובא דרובא של הועידה החליט לחיוב. נתקבלה פרוגרמה, שהוצעה ע"י המרצה הראשי ד"ר ברוידא מסטניסלאב. השוללים העקביים עזבו את הועידה בעיצום ישיבתה ויצאו בפחי נפש ומדוכאים.

כשנודע לי שד"ר ל. כהן עומד לעזוב הלכתי אליו להיפרד ממנו. הוא אמר כמתיאש: „שועלים קטנים מחבלים כרמים"... אמרתי לו: אבל אדוני הדוקטור, מה יעשה בן־אדם כמוני, ציוני בכל ישותו, שעל כל שאלה ציבורית הוא נוטל לו תשובה מתוך התחום הציוני. והנה עכשיו בחיים המדיניים החדשים, כבעניין הבחירות לפרלמנט, שנהפך לדבר הנוגע לכל איש ואיש במדינה וגם לכל יהודי, אנה אפנה, אצל מי אקח לי תשובה בסבך השאלות, אם לא בתנועה שלי? נענה בכתיפיו ולא השיב כלום...

ולמן הועידה ההיא ואילך נכנסנו גם אנו, ציוני קוסוב, בראשנו ורובנו לתוך העסק הקשה של פוליטיקה ארצית.

הרקע האמיתי של המחייבים והשוללים

ובהגיענו לפרשה זו, לויכוח בשאלת הפוליטיקה במדינה, שנתחלקו בה הדעות למחייבים ושוללים, כדאי לעמוד פה על בירור הענין ואפילו אם אין זה שייך למסגרת נושאנו במובן המצומצם.

ראשית, ולשם האמת ההיסטורית צריך לציין, שאלו ואלו, גם מחייבי הפוליטיקה הארצית וגם שולליה, לא עלה חלילה על דעתם לעקור מן הגולה ולהרים פעמיהם לארץ. לא בשל כך היה הויכוח.

מחייבי הפוליטיקה המדינית היו אלה הציונים שהוציאו את המסקנה המוחלטת מדיגולם בלאומיות היהודית, וקיבלו על עצמם את אחריות ההסתכנות בסבך הקונפליקטים הנמשכים מהתעסקות פוליטית לאומית

יהודית, המביאה בעל כרחה להתכתשות עם הרשות, השלטונות והלאומים השליטים. ואילו השוללים את הפוליטיקה נטו לצד הנוח יותר. עקב דיגולם במשאת־נפש־מופשטת באותה שעה — למען ציון ותקומת העם בארץ ישראל לא רצו להסתבך במריבה של ממש עם השלטונות והעמים שבתוכם הם נחתים. אפשר, טענו אלה, לשבת בשלוה יחסית בלי הפרעה מצד גורמים חיצוניים והסביבה הזרה. ואמנם כן, באותו הכינוס בקראקאו היו מחייבי הפוליטיקה מונים את השוללים כמתבוללים והביטו עליהם בתור כאלה. גם אצלנו בקוסוב, נחלקו הדעות בקשר לעבודה הפוליטית בגולה. היו מחייבים ושוללים. אך לא משום טעמי נוחיות, אלא מתוך חשש, פן יבולע לעבודה הציונית, ומתוך שהיו שוללי־גלות מוחלטים.

באותו כינוס, היו בין מחייבי העבודה הפוליטית בגולה כאלה, שלדעתם אנחנו צריכים ללכת, בענייני פוליטיקה, יחד עם הסוציאליסטים והמתקדמים בעם הפולני. אלה היו הציונים הסוציאליסטים היהודיים, שבשמם הופיע באותה אסיפה, ציר צעיר, רזה וממושקף, מר ש. קפלנסקי, והצהיר, שבענייני פוליטיקה מקומם של הסוציאליסטים הציוניים הוא בצד חבריהם הסוציאליסטים הפולנים.

השלטונות הפולניים בגליציה נגד לאומיות יהודית

יחס הפולנים בגליציה אל התנועה הציונית היה עויין מראשית הימים. הופעת הציונות כתנועה יהודית־לאומית, הדורשת למען הכלל היהודי הכרה בתור לאום, היתה נוגדת לקונצפציה המדינית של הפולנים. הם „אימצו" להם כביכול את היהודים כחלק מהאומה הפולנית. היה זה אימוץ חד־צדדי, לאמור: שהיהודים הם שווי חובות עם הפולנים. מוטל על היהודים ללכת עם הפולנים בכל הבחירות, אם לפרלמנט ואם לסיים הארצי, למועצות המקומיות וכדומה; מושבעים ועומדים הם היהודים להצביע ולנהל תעמולה בעד מועמדי הפולנים, ואפילו אם היו אלה שונאי ישראל גלויים, ולמשוך על עצמם את המשטמה ושאיפות הנקם מצד הרותינים. הרותינים היוו בגליציה המזרחית את רוב האוכלוסיה, ורק מתוך אסטרטגיה בחירתית נדחקו על ידי הפולנים, שהסתייעו בכך בעזרת היהודים, למצב של מיעוט נחות דרגה וחסר השפעה. הכירו הפולנים את היהודים בתור מה שמכונה בפיהם „קבוצה דתית" אבל לא כיחידה אתנית־לאומית... והנה באה הציונות ומכריזה שהיהודים הם „לאום" ואומה ככל האומות. נגד הכרזה מרדנית כזאת יצאו הפולנים חוצץ בכל אמצעי הלחץ והדיכוי שעמדו לרשותם בתור השליטים והרודים במדינה.

ועכשיו, עם צאת הציונים לזירה המדינית בפועל, עם הצגת מועמדים משלהם, גברו האיבה והלחץ הפוליטי פי כמה.

הפולנים לא רצו להכיר בזכות היהודים להציג לבחירות מועמד משלהם, מועמד יהודי. לא אבו להודות בחופש, שהחוק מקנה להם להצביע בעד המועמד הרצוי להם, שעל כן מושתתות הבחירות על עקרון חופש־הבחירה. יתר מכן, בעצם הצגת המועמד היהודי ראו מעשה המכוון „נגדם". לא שהיהודים רוצים במועמד שלהם למען יעמוד — ויהא מצווה ועומד מלכתחלה — ויגן על זכויותיהם של בוחריו היהודים.

הרדיפות והלחץ מצד השליטים הפולניים נגד הציונים והיהודים הלאומיים דחקו את היהודים לשיתוף־פעולה פוליטי מסויים עם הרותינים, אשר בתור „מיעוט" נדכא נמצאו בקו האופוזיציה נגד השלטונות (הפולניים) במדינה. והתנאים האלה הוסיפו והביאו סיבוכים ובעיות לאין סוף.

בהגיע תור הבחירות לפרלמנט האוסטרי בשנת 1907, יצאו הציונים למערכת הבחירות, בהציגם את מועמדיהם במספר ניכר של איזורי בחירות, ובראשונה בכאלה שבהם היוו היהודים את הרוב ברשימת הבוחרים או קרוב לכך — ואפילו במקומות שהיו במיעוט.

כל כובד הטירור הרשמי, הלחץ השלטוני, הופנו נגד הרשימות הציוניות ותומכיהן. בכל מקום הכריזו הפולנים על מועמדותם של הציונים כעויינת למשטר ולעם הפולני. בכל גליציה נמצא אך ורק פולני אחד ומיוחד — אופוזיציוני רדיקלי קיצוני — ד"ר ארנסט ברייטר, שהעיז לצאת באומץ נגד הזרם העויין הזה ועושי דברו, המדכאים הרשמיים, והתייצב לימין הציונים.

ובתוקף המצב האמור נדחקו הציונים לצד הרותינים במלחמת בחירות הלזו ואף הגיעו אתם לידי איזו הסכמים. הודות לאלה נבחרו ד"ר גבל וד"ר מהלר בבחירות־משנה, בחירות „מצומצמות" בעזרת קולות הרותינים.

שיתוף פעולה בין הרותינים והציונים

כפי שכבר ציינו היה איזור־הבחירות שבו הוכללה קוסוב, רותיני ברובו, היינו בשמונים וששה אחוזים. הלחץ מצד השלטונות הפולניים, שהיה מופנה נגד כל מה שהיה נקרא „אופוזיציוני", במקרה דידן כנגד הרותינים ואין צריך לומר נגד הציונים, יצר גם בקוסוב יחס של איזה שיתוף־פעולה בין הרותינים והציונים. הרותינים אשר בקוסוב היו ברובם המכריע מהמשתייכים והתומכים במפלגה הרדיקלית בהנהגתו של ד"ר טרילובסקי, המועמד הראשון שלה, וכמו כן המועמד השני, האיכר לאוורוק, בר

מפלגתו. ואכן, שניהם יצאו כמנצחים ונבחרו כצירים לפרלמנט. שיתוף־פעולה זה, שהתבטא בקוסוב לא בממש, היות והרותינים במספריהם ההמוניים לא היו זקוקים לקולות של יהודים ולרשימתנו לא היו כל סיכויים להישג אחר מאשר לרכז את קולות היהודים מסביבה בתור „מועמדות ספירה". הרותינים היו מופיעים באסיפותינו ועזרו בהמוניהם למלא את אולמי האסיפות שלנו. והם לעומת זה כיבדו אותנו בהזמנות לכינוסים שלהם. זכורה לי אסיפה מחוזית אחת של מורשים, באי כוח של המפלגה הרדיקלית מכל המחוז הרחב. נהרו לאסיפה מכל הכפרים והעיירות, צירים למאות והמון רב. אל האסיפה הזאת הוזמנו באי כוח הציונים והופיעו ש. א. היזלר, ברל גולדשטיין וישעיהו הורוויץ. המזמינים התיחסו בכבוד אל משלחת הציונים והושיבו אותה בשורות הראשונות. והנה קרה שאחד הנואמים או המרצים עמד והעביר סקירה על כל המפלגות שהציגו את מועמדיהם לבחירות — והפטיר: יש גם מפלגת הציונים, וזאת היא מפלגה ריאקציונית וקלריקלית ותוך כדי דיבור נמלך הגוי הצעיר והוסיף: אמנם אני בעצמי איני מכיר את המפלגה הציונית ואת הפרוגרמה שלה, ואולי טועה אני בהערכה שלי, אבל כך מקובלני. ברם, אם טעיתי, הנה רואה אני שנמצאים פה באי־כוח המפלגה הזאת, יקום, בבקשה, מי מהם ויוכיח את משוגתי.

התחילו שלנו מחליפים מבטים ורמזים — מה לעשות? אי אפשר לשתוק. אבל אם לעלות על הבמה? הרי שאלת השפה? אי אפשר לדבר אל אסיפה זו כי אם בשפתם הם — ובכן?

הטילו על ישעיהו ה. שהוא ינסה את כוחו. היה זה תפקיד בלתי רגיל וקשה. גם הוא עוד לא נתנסה בכך לנאום לפני קהל גויי כזה ולדבר בשפת הגוי ועל נושא כה עדין, ובפרט במקום שאך זה שמע משפט קדום, שכבר חדר לתוך ההמון הזה נגדנו. אבל אין ברירה, היה הכרח. עלה על הבמה, גולל את הפרוגרמה, פרוגרמת הבחירות הציונית. הסביר וכנראה שלא בלי הצלחה — לפי התשואות ומחיאות הכפים שדבריו לוו מצד האסיפה...

זיגמונד ויסגלס — מועמדנו לפרלמנט האוסטרי

ציוני קוסוב, המסורים לכל ענין שקשר כלשהו לו עם ציונות ולאומיות יהודית, נכנסו גם לפעולה הפליטית בכל חום התלהבותם. אמנם במובן ממשי ובלתי אמצעי נבצר מהם — ולצערם הרב — להיות ולהוות שותף בעל הכרעה. כי נזרקה קוסוב לתוך איזור־בחירה כזה שהרותינים

היוו בו 86% מכלל הבוחרים ואנו היהודים חלקנו בו היה אך 6% או גם פחות. אבל בכל זאת עמדנו, אנו ציוני קוסוב, על כך ודרשנו מועדת־הבחירות הראשית, שתציג גם באיזורנו מועמד משלנו, בכדי שנוכל באופן ניכר לרכז את קולות הבוחרים היהודים מסביב לרשימתנו ולא נהיה נאלצים להיקלע בין אופל וצלמות של ההתנצחות בין שתי האומות של המדינה.

לבחירות הפרלמנט בשנת 1907 קבלנו בתור מועמד את זיגמונד ויסגלס, עסקן ציוני מסור מבוקובינה, איש משכיל ויודע ספר, וקוסוב היהודית רגשה. ואמנם הצלחנו ורובם המכריע של יהודי קוסוב הצביעו בעד רשימתנו למרות לחץ, טירור, זיופים ועיוות חוק מטעם הרשות ופקידיה. כאמור, היתה אי־אפשרות מספרית להישג בחירתי. אבל הישג מוסרי גדול היה לנו בכך, שיכולנו להראות, שכמעט כל בעלי זכות הבחירה היהודית שבאיזור הצביעו בעד רשימתנו.

כפיצוי על אי יכולתנו להכניס את מועמדנו לפרלמנט האוסטרי בחרנו בז. ויסגלס כציר שלנו לקונגרס הציוני שחל בעצם אותו הקיץ.

האגודה היהודית הלאומית באוסטריה
(יידישער נאַציאָנאַל־פאַראיין)

אחרי ועידת קראקאו, כשהתחילו הציונים לעסוק בפוליטיקה פנימית באוסטריה, נתקלו בקושי ארגוני־מדיני.

לפי החוק האוסטרי אסור היה לחברות מסוג האגודות הציוניות לעסוק בעניני פוליטיקה. הזכות לכך היתה נתונה אך לחברות מיוחדות, הנקראות במפורש „פוליטיות”, וכאלה היו נתונות לפיקוח־משטרתי מיוחד, באופן, שבערי השדה מן הנמנע היה להקימן. זה היה אפשרי אך ורק בעיר הבירה בוינה, שבה היה הנוהג המשטרתי רכיך יותר.

הלכו מנהיגי הציונים באוסטריה ובראו גוף פוליטי מייצג בצורת חברה שמושבה בוינה, בשם: „אגודה יהודית־לאומית”. סניפים אסור היה להקים לאגודה המרכזית הלזו, רק כל המשתייכים אליה בערי השדה היו נרשמים באופן אישי וכיחידים בתור חברים. רשימה שמית של כל חברי האגודה היה צורך להגיש למשטרה לביקורת.

כשפירסמה האגודה הנ״ל כרוז ליהודי אוסטריה שיסתפחו אליה, ניהלו ציוני קוסוב תעמולה בשבילה ונרשמו לה כמאה ושבעים או שמונים חברים. מאחר שהאגודה הזאת היתה המייצגת הרשמית של היהודים בפעילותם המדינית בכל רחבי ממלכת אוסטריה, היו צריכים

כל פניה לשלטונות הארציים או הכלל־ממלכתיים בעניינים מדיניים להגיש בשם האגודה הנ"ל. אנחנו, ציוני קוסוב, דימינו בתמימותנו הקרתנית, שמספר החברים של הנציונלפריין היהודי שבוינה מגיע לעשרות אלפים, אם אנו בקוסוב הקטנה לבד הכנסנו לתוכה מספר קרוב למאתים.

אכן כשנתגלגלתי בשנת 1914 בתור פליט לוינה והתנהרו לי שבילי דוינה, נודע לי שמספר חברי הנציונלפריין הכולל הגיע עד שלוש מאות ובכללם קוסוב...

ציוני קוסוב מנהלים תעמולה גם באזורים אחרים

מחוז קוסוב נמצא על גבולו של מחוז סניטין. באיזור הבחירות שבו נכללה העיר סניטין היה המועמד מצדנו ד"ר נתן בירנבאום, שניהל שם מלחמת בחירות קשה נגד המועמד הפולני, האציל מויסא. בבחירות הראשונות באיזור ההוא לא היה רוב מוחלט לשום אחד מהמועמדים ונזדקקו לפי החוק ל„בחירות מצומצמות", היינו בחירות משנה בין שני המועמדים מויסא וד"ר בירנבאום שלנו, אשר קיבלו בבחירות הראשונות כל אחד רוב יחסי של קולות. באותן הבחירות המצומצמות הכריעו הרותינים על תמיכה במועמד שלנו נגד האציל הפולני. ואנחנו הולכנו מקוסוב אחד המצויינים שבנואמי הרותינים, שנסע לסניטין והשמיע באזני המון הרותינים נאום תעמולה לטובת ד"ר בירנבאום.

מצודת התעמולה של ציוני קוסוב היתה איפוא פרושה גם לאיזורים שמחוצה לאיזורנו ולא רק בפעולה שצויינה בזה בלבד.

בית הספר העִברי בקוסוב, ייסודו והתפתחותו

בשנת תרס"ט נוסד בקוסוב בית הספר העברי. בעת ההיא נוסדו בגליציה שורת בתי ספר כאלה ובית הספר בקוסוב לא היה הראשון.

נוסדה לשם כך אגודה מיוחדת בשם „שפה ברורה", שלה הבעלות על בית הספר והועד העומד בראשה הוא המנהל של בית הספר והדואג לקיומו ולכל צרכיו.

הועד הציב לעצמו מראשיתו את המטרה לנהל את בית הספר הזה ועניניו לפי מיטב הדרישות של הזמן. מתחילה הועסקו בו שני מורים מקומיים, משולם קמיל וזינדל פיבר, כעבור שנתים זימנו למורה ראשי ולמנהל פדגוגי איש תורה הגון ומוכשר ובעל ידיעות נרחבות בתורה וספרות העברית החדשה ופדגוג־מחנך מצויין. היה זה ר' יצחק

בית־ספר עברי „תרבות", הנהלתו וסגל המורים.
העברעיִשע „תרבות"־שולע, לייטונג און לערער־פערסאָנאַל.

טננבאום מלבוב, אשר גם משכורתו נקבעה בדרגה גבוהה מהמקובל לפי מושגי הימים ההם.

אף שקדה ההנהלה על כך שחיצוניותו של בית הספר וסדריו האדמיניסטרטיביים יהיו מן המשופרים. ואמנם עמד בית הספר העברי בקוסוב במשך הזמן על רמה יחסית די גבוהה, והיה מן המובחרים שבמדינה. וכן העידו עליו המפקחים והמבקרים הרשמיים ובלתי רשמיים שבאו לעתים לראות בסדריו. מהם נזכיר אחדים בשמותם: שלמה שילר, נ. זיגל, ד"ר מאיר גייאר, ד"ר פ. קורנגרין, ד"ר גרשון ציפר, יוסף שור.

כמה פרטים מעניינים בנוגע לחיצוניות וגם לסידורים מינהלתיים פנימיים: א) הקפדנו על כך שמעון בית הספר יהיה נתון בתוך חצר מרווחת עם גן או גינה; ב) ספסל נפרד עם „עמוד" לכל שני ילדים. בעת ההיא היה זה חזיון בלתי שכיח בכל הארץ גם בבתי הספר הכלליים, הממשלתיים והפרטיים ובית ספרנו היה בזה ממש למופת ודוגמה. ג) תקציב בית הספר הושתת כולו על שכר לימוד חדשי, ששילמו הורי הילדים, ללא כל קרנות או הקצבות ותמיכות ממוסדות ציבוריים. מטעם הועד־המנהל נקבע שכר לימוד לכל תלמיד ותלמידה. אבל יחד עם כך הוכנסו בכל זאת לבית הספר גם תלמידים שיד הוריהם לא השיגה לשלם את

שכר הלימוד המלא. לכאלה קבע הועד הנחות יחסיות. והיו גם תלמידים שלמדו חינם כשלא יכלו הוריהם לשלם כלום או שהיו יתומים.

כל זה סודר בישיבות הועד בסודיות, באופן שלא המורים ולא הילד בעצמו ידעו אם הוא הוכנס בתשלום מלא, בהנחה, או בחינם. וכן גם היתה הגבייה של שכר הלימוד נעשית אך באמצעות הגובה־השמש, שגבה את שכר הלימוד ומסר אותו לגזבר הועד. ועל הטוב ייזכר השמש ר׳ אליעזר פוגל, שלו היה ידוע סודו של כל אחד ואחד. הוא בתור גובה ידע מי המשלם ומי פחות או לא כלום, והוא שמר על הסוד ויחסו האבהי אל כל ילד וילד היה שווה לגבי כולם.

ובתור קוריוז אזכיר מקרה באחד ההורים שהיה נחשב לאיש אמיד והיו לו בביה״ס שתי בנות. האיש פיגר בתשלומיו, עד שכמעט עמד מלשלם לגמרי, על אף התביעות התכופות־דחופות של הגובה ולבסוף גם של הגזבר עצמו. והגיעו הדברים עד כדי כך שהגשנו נגדו משפט. הוא נתחייב מטעם בית המשפט לפרוע. ואחרי שעבר זמן הפרעון של בית המשפט, הוגש נגדו עיקול. ואילו בבית הספר עצמו לא ידעו על כך לא המורה ולא התלמידות שהמשיכו בלימודיהן... את המעשה הזה, שהיה לפני עשרות בשנים בעיירה נידחת בגליציה כדאי אולי לספר באזני הנהלות של בתי־ספר מהוללים — גם בארצנו...

ד) בחול המועד פסח וחול המועד סוכות קיבלו הילדים תעודות עם ציונים בעד „הזמן״ (חצי שנה) שעבר. התעודות האלה היו חתומות בידי המורה, המנהל ויו״ר ועד המנהל ונמסרו לילדים בטכס חגיגי. והיה בזה אז גם משום הרמת קרנו של בית הספר בעיני כל ובעיקר בעיני הילדים, שהנה בית הספר העברי הינו ממש כאחד בתי הספר הרשמיים המחלקים תעודות לתלמידיהם.

ה) הוחגו החגים הלאומיים בטכסים מיוחדים: חגיגות חנוכה ופורים ול״ג בעומר וט״ו בשבט וט״ו באב. החגיגות שחלו בעונת האביב והקיץ הוחגו לרוב בטיולים למרחקים של כמה קילומטרים וההליכה ברגל וגם בסך היתה חובה.

לרוב נתקיימו החגיגות בגינה המרווחת של מיכאל דרזנר בסוקולובקה, במרחק ששה קילומטרים... דרזנר התנדב והקצה והכין את המקום בשביל החגיגות הללו ללא קבלת תשלום כל שהוא ונוסף על כך היה מקבל את פני כל הבאים בחיבה וסבר פנים יפות, מה שהגדיל עוד יותר את חן המקום על הבאים ומשיכתם אליו. ואכן במשך הזמן נהגנו לסדר אצלו גם חגיגות ויומי דפגרא. ופעם אחת אפילו סידרנו אצל מיכאל

דרזנר את האזכרה להרצל בכ׳ תמוז, וכך נתהווה קשר מיוחד מר׳ מיכאל דרזנר אלינו וממנו אליו. ואולי עמדה זכות אבות זו, זכות היחס לילדי ישראל, ליוצאי חלציו, ששבעה מהם הגיעו לחוף מבטחים בארץ האבות, רובם עם משפחותיהם.

ו) ביה״ס הלך הלוך והתפתח ברבות הימים ולא הספיק עוד שיעורי המורה הראשי והיחיד ונתקבלו מורי־עזר על ידו וגם מורות, שבחלקם יצאו הם עצמם מספסלי הלימוד שבאותו בית הספר, כגון פנינה היזלר־שטין שהיא היתה גם הגננת הראשונה בגן הילדים שנוסד אחר כך ונספח אל בית הספר.

ד"ר יוסף מאיר

זכרונות ורשמים

עיר עיר ואפיה המיוחד. לא הרי לוס אנג'לס כהרי ניו־יורק, לא הרי פריז כהרי ברלין. לא הרי טשרנוביץ כהרי לבוב ולא הרי קוסוב כהרי וויז'ניץ.

העיירה שלנו היא בעצם רחוב אחד ארוך — כעין רעננה — אבל סגורה משני צדדיה. מצד אחד — ההר עם הצלב הגדול בראשו — לפי האגדה לזכרו של „דובש" — אשר הזכיר ליהודים, שהם בגולה. מצד שני — ה„זריניק" עם הנהר. באמצע, לאורך הרחוב הראשי, בעלי הבתים, הסוחרים האמידים, החסידים והמשכילים ומסביב — הסימטאות עם דלת העם. הקצוות העיקו על המרכז, אף שההבדלים באורח החיים לא היו גדולים ביותר. הקמצנות של העשירים מצד אחד — קמצנות מפורסמת — והדאגה לעני והעזרה הסוציאלית המפותחת אם כי פרימיטיבית מאד מצד שני, הביאו לידי שויון מסויים בחיי האוכלוסיה. גם השבת והחגים גרמו לשויון זה. בימות החול אכלו מה שאכלו — מנת הבשר גם של האמידים לא היתה בימות החול רבה מדי. ואילו בשבת — שאני. בכל בית חלה לבנה טריה ונרות שבת ודגים ו„טשאָלענט" והשראת ה„נשמה יתרה". למי מנת־בשר גדולה יותר ולמי קטנה יותר — זה בעצם היינו הך.

הנהר היה משום מה ללא שם, עובדה אשר גרמה הרבה טירחה לזוגות אשר רצו להתגרש, משל רצה לומר: יהודי קוסוב — להתחתן כאוות נפשכם ואילו להתגרש — במחילה מכבודכם תסעו לקוטי, לויז'ניץ או לקולומיי. שם אפשר לרשום בגט את שם הנהר ליד שם העיר — טשרמוש או פרוט — ואז לא יטעה שום אחד מהזוג לחזור לביתו כמקודם. לא אדע אם זאת היתה הסיבה, שכה מעט גירושין היו בעיירתנו. מכל מקום, בתקופה שאני זוכרה, עד שנת 1908, ייזכר נא בן־בלי־שם זה, היינו, הנהר, לטובה.

היתה זאת תקופת הקיסר פרנץ יוזף ואוסטריה עדיין ברום גדולתה. הקיסר, ירום הודו, חולש על שתי הארצות, אוסטריה והונגריה, וכמעט כל הבלקן כלולה בממלכה זו — ויכולת ליהנות מהיינות ההונגריים, הטבק מבוסניה והרצגובינה וכו'. והקיסר („קאיזער אונד קעניג") כידוע הלא אוהב

יהודים היה, ואפילו בעיר הבירה, בוינה, לא נתן יד חופשית לראש העיר, ללואיגר הנוצרי־סוציאליסטי האנטישמי, לרדות ביהודים.

והאנטישמיות היתה אז מאד מתונה, ללא כבשנים וללא גירושים וללא הריגות המונים וללא פוגרומים רציניים. משום כך הרגישו את עצמם היהודים בטוב תחת חסותו של קיר״ה והביטו בעיני רחמים על יהודי רוסיה, הסובלים תחת שלטונו של השונא ישראל, הצאר ימח שמו.

ובמלחמת רוסיה־יפאן תמצא את יהודי קוסוב על צד יפאן, מתוך שנאה לרוסים על הפוגרומים והרדיפות. „לא, אצלנו באוסטריה לא יכול לקרות דבר כזה — יאריך ימים הקיסר שלנו...״ אמנם סיפרו בלחש על יורש העצר פרנץ פרדינגד, כי אצלו נושבת כבר רוח אחרת. לעומת זאת היה קרל הצעיר כפרנץ יוזף. וכאשר זכו היהודים לראותו בעיני עצמם פעם בשעת תמרונים בקולומיה, סיפרו עליו מעשיות וספורים, שעוררו תקוות אצל יהודי גליציה האופטימיים: יהיה טוב, אל נדאג, טובים חיי שעה... וחובה לספר את האמת: כאשר נרצח פרנץ פרדיננד בסרייבו, לא התאבלו היהודים יתר על המידה, רק רגזו מאד על הסרבים הללו, על העזתם להתנפל באמצע היום על נצר ההבסבורגים — לולא הדבר הקטן הזה — פרוץ מלחמת העולם הראשונה — לא היו מתאבלים כלל. אבל גם אז בטחו היהודים בממלכת אוסטריה ובנצחונה... אבל נשוב לעיירתנו.

ובכן, מצד אחד ההר ומצד שני הנהר בלי שם, אשר לפעמים השתולל בימות הגשמים והרס גשרים. אבל גם זה לא היה נורא — רק קצת אי־נוחיות בשביל אלה שגרו מעבר הנהר בשכונת הגויים — במסקולובקה. לעומת זאת נהנינו מאד, אנחנו הילדים, מהנהר הזה בימות הקיץ, כאשר יכולנו להתרחץ בו ולשחות במקצת. מעלה יתירה נוספת לנהר הזה, אשר זרם לצד מזרח ואיש יהודי אשר רצה באיזה בית שהוא להתפלל תפילת שמונה עשרה ולכוון לבו לצד מזרח, היה צריך רק לדעת את מעמדו ביחס לנהר זה ולא היה ספק בידו שיקיים תפילת שמונה עשרה כדבעי, בכיוון הנכון.

משני הצדדים האחרים של הרחוב הראשי שכן יישוב כפרי וחצי כפרי והאנשים במרכז היו באוירה של ביטחה, כביכול, מכל הצדדים. אמנם הצלב מלמעלה איים על כל העיירה ובודאי שאיש לא יכול היה אז להתנבא שהצלב הזה יהיה העד האכזרי לרצח מחצית הקהילה — על זקניה וטפיה — בבור אשר חפרו לידו. אז טרם יחשבוהו לאכזרי כזה, לא שמו אליו לב וגם לא הביטו עליו מלבד פעם אחת בשנה, ביום ההולדת

של הקיסר, כאשר הודלקו מדורות בראש ההר לכבודו של השליט ירום הודו. בעיר, למעטה, במרכזה, עמד ה„קלויסטר" משופע הצלבים והפעמונים הגדולים והקטנים על צלצולם המוזר באזנינו הילדים, אשר היה כעין דיסהרמוניה לכל האופי של העיר.

משום מה — קשה להסביר עובדה זו — התרכזו בשכנותו של ה„קלויסטר" הזה רוב בתי המדרשות יחד עם ה„שול הגדול". למעשה, ה„קלוסטר" הזה לא הפריע הרבה, אולם היתה בכך אי נוחיות לנו הקטנים, כאשר היינו צריכים לעבור במהירות וללחוש את הפסוק „שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא". ואמנם, לא פעם הרביצו בנו השקצים (נערי הגויים) מכות, בתפסם אותנו יורקים ליד ה„קלויסטר" שלהם. אנחנו בורחים היינו מפני השקצים הגדולים הללו — ואיזה שקץ לא היה גדול וחזק כלפינו — אבל את חובתנו מילאנו. רק פעם אחת בשנה פחדנו פחד מוות מפני השקצים הללו, ביום המולד, כאשר התהלכו ברחובות עם הפנסים בידיהם ושרים איזה מיני שירים משונים, שעוררו בנו שאט נפש. אז נזהרנו ביותר מלצאת החוצה, שכן ידענו, כי אז „הוא" השולט וה„קלוסטר" שלו מהווה קצת סכנה. לעומת זאת היה לנו סיפוק כאשר ישבנו בבית באותו ערב ועלינו האיסור לא לפתוח ספר, פן „היויזל" (הצלוב) יטיל שם את רגליו. לאשרנו, ידענו כולנו, עוד בהיותנו רכים, את כל התפילות בעל פה ולא היינו נזקקים, לפחות בלילה ההוא, לסידורי התפילה. אך גם לאבא וגם לסבא היה זה הערב היחידי — היות ואסור היה לפתוח ספר — שמותר היה לשחק בו קצת בקלפים. בעינינו היה זה כמעט מצווה. היתה זאת לנו חוויה מיוחדת לראות את אבא, המודאג והרציני והעסוק בכל ימות השנה, יושב עם כמה שכנים והקלפים בידו. אמנם, היה זה משחק בלי כסף. אבל הותרה הרצועה — בלילה זה מותר הכל, ואפילו לא ללמוד. הגדולים משחקים בקלפים. אמנם התענוג הזה נמשך רק שעה שעתיים, שכבר באותו הלילה הייתי צריך להשכים קום בשעה 4 בבוקר, בעצם עוד כמעט באמצע הלילה — ולרוץ בקור וכפור עם סבא יחיאל אל בית המדרש ללמוד את הפרק שלנו באחת המסכתות. ואם היתה זאת אחת המסכתות הרציניות והקשות, כגון: בבא קמא או בבא מציעא, העיק הדבר מאד על הלב. וכשהתקדמנו לקראת בבא בתרא, ידענו, כי שם, באיזה מקום שהוא נגיע לספורי אגדה — שם הדרך סלולה יותר ולא כל כך מסובבת ומלאה חתחתים.

כל עיר ועיר והאופי שלה... אופי זה טבע את חותמו גם על דריה. קוסוב סגורה היתה מסביב ומנותקת מהעולם הגדול: מסילת ברזל

לא הגיעה לשם; אבטובוסים טרם היו; על רדיו לא חלמו עדיין. חיו להם יהודי קוסוב בבדידותם, בתוך עצמם ותוך התעמקות המחשבה והרגש. היה בזה כמובן הרבה מהקרתנות והפרובינציאליות, שעל כן התפתחו הכרה עצמית מופרזת והתחכמות ולעג לזר ולמה שמחוץ לתחום ראייתך. יחד עם זה התפתח גם התמימות, האמונה החסידית בצדיק, בציונות, בסוציאליזם, „אמונה" באפיקורסות והתמסרות לרעיון לחזון — כל אחד וחזון שלו, לרבות רגשנות יתרה מה שקוראים סנטימנטליות.

העיר היתה סגורה מכל הצדדים, מנותקת מהעולם הגדול וחיה את חייה העצמיים יחד עם הפולנים והאוקראינים והתפרנסו זה מזה. הגוי הביא לשוק את הפרה והעגל, את שק החיטה וכו' ותמורתם קיבל מוצרים: מגל, גרזן, חרמש ודג־מלוח מיובש... עד כמה שאני זוכר אהבו יותר את הגוי האוקראיני הפשוט ופחדו מפני הפולני המשכיל. עם הגוי האוקראיני הכפרי סחרו ולעגו לו — אבל הרגישו את עצמם יותר קרובים אליו, ואילו לפני המשכיל הפולני, כגון ה„אפטיקר" (הרוקח) הגדול והשמן, הורידו את הכובע כאשר פגשוהו ברחוב. גם בפנים ה„אפטיק", אשר ניצב באמצע הרחוב הראשי מול ה„געמיינדע" ובית־הספר, אשר הפיץ ריחות משונים ומגרים — הריחות הללו עצמם עוררו בכל ילד דרך ארץ — לא העז אף אחד לעמוד חבוש כובע. ומה רבו הפחד והדרך ארץ מפני ה„וואַכמייסטער" הגוץ והשמן והרופא הפולני, ה„משוגע" הזה, אשר משך קהל אורחים רב אל עיירתנו והנהיג אורח חיים טבעוני כמעט — הליכה יחף או בסנדלים, אכילה פשוטה, יותר צמחונית וטיולים רבים לסביבה היפה הקרובה. את האינטליגנציה הפולנית הזאת פחדו והתרחקו ממנה. ואילו לגוי האוקראיני לעגו וגם היתה איזו סימפטיה אליו. רבים הם השירים החסידיים שהכילו מלים וגם משפטים שלמים באוקראינית דווקא ולא בפולנית המצוחצחת. ומשקם דור צעיר, מבין האוקראינים, שהתקומם על העריצות הפולנית, איזו חיבה היתה לבחורים שלנו למרצים והנואמים העממיים שלהם ואיזו סימפטיה לתנועת התחיה האוקראינית!

ברחוב היהודי — כרגיל פילוגים ופלגות. כאשר נכנס בשבת בשעת התפילה יהודי מה„קוסובר שיליכען" ואפילו מן ה„ויז'ניצר שיליכען" ל„סומאר־שיליכען" או להיפך, הביטו כולם על הנכנס כעל איש הבא מעולם אחר. וכל אלה יחד ראו משום פחיתות כבוד להיכנס לתפילה בציבור ב„שול הגדול" — כל זה בשבת. בימות החול — שאני. אז יכולת למצוא בבית המדרש ששכן בתוך ה„שול הגדול" יהודים מכל ה„שיליכלעך", מתפללים מתוך חיפזון כדי ללכת לעסק ולחטוף חתיכת פרנסה, אשר כולם היו זקוקים

לה. ומעניין, שדווקא בשבת, עם הרגשת הנשמה היתרה הכללית, עם אותם המאכלים ואותם המנהגים וברובן אותן התפילות — בלטו יותר הפילוגים. נראה הדבר, שביום זה היו יותר פנויים למחלוקת.

היו גם ימים יוצאים מן הכלל. כאשר בא חזן העירה — עלתה גדולתו של ה„שול הגדול" — והיכן אפשר היה לקלוט אוכלוסיה כה רבה! — אז זרמו מכל ה„שיליכלעך" לביה"כ הגדול. מיהרו לגמור את התפילה, כל אחד בביה"כ שלו, כדי לשמוע אל הרינה ואל התפילה של החזן. גם כאשר בא „מגיד" העירה התערבבו האוכלוסין אלה באלה ובאו לשמוע דברי מוסר ודברי תורה מפי המגיד האורח, אף שגם כאן הסתייגה הצמרת החסידית והתורנית, שלא היה זה לכבודם לשמוע „דברי הבל". היתה מעין חלוקה טבעית בין הקהל הרחב, בין אנשי „עין יעקב" מזה ובין אנשי „הזוהר" מזה. אנשי „עין יעקב" ישבו בצניעות ותוך רגש־נחיתות מסויים בבתי המדרש אחה"צ ועיינו בפרשת השבוע או ב„עין יעקב", ביחידות או בצוותא. לא כן אנשי „הזוהר". אלו היוו כעין כת לעצמם. לא התערבו בתוך ההמון, בקהלם אל תחד כבודם. אכן, לא כל אלה שלמדו את „הזוהר" גם הבינו אותו. רבים היו אלה ש„אמרו" זוהר.

בשבת אחה"צ היו מתאספים היהודים הפשוטים, החייטים והסנדלרים, לשמוע פרק מפיו של ר' מנשה פלאך, אשר מכלל יהודי פשוט יצא ולדרגת צדיק טרם הגיע. אמנם רבים מחסידיו תמכו בו, חסידים במרכאות, כי „קוויטלעך" לא הגישו לו וניסים ומופתים לא הראה.

לא רק החזן והמגיד ערבבו קצת את היוצרות, גם פורים ושמחת תורה, אלה שני החגים ההמוניים, עשו לא מעט לגשר במקצת בין הקצוות.

על אף הפילוגים היו לעתים גילויים יפים של סולידריות. בשעת שריפות: כאשר התעוררת באמצע הלילה והחלון מואר מאש אדומה ולהבות מעורבות עם תמרות עשן, יכולת להיות בטוח, שכמעט בכל הבתים מתעוררים וכולם רצים למקום השריפה להציל מה שניתן להציל. זכורני בלילה כזה ראיתי פתאום את אבי באור אחר לגמרי: היה לו מעיל קצר מיוחד לתפקיד זה וגרזן. מצוייד באלה הוא רץ להציל — „ראַטעווען". לא זה היהודי היושב על הרצפה בתשעה באב ובוכה; לא זה איש המתעטף כולו בטליתו ובוכה על עשרת הרוגי מלכות; לא זה היהודי העומד בדחילו ורחימו לפני הרבי מויז'ניץ ונהנה מזיו השכינה — ממש אחד משׁשים מחיי עולם הבא; לא זה היהודי העומד בחנות וכל כולו טרוד לשרת את הקונה, מלא דאגה שלא יתחרט וירצה להכנס לחנותו של המתחרה. לא,

לפניך איש אחר לגמרי, עם ה„פעלציל" הקצר והגרזן ביד — ממש אחד משישים של גוי חוטב עצים. מה חביבה היתה דמות זו!

גם אסונות־טבע אחרים, כגון שטפונות, ובעיקר מחלות ופטירות, הבליטו והגבירו את רגש הסולידריות. זכורים לי הספורים ששמעתי בילדותי על ההתעוררות הרבה כאשר פרצה מגיפת החולירע בעיירה. היתה קיימת אגודה מיוחדת, אשר את שמה שכחתי (ביקור חולים?), לשם עזרה לחולים נצרכים בכלל ובמיוחד בימים בלתי רגילים. בימי החולירע התהלכו האנשים והסתובבו מבית לבית כדי לעודד את החולים וקרוביהם; אלה התהלכו עם כלי־זמר ברחובות ושתו לשכרה תוך אמונה — ויש בזה גרעין אמת — שהרמת מצב הרוח והאלכוהול עוזרים לחולים להתגבר על מחלתם.

היתה זאת גבורה וחירוף נפש להצלת חיי אדם. ובמקרה מוות — עצבות היתה יורדת על העיירה...

היו אלה נקודות־אור בחיים הקודרים והמונוטוניים של העיירה...

ההיגיינה בעיר

האם אפשר בכלל לדבר על היגיינה בקוסוב? השם מי שהוא לב אליה? ההיה דואג לה? בסימטאות הצרות של ה„אונטערנבאַרג" מצד אחד וה„מצריים געסלעך" מן הצד השני של העיר היה המצב ההיגייני ירוד מאד. בתי־הכסאות — בחצרות, בורות השופכין והזבל — גלויים לעין כל ומשמשים מאכל לחזירים, המשתרעים להנאתם בתוך הבוץ והלכלוך יחד עם החזרזירים הקטנים. אין פלא שתיעבנו את הגוי האוכל את החזיר המתועב הזה, את ה„קולבס". תיעבנוהו בשל היותו „מוקצה מחמת מיאוס". במצב היגייני זה פלא שלא מתו כולם. התמותה בין התינוקות היתה גבוהה. אך אלה שנשארו בחיים היו חסונים, אם כי לא חזקים. מיתות פתאומיות בגיל צעיר כמעט ולא היה בקוסוב. עירנו זכתה באופן יחסי במספר לא מבוטל של יהודים באים בשנים, קשישים וזקנים — אולי בזכות ההר ומורדותיו והשדות המוריקים, שהשתרעו מעבר לנהר והיערות העבותים הסמוכים לעיר. אמנם שם שלטו הם, "השקצים", אך האויר הצח והמבריא הגיע גם אלינו. את זאת לא יכלו למנוע מאתנו. מה קינאנו ב„שקצים" הללו על ההר הטוב הזה וצוקי הסלעים והנהר והיערות, שאלהים העניק להם ביד כה רחבה ועל הזעתם ויכלתם לדלג

---

* מכאן ואילך רשימות קצרות של בעל המאמר, שהושלמו ע"י א. צ. שטיין

על ההרים ולקפץ על הגבעות ולטפס על צוקי הסלעים ולשחות בנהר בלי מורא ופחד!

ברם, גם אנחנו הילדים, נהנינו לפעמים במקצת מן הטוב הזה, כשהתחמקנו מן החדר בקיץ, בשעות אחה״צ המאוחרות וחטפנו טבילה בנהר או בשבת — טיול על ההר או מחוץ לעיר או „אויפן נייעם וועג״ ולפעמים גם ליער הגענו. היה זה בבחינת חיסון נגד ההיגיינה הירודה בעיר. על זאת הודינו לרבונא דעלמא כולו.

בתי כנסת

בית הכנסת הגדול, בית המדרש סתם, ללא כל שם לואי, ובית הכנסת של החייטים (דאָס „שניידערישע שילכן״) שכנו בבנין אחד גדול וגבוה מכל הבתים אשר בעיר, כיאה לבית הכנסת הגדול הראשי של העיר.

ארון־הקודש המפואר של בית הכנסת הגדול הפליא כל רואיו בפיתוחי העץ האמנותיים שלו, שתפסו כמחצית רוחב הקיר ולמעלה הגיעו עד התקרה. בכל הסביבה הקרובה והרחוקה לא היה כמוהו להדרת קודש. היה זה „שם דבר״. בראשו — שני כרובים פורשי כנפים מלמעלה ושתי לביאות, נושאות את לוחות הברית עם כתר תורה בכפות ידיהן, באמצע. בקרנות, משני הצדדים מלמעלה, שני עציצי הדס. משני צדי ארון הקודש, מלמעלה למטה, היו סמלי השבטים, ששה מזה וששה מזה ושני עמודים בירכתיים מזה ומזה ומראיהם כעין גלילי ספרי תורה. מדרגה גבוהה, עם מעקות ברזל מסורגות משני צדדיה, הובילה אל ארון הקודש. למדרגה נכנסו דרך שער ברזל עם שתי דלתות מסורגות.

אסיפות עם המוניות היו מקיימים בביה״כ הגדול. הרחבה הגבוהה שלפני דלתות הארון שימשה מקום מצויין לנואמים.

בביה״כ הגדול התפללו כמעט רק בשבתות, במיוחד בימות החורף. פה התפללו פשוטי העם: בעלי העגלה, הקצבים, הסנדלרים, הסבלים וכו׳. את הפרוזדור מילאו המשכילים, אשר היו חייבים לבוא לביה״כ אבל לא התפללו.

ביהמ״ד היה פתוח כל ימות השבוע, שחרית וערבית. בשחרית התפללו כמה מניינים. ביתר בתיה״כ התפלל בכל יום בשחרית רק מניין אחד, עם הנץ החמה, או שלא התפללו בהם כלל בימות החול. ב„שניידערישן שילכן״ התפללו החייטים — כת לעצמם. פה הרביץ תורה ר׳ זיידה הפחח (דער בלעכער), העבדקן בעל הדרת הפנים, בכל שבת ושבת. בביהמ״ד הגידו שיעורים במקרא, משנה וגמרא, בספרי מוסר וחסידות: ר׳ זרח

ארליך, יהודי יקר בעל מזג רך וטוב ובעל זכרון גדול, ר׳ מנשה פלאך, רבם של פשוטי העם ונחותי הדרגה. אמנם „רבי״ במובן המקובל לא היה וקוויטלעך לא לקח. אך היו לו חסידים וחסידות, שהאמינו בו ותמכו בו והיו מתכנסים אליו מדי שבת בשבתו, בסעודה השלישית וביומא דפגרא, לשמוע תורה ודברי מוסר מפיו. אף ר׳ וולף הירש גרינברג, הספקן הקודר „המתנגד״ החריף, המבטל הכל כעפרא דארעא, אך ישר לב ותם דרך, הרביץ שם תורה.

באותו הרחוב בשכנות היו שלושה בתי־כנסת: הקוסובאי של חסידי קוסוב, הויז׳ניצאי, שהיה לו קיר משותף עם הקוסובאי וה„סומאר״. מעניין, שחסידי ויז׳ניץ התרכזו ב„סומאר״ ולא בויז׳ניצאי. בבתי״כ אלו לא רבים היו המניינים בכל יום, אך התפללו בהם שחרית וערבית ובערבים גם נשתהו שם ולמדו בחורים, בייחוד בלילות החורף. בפרוס החנוכה שיחקו גם ב„קוויטלעך״ (קלפים של חנוכה), אך לא בקלפים ממש.

במרחק מה מביה״כ הגדול מעבר לרחוב הראשי עמדו שלושה בתי־כנסת:

א) ה„טאלמיטשער שילכן״ עם הר׳ שמעלקאלי הזקן, הקטן, הכחוש והתשוש, שישב כל ימיו בתפילה ובתענית וחוזר שבע פעמים על כל מלה בתפילתו ומנאן באצבעותיו בצורה משונה כשהן מרטטות על שפתותיו. הילדים נחלקו בדעותיהם: אלה ראו בו אחד מל״ו צדיקים („א למד וואָווניק״) ואלה ראו בו את אליהו הנביא;

ב) „הקולומיאי״, שנתן לנו כמה בחורי חמד: את הירש־פערל־מאנאלי׳ס, בעל התשוקה העזה לדעת, שנדד לכרכים גדולים ונבלע אי שם, זלמנצי קאמיל העמקן והטראגי, אברהמצ׳י קרייזל התם והישר, הידען והבקי, ממש אנציקלופדיה חיה, הירשלי פייאר הירא שמים הגדול, מאיר קרסל ועוד. ברצוני לעמוד פה על אחד מהם הוא זלמנצ׳י קאמיל: יתום מלידה, מאוסף ע״י דודו, חי חיים טראגיים מראשית ימיו, שנגמרו בטרגדיה אישית נועזה. הוא היה ילד מופלא. בעודו בחדר אצל הר׳ יוסל המלמד, היה חוזה בהקיץ. עצבות כיסתה פניו תמיד והיה חוזה חזיונות לילה שהיה מספרם ל„רביצין״, היא שהיתה אהובה מאד עליו ועל כל תלמידים בשל המעשיות שהיתה מספרת להם כשהחליפה את ה„רבי״ בשעת מנחה מעריב והיתה מגינה עליהם מפני הרבי הקפדן. הוא היה רואה את המשיח, את אליהו הנביא, ואפילו את ה„כביכול״ בכבודו ובעצמו... כשגדל, למד בביהמ״ד, רכש לו ידיעות עמוקות בש״ס ופוסקים, בספרות הישנה

והחדשה. היה ציוני מזרחי, עבד בהוראה ובעודו צעיר לימים בס״ה כבן 34, נפל קרבן לגורלו הטראגי.

בשכנות לשני בתי״כ אלו עמד השלישי, ה„שאלאש״, שבניינו לא נסתיים מעולם. היה ללא דלתות וחלונות ואת הפתחים חסמו בלוחות עץ. פה התפללו רק פעם בשנה, בימים נוראים, כשהרבי ר׳ משהלי זצ״ל ירד ממקום מגוריו אשר על ההר, העירה. אז רבו החסידים שבאו מקרוב ומרחוק לרבי לימים נוראים (ביה״כ שבחצר הרבי היה צר מהכיל את כולם). בימים נוראים היה נוהג הרבי ר׳ משהלי זצ״ל לעבור בעצמו לפני התיבה. מחוץ לימים נוראים עמד השאלאש שומם כל השנה ובשעות המאוחרות של הערבים פחדו הילדים לעבור על ידו.

ועדיין לא נסתיימה בכך רשימת בתי הכנסת. היו עוד: ביהמ״ד של ה„רבי״ (דעם רבינס בית המדרש) בחצר הרבי, במונסטיר („מונאסטערסקי שילעכעז״) ובחלק התחתון של העיר („אונטערשטע שילעכעז״) וסתם מניינים. באחרונים הצטיין „המניין המזרחי״ בסדריו המתוקנים, כגון ביטול העדיפות של העליות לתורה „שלישי״ ו„שישי״. העליה לתורה נערכה לפי סדר אלפא בית. אף בוטל ה„מזרח״. כל מקום בביה״כ שווה לחשיבות וכל המתפללים שווים. כולם בני אברהם, יצחק ויעקב. ביטול ה„נדרים״ בשעת העליה לתורה. ההוצאות כוסו על ידי מס חבר ועוד. הרוח החיה במניין של „המזרחי״ היה ר׳ אברהם׳צי קרייזל. עזרו על ידו מאיר קרסל, שלום פליקס, מרדכי היצלר וזוסיה שלוסברג. הם הצטיינו בסגולות אישיות יקרות, היו ציונים נאמנים ומסורים ומוכנים תמיד להיטיב עם הזולת. ולהזכיר צריך את ר׳ יוסיל שמחה הייזלר, ה„משורר״ הקוסובאי, ששימש במניין הזה בתדירות כבעל קריאה.

ברוב בתי הכנסת היו אוצרות ספרים גדולים וספרי תורה עתיקים. הכל נחרב ונמחה בימי השואה ולא נשאר מהם זכר. נורא מכולם היה גורלו של ביה״כ הגדול, שהציתוהו הגויים, שרפוהו והעלו את ספרי התורה באש ויחד עמם את זלמן שמערץ, ברל ארנסט ושני ילדיו ואת גיסו יוסל הזנפרץ. אין איש יודע כיצד נזדמנו לשם. אפשר באו להציל את ספרי התורה העתיקים והמרצחים תפסו אותם והשליכו אותם אל האש הבוערת. ינקום ד׳ דמם!

חסידים וחסידות

החסידים בקוסוב היו בעיקר חסידי קוסוב וחסידי ויז׳ניץ. מעטים היו חסידי אוטיניה ופחות מהם הטשורטקבאים. מעניין שחסידי ויז׳ניץ

התפללו ב„סומאר שילכן" ולא בביה"כ הויז'נצאי. פה, בסומאר התרכזו החיים החסידיים על כל גילוייהם: נוסח התפילה, הניגונים — גינוני חסידות, שבת אחים גם יחד בלילי שבתות וימים טובים ליד כוס משקה — הכל על טהרת ויז'ניץ.

חסידי קוסוב וויז'ניץ צהובים היו זה לזה. הויז'ניצאים היו מתנגדים חריפים ל„צדיק" מקוסוב — כך קראו לרבי מקוסוב: דווקא „צדיק" במרכאות. הגיעו הדברים ביניהם לשנאה גלויה עד לניפוץ שמשות החלונות.

הנסיעות לרבי היו בבחינת אירועים גדולים. את החגים: שבועות, ר"ה והושענה רבה היו מבלים אצל הרבי בויז'ניץ. נסעו בצוותא בעגלות ובדרך שרו מניגוני ויז'ניץ, חזרו על נוסחי תפילות וסיפרו מעשיות מצדיקים, שוחחו והגו ברבי והתמוגגו מאהבה עזה לרבי.

תכלית הנסיעות לרבי היתה לשם לימוד ממידותיו: עבודת הבורא ואהבת ישראל — במיוחד אהבת ישראל, שהיתה על מדרגה גבוהה אצל הרבי ר' ישראל'ק מויז'ניץ זצוק"ל. רבים היו החסידים העניים שקיבלו תמיכה שבועית (וואָכענגעלד) מן הרבי ורבים היו ה„יושבים" בחצרו.

אותנו, הילדים, לקחו הורינו אל הרבי לחנכנו במידת החסידות וכדי שהרבי ישים עיניו עלינו ויברכנו. נחרתו בלבותינו התפלה אצל הרבי, ההתלהבות שהיתה אוחזת בקהל החסידים למראה הנפת יד — יד לבנה וזכה — של הרבי כלפי מעלה בשעת התפילה וכן כל אנחה שנעקרה מלבו, שנענו לה מיד אלפי אנחות, שפרצו מלבות החסידים, השולחן — „דער טיש" — כך קראו לעריכת השולחן אחה"צ בשבתות וימים טובים או בלילות שבת וימים טובים, ואחרון אחרון — הניגונים והתורה שהרבי היה אומר בשעת השולחן, שכולם הקשיבו לה בדחילו ורחימו, אם כי מעטים מאד הבינוה, אך כולם השיגוה אינטואיטיבית. כל זה עשה עלינו רושם בל ימחה. בבואנו ארצה מצאנו אותם הניגונים החסידיים, ההתלהבות והדבקות אצל חלוצינו, חוצבי החצץ ורוקדי ההורות.

לא נצא ידי חובה אם לא נזכיר את שמחת בית השואבה בביה"כ ה„סומר" בחג הסוכות ואת הריקוד במים, שנשפכו על רצפת העץ בליל שביעי של פסח, כדי לקיים „ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים". אין לשער את ההתלהבות שהגיעה לשיאה בשעת אמירת השירה בציבור בלילה — ממש קריעת ים סוף.

מנהג נאה היה אצל הרבי מקוסוב זצוק"ל: במוצאי יום הכפורים היו באים הכלי־זמר לביתו של הרבי, ששכן בטבורה של העיר. הדלתות

והחלונות נפתחו לרווחה וניגנו ורקדו ושרו עד אור הבוקר. בהשכמה עברו החסידים והמרקדים על פני רחובות העיר ולהקת הכלי־זמרים בראשם ושרו ורקדו. השמחה בעיר היתה רבה. היתה איזו הרגשת הקלה לאחר שהתפרקו מהעוונות והחטאים ויצאו מצורפים ומזוקקים לקראת השנה החדשה.

השכלה ומשכילים

הדור שלנו היה כבר דור שלישי להשכלה בעירנו. מן המשכילים הראשונים זכורים לנו: ר׳ זינדל פיבר, מחובבי ציון הראשונים ואחד משני המורים הראשונים בביה״ס העברי „שפה ברורה״ בעירנו, ר׳ משולם קמיל, השני למורים האלה, ר׳ יוסל שמחה היזלר, הפייטן המקומי ואחרון אחרון ר׳ שמואל אברהם הייזלר, מורנו הנערץ ואבי ההשכלה בעירנו.

ידיעותינו הכלליות, בלועזית ובעברית, מר׳ שמואל אברהם באו לנו. אצלו התוודענו לשילר ולגיתה, ליל״ג ולרנ״ק וממנו למדנו ציונות ומסירות בלתי מסוייגת לרעיון התחיה בישראל. הוא עורר בנו השתאות ויראת כבוד כמורה ומחנך, כציוני ומתמיד, שלא איבד אף רגע קט לריק והיה בולע ספרים וקורא את ה„נייע פרייע פרעסע״ וה„צייט״, המשופעים בכמות, מא׳ ועד ת׳.

משכילים במובן של אפיקורסים להכעיס לא היו בינינו. אמנם נופצו אלילים ישנים, אך לא נשאר חלל ריק. אידיאלים חדשים ורעיונות מודרניים תפסו את מקומם. הציונות והסוציאליזם נתנו מקום להתגדר בם. הדור שלנו היה דור דעה במובן השאיפה לדעת, להשכלת אמת. אכן, ספריות עשירות וספרים רבים לא עמדו לרשותנו וספר או עתון כשבא לידינו היה עובר מיד ליד ובלענום כבכורה בטרם קיץ. „הצפירה״ ו„השילוח״ הגיעו אלינו בטפסים בודדים ונמסרו לקריאה מחבר לחבר. היה מעשה ומוכר ספרים בא העירה ובין ה„מעשה ביכלעך״ מצאנו שפינוזה ואוריאל ד׳אקוסטה, אוצר בלום, שכל הון לא ישווה לו. ומשחזר חייט מאמריקה ואתו המון ברושורות ביידיש ראינו בפעם הראשונה את ה„קאַפּיטאַל״ לקרל מרכס. כה פשוטה נראתה לנו אז הדרך להגשמת הסוציאליזם. בתמימותנו ביטאנו זאת בצורה פשטנות מעין זו: מכל הפרולטרים יהיה פרולטרי אחד ומכל הבורגנים בורגני אחד ואז יקום הפרולטרי הנועז על הבורגני הרכרוכי, יקח את רכושו ויחלק אותו שווה בשווה בין כולם — וככה יתגשם הסוציאליזם.

תורה זו, אך בשינוי מה וביתר הגינות, הטיף בעירנו ר׳ בערצי

הזקן. הוא היה אומר: לשם מה עניים ועשירים, מיקח וממכר, גמילות חסדים ונדבות? יאספו את כל הכסף מכולם וישימוהו בבור אחד בשוק וכל הנזקק יבוא ויקח די צורכו ושלום על ישראל...

רבים מבני הנוער הלומד מה„חדר" ומ„ביהמ"ד" לא מצאו סיפוק ותכלית במכורתם, עזבוה ונדדו למרחקים. על דעת הוריהם ושלא על דעתם „ברחו": בן ציון פסלר (זיידלי), יוסף מאיר (יוסקי) ואהרן ריגלר. אלה היו הראשונים ל„בריחה" בבחינת פורצי דרך. היה זה תור הזהב בחיינו, שעל כן ביטאו בכך תשוקתם העזה ללמוד ולדעת, להבין ולהשכיל ולבוא עד חקר דבר...

שבת וחג

באה שבת, באה גאולה לעולם.

יהודי קוסוב, שכל השבוע היו דחופים וסחופים, עמוסי דאגות פרנסה, נתערטלו בשבת מדאגותיהם היום יומיות ושכחו הכל. אין צורך לפרוע חובות ואפילו גמילות חסד אין צורך להחזיר.

בשבת לא היה רעב בקוסוב, כי בקוסוב דאגו לנצרך. אמנם לא היו כאן מוסדות סוציאליים מפותחים. אך היו עושים ומעשים, שלא עשו מלאכתם רמיה. אלה ידעו את גודל המצוה של מתן בסתר ודאגו להכניס לכל בית השרוי במחסור קצת נח"ת (נר, חלה, תבשיל) בשבת.

ברם, משהגיעו שעות אחה"צ בשבת, כשהאריכו הצללים, פגה אט אט שמחת השבת מן הבית ומן הלב ותוגה תפסה את מקומה. בביה"כ כבר התפללו מנחה, יושבים לשלוש סעודות, זו הסעודה שיוצאים בה בכזית חלה וזנב דג מלוח, שרים „דרור יקרא" ומנגינה עגומה מלאת כיסופים מתמזגת עם החשכה. שוב ירדו לעולם חרדה ופחד לקראת ימות החול העכורים, הממשמשים ובאים. שוב תתחיל הרדיפה אחר הפרנסה העלובה, חיפוש אחר גמילות־חסד וציפיה לקונה, יהודי או גוי שיכנס לחנות, או לאיזו „מציאה כשרה" שתזדמן.

עברה השבת והבדילו. אך גם בלי „הבדלה" הרגישו בהבדל בין קודש לחול. התחילו למנות את הימים, ימות החול, יום ראשון, יום שני, יום שלישי — רק לעבור איכשהוא ימות חול אלה על מנת להגיע ליום רביעי — ב"ה מחר יום חמישי, ערב שבת — עוד מעט שבת... באה שבת באה גאולה לעולם.

חגים

מכל החגים היה זה חג הפסח, שרישומו היה ניכר ביותר בקוסוב. כבר הרבה לפני החג רבתה התכונה לקראת החג. רק עבר חג הפורים, זה החג של משלוח מנות איש לרעהו, שמצווה להתבשם בו עד דלא ידע להבדיל בין ארור המן וברוך מרדכי, התחילו ההכנות לחג. אסרו מלחמה על החמץ. ויחד עמו על הלכלוך והזוהמה. אכן היתה זו הפעולה ההיגיינית הגדולה והחשובה ביותר בבית. כמובן שאין זה אלא דבר צדדי קטן ערך לעיקר — הכשרות. הרי איסור חמץ הוא בכל שהוא ועוברים עליו לא רק בבל יראה כי אם גם בבל ימצא. על כן צריך הכל להיות נקי, ממורק, ממורט ומצוחצח בתכלית.

בהתקרב החג היפה הזה, עם הפשרת השלגים אחר החורף הקשה שבאזורנו, היה מפשיר קצת גם הקרח שבלב. החלונות נפתחו לרווחה, רוח אביב עם ריח מצות טריות מילאו את האויר ותקוה בלב ותפלה לפסח כשר ושמח ולקיץ בריא.

אנחנו הילדים הפסקנו זה כבר ללמוד בערבים. ב„חדר" הוקל עול הלימודים. הלימוד הרציני בגמרא פנה מקומו לרוח הקלילה של שיר השירים וממש בחוש שמענו את קול התור הנשמע בארצנו.

מוסיקה בקוסוב

אל תצחקו, רבותי, קוסוב העניה והדלה, שמקורות פרנסתה לא היו מרובים ביותר, היתה עיירה מוסיקלית ביותר. היא ידעה גם לשמוח ולשיר למרות הכל. אמנם אופירה ותזמורת פילהרמונית לא היו בקוסוב בזמן ההוא, לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, וקונצרטים אף הם לא נתקיימו בה ואף לא היה אולם קונצרטים. ברם, מוסיקה היתה בקוסוב ולשמוח ידעה. היתה חתונה בעיר, מי לא ישמח כשפלוני, בין עשיר הוא או דל, משיא בתו. מי לא יקח חבל בשמחתו. היה משתה־עניים (אַן אָרעמע סעודה) בחתונת עשירים. באה בת עני בברית הנשואין, הרי זו שמחת מצוה! כל אחד רצה לפאר אותם („באַשענקען") ולשמחם. אדרבא, תהיה נא השמחה, פעם בחיים, גם במעונם. והרקדנים — ראובילי אטיס וחבורתו — הגיעו, בין אם הוזמנו בין אם לא הוזמנו ורקדו עד אור הבוקר והשמחה היתה רבה.

בקוסוב היתה להקת מנגנים (כלי זמר) מפוארת, שיצאו לה מוניטין בכל הסביבה. ואפילו לקולומיה, העיר הגדולה והרחוקה, היו מזמינים

אותה ולא רק יהודים, אלא גם פולנים ולא רק לחתונות, אלא גם למסיבות מפוארות ולקונצרטים. מי לא שמע על יעקילי וויטשער או יעקל חיים נחמנ׳ס. היה זה כשרון מוסיקלי אמיתי וחבל שהתנוון בקוסוב.

ללהקה זו היתה השפעה מבורכת בעיר. רבים היו בני הנוער שלמדו לנגן על כינור. אפילו חיימ׳ל, בנו יחידו של הרבי מקוסוב, למד אצל ר׳ חיים נחמן, ראש הלהקה, לנגן על כינור. וכשהגיעו ימי החנוכה וציוני קוסוב חגגו את חג המכבים (מאקאַבייער פייער) ברוב פאר או כשערכו מסיבת גן, את ה„גאַרטענפעסט" המסורתי, הגיעה שעתם של אייזיק שנעבערג ומשה שויבער וחנה׳לע בתו, הזמרים המקומיים, שהפליאו בשירתם והרנינו את לבות הנוכחים. מה גדולה היתה השמחה! המנגנים ניגנו והרקדנים רקדו והשמחה היתה במעוננו.

וכשחזן בא העירה או בעל־תפילה טוב, היה זה מאורע חשוב. החזן עבר לפני התיבה כרגיל בביה״כ הגדול וכולם באו לשמוע את החזן. אפילו החסידים בקלויזן שלהם מחלו על כבודם, נחפזו לגמור את התפילה ובאו לשמוע את החזן. וכשבא הבעל תפילה המהולל, הסוכן לביטוח חיים, ר׳ ישראל פליקס ושותפו, יהודים בשטריימלעך וז׳יפיצים, היתה התעוררות גדולה בעיר. שרו מתפילותיו ושיריו כמו „אלוקינו ואלוקי אבותינו רצה נא במנוחתנו" מתפילת שבת — „דרכך אלוקינו... ולמענך עשה..." מפיוטי יום הכפורים, או „בני אל תלך בדרך אתם" ממשלי ועוד. גם שכרו היה בצידו, כי למחרת באו אצלו רבים לבטח עצמם בביטוח חיים...

ברחוב היהודי הרבו לשיר שירים עממיים ביידיש. „אַ בריוואלע דער מאַמען", „פרייטיק אויף דער נאַכט", „די טרויקע" ועוד וכן שירים ציוניים ביידיש ובעברית, ואפילו על — גנבים שרו בקוסוב. בשכבות העממיות שרו גם שירים אוקראיניים. יש לציין שהשירה האוקראינית חדרה גם למנגינות החסידיות. כדאי להזכיר גם את השירים העממיים שרווחו בתקופת דרייפוס והושרו בכל סימטה ורחוב.

עיר מוסיקלית היתה קוסוב. יהודיה היו רגישים מאד לשירה ולזמרה וידעה היא לשיר ולשמוח למרות הכל ואף הכל.

טיפוסים מבית אבא

ה ע נ י ה מ ל כ ה. צנומה, נמוכת קומה, שקטה בלי דרישות, בלי פרטנזיות. בעלה הקפדן נותן את הטון וזה טבעי. גם לא יכול להיות, גם לא צריך להיות אחרת. אשת חיל המחלקת את העבודה בין הבית ובין החנות. — מי אחר יחליף את בעלה בחנות, אם „הוא" הולך לבית

הכנסת להתפלל או ללמוד גמרא? הופעה מעניינת, על אף היות האשה יושבת בית, היתה מעורבת בדאגת פרנסה ובכלכלת הבית והיא כאילו כל הפרנסה על שכמה. ובכ"ז נושאת בעול באורך רוח ובסבלנות.

משולם וועלוויל וסבתא זיסל. הוא לה „הערסט" והיא לו „זאָג נור" בלי שמות. יהודי ככל היהודים. קרא פרק משניות ופרק בעין יעקב, אבל לא הרחיק יותר מדי בש"ס ופוסקים ובמדרשים. פרנסתו על חנות צבעים. — איזה מין פרנסה לא יהודית. איך בא אליה? לא מובן.

היא בעלת קומה, בעלת עמדה, קובעת את הטון בבית. ביתה פתוח לכל אורח ולכל ארחי פרחי וגם לכל הרביים והצדיקים. כל צדיק שבא העירה מויז'ניץ, מאוטיניא, מבויאן, מהורודנקא ועוד התאכסנו אצלה.

פרנסתם על חנות צבעים. אמנם היו כבר משרתים בחנות ומשרתות בבית אך גם היא בעצמה השתתפה בחנות. היא חלקה את זמנה בין הבית, החנות והרחוב. רחוב פירוש להסתובב בין העניים ולהביא תבשיל מאחורי הסינר, לקבץ על הכנסת כלה ובמקצת גם להשגיח על הבית. (ראה את השיר של שמשון מלצר „השביס של סבתא זיסל", „ספר השירות והבלדות" עמ. 101).

אני אביא פה רק קטע:

סבתא זיסל היה לה דרוש סך הגון להכנסת כלה
נערה יתומה להשיא. והיא באה אל בית העבוט.
והביאה לשם השביס וקבלה במלווה כך וכך
ונתנה נדוניה, מלבושים, והכניסה כלה לחפה...

יחיאל. גבה. ממשפחה כפרית, גברית עם זקנים ופיאות ארוכים ישרים בלי כל סלסולים וגם האפי ישר, חזק בלי סלסולים. קפדן, מוהל, המוהל בעיר. הביא לבריתו של א"א ע"ה את כל אנשי העיר. פרנסתו — על חנות ברזל. אפי ברזל, קפדן ומחמיר.

ממקורביו של ר' חיים קוסובר זצ"ל ואחרי מותו לא נצטרף לשום כת חסידית. — לא לקוסובאית ולא לו'יזניצאית ובודאי לא לאוטיניאית. מי שראה אותו — את ר' חיים'ל — בגדולתו, יכול אולי לכבד את הבנים והנכדים, אבל אינו יכול להעריצם הערצה חסידית. נראה שיחסו לר' חיים'ל זצ"ל היה יותר של מקורב, בן בית, יועץ מאשר חסיד. אופיו אינו חסידי. לא השמחה במעונו ולא הגעגועים לנסתר. לא ריקוד יתר על המידה ולא סנטימנטליות. העיקר — אַ בלאַט גמרא. — אפילו לא אַ בלעטיל.

מכאן שב„בלעטיל" יש משום רכות. — והאיש אינו רך. כאשר אנו הנכדים ראינו אותו מחייך, היה עלינו כאילו קרה דבר מה מיוחד והעולם כולו התרכך.

הליכה לביהמ"ד בלילות חורף בחושך בשעה 4—5 בבוקר בבוץ וברפש ובשלג ובסערה והתנור, תנור הברזל שם, טרם הספיק להתחמם ולהתלהב וישר למסכת נזיקין, בבא קמא או בבא מציעא. אפיזודה: בבית רמזים על רצון לנסוע לא"י — הסוואה כלפי ההכנות לברוח לווינה לשם לימוד — נכנס הזקן במוצש"ק אחרי הבדלה ומתישב ואומר: שמעון (אביו של ד"ר מאיר, כותב הטורים), אתה יודע שזה הוא המיסיון, אחרת מה פירוש לנסוע לא"י? — אבא סתר את דבריו — אמנם ציונות, אפיקורסות — אבל לא מיסיון.

הרב משה חיים אפרים בלוך

קוסוב ואדמו״ריה

אני כונן את קסתי ברטט של קדושה לכתוב את גדולת קוסוב, שאליה נהרו המוני חסידים מגליציה, מהונגריה ומבוקובינה במשך ק״נ שנה.

תחילתה של קהילה זו לא נודעה, אך סופה!... אוי לנו הקשורים לעיירה זו באלפי נימים! נחרבה גם קוסוב והיתה למעי מפלה. לבי נמוג מצער, ובכתבי אני בוכה מר. קוסוב נשארה חיה רק בזכרונם של אלה שנדדו משם ושל אלה המעטים, מעטים מאד, שניצלו מהתופת.

קוסוב מרוקמה ומשולבה בחיי מיסדה של התנועה החסידית ר׳ ישראל בעש״ט. בין קוסוב לקיטב הרתה וגם ילדה נשמת האדם הנפלא הזה את הרעיון החסידי שכבש חלק גדול של עמנו. במבוא לספרי „עולם החסידים״ כתבתי ארוכות על שתי עיירות אלה.

מחברו של הספר „קהל חסידים״ רושם:

נודע הוא, שהבעש״ט טרם התגלותו וטרם יסע להשתקע במיז׳יבוז׳ התחבא ביערות ובמערות כדי שתהיה לו התבודדות בינו ובין השם ב״ה... ולרוב היה מחבואו בין עיר קוסוב ובין קיטב. יש מערה גדולה אשר התחבא שם, גם מקוה מים לטבול והיא עודנה שם עד היום הזה וכו׳.

נמצא אצלי מכתב מהסופר הפולני סטניסלב ווינצנץ, שחקר על אודות חייו של הבעש״ט בסביבות קוסוב וקיטב. עלה הרים וגבעות ונדד ביערות ומצא איכרים גוצרים זקנים בני מאה שנים ויותר שסיפרו לו על הבעש״ט, מה שקיבלו מאבותיהם והראו לו דרכים ועקבות שהיה מתהלך שם, בריכות ומעיינות מים שיש להם קשר עם שמו של הבעש״ט.

ווינצנץ פירסם ספר על פרי מחקרו בשם „ערצעהלונגען אונד זאגען אויס דען הוצולישען העהלען״. הוא כותב לי שמצא את המעיין ביער יסינובה וקבלה אצל ההוצולים שהבש״ט טבל בו והתבודד ביער זה ופעם בשעת יובש, היכה צור ויזובו מים.

אם כי עיקר תפקידי לכתוב על השושלת לבית קוסוב, חמשה דורות, בכל זאת מוצא אני לנכון לספר על רבנים, שהיו לפני הופעתו של בעל „אהבת שלום״ מיסד הדינסטיה, ולמגינת לבי גם על רב רע

מעללים, שהקדיח תבשילו ונתחבר לכת השבתאים. הוא כנראה היה רבה הראשון של קהילת קוסוב.

סיפר לי זקן מופלג בשם ר' זכריה שמרלר מדילאטין, שאבי־זקנו הכיר אותו רב בקוסוב. הוא בא לשם מארץ נכריה והיה תלמיד חכם ודרשן מצויין ובעל תואר וקומה להפליא, אך נתפס לשבתי צבי וכאשר יצא פעם אחת בשבת־תשובה בגלוי והודיע ששבתי צבי הוא משיח, קמה בקוסוב מריבה גדולה, כי היו אנשים מדלת העם שנהו אחרי הרב הזה. לבסוף גרשוהו בחרפה ונשתקע בעדת פרנק ונשתמד. שמו היה ירחמיאל.

אחריו חיו ופעלו בקוסוב שני אישים כבירים וקדושים, ר' נחמן מקוסוב ור' ברוך מקוסוב.

בכתבים של זקני ר' משה חיים אפרים בעל „דגל מחנה אפרים" מסופר, שאבי אמו הבעש"ט היה אומר שע"י רוח הזנונים שעברה על אנשי קוסוב ונתנו את לבם לש"צ ואח"כ ליעקב פראנק, נהפכה קוסוב לכוזב וע"י ר' נחמן נטהרה הקהילה מהקליפות וראויה להקרא כוסף, היינו שהקב"ה כוסף לקהילה קדושה זו.

ר' נחמן מקוסוב

ר' נחמן היה יליד קוסוב. אביו היה סוחר בשדות ויערות ור' נחמן היה בן יחיד לו. אמרו עליו שבנעוריו נתפס לשבתאות וקיים יחסים עם יעקב פראנק. ר' יעקב אמדין מזכירו בספרו התאבקות וזה לשונו: „נחמן קאסאב, מין ובור ריק ושלחו אותו לאפטא לטמא שם קהילה קדושה, וכשהרגישו בו הכשרים פרסמוהו לאיש זר ובער ועל זה התרגשו הקורחים בעלי כת שצ" שם ברעש גדול ובעבורו הציתו אש המריבה".

ר' נחמן היה חוכר שדות וסוחר תבואות ובהמות ורגיל היה לנסוע לרגל מסחרו בערי גליציה ופודוליה. שמו מוזכר כמה פעמים בספר „תולדות יעקב ויוסף". בעל „שבחי הבעש"ט" מספר שר' נחמן היה מתנגד להבעש"ט. אח"כ השלימו ביניהם והיה לחסיד גדול של שיטת הבעש"ט ובמסעותיו לרגל מסחרו עשה נפשות לשיטת הבעש"ט והפיץ תורתו. בספרי „עולם החסידים" הארכתי על ר' נחמן והבאתי כמה פתגמים ממנו, והרי אחד מהם: על הפסוק „שויתי ה' לנגדי תמיד" אמר: „אם האדם משווה את מדותיו עם רצונו של השי"ת הרי טוב, אם לאו ה' לנגדו תמיד".

מקום מנוחתו לא נודע. ספר לא נשאר ממנו.

ר׳ ברוך ב״ר אברהם מקוסוב

בעל הספר „יסוד האמונה ועמוד העבודה״. נפטר בקוסוב ביום י״ג חשון תקמ״ב. מספרו הנ״ל יש לראות, שהכיר את הבעש״ט מהימים שהתגורר בסביבת קוסוב, קיטב וקולומיה. לר׳ ברוך היה פה מפיק מרגליות ונחשב לדרשן חסידי נעים.

ידיד נעורי, הרב ההיסטוריון־הרבני ר׳ יקותיאל יהודה גרינוואלד מוסר בספרו „מצבת קודש מפלך מרמרוש״ עמ׳ 12, כי ר׳ ברוך השתדל הרבה להציל הנשארים מהדעות הרעות והעקלקלות של הכת יעקב פראנק ושביקר בערים וכפרים בסביבת מרמרוש וידבר על לבם להשיב לב בנים על אבות. גרינוואלד מביא ציון מ„השלוח״ כרך ל״ג עמ׳ 331 על פעולתו של ר׳ ברוך נגד הפרנקיסטים. ר׳ ברוך היה כעוף נודד בכפרים נידחים והדריך את אחינו בדרך האמונה. וכפי שמזכיר גרינוואַלד היה ר׳ ברוך ש״ץ בימים נוראים במרמרוש. מקום מושבו היה קוסוב. ספרו הנ״ל הוא מרגלית בספרות החסידית. הוא מזכיר בספרו זה את הבעש״ט, את המגיד ממעזריטש, את ר׳ מנחם מענדל מפרעמישלאן, את ר׳ נחמן מקוסוב ועוד איזה גדולי דורו.

מספרים שר׳ ברוך נכנס פעם לבית המדרש בקולומיה וראה אברכים מתנגחים זה בזה בסוגיות התלמוד ונושא כליו ואחד מקנטר את חברו. התבונן בהם ר׳ ברוך שעה קלה וקרא: „בית המדרש מלא תורה״ והוסיף: מעשה בהבעש״ט שבא לביהמ״ד בברודי וראה אברכים כמוכם לומדים וכל אחד מתאמץ להראות עוצם כוחו בפלפולים וקרא „ביהמ״ד מלא תורה״. הם נתמלאו גאוה. אז אמר להם הבעש״ט: הלומד תורה לשמה תורתו עולה לשמים וביהמ״ד נשאר ריק, אבל הלומד תורה שלא לשמה, רק להתרברב ולהתגנדר, התורה אינה עולה למעלה, ולכן בית המדרש מלא תורה״.

פתגמים מר׳ ברוך מקוסוב

„השמחה שבה עושה אדם את המצוה יותר חשובה לפני הקב״ה מעשיית המצוה עצמה.״

„אין לאדם כוח להודות להש״י כראוי על הטובות שעשה לו, כי אינו משיג כראוי גודל הטובה והחסד.״

„אדם שמודה להש״י אַך אינו מצטער על מיעוט ההודייה אין לו אהבת השם שלמה.״

אעיר שאין בין ר׳ ברוך ו„הדינסטיה״ מקוסוב שום יחס וקירבת משפחה. מקום מנוחתו בקוסוב.

*

ועתה בעמדי על המצפה לכתוב על ה„דינסטיה״ הקוסובאית, מוצא אני לנכון להקדים:

אם אני מתאזר עוז לכתוב על האדמו״רים מבית קוסוב אני עושה זאת הודות לעובדא שעשרות בשנים עסקתי בחקירת החסידות ונתתי את לבי ביחוד לקוסוב, כי אבותי משני הצדדים, חמשה דורות, היו חסידי קוסוב. ברם, גדר גדרתי לעצמי, שלא להביא מופתים רק אם מצאתי בהם רעיון מוסרי, שהוא העיקר והמופת הוא הטפל. תהלה לאל יצאו ממני שלושה ספרים במקצוע החסידות. שנים בגרמנית: „די געמיינדע דער חסידים״ שני חלקים ו„פריעסטער דער ליעבע״ ואחד בעברית: „עולם החסידים״ 4 חלקים.

הדור הראשון

ר׳ מנחם מנדל בעל „אהבת שלום״ על התורה. הוא נולד בשנת תקכ״ט בקולומיה לאביו ר׳ יעקב קאָפיל המכונה „חסיד״. ר׳ יעקב קאָפיל הכיר את הבעש״ט מימי מגוריו בקולומיה ונחשב בין תלמידיו. היתה לו חנות קטנה והיה נוסע לימי השוק בהסביבה עם סחורתו. עם הארץ אהבו לקנות אצלו וקראו לו „ספראַוויעדליווי״ (הישר) — על שום ישרותו במסחר. גם כינוהו „שיוויתניק״ על פי הפסוק „שויתי ד׳״ וכו׳ שלא פסק מפיו.

עם ר׳ מנדלי מתחילה הדינסטיה „האגר״. מהו מקור השם הזה? מסופר, שכאשר יצא החוק שכל איש צריך לקבל שם אשכנזי נוסף על שמו הפרטי, בא הפקיד לבית ר׳ קאָפיל ושאלו באיזה שם הוא בוחר. ר׳ יעקב קאָפיל היה שקוע במחשבות וחזר על הפסוק: „גר אנכי בארץ...״ והפקיד הבין ורשם „האגער״. ויש אומרים שר׳ יעקב קאָפיל היה צנום והפקיד כשראהו הדביק לו את השם „האגער״ (צנום).

ר׳ מנדלי עובר לגור בקוסוב

בהיותו צעיר לימים, כבן שבע, מתה עליו אמו. אביו השכול השקיע עתה כל מעיניו בבנו מנחם מנדל הצעיר, שגדל והתעלה מיום ליום.

בהגיעו לפרקו, נשא את שיינה רחל בת דודו ר׳ שמואל שמחה זימל מקוסוב, אחיו של הצדיק הנודע בשעתו, ר׳ יהושע מקוסוב. מסורת משפחתית מספרת, כי בראותו רבי זימל את כשרונותיו של הילד מנדלי התאווה להתדבק בו בקשרי שידוכין ושידך לו את בתו בעודה קטנה. אחר נשואיו, עבר רבי מנדלי לבית חותנו שהבטיחו „מזונות" לכל ימי חייו.

הקדשתו ל„רבי"

היה זה אחר פטירת המגיד מנאדבורנה ר׳ צבי הירש בעל „צמח ה׳ לצבי". חסידיו נשארו כצאן בלי רועה. זקני ר׳ בנימין אביש, שהיה עתיר נכסים ואחד מאנשי שלומיו של המגיד והכיר את ר׳ מנדלי, מתלמידיו של המגיד ומהבחירים שבהם, נתן עיניו בר׳ מנדלי. וכאשר הושיט לו הפתקא אמר ר׳ מנדלי: „אין מסרבין לגדול ואם ישיש ת״ח ובר אבהן כר׳ בנימין גמר אומר שאהיה „רבי" אין מסרבין." גם שאר החסידים והתלמידים של המגיד מצאוהו ראוי לשמש בכסא הרבנות אחר המגיד והיו לחסידיו של ר׳ מנדלי.

מעט מעשיות מר׳ מנדלי

לבו של ר׳ מנדלי היה בוער באהבת ישראל. מדה זו היתה אח״כ לנחלת בית האַגר על כל שלוחיותיו והקו המנחה בכל מעשיהם.

בהיותו עוד צעיר לימים כיתת ר׳ מנדלי את רגליו לר׳ משולם פייביש הלוי הלר בעל „דרך אמת" בעיר זברוז׳ ליד סקאלא, ע״י נחל זברוז׳. בדרך בא לאכסניא ונשאר ללון. בלילה שמע את בעל האכסניא מתאנח ושאלו לסיבת אנחותיו. הלה סיפר לו שירד מנכסיו וחייב ל„פריץ" מאה רובל ואין לו במה לפרוע והוא צפוי להיזרק החוצה עם משפחתו גם יחד. ר׳ מנדלי שאל אותו לשמו והוא אמר „ברוך". קרא ר׳ מנדלי: „ברוך הגבר אשר יבטח בה׳". בבוקר המשיך בדרכו לר׳ פייביש והנה עברה מרכבה כבודה ובה איש יהודי עשיר. העגלה נעצרה והיהודי שאל את ר׳ מנדלי שהלך ברגל, באין לו כסף להוצאות, לאן הוא הולך? — לסקאלא, לר׳ פייביש׳ל. גם אני נוסע לשם. אמר לו ר׳ מנדל: „שמע נא, יהודי חסיד אתה ועשיר, תוכל לקנות לך עולם הבא בנקל". וסיפר לו את העניין של בעל האכסניא. „שמע בעצתי ונחזור שנינו לאכסניא ותראה ותשמע באזניך את גודל מצוקתו — מצוה הבאה לידך אל תחמיצנה" — וכיוצא בדברים אלה, הנכנסים ללב יהודי. לבסוף נעתר העשיר לעזור לבעל האכסניא ואמר לר׳ מנדלי „אשריך שהבאת אותי לקיום מצוות והחזקת בו".

ועוד מעשה בחסיד אחד של הר׳ מנדלי — ר׳ פרויקי שמו מיאגולניצה. היה תלמיד חכם מופלג בתורה ובעל מדרגה ומידות רמות, סוחר עשיר שביתו פתוח לרווחה לעניי עמך ומתאווה כל ימיו לפטור את כל העולם מן הדין ולגילוי אליהו. ידע, שהא בהא תליא. עוסק היה בסיגופים ותיקונים ובתפילות ואילו כיסופיו אינם מתמלאים. לבסוף חלה מחלה אנושה. כששמע ר׳ מנדלי קם והלך ליאגולניצה לקיים מצוות ביקור חולים. ר׳ אפרים קיבל אותו בהכנעה רבה בדחילו ורחימו. שאלהו הרבי: „ר׳ אפרים, אפשר נתגלה לך אליהו ומרוב הפחד מפניו חלית?״ „לא, ולא״, השיב ר׳ אפרים ושפך לפני הרבי את צערו הטמון בלבו על שעדיין לא זכה. ענהו ר׳ מנדלי: „אמנם סיגפת את גופך והתפללת, אך זה לצורך עצמך. השכחת את דברי הזהר הקדוש „דרמי איניש לצלותא לברא, מדלא מכווין בלבא לרעותא״. קבל עליך שלא תסתגף ותבריא בגופך ותתפלל רק לשם שמים ותוכל לזכות להשיג גם רוח הקדש ואז יבוא הכל.״

ושוב מעשה ביהודי אחד שהיה ביום השוק בקוסוב ואבד לו כספו שרצה לקנות בו פרה. ראהו חסיד אחד בוכה מר. על שאלתו סיפר לו שאבד לו כך וכך כסף, שהיה צרור במטפחת. שאל אותו לאכסנייתו והבטיח לו לחקור ולדרוש. אחרי כמה שעות הוא בא עם חסיד שני ובידם המעות. בעל האבדה אמר: „אמנם הכסף שלי אך לא המטפחת, כי שלי היתה ישנה וזו חדשה״. אך הם באחת: „את זאת מצאנו״. כשבאו אל הרבי ר׳ מנדלי, ספרו לו שהש״י זיכה אותם במצוה גדולה. ר׳ מנדלי אמר „רמאים, במטותא מכם: שתפו אותי ברמאות זו, למען יהיה לי חלק במצווה״.

מסופר ב„יהודי החצר״ של הפריץ מנדבורנה, שנתן לו הפריץ הרבה מעות ללכת לז׳אביה לקנות עבורו שוורים. היה זה לפני ראש השנה. נמלך היהודי בדעתו ונשאר לר״ה אצל הרבי ר׳ מנדלי. את המעות הטמין בין חפציו באכסניה. בצום גדליהו בבוקר ביקש לקחת את הכסף ולא מצא — והיה זה סכום גדול ביותר. היהודי בא להרבי וסיפר לו את מצוקת לבו: כיצד יבוא הביתה לפני הפריץ בלי הכסף והוא יחשוד בו שגנב את הכסף ועל כן צפוי למלקות ולמאסר עולם. ר׳ מנדלי שלח למשכן את „השביסים״ (השטערנטיכלעך) של הרבנית וכלתו, השיג את הכסף ונתן לחסיד באמרו: „אני גרמתי לך ההפסד ועלי מוטל לשלם לך״.

מעשה בדודי זקני ר׳ משה אברהם אביש מנדבורנה שהיה תלמיד חכם ועשיר גדול ונדבן. היה לו „נאמן״ במסחרו. שניהם מחסידי קוסוב היו. לה„נאמן״ היתה בת ועשה שידוך והבטיח נדוניה 300 רייניש. כשדודי שמע על זאת התגנב חשד בלבו, שמא יגנוב מרכושו ודחף אותו

ממשמרתו. החסיד העני בא בקובלנה לפני רבי מנדלי והרבי הזמין את דודי זה. כשבא, שאל אותו הרבי מדוע התנהג באכזריות נגד אחיו והוסיף: בפרשת העקידה מצוייה תורה שלמה איך יתנהג האדם באדם: השם יתברך ציווה לאברהם אבינו „קח נא את בנך... והעלהו שם לעולה". אברהם עשה את כל ההכנות „ויעקד את יצחק בנו... ויקח את המאכלת לשחוט את בנו. ויקרא אליו מלאך... ויאמר אברהם אברהם אל תשלח ידך"... ואברהם שמע בקול המלאך. וקשה: הצווי לשחוט שמע אברהם מפי השי"ת בעצמו ואיך שמע להמלאך שלא ישחוט? מכאן שאפילו הקב"ה בעצמו אומר לשחוט יהודי ובא מלאך ואומר לא לשחוט, שומעים בקול המלאך... ועתה אני מצווה לך: אל תשלח ידך! ועניין הנדוניה — תן אתה חצי והמחותן, שהוא מאנשי שלומי יוותר על החצי והכל יבוא על מקומו בשלום. וכך הווה...

את המעשה הזה שמעתי מפי בנו של אברהם אביש בנעורי והיא נדפסה בהרבה מקומות.

פתגמים מר' מנדלי

„בקבלת התורה אמר הקב"ה למשה רבנו ע"ה: כה תאמר לבית יעקב וכו'. אלה הדברים אשר תדבר אל ב"י, פירש רש"י: אלה הדברים לא פחות ולא יותר. רש"י רמז בזה, האיש אשר ה' דובר בו באמת, הוא מלא יראת ה' והוא מדבר לא פחות ולא יותר (רק מה שכתוב בתורה), היינו אינו מדבר „תורה" (משלו). (שמעתי מהאדמו"ר ר' משה"ל זצ"ל בשם זקנו ר' מנדלי זצ"ל).

„אנחנו שותים „לחיים". כי „לחיים" בגימט' „מנהג" ומנהג מבטל דין (גזר דין).

ושוב שמעתי מפי ר' משה'לי זצ"ל בשם זקנו ר' מנדלי זצ"ל:

„אין אדם בעולם שיש לו מידת אמת בשלימות רק אחד יותר רחוק מהשקר ואחד יותר ויותר".

„אם נותן אדם נדבה לעני והוא מחזירה ומבקש יותר והוא נותן לו בסבר פנים יפות, אדם זה במדרגה גבוהה מאד".

כתוב: "כי עוני אגיד אדאג מחטאתי" — עונותינו הרבים שאנחנו רק מגידים „אדאג מחטאתי".

ושוב שמעתי מפי האדמו"ר ר' משה'לי בשם זקנו ר' מנדלי: תורתנו ציוותה לנו: „ואהבת לרעך כמוך" ורמזה בזה, שבאותה השלימות

והתמסרות הנפש שקראו אבותינו על הים „מי כמוך באלים ה׳״ וכו׳ באותה השלימות והתמסרות הנפש מחוייב כל איש לאהוב את רעהו.

רבותיו של ר׳ מנדלי היו: ר׳ זאב וואלף מטשורנא־אוסטרא, ר׳ צבי המגיד מנדבורנה בעל „צמח ד׳ לצבי״ ור׳ משולם פייביש הלוי העללער מזברוז׳. ר׳ מנדלי נפטר י״ז חשון תקפ״ו ומנוחתו בקוסוב. על קברו הוקם אהל.

וזהו נוסח המצבה:

בטוב בחשון בשנת „מנוחת חסיד׳ „גדול בישראל״ לפ״ק רבו בכיות נבונים וחסידים, מרה נפש חסידים ומגידים, מאור עינינו, נזר דורנו, ידיד לבנו בעונינו, נאסף רוחו בעדן יקר יוסיף עמוד אש קדש. בהקיץ קבורתנו, אדוננו פאר ישע לעמו הרב הצדיק החסיד ועניו א״א קדוש מחזיק ידי יושבי ארצנו. הנ׳ מו״ה מנחם מענדיל בן החסיד מוה״ר יעקב קאפיל צרורה נשמתו וזכרון צדקתו במקום החיים כימי שמים.

הדור השני

ר׳ חיים, בעל „תורת חיים״ על התורה.

נולד בקוסוב סביב שנת תקנ״ה. סיפרו, שר׳ מנדלי שיבח אותו בהיותו עוד ילד, שהוא יודע משמעות המלות „הודו לה׳ קראו בשמו...״ אשתו של ר׳ חיים׳ל, צפורה, היתה נכדתו של פנחס מקוריץ מצד אביה ונכדת ר׳ יעקב שמשון משפיטובקה מצד אמה.

היה לי דוד ר׳ חיים יונה בלוך, שנתייתם מאביו הרב ר׳ אבהם בלוך בהיותו בן שבע שנים. ר׳ חיים׳ל לקחהו לביתו ואצלו נתגדל ונתחנך והוא סיפר לי בין השאר: שהיה ישן בחדר סמוך לחדרו של ר׳ חיים׳ל. בכל לילה קם לתיקון חצות בבכיות לחשיות. אחר שעשה „עבודתו״ בא לחדרי. לפעמים נפלה השמיכה מן המיטה, הרימה וכיסה אותי היטב שלא יהיה לי קר. אם נפלה היארלמקי מעל ראשי, נתנה שוב על ראשי, אח״כ חזר לחדרו ואמר תהלים בחשאי שלא יעיר את בני הבית. דודי אמר לפני את ה„נשמת״ של ר׳ חיים׳ל. כשהגיע ר׳ חיים׳ל ל„וכל הלבבות ייראום״ אמר באידית: „און איך חיים בן שיינה רחל פאַרכט מיך אויך פאַר דיר״. ה„נשמת״ הזה נחרת עָמוק בלבי ובמוחי וכשהייתי במעצר הנאצים, אמרתיו כמה פעמים ביום והיה נוחם לנפשי.

בהרפת של ר׳ חיים׳ל היו פרה ושני סוסים. בכל יום לפני התפילה

הלך באדרת קצרה (שפענצער) לפני הרפת ושאל את המשרת אם נתנו לשתות ולאכול להפרה ולהסוסים. דודי זה ר׳ חיים יונה היה אומר בכל פעם: „דער רבי ר׳ חיים׳ל האָט זיך געפירט ווי אַ פּראָסטער בעל הבית״. (הרבי התנהג כבעל הבית פשוט). ר׳ חיים׳ל היה גדול בתורה וחכמה ופעם ביקר אצלו ר׳ ישראל מריז׳ין. מסופרים עליו הרבה מעשיות ומופתים, מקובצים המה כולם בספר „אבן שתיה״ מהרב ברגר מסיגט. ר׳ חיים נפטר כ״ה אייר, מ׳ בספירה, תרי״ד.

השאיר אחריו שלושה בנים ושלוש בנות. א) הבכור ר׳ יעקב שמשון, שנחל את כסאו. ב) ר׳ יוסף אלטיר מראדוביץ ואח״כ בצפת ונפטר בטבריה. ג) ר׳ מנחם מנדל מוויז׳ניץ. ואני על משמרתי אעמודה לכתוב רק על „קוסוב״.

מעט מתורותיו

„כל זמן שאדם יהודי עובד הש״י במוחו ובהתלהבות, עשו אינו יכול לעשות לו שום דבר רע״.

„הצדיקים האמיתיים תמיד הם דבקים בהש״י, רק מחמת שישראל צריכים להם לעניני גשמיות צריך להפריד עצמו מן הדבקות״.

„האדם השלם צריך להיות „מוצב ארצה״, היינו בשפלות וישמור עצמו משמץ גאווה ואז ו„ראשו מגיע השמימה״ יזכה לכל המעלות הטובות״.

„וירד משה מן ההר אל העם״ קשה כפל הלשון: מן ההר — אל העם. אמר על כך ר׳ חיים׳ל: תורתנו הקדושה רמזה בזה, שהמנהיג, אם הוא עולה למדרגה גבוהה, „מן גבוה״, עליו לירד אל העם.

ר׳ ישראל מריז׳ין שאל פעם את ר׳ חיים׳ל למה הוא מתפלל בתוך העם באותו החדר; אנחנו מתפללים בחדר בפני עצמנו. ר׳ חיים׳ל ענה כנ״ל והוסיף: אם המנהיג אינו יורד כלל מן ההר, אינו יכול להתערב עם העם.

בשנת 1921, הבאתי את „תורה״ זו ב„נייער וויענער זשורנאַל״. נתגלגל הדבר ואותו המאמר בא לעיני הכומר הגדול סייפל, מי שהיה שנים אחדות ראש הממשלה באוסטריה. הוא התלהב ממש מן הדבר, הזמין אותי ורצה לדעת מי הוא ר׳ חיים׳ל מקוסוב. מאז היו ביני ובינו יחסי ידידות ופעלתי על ידו הרבה טובות בעד יחידים.

הדור השלישי

ר׳ יעקב שמשון

נולד בקוסוב קרוב לשנת תקע״ה. שתי נשים היו לו ולא ילדו לו ונשא אשה שלישית מרת חוה, נכדת ר׳ יעקב יוסף מ״מ מאוסטרהא בעל הספר „רב ייבי״ ואחרי שנים ילדה לו את משה׳לי.

בשנת תרי״ד, עם פטירת אביו הצדיק נתעטר ר׳ יעקב שמשון בכס אדמו״ריותה של קוסוב. גדולי הדור דיברו בשבחו של ר׳ יעקב שמשון. הגאון בעל „דברי חיים״ מצאנז כיבד מאד את ר׳ יעקב שמשון. בד״ח חב׳ אה״ע סי׳ ל׳ נמצאת תשובה להרב ר׳ שמעון צבי אייגר אבד״ק קריפטש וזה לשונו: „מכתבו היגיעני והנה לולא שכתב לי שהוא מאנשי בית הרב הקדוש מקאסוב וכו׳. הסתופף בבית הצדיק וכו׳, לא השבתי לו כי תש כוחי וכו׳״.

מסופר שהיה בקוסוב ממונה על ה„סאלינה״ — מכרה מלח — אוהב יהודים, שעשה הרבה טובות ליהודים. פעם אחת היה לאחד מאנשי קוסוב ענין גדול בבית המשפט המחוזי בקולומיא והיה צפוי לעונש מאסר של כמה שנים. הקטיגור בבית המשפט היה גיסו של הממונה הזה בקוסוב. היהודי הזה בא לרבי ר׳ יעקב שמשון וסיפר לו את הדבר. ר׳ יעקב שמשון נסע להממונה, הסביר לו שהיהודי נקי, שזאת עלילת שוא וביקש ממנו להשתדל עבורו. הוא קיבל את הרבי בכבוד גדול, הראה לו פנים מסבירות והבטיח לו להשתדל אצל גיסו. רק ביקש שיתרץ לו קושיא: למה אברהם שיקר לנערים? במחשבתו היה לשחוט את בנו והוא אמר „שבו לכם פה עם החמור ואני והנער נלכה עד כה ונשתחוה ונשובה אליכם. ענהו ר׳ יעקב שמשון. מה חידוש? הוא רימה גם את המלאכים שבאו בצל קורתו. הוא אמר להם „יקח נא מעט מים וכו׳... ואקחה פת לחם וכו׳...״, ולבסוף הביא עוגות ובן בקר רך וטוב אשר עשה וחמאה וחלב ויתן לפניהם. אלא מאי? כן הוא דרך הישרים והצדיקים שהם אומרים מעט ועושים הרבה. זה מצא מאד חן בעיניו והבטיח לעשות הכל לטובת היהודי.

לאותו הממונה היה נכד ושמו סטודינסקי ואף הוא היה פקיד בתעשית המלך ב„סאלינה״ בדיליאטין. פעם כשהרבי ר׳ משה׳לי בא לשבת לדיליאטין, בא אצל הרבי והראה לו רשימה של זקנו בקוסוב, שבה היתה רשומה השיחה עם הרבי ר׳ יעקב שמשון. עוד היה רשום שם, שבבית המשפט בקולומיא נתברר, שהיהודי הזה ששמו היה ערנסט, היה נקי מכל אשמה ויצא לחפשי.

זכורני שהרב ר׳ משה׳לי אמר בחיוך: זהו המופת הגדול ביותר מאבי ז״ל. ר׳ יעקב שמשון נפטר י״ט אדר תר״מ ונטמן בסמוך לקברו של אביו הצדיק.

שמעתי מפי הרב ר׳ ישראל ברגר בעל „עשר צחצחות״, עשר מונוגרפיות על צדיקים, שהוא ביקש את ר׳ משה׳לי זצ״ל שימסור לו את הכתבים שמסתמא נשארו מהרבי ר׳ יעקב שמשון, על מנת לסדרם ולפרסמם, והוא אמר: אבי לא צוה עלי לפרסמם ואין אני רשאי ליתנם לפרסמם.

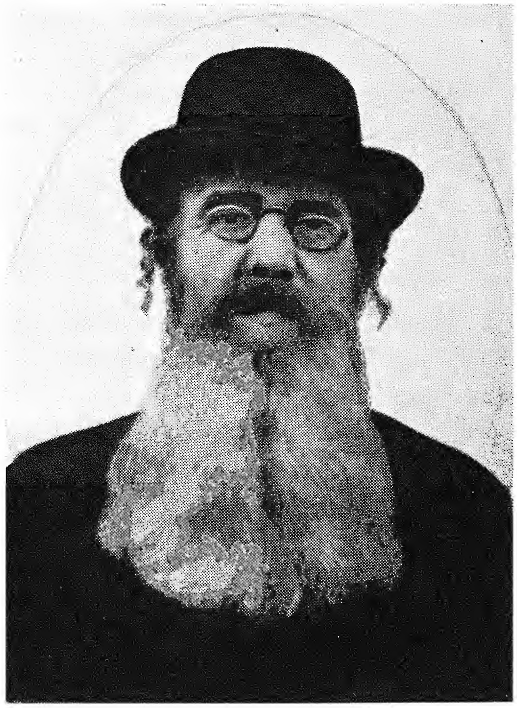
הדור הרביעי

ר׳ משה בעל „לקט עני״, „אזור האמונה״ ו„ספר הצוואה״ נולד בקוסוב בשנת תרי״ט.

בנעורי שמעתי מפי איש אמונים, ר׳ מנשה דומ״צ דק״ק נדבורנה, שבהיותו פעם בקוסוב אצל ר׳ יעקב שמשון, ור׳ משה׳לי היה אז לאחר בר־מצוה וכבר היה משכמו ולמעלה, אמר חסיד אחד: „משה׳לי איז קיין עין הרע אַ מאַשין!״ (בחור חזק). הרבי ר׳ יעקב שמשון שהיה משוקע בשיחה עם ר׳ מנשה הנ״ל שמע והחזיר פניו לאותו חסיד ואמר: „כן, כן. הוא יהיה מושיען של ישראל!״

ר׳ משה׳לי נסמך להיות רבי

אחרי פטירתו של אביו ר׳ יעקב שמשון והוא אז כבן כ״א, לא ידע ר׳ משה׳לי עצות בנפשו. אחד מחסידי וויז׳ניץ בא אליו בהצעה לעסוק במסחר ולהסתלק מהרבנות. אמו התנגדה וגם כמה מהחסידים הזקנים בקוסוב דיברו על לבו שישמור על כסא אביו. ר׳ משה החליט לנסוע לר׳ אברהם יעקב מסדיגורה להתיעץ עמו והוא כתב לו על זאת. ר׳ אברהם יעקב שלח לקראתו לגבול העיר שלושה ממקורביו לקבלו וכשבא לפניו קיבל אותו בחיבה ואמר: „ברוך הבא קאָסעווער רבי!״ והוסיף „זעצט אייך קאָסעווער רבי״. ר׳ משה׳לי הוציא פתקה עם פדיון ריינש אחד והניח לפני ר׳ אברהם יעקב והתחיל לדבר. ר׳ אברהם יעקב אמר שיצאו כל האנשים. ברם ר׳ משה׳לי אמר: „אין לי סודות כלל ומצידי יוכלו האנשים המקורבים להיות בהחדר״. ר׳ אברהם יעקב אמר בחיוך על שפתיו: „אם לכם ניחא יישארו בחדר״. אז אמר ר׳ משה׳לי: „בשארתי יתום, אמי

האדמו״ר ר׳ משה מקוסוב

ואיזה מהחסידים של אבי רוצים דוקא שאהיה רבי. אינני יודע אם ראוי והגון אני לזה״. ר׳ אברהם יעקב אמר: „הצדק עם אמכם והחסידים, אביכם היה פועל ישועות״. בין כך הביאו כיבוד. שתו לחיים ור׳ אברהם יעקב אמר לו: „תזכו להשפיע ישועות״.

פעם בא ר׳ משה׳לע לשבת פ׳ משפטים לדיליאטין (אם זכרוני לא מטעני היה זה בשנת תרע״א). היה אז אצלו השו״ב ר׳ דן שכטר מסניאטין. אשתו היתה חולה והרופאים אמרו, נואש לחייה. כאשר נתן הפתקה ור׳ משה קרא בה, התחיל ר׳ דן לבכות בדמעות שליש: „רבי, משופע אני בילדים קטנים, מה יהיה עלי אם אשאר ח״ו לבדי?״. אני הייתי באותו מעמד ונרגש הייתי מאד כמו כל האנשים שהיו בחדר. הכירו בפני ר׳ משה שהשתתף בצערו של ר׳ דן. פתאום עמד ר׳ משה מהספסל וקרא: אמרו חז״ל בפרק „אל תהי דן יחידי״, וכך היא גם ההלכה. בטח בשה״י שישלח רפואה שלימה לאשתך ולא יהי דן יחידי. מצבה של החולנית הוטב

מיום ליום והאריכה ימים עד שבא עליה הכורת, היטלר ימ״ש. בנה הוא ר׳ ישעי׳ שכטר, המוהל המפורסם בתל־אביב.

ר׳ משה׳לי נשא בחיי אביו נכדת ר׳ יצחק מאיר מזינקוב בן ר׳ אברהם יהושע העשל בעל „אוהב ישראל״ מאפטא וילדה לו בת רחל ונתגרשה ממנו ונשא שנית בת ר׳ אברהם מנדלי שטיינברג, רב בסניאטין ובברודי בעל שו״ת „מחזה אברהם״ והוליד ממנה בן, הוא ר׳ חיים שישב אח״כ על כסא אבותיו.

הרב ר׳ גרשון האגר, שהיה אב״ד בטלוסטה ונפטר בניו־יורק כרבם של אנשי זבלוטוב, מסר לי את התורות ששמע באזניו מפי ר׳ משה. ואלו הן: מצינו בפרקי אבות פ׳ א׳ — שמעון הצדיק היה אומר: על שלושה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים. באותו פרק: ר׳ שמעון בן גמליאל אומר: על שלושה דברים העולם קיים. על האמת ועל הדין ועל השלום. ועניוות דעתי אין פלוגתה ביניהם, זה משלים את זה: מתי „התורה״ היא עמוד העולם כשלומדים אותה דרך „האמת״ ולא מסלפים אותה. מתי „העבודה״ היא עמוד העולם כשהיא נעשית ע״פ „דין״ ואין עוברים את הדין, מתי גמילות חסדים הן עמוד העולם כשהן משמשות את „השלום״. הנותן גמילות חסד לחברו ויודע שחברו ישתמש בו כדי להרע למי שהוא, או ישחק בקוביה, חלילה לעשות גמילות חסד, שעל ידי זה יחדל השלום. אם אדירי הכסף נותנים הלוואות למדינות על יצירת כלי משחית ולעשות מלחמות, על גמילות חסד כזה אין העולם עומד כי זה לא למען השלום.

חסיד אחד הפציר בר׳ משה׳לי שיתחיל לעבור לפני התבה כמנהג כל הרביים. וזה ירבו לו חסידים. ע״ז השיב ר׳ משה׳לי: „בתורה כתוב אשר נשיא כי יחטא ויעשה אחת מכל המצוות האלה אשר לא תעשינה — רמז לנשיאים ורועי ישראל שלא יעשו מה שנראה למצווה, ובאמת יש בכך משום חטא וגאוה, כי במה יוכל הנשיא, רבם של חסידים לחטוא? אם יעשה עבירה ממש, יחדלו החסידים מבוא אליו ויאבד את פרנסתו! אלא מה? אם יעשה אחת מן המצוות אשר לא תעשינה. למשל לעבור לפני התיבה, לכאורה זו מצווה אך יש בזה משום גאוה ויהירות. על הנשיא רבם של ישראל לשמור את עצמו ממצוות כאלה.

בחורף תרפ״ד בדרכו ממיראן לביתו התמהמה בוינה כעשרה ימים. בזכרוני נחרת מה שאמר „העולם הוא בית אסורים ובו אנשים שעונשם קל וכאלה שעונשם כבד מנשוא — מדרגה ומדרגה״.

בקיץ תרפ״ה נסע לנויהיים בגרמניה. בדרכו משם היה בברלין

אצל אחד מחסידיו ובביתו אחזהו השבץ. מצאו בכיסו הצוואה שהוא מבקש למצוא מנוחתו בקברות אבותיו בקוסוב. וכך היה. ארונו הובא לקוסוב.

אחרי פטירתו פירסם בנו ר׳ חיים׳ל ספרו „אזור האמונה״ וגם הצוואה שלו.

בספרו „אזור האמונה״ נתפרסם השיר הזה מר׳ משה׳לי זצ״ל.

מה לך כי תשחית מדותיך,
בקנאה ושנאה ותאוה שמת מעיניך,
ותכעס עם כל, כי ישפילו גאונך,
דמית אל כל כקוף, ברום לבבך,
ועל כולם תטה אוזן לקול ממונך ?

שמע נא לקול הוריך, כי עוד מעט ואינך
שמה ינוחו יגיעי רוגז, קטן וגדול, אצל משכבך
ולא יפחדו עוד משאון קולך
גם שנאותיך וגם קנאותיך כבר אבדו בקברך
רק רמה ותולעה תצענה תחתיך.

הידעת לפני מי אתה עתיד לעמוד בדינך
הוא יאזין קולך ויראה מעשיך וידע מחשבותיך
ואף גם קריצת עיניך
ולא תוכל להשיג אותו באחד מחושיך
והוא לא יקבל שוחד עבורך.

על כן תיטיב נא את דרכיך כדי שתבוא למחוז חפצך
ושמח בטוב לבבך לאכול ולשתות עם אבותיך
בתענוגי עולם הבא מאת מלכך ואלק־ך.

אופייני הוא שידיד נעורי ר׳ ישעי׳ הלוי איש הורוויץ, ז״ל, בנו של הרב הגאון ר׳ יוסף אבד״ק אוסציא, בנו הצעיר של הגאון ר׳ משולם יששכר אבד״ק סטאניסלוב, שבשום אופן אין להחזיקו לבעל הזיה, הודיע לי במכתבו מיום ד׳ פקודי, כ״ט אדר תש״ח, גם הוא חלום מעניין ואני מוסר ענין מכתבו בזה:

„וענין החלום שלך עם ר׳ שעפטיל זצ״ל הוא פלאי כשלעצמו ואע״פ שלגביך שכבר נפגשת בחלום גם עם הרמב״ם אין בזה משום חידוש כל כך. אבל אספר לך גם אני חלום מהזמן האחרון. בליל ד׳ ט״ו אדר בחלומי: ואני

ביקרתי אצל הרבי הצדיק ר׳ משה זצ״ל מקוסוב. שוחחנו, אח״כ פניתי ללכת ואמרתי לו שלום. כשהייתי כבר קרוב לדלת והוא מצד השני של החדר נענע לי בראשו וענה לי והוסיף בסוף דבר (סליחה, נזכרתי שהיה זה כאילו במוצש״ק ואני אמרתי: „גוטע וואָך״ והוא ענה) ולבסוף הוסיף: „איר זאָלט אויפגערעכט ווערן״ ואני אמרתי אמן. „ובזה יצאתי מאתו לא בלי קצת הרהורים (מתנגדיים) על המשמעות של הברכה הנוספת למה היא באה. בכל אופן נגיד שחלמא טבא חזינא״.

ואופיני הוא החלום ביחוד כי ר׳ ישעי׳ זה, הן בן מתנגד ובן בנו של מתנגד הוא, כנודע, והוא נתגלגל ע״י זיווגו לעיר החסידים קוסוב.

הדור החמישי

ר׳ חיים

האדמו״ר האחרון לבית קוסוב, נפל חלל בימי ההריגה הנוראה. אודותיו אין לי לספר הרבה. עובדה אחת נודעה לי. ר׳ פייביל וויליג הי״ד, האב״ד בבודפשט, בשנים שהיה בבית ר׳ משה׳לי למד עם ר׳ חיים ובשנת תר״פ סמך ר׳ פייבילי עליו את ידיו להוראה. בשנה זו שלחו ר׳ משה׳לי לקיטוב ושם עמד על הבחינה לפני ר׳ יעקב שור ז״ל, האב״ד בקיטוב, סמך גם הוא ידו עליו. ר׳ יעקב כתב לי אז: ״שלשם עמד על הבחינה לפני בן הרבי ר׳ משה׳לי, ר׳ חיים ומה אגיד לך: ממש לא האמנתי שבן יחיד יהיה מלא וגדוש בתורה״. אחר שהיו ביד ר׳ חיים שתי הוראות נסמך גם מאבי אמו ר׳ אברהם מענדל שטיינברג בעל שו״ת „מחזה אברהם״ אבד״ק ברודי.

נשארה בידי קרטה (גלויה) אחת מר׳ חיים׳ל משנת תרפ״ד, בה הוא כותב: אם ירצה להדפיס איזה ספר מחדש, אוכל לשלוח לו מאה ספורים ודברי תורה וגם הנהגות טובות, מה ששמעתי מכ״ק אאמו״ר שליט״א אשר סיפר דברים העומדים ברומו של עולם״.

אביו היה אז בנויהיים. ע״פ בקשתי שלח לי מחברת מלאה פנינים מבלי לשאול את פי אביו. כשחזר ר׳ משה׳לי פקד על ר׳ חיים׳ל שידרש

האדמו״ר ר׳ חיים מקוסוב

ממני את המחברת חזרה והודיע לי כי הוא כתב לבנו כל אלה הדברים כדי להדריכו ובשום אופן אינו רוצה לפרסם הדברים.

ר׳ חיים׳ל למד לנגן על כינור אצל ר׳ חיים נחמן, ראש הכלי־זמרים בקוסוב והיה בא לשיעור במרכבה רתומה לשני סוסים. המרכבה היתה של הר׳ משה׳לי ז״ל.

יצחק טננבוים

קוסוב הציונית

בראשית שנת 1909 התקיימה בלבוב ועידה ציונית, שבה השתתפתי. אז ניגש אלי חברי הרא"מ ליפשיץ ז"ל והציע לפני לנסוע לקוסוב ולקבל עלי את ניהול בית הספר העברי. בתחילה היססתי אם לקבל עלי את המשרה הזאת וטעמי ונימוקי אתי: קוסוב, העיר, אשר הרב המקומי הוא אדמו"ר, ודאי אצטרך להלחם בה באנשי העיר, המושפעים ללא כל ספק מהרב המתנגד לתנועה הציונית. הפגישני איפוא חברי הנ"ל עם מר שמואל אברהם היזלר ז"ל, ששימש אז בתור ציר לועידה, שהרגיעני, באמרו, שאין כל מקום לחשש הזה, שכן רוב אנשי העיר הם ציונים. הסכמתי ונסעתי שמה.

בבואי שמה נתודעתי לרוב אנשי העיר ומצאתי כי רובם ככולם הם ציונים טובים והריני להזכיר אחדים מהם: 1) המנוח מר דוד אלטיס, היה אז זקן מופלג, בנקאי עשיר, ציר אחד הקונגרסים הציונים וקשור בלב ונפש לארץ ישראל. 2) ר' שמואל אברהם היזלר, שנפטר כאן בארץ, נואם בחסד ומופיע באסיפות ציוניות. 3) מר ישעיהו הורביץ ז"ל, מגזע רבנים מפורסמים, מסור בלב ונפש לרעיון הציוני, שנפטר כאן בארץ ברמת־יוחנן.

ובפעילים הציונים היו גם מר ברל גולדשטין, ברל ריגלר ומר פישל שמחה — כולם אנשים אינטליגנטים, דתיים, ציונים מסורים ואחרון אחרון חביב, מר יהושע גרטנר, הנמצא עכשיו בארץ, שהיה אז מן הצעירים ועסק באיסוף כספים בשביל הקק"ל.

ויתרם — סוחרים וגם „עמך", רובם ככולם מאוהדי הציונות. עד מהרה התקשרתי אל העיר ואל אנשיה ונשארתי שמה כחמש שנים. ביה"ס התפתח ופרח והיה למופת לכל הסביבה. בזכרי היום את העיר ואנשיה, הרי הם עומדים חיים לפני.

יהא זכרם ברוך!

פנינה שטין

בית־הספר וגן־הילדים העבריים בעירנו

מאז היווסדם ועד עלייתי לארץ אבות (1925)

קוסוב עיירה קטנה היא במזרחה של גליציה, שעה נסיעה בעגלה מהגבול הרומני. היא מצטיינת ביופיה הטבעי: הרים ויערות עתיקי יומין מזה ושדות מוריקים מזה, לארכה עובר נחל שופע מים רבים כל השנה ופלג הרים חוצה אותה לרחבה. הסביבה היפה הזו, הייתי אומר הרומנטית, היא שטבעה ללא כל ספק את חתמה על התפתחות האופי של תושביה. זוכרת אני עדיין היטב את כל המקומות היפים — על ההר, ב„דרך החדשה", בהורוד ועוד, מקומות שאני וחברותי היינו מבלות ומשחקות בימי ילדותנו או היינו מטיילות עם הורינו בשבתות ובימים טובים. מקומות אלה אינם מוסחים מלבי, למרות שמאז עזבתי את עירנו עברו קרוב לארבעים שנה.

אך קוסוב הצטיינה לא רק ביפיה החיצוני, כי אם גם ביפיה הפנימי והרוחני, ברוח היהדות והלאומיות שפיעמה את תושביה היהודיים, ביחסיה החברתיים וכו'. אני, בתור מחנכת, שעבדתי כגננת וכמורה בעירנו לפני המלחמה העולמית הראשונה, בשעת המלחמה ואחריה, אתן פה סקירה תמציתית, עד כמה שאפשר, על החינוך בקוסוב בימים ההם.

בימים ההם, לפני מלחמת העולם הראשונה היה ה„חדר" מקום החינוך הראשון של ילדי היהודים. היו מלמדי דרדקי, שאחדים מהם אני זוכרת היטב: את „ברל'י המלמד", את „מיכל המלמד" ואת ירחמיאל. בהגיע הילד או הילדה לגיל שלוש שנים הכניסו אותם ההורים למלמד דרדקי, שם למדו את ראשית הקריאה ובגיל מאוחר יותר גם מעט חומש. בגיל שש, עברו הילדים ללמוד אצל מלמדים בדרגה גבוהה יותר, שם למדו חומש עם רש"י וגמרא. הילדות, ברובן, סיימו בכך את לימודיהן העבריים, עזבו את ה„חדר" ועברו לבתיה"ס הכלליים. בבתים האמידים המשיכו הבנות ללמוד בבית אצל מלמדים, שהיו באים הביתה לתת שיעורים. מלמד כזה היה בימים ההם הר' מנדל מאולר ע"ה, המכונה „מנדל דער פוקיקר" (היה גר ליד פלג מים).

בקוסוב היו שני בתי"ס כלליים: לבנות לחוד ולבנים לחוד. בביה"ס לבנות היה מספר התלמידות היהודיות גדול מהנוצריות ואילו בביה"ס

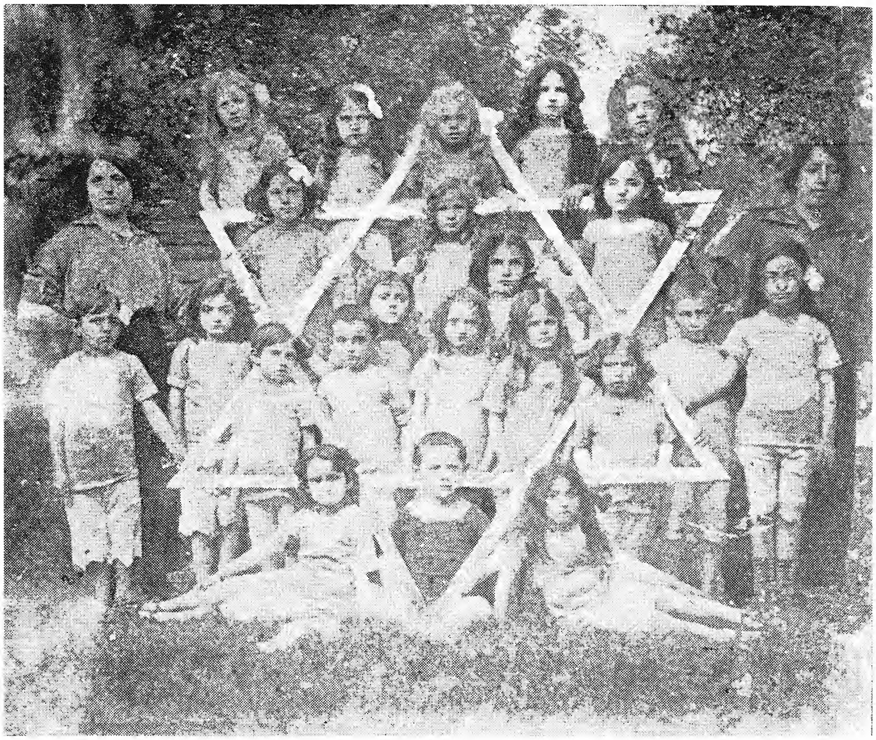
לבנים היו התלמידים היהודים מעטים. יהודי קוסוב נמנעו מלשלוח את בניהם ללימוד בביה״ס הכללי יחד עם ה„שקצים״ (ילדי הנוצרים), ובמקום שבו התנוסס הצלוב על הקיר ואמרו יום יום התפילה הנוצרית והוכרחו לשבת בגילוי ראש. ההורים חששו פן יבולע ליהדות בניהם („ער וועט ווערן אַ גוי״). רק לאחר שנוסד ביה״ס מטעם הברון הירש, שמוריו ותלמידיו היו כולם יהודים, הסכימו, ואף זה מתוך היסוס, לשלוח את בניהם לביה״ס.

שפת הלימוד בביה״ס הזה היתה פולנית. תכנית הלימודים היתה זו של ביה״ס הממשלתי. רבים מן הילדים שגמרו את ביה״ס הלכו ללמוד מלאכה. רובם למדו את מלאכת האריגה, שהיתה נפוצה מאד בעירנו ומיעוטם למד מלאכות והתעסקויות אחרות, כגון נגרות, סנדלרות, חייטות, אומנות השעונים והשירות בחנויות. היו שלא עשו בשום מלאכה או עיסוק, ביחוד בני האמידים. בעלי היכולת מסרו את ילדיהם למורים פרטיים לשם המשך הלימודים ורכישת השכלה כללית. גם הילדים שלא ביקרו בבתי״ס כלליים למדו אצל מורים פרטיים. מן המורים הפרטיים כדאי להזכיר את יוסיל שמחה היזלר, אליהו פינסטר ושמשון דרזנר. המורה בה׳ הידיעה היה אבי, שמואל אברהם היזלר ע״ה — בעל השכלה יסודית, אחד המשכילים הראשונים ואבי ההשכלה בעירנו. כל הנוער המשכיל בעירנו היה מתלמידיו. היה ראשון לציונים — כמובן הרצלייני, בלב ובנפש ולוחם נלהב לשפה העברית.

המצב ההיגייני ב„חדרים״ היה ירוד מאד. אם ה„רביצין״ (אשת המלמד) היתה אשת חיל, היה סדר ונקיון ב„חדר״ ואם לאו — טבעו הילדים ביוון של בוץ ולכלוך.

כ„חדר״ שימש כרגיל חדר המגורים היחיד של המלמד, בו התגורר וחי עם משפחתו, בו אכלו, ישנו ולפרקים היו גם כמה עופות יוצאים ונכנסים ומלקטים תחת שולחנם של התלמידים. שום צעצוע או משחק לא היה בחדר. הילדים היו מביאים לפעמים מן הבית כפתורים אחדים, מסמרים, סליל חוטים, בורג שבור והיו להם דברים אלה למשחק.

גם אנחנו, אני ואחותי חיה זלטה הי״ד, עברנו, כשאר בנות קוסוב היהודיות, את השלבים הראשונים של החינוך היהודי, החל בלימוד הדרדקי וכלה בחומש ורש״י ואפילו קצת גמרא. אך אבינו היקר ע״ה לא הסתפק בזה והתחיל לדאוג לבי״ס עברי. ביזמתו נוסד בשנת 1909 בקוסוב ביה״ס הראשון „שפה ברורה״. מייסדי ביה״ס היו, אנשי הועד של האגודה הציונית בקוסוב, ובראשם אבי ע״ה. חברי הועד היו כמדומני, ברל ריגלר,

גן־ילדים הראשון של פנינה שטיין.
דער ערשטער קינדער־גאָרטן פון פנינה שטיין.

זינדל פיבר, מאיר ריגלר ויוסיל שמחה היזלר. המורים הראשונים היו משולם קמיל וזינדל פיבר ע״ה. האחרון היה ידען גדול אך הראשון הצליח יותר בהוראה, ומשום כך היה הוא המורה העיקרי בביה״ס. שניהם לא היו מורים מקצועיים. אלה היו שני משכילים מן הדור הישן שליד עסוקיהם האחרים עסקו גם בהוראה.

מתחילה היינו רק 15 תלמיד ותלמידה מגיל 11 ומעלה, הרוב בנים והמיעוט בנות. ילדים בגיל רך לא היו כלל בביה״ס. השפעת בית הספר היתה ניכרת בעיר. המלה העברית נשמעה ברחוב היהודי — דיבור עברי ושירים עבריים — ומספר התלמידים הלך וגדל. מורגש היה הצורך במורה בר־הכי, שיעבוד לפי שיטה מסויימת. לא עברו שנים מרובות והזמינו מורה מלבוב, את מר יצחק טננבאום, הנמצא כעת בארץ. עם בואו של המורה החדש יצא ביה״ס למרחב. הצלחתו של המורה היתה מרובה, שכן

מלבד בקיאותו בהוראה, עשה רושם טוב בחיצוניותו המסודרת ובהליכותיו הנאות עם הבריות. ביה״ס התפתח במהירות רבה ונתווספו ילדים מגיל צעיר. הדוחק היה גדול, במידה שביה״ס לא יכול היה להכיל את כל אלה שבאו להירשם, והרבה ילדים נשארו מחוץ לכתלי ביה״ס. לשנת הלימודים שלאחר מכן הזמינו מורה נוסף מקוטי, את המורה פרידה שטיין, הי״ד.

בימים ההם נבחר ועד חדש לביה״ס ובראשו עמד ר׳ ישעיהו הורוויץ ז״ל. הוא הקדיש הרבה זמן ומרץ לביה״ס. לאחר שתי שנות עבודה פוריה עזבה המורה פ. שטיין את קוסוב ועברה להורות בביה״ס העברי בקולומיה. באין ברירה, עבד מר טננבאום כמורה יחיד בלבד, אולם נעזר ע״י התלמידות הגדולות של ביה״ס.

בשנת 1913 נוסד ביזמתו הפעילה של מר טננבאום גן הילדים העברי הראשון בעירנו. בהשפעתו ובהשתדלותו של הנ״ל נשלחתי לפני כן להשתלם כגננת. בראשונה עבדתי בגן הילדים בבוטשאַטש בהנהלתו של מר ברוך ברקוביץ ואחר למדתי בסמינר למורים בלבוב. עם שובי הביתה נפתח גן הילדים ואני שימשתי בו גננת. היה זה הראשון בגני הילדים היהודיים בגליצה שהיה כולו עברי ולא היה בו זכר לשפה אחרת, בו בזמן שבשאר גני הילדים בגליציה שימשו בעירוב שתי השפות, עברית ופולנית כשפות למודים (לפנה״צ עברית ואחה״צ פולנית או להיפך). עד מהרה יצא שמו של הגן לתהילה בעיר, הילדים התקדמו יפה בשפה העברית, שרו, דיברו ודיקלמו בעברית והיו מחונכים יפה. רישומו של הגן היה ניכר ובשנה השניה נרשמו כבר 60 ילד. היתה זו דוגמה נאה ללאומיותם של יהודי קוסוב ולזיקתם לרעיון התחיה. ביה״ס העברי וכן הגן העברי מצאו קרקע נוח להתפתחות ולשגשוג.

זכורים לי עדיין יפה הילדים הראשונים של הגן. חרותים המה על לוח לבי וניצבים הם כולם חיים לנגד עיני רוחי. ואלה שמותיהם: אטה הרטלר, גיטל קמיל, חיה ריגלר, צבי ופינקי ריכמן ואברהם הירשהורן. אלה נשארו ב״ה בחיים וחמשת הראשונים נמצאים גם בארץ. היתר הם: זיסלי לנדמן, טובה ריפר, בלה הירשהורן, שושנה קרומהולץ, מיכל קרמר, רנד, דבורה ומרים קרמר. מלבד רנד שנהרגה בעודה פעוטה, בשעה ששיחקה לפני ביתה ודבורה קרמר שמתה בארץ, ניספו כולם בשואה. הי״ד.

השפעת הגן היתה רבה לא רק ברחוב, כי אים גם בבית. בכל מקום שמעו עברית בדיבור ובשירה. הגן הלך וגדל ועמו גדלו ההוצאות. ודרש הגן כל הזמן את „אביזריו" הדרושים. היה צורך ברהיטים, צעצועים, תמונות וחמרי עבודה. אולם היה מחסור באמצעים. אמנם הנהיגו שכר

לימוד, אך ההנחות היו גדולות ומרובות. אף היו רבים ללא כל תשלום. סיסמת הועד היתה לקבל כל ילד הבא אל הגן, מבלי להתחשב בתשלום. תמיכה לא קיבל הגן משום צד וכדי לכסות את ההוצאות ערכנו הצגות ונשפים.

בקיץ 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה. כל הצעירים גויסו לצבא וביניהם גם אנשי הועד. לא היה מי שיקבל על עצמו האחריות להוצאות של ביה״ס והגן. היתה סכנה ששני מוסדות אלה ייסגרו ולא ייפתחו עוד. הורי התלמידים, שהגן ובית הספר כבר היה להם צורך חיוני, הפצירו בי לעבוד על אחריותי. לאחר הפסקה קצרה חזרתי ופתחתי את הגן ואת ביה״ס. ומכיוון שהיה קרוב לוודאי שלא יהיה ממה לשלם שכר דירה, העברתי את הרהיטים לביתנו. העבודה היתה רבה. עבדתי מ־9 בבוקר עד 9 בערב עם הפסקה של שעת צהרים אחת. הוריתי קבוצה אחרי קבוצה. הדרישה ללמוד עברית היתה כה גדולה, שבאותו זמן פתחה החברה פסלר קורסים עבריים בחלק השני של העיר, ב„מונסטיר״. והיתה גם לה הצלחה מרובה. ככה זה נמשך עד קיץ 1915. הרוסים התקרבו. התחילה הבריחה והעיר נתרוקנה מהאוכלוסיה היהודית, שהיא בעיקר היתה נתונה לפגיעות הרוסים — והכל נפסק.

ההפסקה בקיום הגן וביה״ס נמשכה עד 1918. המלחמה נסתיימה. היהודים התחילו לחזור ממקומות הפליטה לבתיהם הריקים וההרוסים למחצה. וראה זה פלא. ההפסקה הארוכה לא ריפתה את זיקת יהודי קוסוב למלה העברית ולחינוך העברי. עד מהרה ניגשו לפתוח את הגן ואת ביה״ס. היה זה גילוי נאה ללאומיותם של יהודי קוסוב.

גם אני חזרתי לקוסוב, לאחר שעבדתי זמן קצר כמורה בקולומיה. הגן וביה״ס חזרו ונפתחו. מכל קצווי העיר ומחוצה לה, מהפרברים והכפרים הסמוכים נהרו ובאו אל הגן וביה״ס. קבוצות קבוצות באו. בגשם בסתיו ובקור ובשלג בחורף. לי מסרו את הגן וכתה א׳ של ביה״ס. נתקבלו עוד שני מורים, זלמן קמיל ע״ה ואליהו פינסטר הי״ד. הצלחנו לשכור דירה גדולה ומרווחה, בית מרדכי יגרמן, ששימש קודם לכן לביה״ס ע״ש הברון הירש. ביה״ס והגן עשו חיל. למדו כאן ילדים — בעיקר בגיל צעיר. ה„חדר״ נדחק לגמרי הצידה. האבות והאמהות ידעו, כשם שלפנים היו מוסרים ילד בן שלוש ל„חדר״, כך צריכים לשלחו עתה לגן הילדים. פעמיים ביום עשו כאן הילדים: בשעות 9—12 לפנה״צ, ו־3—6 אחה״צ. מה אהבתי את הילדים שבאו בעגלות חורף בשלג ובקור ולהם עיניים יוקדות ולחיים מאדימות! ישנם בארץ שני אחים, אברהם ושמואל ווילדהורן, שבאו יום

יום לגן ממרחק של 7 ק״מ בעגלת חורף. הצטרכתי לשפשף את אצבעות ידיהם הקטנטנות שקפאו מקור, כדי שירגישון שוב. והרי ילדי הזנפרץ ומשפחת סיגלר ועוד ועוד, שאת שמותיהם אינני זוכרת, שניספו בשואה, הי״ד. מי ימנה מספר ליקרים אלה, שחיו, עלזו ולמדו, שלבם ונפשם היו פתוחים לקלוט כל יפה וטוב ונימחו מעל פני האדמה ביד פושעת ואכזרית! אל אלקים, נקום נקמת דם ילדי ישראל היקרים!

שמחתי לראות, מה צורך חיוני היו לילדים, הגן וביה״ס העבריים. לא היה מכשול שיעכב את הילדים לבוא לגן ולביה״ס. לא עיכבום בוץ ולא גשם, לא קור וסופה. תמיד התאספו ובאו. היה זה עונש גדול ביותר להשאיר ילד בבית — כה סחו ההורים — כי נעים היה לילדים להימצא בסביבה החמה של המוסד העברי, ללא ילדים ומורים נכריים.

יש לציין, שמוסדות החינוך הממשלתיים והשלטון במקום העריכו ביותר את הגן וביה״ס העבריים, הן בימי האוסטרים והן בימי האוקראינים והרומנים, ששלטו זמן קצר, ובימי שלטון הפולנים. כשהצטרכתי להחליף את שעות הלימודים של התלמידים ותלמידות מלפנה״צ לאחה״צ או להיפך, כדי למנוע הפרעות בלימודים, התחשבו תמיד בדרישות של ביה״ס והגן העבריים. „יותר קל לעבוד עם הילדים המבקרים במוסדות העבריים, כי הם מחונכים יפה״ —הסבירו מורי בתיה״ס המקומיים. הייתי מקבלת עצים להסקה, ברשיון הממשלה, כמעט חינם אין כסף, כמו כל ביתה״ס הממשלתיים. מכאן, שביה״ס והגן העבריים היו על רמה נאותה וקנו להם שם טוב בין מוסדות החינוך המקומיים הלא־יהודיים.

בשנת 1925 (בתשרי תרפ״ו, אחרי יו״כ) עזבנו אני ובעלי ושלושת ילדינו, ילדה בת 7 חדשים, ילד בן 3 שנים ועוד ילדה בת 5 שנים, את עיירתנו האהובה ועלינו לארץ אבות. מאז לא אדע דבר ברור על גורל ביה״ס והגן העבריים.

היתה עיר והיה חינוך עברי והיו תלמידים ותלמידות ואינם עוד... השמש זורחת והשיטה פורחת והעולם כמנהגו נוהג...

מלכה ראט

איידעלע געשטאַלטן

אַ חוץ דער רייכער און באַרימטער רבנישער דינאַסטיע האַגער, זענען אין קאָסעוו געווען נאָך „רבנים“, — רביס, נישט אַזעלכע ברייט־באַוווסטע, אָבער ווער עס האָט זיך מיט זיי נענטער באַקענט, האָט זיי הויך געשעצט.

אין יאָר 1930 בערך, האָט זיך אין קאָסעוו באַזעצט ר׳ ש ל מ ה ל ע, וועלכער האָט געשטאַמט מצד זיין מוטער פון דער רבנישער משפחה האַגער. ער האָט געוווינט מיט זיין פרוי און טאָכטער אין אַ קליין שטיבל הינטערן באַרג, און אַזוי ווי קאָסעווער יידן האָבן געהאַט אַ גוטע באַציונג צו רבנים, האָט מען אויך דעם גוטן ייד אויסגעהאַלטן. אָבער ר׳ שלמהלע האָט דאָס געלט פון די פדיונים נישט גענומען פאַר זיך, נאָר צעטיילט צווישן פאַרבאָרגענע אָרעמעלייט. עס פלעגט אַ סך מאָל טרעפן, אַז ר׳ שלמהלע זאָל דאָנערשטיק פאַר נאַכט אַוועקגעבן דאָס לעצטע וואָס ער האָט, און זיין רביצן זאָל פרייטיק נישט האָבן מיט וואָס דעם שבת אויסצועונדיקן.

ר׳ א ל ק נ א מיט זיין פרוי האָבן געלעבט אין אָרעמקייט, געוווינט אין אַ קליין שטיבל ביי מרים פויגל (הינטער משה׳קע ווינטער, דעם בעקער). ווען און פון וואַנען ער איז קיין קאָסעוו געקומען, דערמאָן איך זיך נישט. דערוווסט וועגן אים האָב איך זיך אין יאָר 1940. חנה קמיל, די אלמנה פון זלמן קמיל (העברעישער לערער) האָט אַליין בצמצום געצויגן פרנסה פאַר זיך, אָבער דאָך געדענקט אונטערצושטיצן דעם אָרעמען צדיק. ער פלעגט איר דערקלערן, אַז דאָס ריכטיקע גליק ליגט נישט אין רייכטום און כבוד, נאָר אין דעם אמתן און ריינעם וועג פון אונדזער אמונה און אין די איידעלע ווערטן פון אונדזער פאָלק.

ר׳ ה ע ר ש ע ל ע פייער איז געווען אַ ווונדערבאַרער טיפּ פון אַ מענטש און צדיק. דאָס געלט, וואָס ער פלעגט צונויפנעמען אַלס „רבי“, פלעגט ער צעטיילן צווישן אָרעמע. אַלס שטרענגער שומר־שבת האָט ער נישט מיט מוסר־זאָגן, נאָר מיט געבעט, דערגרייכט זיין ציל ביי די, וועלכע פלעגן מחלל שבת זיין.

צווישן אונדזערע יידן אין קאָסעוו האָבן זיך אין אַלע צייטן געפונען מענטשן, ביי וועלכע דאָס באַדערפעניש צו העלפן אַנדערע אין אַן עת־צרה איז געווען שטאַרק אַנטוויקלט.

אין פּאָריקן יאָרהונדערט, במשך דער הונגער־נויט, ווען די שרעקלעכע מגיפה פון כאָלערע האָט זיך פֿאַרשפּרייט אין קאַרפּאַטן־געביט, האָט זיך אויסגעצייכנט אַ ייד, וועלכער איז נישט געווען גראָד קיין כלל־טוער, נאָר אַ ייד אַ תלמיד־חכם, ר׳ שמואל דוד הירש. ער פלעגט פון קוקורודזע־מעל אַליין אָפּקאָכן אַ גרויסן „זשער" (זופּ), מיט דער בערבעניצע „זשער" זיך אַוועקשטעלן פאַרן קלויסטער, טיילן עסן די גויים, וואָס קומען אַראָפּ פון געבירג און פאַלן פון הונגער ווי די פליגן.

ר׳ שמואל דוד הירש איז געווען דער זיידע פון יששכר שפּיגל און חנה בערנסאָן, ביידע היינט אין ישראל.

אהרן אַפּלבוים

על בעלי המלאכה ועל אבי ז״ל, שהיה אחד מהם

הזכרונות שאעלה בזה שייכים לתקופה שלפני יובל שנים, היינו עד הפלישה הרוסית לעיירתנו בשנת 1915. בשנה זו עזבתי את קוסוב יחד עם שאר הפליטים ואני אז נער כבן 13 שנה.

שתי מלחמות העולם, הראשונה והשניה, התאכזרו לעיירתנו והחריבוה עד היסוד. אך אין הדברים אמורים לשם השוואה, כי אין כל דמיון בין שני החורבנות. הראשון היה בעיקר חורבן של רכוש והשני עקר את הכל, הרכוש והנפש בלי שיור כל שהוא. הראשון הוא כעין אידיליה לעומת ההשמדה הטוטלית של החורבן השני...

ברצוני לשרטט שרטוטים מספר על מעמד בעלי המלאכה בעירנו; על התנהגותם, העזרה ההדדית, שהיתה נפוצה ביניהם ויחסם לערכי היהדות ולציונות.

עם עלות השחר היו משכימים לביהמ״ד הישן, זה בית היוצר של נשמת האומה, כדברי משוררנו הלאומי ח. נ. ביאליק, לתפילה בציבור כדי להתפנות ככל המוקדם לעבודה. יהודים אלה, שחיו על עמל כפיהם, לא היתה שעתם פנוייה לדברים שבנוחיות או לרוחניות יתירה. עם זאת שמרו בדביקות על מצוות שבין אדם למקום כמו על אלה שבין אדם לחברו. בשום פנים לא היו מסכימים לחלל את השבת או את החג. זכורני שבאחת השבתות בא ז׳נדרם לביתנו לקנות רהיטים אצל אבי ז״ל, שהיה נגר־רהיטים מומחה והיו לו גם רהיטים מוכנים למכירה. אבי לא נענה לו ולא הועילו כל ההפצרות, שהיו מלוות איומים. „היום שבת ולא אחלל את השבת" — אמר. צריך לדעת, שנחוץ היה אומץ לב מאין כמוהו לסרב לז׳נדרם, שהיה בימים ההם בעיירה הקטנה בגליציה השליט הכל־יכול. עצם הופעתו בבית, היתה בה כדי להפיל אימה.

העזרה ההדדית היתה אחת התופעות החברתיות בין בעלי המלאכה. רוב החברים של חברת „ביקור חולים ולינת הצדק" היו בעלי מלאכה ופשוטי עם. שקדו לשמור על מצוות גמילות חסדים והכנסת כלה, ובמקרה אסון, כגון שריפה שפרצה או מחלות, לא היה גבול להקרבה עצמית כדי לעזור לזולת.

נחרת בזכרוני מקרה של שריפה גדולה בעיר. נתעוררתי בלילה

לקול צלצול פעמונים. פחד אחזני ורעד טילטל את כל גופי. שיני נקשו זו בזו כמו פטישים ובחלון מחזה נורא. השמים עומדים בלהבות. גיצים גדולים נישאים ברוח. אנשי הבית פורכים אצבעות ידיהם ושרויים בפחד שמא תאחז האש בביתנו וממהרים להוציא את המטלטלים מן הבית. אבי ז״ל איננו בבית. הוא עסוק בעבודת הצלה וכיבוי השריפה. וככה עשו גם האחרים, שלא היו נתונים בשעה זו בסכנה מיידית.

על שבת וחג בעירנו כתבו בוודאי האחרים. אני אתעכב על האחד שבחגי ישראל, שהורתו ולידתו בגולה וצמח מן ההווי היהודי המיוחד בגולה ונעשה סמל לדורות — על חג הפורים, שכל עיקר מצוותו השמחה, לשמוח בעצמו ולשמח את האחרים. בחג הזה יהודי מתבטל ממלאכתו מרצונו החפשי, יושב בביתו ומצפה לחוזרים על הפתחים, המרובים ביום הזה, כדי לקיים את המצווה „ומתנות לאביונים״. החג הזה, הנקרא בפי רבים „חג הילדים״ והפך בארצנו לחג „הנשפים״, היה בעיירתנו אהוב ביותר על היהודי הפשוט העמל, החי מיגיע כפיו ושש להזדמנות ליהנות מנדיבות לבו הוא, עצמו. היתה זו חווייה גדולה לשבת עם אבא ליד שולחן מלא מטבעות קטנות ולחלק במשך כל היום למקדימים לפתחנו בקבוצות וביחידים, מחופשים ובלתי מחופשים וברכת פורים טוב ושמח, או שיר פורימי בפיהם. פני אבי נהרו ממש מאושר. הרבה שנים שהיתי בנכר ולא ראיתי מנהג דומה אצל עמים אחרים, שכל בתי העיר יהיו יום בשנה פתוחים לכל דכפין, מבלי להבחין בין נצרך ולא נצרך. ככה יכלו גם העניים הנסתרים ליהנות מנדיבות לבם של בני העיר.

בעלי המלאכה בעירנו לא חיו חיי רווחה ביותר. עמלו קשה כדי להרוויח את לחם חוקם. אך למרות עניותם היו אנשים ישרים ודאגו לחינוך בניהם ברוח המסורת.

האמונה במשיח הגואל ובקיבוץ גלויות בארץ הקדושה היתה חזקה מאוד ולא נמצא יהודי שלא יתפלל שלוש פעמים ביום „ולירושלים עירך ברחמים תשוב״. רובם ככולם היו מאוהדי הציונות והיו בהם גם ציונים בלב ונפש.

העיירה שכנה ליד נחל דל־מים בקיץ, שהפך בימות הגשמים ולעת פשירת השלגים לנחל עצום, הרת סכנות. בימי גיאות היה זורם בזעף ברוחב מאות מטרים וסיכן את הבתים שעמדו בצידו הדרומי של הכביש הראשי בינו ובין הנחל. בהתקרב עונת השטפונות היינו שרויים בפחד גדול. ביתנו עמד קרוב לשפת הנחל והשאון של קול מים רבים, ממש

מאחורי החלונות, היה מרעיד את הבית. חלק גדול מהבניינים וביניהם בניינים רעועים של „עמך" עמדו בעונה זו במים זועפים ורק בנס נשארו עומדים על תילם...

כשאני חושב על הימים ההם, נדמה לי, שכל העיירה עמדה על נס בלי בסיס איתן מבחינה כלכלית וגם ללא בטחון בחיים. הכל התנהל ע"פ נס... כולם חיו בתקוות גאולה, האמינו „בכל יום שיבא" וכאילו ישבו תמיד על מזוודות.

ואופיינית למצב זה העובדה: כשביקרתי בשנת 1935 בבית אבא, הודיע לי אבי שהוא עומד לעלות ארצה ישראל. אודה ואבוש שהתנגדתי, אך לא הועילו כל טענותי: שבארץ החיים קשים והאקלים קשה, הוא עמד בשלו. רצונו למות בארץ הקדושה — וכך הווה. יהי זכרו ברוך.

זלמן מוילער (ניו־יאָרק)

בלעטלעך פון דער פארגאנגענהייט

(פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה)

טיף איינגעקריצט אין זכרון זענען מיינע יוגנט־יאָרן אין קאָסעוו. איך בין געווען דאָרט אַ בחור ווי אַלע בחורים און האָב געלעבט לויטן לעבנסשטייגער פון אָפּגעשטאַנענעם קליינעם שטעטל, וואָס איז גוט באַקאַנט פון אזויפיל באַשרייבונגען.

די דערציונג פון דער יוגנט האָט זיך דעמאָלט געפונען אונטער דער שטרענגער רעליגיעזער און חסידישער השפּעה. זי האָט זיך אָנגעהויבן שוין ביים דריי־יאָריקן ייִנגעלע, וואָס האָט שוין „געדאַרפט" לערנען יידישקייט, געמיינט — אָנהייבן גיין אין חדר, און צו פינף יאָר שוין לערנען חומש. און אַז מען האָט דערלעבט ווערן אַ „בחור" פון אַכט יאָר, האָט מען שוין טאַקע געמוזט וויסן צו פּסקענען דעם דין פון „המניח את הכד ברשות הרבים..."

צו געבן די קינדער וועלטלעכע בילדונג האָט מען קיין אינטערעס נישט געהאַט. די וועלטלעכע שול, די „גויישע", איז געווען בבחינת סיטרא־אחרא.

איז אָבער אין קאָסעוו איינמאָל (1898) אויף דעם געביט אַן איבערברוך געקומען דורך עפענען די „באַראָן הירש שול". די דאָזיקע שול, וו שבת האָט מען נישט געלערנט, וו אַלע לערער זענען געווען יידן (דירעקטאָר — יפה, לערער — צווערדליג, פּרעסער, רייטמאַן, טורטעלטאוב און א.), איז געווען כמעט כשר למהדרין. זי האָט אריינגענומען די גאַנצע גרויסע מאַסע יידישע קינדער. אויך — אדאַנק דער אומזיסטיקער טעגלעכער מאָלצייט פאַר די קינדער און דער רעגולערער מלבושים־אַקציע צוויי מאָל אַ יאָר: אַ לייכטן צייגענעם אָנצוג אויף יעדן פּסח און אַ מאַנטל מיט אַ פּאָר שטיוול אויף די ימים־נוראים. געלערנט האָט מען פינף שעה אַ טאָג, און אין פּראָגראַם איז געווען אויך העברעאיש. אָבער אויך די דאָזיקע שול האָט נאָך אַלץ נישט באַפרידיקט די יידישע נשמה פון די טאַטעס. מען האָט ווייטער געשיקט קינדער צו מלמדים, דעם „זמן" צו דעם און דעם קומענדיקן „זמן" צו אַ „גרעסערן", און אַזוי פאַמעלעך דערצויגן דעם זון ביז צו דער „בר־מצוה".

אַז דער טאַטע האָט מיט דערלייכטערונג אָפּגעזאָגט דעם „ברוך שפּטרני״, האָט ערשט דער „זעלבשטענדיק״ געוואָרענער בחור געמוזט אָנהויבן טראַכטן — וואָס ווייטער? צו וואָס נעמט מען זיך? אַ טייל האָט זיך פאַרדונגען צו באַלמעלאָכעס, ביי וועלכע מען האָט ס׳רוב געדאַרפט אָפּשקלאַפן דריי יאָר אומזיסט, כדי זיך אויסצולערנען מאַכן אַ געמוטשעט לעבן. אַ קלײנער טייל איז געוואָרן — אַזוי ווי זייערע פאָטערס — „שטעקעלע־דרייערס״ און „מנחם־מענדלס״. אָבער דער רוב האָט פאַר זיך בכלל קיין צוקונפט נישט געזען. ווייל אויסלערנען זיך אַ „פּשוטע״ מלאכה, ווי שוסטעריי, שניידעריי, קערזשנעריי וכדומה, האָט פאַר אַ באַלעבאַטיש יינגל נישט געפּאַסט, אַזאַ באַלמעלאָכע איז פּשוט געווען אַ פּסול אין דער משפּחה.

איין איינציק פאַך איז באַטראַכט געוואָרן פאַר האַלב־באַלעבאַטיש — די וועבעריי. די דאָזיקע מלאכה אין איר פּרימיטיווער פאָרם איז איינגע־שטאַנען אין די הענט פון די אָרטיקע פויערן. די פויערן האָבן אַראָפּגענומען די וואָל פון זייערע שאָף, זי אויסגעשפּינט און אויף איינפאַכע געשטעלן אויסגעוועבט דערפון קליידער. דאָס זענען געווען די פּרימיטיווע „זאַפּאַס־קעס״ פון די פויערטעס, צוויי געוועבטע פאַרטוכער, געטראָגן איינס פון פאָרנט און איינס פון הינטן, און „אָפּינקעס״, איין שטיק אַרום דעם גאַנצן אונטערקערפּער.

די ערשטע פאַרבעסערונג אין דעם סאָרט הויז־אינדוסטריע האָט אַריינגעבראַכט, אַרום דעם יאָר 1885, שמואל בוכנער. זיין האַנטוואַרשטאַט האָט ער — וויפל ע׳ר האָט געקאָנט — פאַרפולקאָמט, און די רויע וואָל, אַ גוטע וואָל, אַ פּראָדוקט פון מאַשין־טעכניק, באַצויגן פון דער עסטרייכישער הויפּשטאָט, פון ווין. און אַזוי ווי זיינע פיינע „זאַפּאַסקעס״ האָבן אין קורצן באַקומען אַ שטאַרקן אָפּזאַץ ביי די פויערן, האָט דאָס פאַך זיך באַלד שטאַרק אָנגענומען ביי דער יוגנט. מען איז טאַקע געווען בע״ה אַ באַלמעלאָכע, אָבער דערביי אויך געהאַט שאַנסן, אַמאָל צו ווערן אַ „פאַבריקאַנט״. האָבן זיך געמערט די וועבערס, און ס׳איז געוואַקסן די קאָנקורענץ.

אָבער דער גאָר גרויסער קאָנקורענט, הגדול הגבור והנורא, איז אויפגעטראָטן ערשט שפּעטער, אין אָנהייב פון יאָרהונדערט, אין דער געשטאַלט פון דעם גרויסן קליינשטעטלדיקן מכשף, אלטער הילמאַן. האָבנדיק אַ שטאַרקן קאָמערציעלן חוש, זייענדיק אַ מוטיקער אונטערנעמער און גוטער אָרגאַניזאַטאָר, האָט אַלטער הילמאַן זיין וועבעריי באַלד אַוועקגע־שטעלט אויף גאַנץ אַנדערע יסודות: פאַרגרעסערט זי דורך אויפשטעלן

פּאָסיקע פּאַבריקס־בנינים, שטאַרק פאַרגרעסערט די צאָל אַרבעטער, מאָדערניזירט די אַרבעטס־מעטאָדן און פאַר אַלעם — די פּאַבריק מעכאַני־זירט. ער האָט דער ערשטער אין קאָסעוו אויפגעשטעלט אין זיין פאַבריק אַ מאָטאָר, וואָס האָט געליפערט עלעקטרישן שטראָם פאַר אַרבעט און ליכט. דאָס ריטמישע קלאַפּן פון הילמאַנס מאָטאָר, וואָס האָט זיך געהערט פון גאַנץ פרי ביז שפּעט אין אָוונט אין גאַנצן שטעטל און וואָס קלינגט מיר נאָך עד־היום אין די אויערן, איז געווען די באַגלייט־מוזיק צו דער אַרבעט פון הונדערטער יידישע הענט און צוגלייך אַן אָנזאָג וועגן דער נייער אינדוסטרי־עפּאָכע, וואָס האָט לאַנגזאַם געפונען איר וועג אויך קיין קאָסעוו.

אַזוי אַרום האָבן מיר שוין געהאַט אַ ריכטיקע פאַבריק מיט אַ גרויסער צאָל אַרבעטער און באַלד אַלס אַ יוצא־מזה — אויך אַלע פּראָבלעמען פון קאַפּיטאַל און אַרבעט, אַרבעטס־לוינען, אַרבעטס־שעהען, אָפּזאָג פון אַרבעט א. א.וו.

ס'איז אַנטשטאַנען ביי אונדז אויך אַ „וועבער־פאַריין", און אין יאָר 1907 איז אין קאָסעוו אויסגעבראָכן דער ערשטער אָרגאַניזירטער וועבער־שטרייק, וואָס האָט אַרומגענומען אויך די אַרבעטער פון די אַנדערע קלענערע פאַבריקלעך און איז געווען אַ ריכטיקער „גענעראַל־שטרייק" פון די וועבער. עס זענען געפירט געוואָרן פאַרהאַנדלונגען צווישן די צדדים כדת־וכדין, און דער שטרייק האָט זיך געענדיקט מיט מזל מיט אַ 25־פּראָצענטיקער הוספה צום אַרבעטס־לוין.

אין די יאָרן פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די וועבער־בראַנזשע איבערגעלעבט אַ שטאַרקן קריזיס, צום טייל צוליב דעם פאַרקלענערטן אָפּזאַץ־מאַרק. די טראַדיציאָנעלע „זאַפּעסקעס" און „אָפּינ־קעס" זענען געמלעך אין אַ גרויסן טייל פאַרדרענגט געוואָרן, וואָס אַמאָל מער דורך שטעטישע קליידער, וואָס די פויערטעס האָבן אָנגעהויבן צו טראָגן. עס איז אַזוי אַרום ווידער געוואָרן שטאַרק ענג מיט פּרנסה, און ווען איך האָב אין יאָר 1913 פאַרלאָזט קאָסעוו, האָט דאָרט געהערשט אַ געדריקטע שטימונג צווישן אונדזערע וועבער, וואָס האָבן אויסגעווײַלט דעם באַלעבאַטישן „מיטלוועג" פון אַרבעט און געחלומט פון ווערן אַמאָל פאַבריקאַנטן. אַ טייל פון זיי האָבן אָנגעהויבן שרייבן צו קרובים אין אַמעריקע און געבעטן שיקן עפידייוויטס.

מענדל מייערן־לאזער (בוענאָס־איירעס)

דאס יידישע שטעטעל׳ע קאסעוו

כמעט אינמיטן וועג צווישן קאָלאָמיי און זשאַביע ליגט דאָס קליינע, וווּנדערבאַר־שיינע שטעטעלע קאָסעוו. אַרומגעגרענעצט פון איין זייט מיט אַ הויכן באַרג, וואָס ציט זיך אין דער לענג, און פון דער צווייטער זייט מיט אַ וואַסערשטראָם. צווישן זיי אַ לאַנגער און שמאָלער פּאַס ערד, אַ שטח וואָס באָדט זיך אין גרינס פון ביימער און פלאַנצן, אין וועלכן דער מענטש האָט אַריינגעפּאַסט אַ געבוי־מאָזאַיק — הייזער און גאַסן. דער באַרג געהערט נאָך צו די פאָר־קאַרפּאַטן; ער שיצט דאָס שטעטל קעגן די שטאַרקע ווינטן. דאָס וואַסער פון טייך באַפרוכפּערט די פלאַכע ערד, מאַכט וואַקסן אַלערליי גרינצייג, בלומען און אויבסן און בילדעט גלייכ־צייטיק די „נאַטירלעכע" סאַניטאַרע וואַסערלייטונג.

זייט הונדערטער יאָרן וווינען דאָרט יידן. די מצבות, האַלב־פאַרזונקענע אין דער ערד, זענען עדות פון אַ פינפהונדערטיאָריקער יידישער עקזיסטענץ. די יידן האָבן פיל בייגעטראָגן צו דער ציוויליזירונג פון דער פּרימיטיווער הוצולסקער באַפעלקערונג. צווישן זיך האָבן יידן געהאַט אַ באַזונדער אינטענסיוו קולטור־לעבן: שולן און בתי מדרשים, מנינים און חדרים, פאריינען מיט פּאַרטייען, ווו די יוגנט האָט דיסקוטירט דעם ציוניזם און דעם סאָציאַליזם, אחד העם׳ן און מאַרקס׳ן, זיך געגריבלט אין דער ווינסשאַפט און אין דער פּאָליטיק. די יוגנטלעכע, וועלכע האָבן שטודירט אין קאָלאָמיי, פלעגן אין די פעריען־צייטן (וואַקאַציעס) זיך טיילן מיט דער שטעטלדיקער יוגנט וועגן די לעצטע ליטעראַרישע דערשיינונגען, נישט נאָר פון דער יידישער, נאָר אויך פון דער אַלגעמיינער וועלט־ליטעראַטור.

די עלטערע יידישע באַפעלקערונג איז געווען דורכאויס רעליגיעז. שבת און יום־טוב זענען די געשעפטן געווען געשלאָסן; די שכינה האָט גערוט אויפן שטעטל. באַזונדערס אויפגעלעבט האָט קאָסעוו בשעת די ימים־טובים, ווען הונדערטער חסידים זענען געקומען פון נאָענטע און ווייטע שטעט און דערפער צום רבין. די קאָסעווער רבנישע דינאַסטיע האָט געשמט אין דער יידישער וועלט. יידן האָבן זיך מיט איר געגרויסט און אַ נאָמען געגעבן זייערע קינדער נאָך די קאָסעווער רבנים. במשך עטלעכע

דורות האָבן זיי פאַרוואַלטעט און קאָנצענטרירט די זאַמלונגען פון די ר׳ מאיר־בעל־הנס־פושקעס אין מזרח־גאַליציע פאַר דער חלוקה אין ארץ־ישראל. זייער השפּעה איז געווען קענטיק אויפן עלטערן ישוב.

אָבער אויך אַ גאַנץ יאָר, זומער און ווינטער, איז דאָס שטעטל געווען באַלעבט און פּילפּאַרביק. די דאָרפישע אַרומיקע פויערן פלעגן זיך אַראָפּלאָזן אין שטעטל פאַרקויפן זייערע פּראָדוקטן און איינקויפן אַלץ וואָס זיי האָבן נייטיק געהאַט צום לעבן. פעלצן און קוטשמעס, גראָבע, בונטפאַרביקע געשטיקטע העמדער, שטיוול אָדער פּאָסטאַלעס. געקומען זענען זיי אַרומגענומען אין ברייטע לעדערנע גאַרטלען, יעדע פאַמיליע אויף איר דאָרפישן וואָגן, געשפּאַנט מיט די הוצולסקע פערד; ווינטער אין שליטנס און אויף בלויזע פערד. פון דער נאָענטער געגנט געקומען צו פוס און געבראַכט זייערע עופות און אייער, קעזן און פוטער. אַזוי האָבן זיי אָנגעפילט דאָס שטעטל מיט רעש און געפּילדער און אים צוגעגעבן אַן אייגנאַרטיקן קאָלאָריט.

די יידן האָבן נישט נאָר געהאַנדלט מיט דער אָרטיקער אוקראַיני־שער באַפעלקערונג. זיי האָבן אויך פּראָדוצירט; געווען בעלי־מלאכות און אפילו קליינע אינדוסטריעלער. יידישע מעדיקער האָבן געהיילט די גאַנצע באַפעלקערונג.

וועגן צוזאַמענלעבן פון ביידע פעלקער איז כאַראַקטעריסטיש די לעגענדע, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אין דער געגנט וועגן בעש״ט (ר׳ ישראל בעל שם טוב, 1700—1760). ער זאָל זיך האָבן באַגעגנט אין די קאַרפּאַטן־בערג מיטן רויבער, דאָבאָש, פאַר וועמען עס האָט געציטערט נישט נאָר די ציווילע באַפעלקערונג, נאָר אפילו די פּאָליציי. דער בעש״ט זאָל האָבן אויף אים אַזוי געווירקט מיט זיין פּערזענלעכקייט, אַז ער האָט אויפגעהערט הרגענען די מענטשן, וועלכע ער פלעגט איבערפאַלן. די אָרעמע האָט ער געלאָזט ווייטער פאָרן און ביי די רייכע האָט ער צוגענומען נאָר דאָס געלט און אַ גרויסן חלק דערפון צעטיילט צווישן אָרעמע לייט. די דאָזיקע לעגענדע האָט באַקומען איר אויסדרוק אין לידער, וואָס די אוקראַינער פון גאַנץ פּאָקוטיע האָבן געזונגען. דאָס האָט אָבער נישט געשטערט, אַז די זעלבע „פריינטלעכע״ און פרידלעכע שכנים זאָלן שפּעטער מיטהעלפן די נאַציס צו דער פאַרטיליקונג פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג.

דאָס אינטעלעקטועלע שיינדל פון קאָסעוו איז געווען דער גייסט־רייכער משכיל און גרויסער ציוניסטישער לערער, ר׳ שמואל אברהם הייזלער. אַ בוכהאַלטער פון פאַך, געפירט די בוכהאַלטונג אין אַ פּריוואַטער יידישער

באַנק. זיין השפעה אויף דער יוגנט איז געווען אַ גרויסע. זיין וויסן, פּעדאַגאָגישער טאַלאַנט און זיין יידיש האַרץ זענען געווען דער סטימול פאַר קולטור און ציוויליזאַציע אין שטעטל. ער האָט געלערנט זיינע תּלמידים ליטעראַטור, די דייטשע און העברעאישע שפּראַך. געפּאָרשט די יידישע פילאָזאָפן, ספּעציעל דעם רמב״ם און שפּינאָזאן. זיין רייכע העברעאישע און דייטשע ביבליאָטעק האָט געלאָקט די בעסערע יוגנט, וועלכע איז שפּעטער געוואָרן דער אַוואַנגאַרד פון ציוניזם אין קאָסעוו.

ער האָט אָנגעפירט מיט דער ציוניסטישער באַוועגונג אין שטעטל, וועלכע האָט אים דעלעגירט צו די ציוניסטישע קאָנגרעסן. עס געדענקט זיך זיין אָנטייל אין דער היסטאָרישער טשערנאָוויצער שפּראַך־קאָנפערענץ. ווען די קאָנפערענץ האָט באַשלאָסן צו אָנערקענען יידיש אַלס נאַציאָנאַלע שפּראַך (ביז דעמאָלט איז יידיש באַצייכנט געוואָרן אַלס זשאַרגאָן) איז ר׳ שמואל אברהם הייזלער, אַלס איבערגעגעבענער און אידעאַליסטישער העברעאיסט, אויפגעשפּרונגען און פּראָטעסטירט ענערגיש קעגן דער געוואַגטקייט פון פאַרשוועכן די אַליינהערשאַפט פון דער שפּראַך פון תּנ״ך. דער שטענדיק געמיטלעכער עסטעט האָט זיך נשט באַהערשט, בשעת מ׳האָט אָנגערירט זיין הייליקן אידעאַל. אין אָנוועזנהייט פון די קאַריפּעען פון דער ליטעראַרישער וועלט, ווי ד״ר בירנבוים, ד״ר זשיטלאָווסקי, י. ל. פּרץ, שלום אַש, אברהם רייזין, ה. ד. נאָמבערג און פיל אַנדערע גייסטיקע פּערזענלעכקייטן, האָט ער אויסגעשריגן זיין צער, נישט געקוקט אויף דער קעגנערישער מאַיאָריטעט. די אויפריכטיקייט פון זיין אַרויסטריט האָט געמאַכט אַן ערנסטן איינדרוק, זי האָט פאַרדינט רעספּעקט.

די באַשרייבונג פון יידישן שטעטל קאָסעוו וואָלט נישט געווען דערגאַנצט, ווען עס וואָלטן נישט דערמאָנט געוואָרן מיט יראת־הכבוד די אָנפירער פון רעליגיעזן יידנטום, די רבנישע דינאַסטיע און דער דערציער פון דער ציוניסטישער יוגנט, די גרויסע פּערזענלעכקייט אין קליינעם שטעטל, וועלכער האָט זוכה געווען צו פאַרווירקלעכן זיין אידעאַל און זיך באַזעצן אין ארץ־ישראל — ר׳ שמואל אברהם הייזלער.

ד"ר יהודה פליקס*

על קוסוב עירי

לכל אדם, הבא לכתוב זכרונות מתקופה שלפני עשרים־שלושים שנה, יש לו פרספקטיבה שונה. בבואי לכתוב על קוסוב עירי מתרכז מבטי לתמונת הילדות.

את קוסוב עזבתי בהיותי ילד כמעט. כבן ארבע־עשרה הייתי משנשלחתי על ידי הורי ללמוד בגימנסיה שבקרקוב המרוחקת. שם למדתי כשנתיים ובחזרי הביתה לחופש הקיץ בשנת 1938 החליט אבי לשלחני לארץ־ישראל עם קבוצה של נערים ונערות מפולין שהתארגנו לעליה במסגרת „עלית הנוער".

לעולם לא אשכח אותו ערב — מוצאי יום כיפור — שעזבתי יחד עם עוד נער בן גילי (משה שך) את קוסוב בדרכנו לארץ־ישראל. דומני שרבים מבני העיר עדיין זוכרים אותו ערב.

רצה הגורל וההחלטה של אבי לשלחני ארצה, לאחר ששמע את נאומו של היטלר נגד „הערר בענעש", הצילה אותי — יחידי מבני משפחתי הענפה שבקוסוב — מצפרני אותו צורר. אך באותו ערב, כשנשלחתי — ואני כבן שש־עשרה — לארץ־ישראל, שעדיין הדהדו בה היריות של פרעות תרצ"ו—תרצ"ט, סברו רבים מבני עירי — קרובים כרחוקים — שכאן עשה שלום פליקס מעשה שטות ואולי גם מעשה אכזרי: הכיצד שולח אב את בנו למקום שצפוייה לו סכנת חיים, בעוד שבפולין נשקף לגימנזיסט החרוץ עתיד בטוח ואולי אף מזהיר! ואכן רבים מבני העיר שליוו אותי לאוטו מיררו בבכי — משל נשלח אדם למקום שבו יידון למוות.

אבי לא התחשב בטענות שהוטחו נגדו. מבטו הרחיק לכת; הוא ראה את התפשטות האנטישמיות בפולין יחד עם התגברות הנאצים באירופה. הוברר לו, שבפולין אין עתיד לצעיר הרוצה להימנות עם המשכילים. אף מן המסחר נדחקו רגלי היהודים, עקב מדיניות המיסים של הממשלה הפולנית וההתחרות מצד מעמד הסוחרים החדש של הפולנים והאוקראינים. גם זאת: אבי ז"ל, אע"פ שהיה סוחר מצליח ובעל מקצוע באומנות השטיחים (קילימים), לא רצה בשום אופן שבנו ימשיך במסחר.

---

* כעת מרצה באוניברסיטה בר־אילן — (המערכת)

הוא שאף שאחד מבני המשפחה ישתלם בחקלאות בארץ־ישראל ובחזונו ראה את הבן, בעל הפרדס או המשק, מעלה את כל בני המשפחה לארץ ישראל — מקום שללא ספק ישבו כולם „איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו". במקום זה כדאי להזכיר את התמימות שבה התייחסו רבים מבני קוסוב לכל דבר שנכתב ושסופר על ארץ־ישראל. אין ספק שרבים היו עוזבים את העיר ועולים לארץ לולא הקשרים המסחריים המסועפים שקישרו אותם למקום; ויותר מזה: לעיר ריתק אותם הקשר המשפחתי האמיץ. הם לא יכלו לתאר לעצמם לעזוב ידידים וקרובים — ולוא אף להינצל מכף הצורר. זו דומני אחת הסיבות למספר הניצולים הקטן שמבני העיר, אף על פי שדרכי הבריחה היו פעמים רבות פתוחות למדי.

וכאן לכמה פרטים על אבי ז"ל, שדמותו מלווה אותי בכל דרכי כאן בארץ. אני סבור שיש טעם להתוות את דמותו ודמות קרובי, מכיוון שמבחינות רבות אפשר לראות באלה בבואה של שאר בני קוסוב, ואולי אף של רבים מבני גליציה המזרחית. כאן אני סבור שצריך להזים את המשפט הקדום נגד ה„גליצאי", שמקובל לחשוב אותו לעקמומי וערמומי. משאני עוקב אחרי דמויות של יהודים — על כל פנים בני מזרח גליציה, מצטיירת לפני דמותם בצורה הפוכה מזו המתוארת בפולקלור. דומה שרק עגנון הצליח לתאר דמות זו לאמיתה. הטיפוס של היהודי מקוסוב היה דווקא רומנטיקן תמים, וישר דרך. ואכן נמנים בארץ רבים מבני גליציה המזרחית עם ראשוני החלוצים וחולמי החלומות.

אבי היה קפדן ורגיש מאד לפגיעה בכבודו. אך בעובדה זו טמון גם שבחו, שהתבטא ביושרו.

מבחינות רבות היה דומה אבי לדודי נטע, שהתגורר בזבלטוב. שם היה סוחר בדים ועסקן ציוני וקהילתי. בצעירותו היה חולם חלומות באספמיא. זכורני סיפור אופייני לו: ביום בהיר הגיע לקוסוב סוכן נוסע, שהציע המצאה חדשה בימים ההם — נייר דביק לציד זבובים. דודי נטע התלהב מאד מהמצאה זו, שקיווה כי תפתור את בעיית הזבובים בגליציה. הוא קנה — לפי עדות אחד מקרובי — כמות עצומה מסחורה זו, שתפסה חדר שלם, מתוך תקווה שסחורה זו ממש תיחטף. בכמות שהיתה ברשותו אפשר היה לעשות חופה של נייר זבובים לקוסוב כולה. סחורה זו היתה מונחת שנים בחדר עד שהדבק נתייבש והתחיל למשוך אליו זבובים... שאכלוהו לתיאבון.

טיפוס שונה במקצת היה דודי איצי ז"ל. אדם בעל מבנה גוף אטלטי, אשר שאף להרפתקאות. עזב את אשתו וילדיו לשנים אחדות והלך

לחפש את מזלו בארצות דרום אמריקה. משם היה שולח שירים ופואימות על הנוף, האנשים — ובמיוחד הנשים — של גדות הלה־פלטה. מזלו לא שיחק לו. הוא נפגע במחלה טרופית, שבעקבותיה נגדעה רגלו האחת. גדוע רגל וקצוץ כנפיים חזר לקוסוב. יותר שיחק מזלו לצעיר האחים גרשון, שנקלע לוינה בימי ה„פלוכט" ושם מצא את מקומו. עם האנשלוס ברח לאנגליה. הוא היחיד מארבעת האחים שנשאר בחיים.

ארשה לי צעד אחורה לדורו של סבי, הירש פליקס, או לפי כינויו הקודם „קרצ'מר" על שם הפונדק שהיה לו בעיבורי העיר. כל ימיו היו מוקדשים ללימוד תורה ומכיוון שהגויים השיכורים הפריעו לו בכך, ויתר על פרנסתו והתחיל להיות מלמד בחצרו של הרבי מקוסוב. הוא התפרנס בדוחק. אך לא רצה לקבל תלמידים אלא מן המובחר, כמו כן לא רצה בשום אופן לקבל תמיכה מבניו. הוא היה ירא שמים ומקפיד על כל מצווה קלה כחמורה. דוגמה אופיינית לקפדנותו היא העובדה שבכל ערב פסח היה מקפיד במידה כזאת להגעיל את התנור והכלים, שלעתים קרובות היתה פורצת שריפה בביתו. זכורני, שכבר התרגלנו לכך, כי שעה שהיינו מסובים בליל הסדר והיינו שומעים את פעמון האזעקה — מיד היינו רצים לביתו של סבא, מתוך הנחה שהשריפה בביתו שבדרך לרוזנוב. לדאבוננו לא פעם צדקנו בהשערה זו...

חלומו הגדול מילדותו היה לעלות לארץ־ישראל ולהסתופף בצל קברות הצדיקים הגדולים בצפת (הוא היה ממונה על כולל צפת בסביבה). מסורת היתה במשפחתנו, שבהגיע אחד מראשיה לגיל זקנה היה עולה לארץ הקודש למות בה (עד היום מצויים בצפת קברים של בני משפחתי מלפני דורות אחדים). בכך היתה קשורה העובדה, שסבי היה מתהלך תמיד — בקיץ כבחורף — ב„חאלאט" — בגד עליון ארוך. ומעשה שהיה כך היה: כשעלה סבו של סבי לארץ ישראל התעקש הירשלי בן השתים־עשרה שיעלהו עמו, מתוך טענה שבהיותו בן שמונה שנים הבטיח לו סבו שיקחהו עמו ארצה. הירשלי שמר הבטחתו בלבו ובבוא יום העליה עמד על שלו, ובהיותו עקש לא יכלו בשום אמצעי לשכנעו שיוותר על כך. בינתיים הגיעה העגלה שהיתה צריכה לקחת את סבו לגבול, הירשלי נתלה בעגלה עד שנאלצו להעלותו עליה בתקווה שבדרך יטכסו עצה כיצד להניעו מרעיון זה. והנה בהגיעם לגבול, ניצנץ רעיון במוחו של הסבא; הוא פנה אל הירשלי: נכון, אנו נוסעים לארץ הקודש, אך איפה ה„חאלאטל" שלך? הירשלי הסתכל אנה ואנה: אפשר יתרחש נס ויימצא לו בגד עליון ארוך, אך ללא הועיל. אז פונה אליו סבו שני: וכי כיצד אתה מתאר לך להגיע לארץ

הקדושה בלי „חאלאטל", אפשר יבואו להקביל פנינו האר"י הקדוש או אף אליהו הנביא? נימוק זה נתקבל על דעת הילד ובלב נשבר הסכים לנסוע חזרה. מאז — כך היה מספר סבי — החליט שלא להוריד יותר את ה„חאלאטל" מגופו, שברי היה לו שלולא המעשה הזה היה יושב בארץ ישראל, ולהבא, צריך להיות מוכן להקביל פני המשיח.

משהוחלט על עלייתי ארצה היה סבי נלהב ביותר לרעיון זה. בכך ראה פתח תקווה להתגשמות חלומו לעלות לארץ. בפתח האוטובוס שהובילני מקוסוב נתלה הסבא על צווארי והשביעני להעלותו לארץ. אך לא אסתעייא מילתא ואף הוא — כשאר יקירי — מצא את קבורתו, בין שאר קדושי קוסוב, בבור שעל ההר.

סבי ז"ל היה מודד את כל העולם במידת הדין, ותמיד עמד לנגד עיניו פחד הדין בעולם הבא. היפוכו הגמור היתה אשתו, הסבתא גיטל. זו היתה צדקת אמיתית — מלאה אהבה לעולם ומלואו. תמיד היא זכורה לי כשהיא עומדת לפני החלון ובידה ספר תהלים, שהיתה נוהגת להשלים את אמירתו מדי יום ביומו. אך היא לא הסתפקה באמירת תהלים, אלא היתה מוסיפה ברכות ותפילות משלה. ואלה היו מכוונות לכל עובר בדרך רוזנוב — מקום ביתה — בין אם היה זה בן ברית או שאינו בן ברית, ולהבדיל — אף שרץ חיה ועוף שעברו בתחום ראייתה. לכולם היתה לה ברכה מיוחדת. סבורה היתה שכל אחד מיצוריו של הקב"ה אינו אלא גילגול של אדם, ואפשר — היתה חוששת — הוא גילגולו של אחד הצדיקים! לימים הלך כוח ראייתה ונחלש כתוצאה מתבלול שעלה בעיניה. הלכו ושאלו בעצת הרופאים ואלה קבעו שאסור לנתחה בגלל גילה ומצב בריאותה. אולם סבתא טענה, שבלי לראות את יצוריו של הקב"ה חייה אינם חיים, והיא עמדה בתוקף על כך שינתחוה, מתוך תקווה שיתרחש לה נס. היא נפטרה, ימים אחדים לאחר הניתוח, בשנת 1939 — סמוך לפלישת הנאצים לפולין. אכן, אפשר שבכל זאת אירע לה נס בזה שלא ראתה את האוקראינים, שהיתה מברכתם עשר פעמים ביום, כיצד הם הפכו ל„גילגול" בחייהם — לחיות טרף...

מכאן לעצמי ולחוויותי בקוסוב. מיצקביץ שר על המולדת: „רק מי שאבדך — הוא שידע להעריכך". אכן את קוסוב מכורתי איבדתי פעמיים במשך תקופה קצרה: לראשונה בגיל ארבע־עשרה משנשלחתי ללמוד בגימנסיה „תחכמוני" בקרקוב, ובשניה משעליתי ארצה שנתיים לאחר מכן. נשלחתי ללמוד בקרקוב המרוחקת למעלה מחמש מאות ק"מ מקוסוב, בכוונה שאחיה באוירה דתית בעיר המפורסמת ביהדותה. אכן יפה היתה קרקוב

היהודית. הייתי מסודר יפה מכל הבחינות; התאכסנתי במשפחה נעימה והייתי פעיל בקן של השומר הדתי (שנוהל ע״י שלום טרלר — קרניאל לאחר מכן, מבוני כפר עציון ומראשוני קרבנותיה). אך על אף כל אלה התגעגעתי מאד הביתה. לא היו אלה געגועים לסינרה של אמא, כי אם בראש וראשונה לנוף האדם והטבע של קוסוב. חסרה היתה כאן האווירה החברתית והלבבית שהיתה מצויה בקוסוב. מאד חסרתי את נוסח התפילה של עירנו ולא אשכח את המתיחות שבה ציפיתי לקראת חופש הפסח, שבו חזרתי הביתה לסדר המשפחתי — על נוסחאות השירה בהגדה ומאכלי הפסח של אמא. לא פחות ציפיתי ל„סדר השני״ שהיו עורכים בבית הכנסת של ה„מזרחי״ בעירנו, בראשותו של אברהמצ׳ה קרייזל; שעה שרבים מחברי המזרחי — ואבי בתוכם — היו מביאים את המצות והיין לבית הכנסת ושם היו מספרים ביציאת מצרים ובשבחי ארץ ישראל — כל אותו הלילה. אכן חלפו מאז כעשרים וחמש שנה, הייתי בסדרים רבים וביקרתי בבתי כנסת רבים, אך בשום מקום לא מצאתי את האווירה החגיגית והלבבית שבבית כנסת זה. באיזו דריכות הקשיבו האנשים לדבריו הפשוטים והיוצאים מן הלב של אברהמצ׳ה. אגב, כדאי בהזדמנות זו לציין את האווירה הדימוקראטית ששררה בבית הכנסת של המזרחי בקוסוב. הכיבודים והעליות לתורה היו כאן לא לפי הרמה הכלכלית, המעמד החברתי או החשיבות הרוחנית של האדם, כי אם — לפי התור. כך הגיע ל„שלישי״, „ששי״ ו„מפטיר״ כל חבר בית כנסת זה. צר הדבר שלא למדו מנוהג זה גם במקומות אחרים, ואף כאן בארץ ממשיכים במנהג הנפסד של אפליה בחלוקת הכיבודים לעליה בתורה, לישיבה ב„מזרח״ וכדומה; דבר המעורר חיכוכים ורגשי קנאה.

עד כאן שירטוטים על נוף האדם של קוסוב. נוסיף כמה מלים על נוף הטבע. במשך השנים שאני עוסק בטבע ובבוטאניקה הכרתי נופים רבים. אך שום אחד מהם לא עורר בי אותה התפעמות ליופי כמו הרי קוסוב ויערותיה. אכן, אין פלא בדבר שהרים אלה שימשו רקע לתנועת החסידות שיסודה היה בחוויה של יופי הטבע ושמחת היקום. לעולם לא אשכח את הטיולים בהרי קוסוב, עם מדריכי תנועת בני עקיבא.

באיזו מידה היו אמיצים קשרי הנפשיים לנופה של קוסוב תעיד העובדה הבאה (שציינתיה במאמרי בעתון „הארץ״ מיום 27.2.59): משעליתי ארצה הגעתי לבית הספר החקלאי „כפר הנוער הדתי״. לפני כן נמסר לי שהמקום שוכן באיזור יערות והרים. הגעתי אליו עם חשכה ומיד שאלתי על מקומם של היערות וההרים שהובטחו לי. השיבו לי: חכה עד אור

הבוקר ותראה את הר הכרמל הנישא שלפנינו ואת יערות האלונים העבותים שבסביבה. עם שחר קמתי כדי להזין עיני בנוף המצופה, אך לאכזבתי הרבה ראיתי גבעה נישאת שכינוה הר הכרמל, וכמה עצים נמוכים שציינום כיער. לא שקטתי והלכתי לחפש יערות והרים במקומות אחרים בארץ: טיילתי ביער גניגר ושוטטתי בהרי הגליל. רק בסביבות חורשת העשרה שליד מעיינות הירדן מצאתי דמיון מה לנוף ילדותי. זה היה חסר לי מאד מאד, עד כדי כך, שהתחלתי לטפל בסידור שובי לקוסוב (אני מדגיש, שבעיקר היה חסר לי הנוף מבחינות אחרות מצאתי כאן בית וחברה — במלא מובנה של המלה). למזלי נמשכה ההתכתבות עם הבית זמן ניכר — עד פלישת היטלר לפולין. בינתיים התחיל להתחבב עלי אותו חלק מנוף הארץ שהוא היפוכו הגמור מנוף הרי קוסוב ויערותיה. התחלתי לאהוב דווקא את הנוף המדברי הצחיח ואת ערוציו הפראיים, את חומו של עמק בית־שאן ואת מעיינותיו הצוננים.

דומני שההתנגשות הזו של שני נופים בתוך נפשי היא שעוררה והפרתה בי את האהבה לטבעה של ארץ ישראל, לה הקדשתי את לימודי ומחקרי. על ספרי „עולם הצומח המקראי", שבו אני דן בצמחי הת"נך ונופו, ציינתי את ההקדשה הבאה:

על קברם הנעלם
של הורי ובני משפחתי ז"ל
שנספו בגזרות תש"ב בקוסוב־הוצולסקי
— זר פרחי העבר

כוונתי היתה בהקדשה זו לפרחי העבר — של התנ"ך; לפרחים שמניחים על קברם של היקירים — שאינם; ולפרחי החן, והיופי של נוף ילדותי — בקוסוב עירי.

יוסף וינטר

זכרונות

בשורת הציונות הגואלת השיגתני בשנת 1918, ואני בן 12, נער מנערי בית המדרש. הגדולים מאתנו, ובראשם מוני ברימל, יצחק קרמר, יוסף קלמן ואחרים, התעניינו כבר זמן רב באופן פעיל בציונות ובסוציאליזם, אך הכל נעשה במחתרת ובסודיות גמורה. אנו הצעירים, הרגשנו כי משהו חשוב מתרחש בבית המדרש, אף כי הדבר נעשה בסודיות גמורה.

התחלנו לעקוב אחרי הבוגרים וכשנתגלה לנו הדבר, הסכימו לשתפנו בסודם, בתנאי שלא נגלה אף קוצו של יוד לבן־ציון שיבר ז״ל, אשר שימש אז כעין ראש הישיבה. משעמדנו בהבטחתנו, החלו לספק לנו ספרי קריאה, שעניניהם היו: ציונות, חלוציות ועליה לארץ־ישראל.

בין כל הספרים התענינו במיוחד בספרו של ב. בורוכוב „די פלטפורמה״. כעבור זמן מה החלו הענינים להתגלגל במהירות רבה, וביום בהיר גילינו את זהותנו והכרזנו בפומבי על הצטרפותנו למפלגת פועלי ציון (ימין). למפלגה היה כבר סניף קטן בעירנו, בהנהלתם של ברוך אנגלר, יוסף מרבוים, מרדכי בנדר, ליזר ברימל, מוטל ברימל, זיידה פריליך ואחרים.

בהצטרפותנו קבלה המפלגה תגבורת רוחנית מכובדת. בעיקר הצטיינו שני חברים: מוני ברימל ויצחק קרמר. בכינוסים, אספות ובשיחות חברים הלהיבו את כולנו בדבריהם על ציונות סוציאליסטית.

מפלגת פועלי ציון (ימין) הפכה למרכז הכוחות הפרוגרסיביים בעיר והשכבות הפרולטריות שבה. החל באינטליגנציה העובדת, בעלי המלאכה, פועלי הקילימס (שטיחים), סבלים וכו׳. המפלגה הלכה וגדלה באיכות ובכמות.

חברי המפלגה היו פעילים מאד בכל שטחי החיים, החל בתרבות וכלה בעזרה סוציאלית. הפעילות המפלגתית התבטאה בעריכת כינוסים, אסיפות ושיחות חברים, להסברת הציונות ולהטפה לחלוציות.

בקוסוב נוסדו כמה נקודות הכשרה. הגדולה שבהן היה קיבוץ קלוסובה מיסודה של מפלגת פועלי ציון (ימין). קוסוב אימצה קיבוץ זה ודאגה לחבריו בכל, בדיור, בהשגת עבודה, ייצוג לפני השלטונות ואף

אסיפת ייסוד התנועה „דרור" בקוסוב, בהשתתפות נציגי א"י.
גרינדונגס־פאַרזאַמלונג פון „פרייהייט", מיטן אָנטייל פון א"י־דעלעגאַטן.

בהשגת ספרי קריאה וכד'. כאשר הצטרפו צעירים רבים למפלגה, הקימונו, יחד עם המרכז בלבוב, ארגון נוער בשם „פרייהייט".

בראש דאגתנו עמדה הפעולה לפיתוח התרבות בעיר. אירגון הפעולה נעשה ע"י יוסלה מרבוים, מוני ברימל ויצחק קרמר, אשר התמסרו לעבודתם בלב ונפש. מן הראוי לציין כי כל הפעולות נעשו ע"י החברים בהתנדבות, ללא כל קבלת שכר.

בין הפעולות האלה ראוי להזכיר את הקמת הלהקה הדרמתית, בהדרכתו של ברוך אנגלר, אשר הציגה מחזות רבים בהצלחה רבה.

גם ספריה גדולה היתה בעירנו, שנוהלה אף היא ע"י ברוך אנגלר, אשר דאג תמיד שכל ספר חדש, אשר זה עתה יצא לאור, יימצא בספריתנו. ואכן היתה ספריה זו מקור השכלה ודעת לרוב הנוער בעיר.

אחת הפעולות החשובות ביותר היתה ייסוד בית ספר באידיש לילדי העיר העניים. שעורים אלה, מטעם המפלגה, הקנו ידיעת קרוא וכתב לילדים אשר לא ביקרו בחדר או בבית הספר. לולא שעורים אלה היו נשארים אנאלפביתים. לשעורים אלה התמסרו, בעיקר, החברים מוני ברימל, יצחק קרמר, יוסף קלמן, ברוך אנגלר ואחרים. כן נעזרנו בכוחות

הוראה מן החוץ. שלושה מהמורים האלה שמורים עדיין בזכרוני: זכר, מיש וברגמן א.

בדרך זו רכשו השכלה כל ילדי העיר העניים. ילדים אלה גדלו והיו לאנשים חדורי הכרה ציונית חלוצית. ברם, כמה מהם סטו מהדרך והפכו קומוניסטים נלהבים.

המפלגה דאגה גם לבריאותם של הילדים. אזכיר כאן פעולה מיוחדת במינה של רעי הטוב, ברוך אנגלר, אשר אסף קבוצת ילדים מוכי שחין ונסע עמם ללבוב לריפוי. הכל נעשה ללא קבלת שכר ורק בהתנדבות. בהוצאות הכספיות נשאה המפלגה. מקורות המימון שונים היו: דמי חבר חדשיים, הכנסות מהצגות, מהספריה, מנשפים ספרותיים ונשפים רגילים וכדומה. כל ההכנסות היו קודש לפעולות ציבוריות.

בעיר הוקמו גם תאים של מפלגות אחרות: השומר הצעיר, בני עקיבא והחלוץ. רבים מחברי הארגונים האלה עלו ארצה, ונמצאים בקיבוצים, מושבים וערים.

נוסד גם ארגון לעליה מבין בעלי המלאכה בשם „העובד". כותב דברים אלה ומשפחתו עלו, מטעם ארגון זה, לארץ־ישראל בשנת 1935.

26 שנה עברו מאז עליתי ארצה. אך עדיין זוכר אני דמויות בולטות ממפלגות אחרות, אנשים אשר בידם היה הגה ההנהגה וכן חברים אשר בלטו בפעילותם למען הציבור, ומן הראוי להזכירם כאן.

אתחיל במפלגה הבכורה בעיר: „ציונים כלליים". בראשונה אזכיר את שמואל אברהם הייזלר ז"ל, אשר היה גם מורי. יהודי בעל הדרת פנים, ספוג תורה ודעת והכרה לאומית ציונית, ובכלל יחיד במינו. ברל גולדשטיין, אישיות רפרזנטטיבית, ציוני ותיק וטוב. ויבל"ח — יהושע גרטנר, שמואל דרזנר ועוד.

ממפלגת פועלי ציון אזכיר את האחים ליזר, מוטל ומוני ברימל, מרדכי בנדר, זיידה פריליך, יוסל'ה מרבוים, יוסף קלמן, יצחק קרמר, יוסף הזנפרץ ויבל"ח ברוך אנגלר ועוד.

מבין אנשי המזרחי מן הראוי להזכיר את מאיר קרסל, זושה שלוסברג, שלום פליקס, מרדכי היצלר, אברומצי קריזל, אשר נאה לו התואר „צנא מלא ספרא" ועוד רבים אחרים.

מבין בעלי המלאכה אזכיר את יצחק אפלבוים, זלמן בקר, יצחק אייכנר, בנימין וינטר ועוד.

אקדיש גם ב„יזכור" זה מקום לאחרוני דינסטיית הרבנים של קוסוב, לרב ר' משה'לה ובנו ר' חיים'ל זצ"ל, פאר היהדות החרדית והחסידית

חוג דרמטי של „פועלי־ציון", בהשתתפות השחקן זשאק לוי (1930).

ספורטאי „פועלי־ציון" — קבוצת כדורגל.

בעיר. חסידיהם היו לא רק בני קוסוב, אלא גם מחוצה לה. ב„ימים הנוראים״, ראש השנה ויום כיפור, היו באים אליהם חסידים מהונגריה הרחוקה עם הש״ץ הידוע שמואל קופל. כל העיר היתה באה לשמוע את תפילותיו הנעימות והלבביות של הש״ץ. הגבאים היו משה ושמלקה סק.

ואם הזכרתי את בעלי התפילות עלי להזכיר גם את מוישל׳ה שאובר, בעל הקול הערב ואת הרשלה ליצ׳יס (ארנסט).

חייב אני להזכיר את הוריהם של חברים לספסל הלימודים וספסל בית המדרש: אשר מרמרוש, אביו של יעקב מרמרוש החי אתנו בארץ, דוד לנדמן, פישל שמחה, בר אורין, ורעיתו סמל העדינות, אביו של ד״ר שמחה יבל״ח החי אתנו בארץ, ואביו של חברי לספסל הלימודים זלמן שמחה. עדיין אני זוכרו בתפקיד ראשי בהצגת „השודדים״ לפ. שילר. אמנם, כשהתבגרנו נפרדו דרכינו. אני הצטרפתי לפועלי ציון והוא לציונים כלליים. אבל שמרנו כל הימים על קשרינו ותמיד מצאנו זמן לשיחת רעים. ברצוני להזכיר את חברי הטובים ביותר: דוד הייזלר הקומיקאי של הלהקה הדרמטית שלנו, יהודה רוזנברג ה„ג׳נטלמן״ כפי שקראנו לו, קופל הייזלר, המנעים את זמננו בניגוניו, יוסל קעז, הכדרוגלן הטוב ורעיתו אסתר מבית לעטיך, שמואל שמיר ורעיתו דבורה מבית שטרנברג, יוסל׳ה קרמר (ליפשע) השחמטאי הידוע ורעיתו גיצ׳י (טובה) מבית ריפר, מנדל קלמן, שהיה תמיד עם ספר ביד, כאילו הוא והספר אינם נפרדים לעולם, אַלטער פעדרינג ואחיו דוד, המנגנים בכינור, זיידה שפיכר הישר באדם, הקומיקאי של החוג הדרמטי, איזיק זמלר (פול פול) שהרבה בסיפורי גוזמאות, ישראל ציגר הרציני והמסור למפלגה ומוכן לכל שליחות שהוטלה עליו, אברהם הזלמן, הלץ, וגרינר יצחק, הגברתן ואחרים.

מימי הנעורים אני זוכר את רחל שיזל, הענוה, בבישקה פינדר, פני קרומבין, איקא פוקס, גיצ׳י ריפר־קרמר, כשהיא נושאת חבילת ספרים מתחת לבית שחייה.

אחטא לאמת אם לא אזכיר כי בקוסוב היו גם קומוניסטים. להם לא אקדיש הרבה מדברי, מכיון שאין מה לציין לזכותם. הם היו הקרבנות הראשונים של המשטר הסוביטי בקוסוב. רבים מהם שילמו בחייהם ואלה אשר נשארו בחיים חזרו לחיק האומה ורק היום הם יהודים. הם היו מתנגדינו החריפים ביותר, ניסו להצר את צעדינו ולהפריע פעולותינו הציוניות והחלוציות. היו מתנפלים על אספותינו ועל קיבוצי ההכשרה שלנו בקוסוב. אך בלי כל הצלחה. פעמים רבות הגיע הדבר לתיגרות ידים קשות. הם לא היססו מלהביא לעזרתם את ה„סלרובים״ (הסקציה האוקראינית של

הקומוניסטים), נגד אחיהם היהודים. עם פרוץ המלחמה היו ה„סלרובים" השוחטים האכזריים ביותר והמסוכנים ביותר ליהודים. אינני יכול לציין פעולה חיובית אחת לזכותם של אלה ועל כגון זה כתוב בתורה „בקהלם אל תחד כבודי..."

יש לי צורך נפשי להזכיר גם שמות מלמדי: הראשון ר׳ יוסף שטיין („דער לאַנגער"), אביו של א. צ. שטיין יבל"ח. הוא נתן לי את היסוד לכל לימודי. היה מורה יחיד במינו. הנהיג משמעת ברזל. גידל וחינך מאות תלמידים. אצלו למדתי את הדף הראשון של גמרא ורש"י. מדי שבת בבוקר היה בא אלינו לשם „פאַרהערן דעם שיעור" (דף גמרא ורש"י). עודני שומע היום את צליל ניגונו בלמדו גמרא. בשבת אחרי הצהרים היתה אשתו חסיה מסיבה אתנו לשולחן ומספרת לנו, בצורת אגדה, את פרשת השבוע.

מיוסל שטיין עברתי ללמוד אצל ר׳ פיני ראוב׳ליס, שבקיאותו בתורה היתה גדולה מאד. גם הוא השליט בקרב תלמידיו משמעת ברזל ודרש ידיעה מעמיקה. ממנו עברתי לאנשל דעם רבינס. אין מלים בפי לתאר את בקיאותו הרבה בתורה ובתלמוד, וראשו היה ים של תורה ותלמוד. הוא ידע כמעט את כל התנ"ך בע"פ. ממנו עברתי לבן־ציון שיבר, שהיה מעין ראש ישיבה בבית המדרש של הרבי.

אף רואה אני חובה קדושה להזכיר כאן את הנשמות הקרובות ביותר לרעייתי ולי: בחדרת קודש וברעדה אני מרשה לי להזכיר כאן את הורי רעייתי, אנשים צנועים וענווים, טהורים ותמימים, יעקב ופרידה מרבוים, שעמלו קשה לפרנסת משפחתם. לר׳ יעקב מרבוים היו הרבה ידידים ומכרים בין הגויים אשר אתם סחר, אך ביום פקודה התנכרו לו.

הורי: ברכה ומשה וינטר (אמי נפטרה לפני השואה). אמי אשה צדקת היתה ועניי קוסוב הכירוה היטב. היא הצטיינה במתן בסתר והושטת עזרה לנצרכים. אבי, משה, עמל כל השנים לפרנסת משפחתו. כל מאווייו היו לחנך את ילדיו לתורה ולמעשים טובים. היה חסידו הנלהב של הרבי והיה שייך לחברת אומרי תהלים. ידע את כל ספר התהלים בע"פ. מכל משפחתי נשארנו רק אחותי שינדל ואני, אשר עלינו ארצה לפני השואה. וממשפחתה הענפה של אשתי נותרה היא לבדה.

אלה היו יקירינו. נפרדנו מהם לפני שנים, אך לא ידענו כי זו פרידה לנצח. לא חשבנו שיבוא יום וקוסוב תימחק מעל פני האדמה. גדול האסון ועמוק השבר! מי ינחמנו!?

תהיינה שורות אלה מצבת נצח לטהורים וקדושים אשר נרצחו על לא עוול בכפם. יהיה זכרם ברוך! הי"ד.

שלמה קלמן
(קיבוץ גת)

בני קוסוב בקיבוץ

בזה אני מעלה קטעים מחיי פרט, אשר משתקף בהם תחום חיים של ציבור צעירים, ויהא זה משום ביטוי צנוע למאוויי חלק הנוער בעיר קוסוב, ששאיפתם היתה ארץ ישראל ואילו אך מעטים בהם הגשימו את שאיפותיהם.

אמסור בזה שלב אחר שלב ובהדרגה את התחנות העיקריות בחיינו עד הגיענו לקיבוץ ועד בכלל, והם: א) החינוך בילדות כרקע להמשך; ב) החינוך בתנועה; ג) הגשמה: הכשרה והעליה; ד) בקיבוץ בארץ.

בילדותנו קיבלנו חינוך עברי בבית ספר עברי או באופן פרטי אצל מורה לעברית. זה היווה יסוד לכיסופים לחיים בארץ ישראל. לזה יש להוסיף גם האוירה האוהדת לציונות והשימוש בשפה העברית תוך לימודה. גם בבית ההורים ספגנו בקרבנו במשך כל הילדות את השאיפה לחיים אחרים ולנטישת הגלות וכל הכרוך בה.

מאידך, תנאי חיים כלכליים וסוציאליים במשטר עויין הובילו כבר בשחר הנעורים בהכרח להכרה בצורך לשינוי צורת החיים. עוד בטרם נמצאו דרכינו לתנועה החלוצית, חיפשנו ביטוי מלא לכמיהה זו. לאחר לבטים רבים נכנסנו ל„השומר הצעיר" ומצאנו אותו כמתאים מהבחינות שציינתי. השוה"צ תבע מהצעיר הגשמה עצמית בכל ציוויי החיים וזאת המטרה אשר התנועה חרתה על דגלה.

השלמות הזאת באופי של התנועה היתה הכוח המושך של הנוער. כרובו של הנוער בקוסוב התחלנו בגיל צעיר מאוד בעבודה פיזית. זה היה המאפיין את העיר בלי הבדל בין משפחה ענייה או אמידה יותר. זה אף העניק הרגשת עצמאות לנוער, שלרוב גם פירנס או עזר להורים מגיל צעיר.

רבים מבני הנוער התארגנו במסגרות פוליטיות, כי היתה זו תקופה של תסיסה פוליטית רבה. כל צעיר שקיבל את חינוכו במסגרות הפוליטיות, היה מלא להט לדרך שלו. הויכוחים הפוליטיים מלאו את החלל. תנועתנו, שמתפקידה העיקרי היה לחנך את הצעיר לדרך חיים שונה מהמקובל, לא מעט הקדישה לחינוך פוליטי, בכדי שהצעיר יוכל בין היתר לעמוד בויכוח עם המתנגדים הפוליטיים, בעיקר מצד השמאל, שרצה בלי

הרף, בשלות השלושים, להתנקש בקיומנו, כתנועה ציונית חלוצית. אמנם הקומוניסטים הצליחו למשוך מהתנועות הציוניות רבים מהמבוגרים, אבל אחרי זמן קצר רובם מצאו אלה את דרכם לזעיר בורגנות, עזבו את עבודת הכפיים ועברו למסחר, וכל המהפכנות שלהם נמוגה. רק מעטים מאד בעלי אומץ ויושר אישי הקדישו את עצמם במסירות לרעיונות הקומוניסטיים.

בגלל האופי העצמאי של הנוער לא היינו תלויים בהורים בענין „דמי עליה״; חסכנו כסף במשך שנים למטרה זאת. ההורים הביטו על זאת בעין יפה ולא שמו מכשולים למטרה וגם הבינו את גודל השאיפה, שכן לא רצו שבניהם ימשיכו בניוון החיים בגולה. ובכל זאת ההכרעה לעליה היתה קשה לגביהם, כי לרוב, כאמור, היינו לעזר בפרנסתם.

היציאה להכשרה והחיים בה היתה להם השפעה עצומה על דרך המחשבה שלנו. החיים הקשים בתנאי ההכשרה בברושניוב, למעלה מ־20 מיטות בצריף אחד והעבודה המפרכת במינסרה (טאַרטאַק), היה מבחן קשה ביותר. מברושניוב עברה קבוצת ההכשרה שלנו לעיר קרקוב ושם התנסינו בתנאים שונים קצת. אמנם צפיפות במגורים היתה גם שם — כ־40 מיטות בשני חדרים ללא תנאים סניטריים מתאימים. אבל הבעיה האפיינית להכשרה זאת היה החיפוש המתמיד אחר יום עבודה וכלכלה ירודה. אילולי המטרה הגדולה שעמדה לעינינו, העליה ארצה, ספק אם אפשר היה להחזיק מעמד זמן רב.

לגבי צעירים שלא התנסו בחיי פועלים, היתה זאת הכשרה של ממש. לגבינו היה המבחן רק מבחינת חיי שיתוף וחברה.

לאחר כמה חדשים של שהייה בהכשרה באה נסיעה הביתה על מנת להתכונן לעליה, לסדר את כל הפורמליות ואת הדרכון — לפני חובת ההתגייסות לצבא פולני. היה זה מירוץ עם הזמן, חיים במתח ובציפיה לעליה. ביום שבת אחד קיבלתי מברק על מועד העליה. נשאר לי יום אחד שלם בלבד בכדי לארוז ולהיפרד. אכן, היתה זו עבודה רבה בזמן קצר: מסיבות פרידה, שמחוייב הייתי להופיע בהן ולשמוע את כל נאומי הפרידה למרות קוצר הרוח והזמן. היתה זאת „עליה״ לאחר הפסקה ארוכה של „העליה״ מקוסוב, לכן רצתה הציבוריות הציונית להפיח על ידי כך רוח חיים בתנועות החלוציות, שקרנן ירדה באותה תקופה בעיני הנוער.

לקראת הבאות בארץ לא היינו מודאגים, כי ידענו שיש לנו כתובת וקבוצת חברי קיבוצנו כבר היתה מרוכזת בקיבוץ מרחביה ומחכה לתוספת חברים.

עצם העליה באנייה היתה חוויה בלתי נשכחת. כמה מאות חלוצים יצרו כבר שם אוירה ארץ־ישראלית בשיחות וריקודי „הורה".

בהתקרבנו לחופי הארץ פרצו „החברה" בשירה וריקודים ובלהט נעורים, שעל כן הגיעו למחוז חפצם תוך כיסופים למולדת.

מהאניה — ישר לקיבוץ בלי טיולים ובלי בילויים, רק „בית עולים" כתחנה ללינת לילה בלבד ובדיקות רפואיות.

כאשר ירדנו מהאוטובוס בעפולה והורדנו את חפצנו, שמעתי מפי תושבי המקום אומרים אחד לרעהו ביידיש: „עולים חדשים ועברית מדברים בשטף". כי אכן הרגשנו את עצמנו כבר מהתחלה כארצישראלים, וזאת בזכות התנועה וחינוכה.

באותם הימים חיכו בארץ גם לעליה ב׳ (עליה בלתי ליגלית). זאת היתה האניה הראשונה שהצליחה להוריד את העולים בשלום בחופי הארץ והיא הביאה קבוצת חברים נוספת לקיבוצנו, מרחביה, דבר שהיווה נקודת מפנה לגרעין הקיבוצי שלנו — ליציאה לעצמאות במושבה כפר סבא ב־1934. 25 חברי הגרעין הקיבוצי „המנוף" הקים מחנה אוהלים בחולות צפונה מהמושבה, בסביבה מוקפת פרדסים. פה קיבלנו לקח ראשון מהמציאות הארצישראלית.

הבעייה העיקרית שנעמדנו לפניה בכל חומרתה היתה השגת עבודה בפרדסים, שהיו סגורים בפני עבודה עברית; רק עבודה ערבית זולה העסיקו הפרדסנים היהודים. מתוך כך ברחו רבים מהעולים החדשים, שהגיעו מקרוב לכפר סבא, העירה, לת"א, שם נמצאה עבודה בבנין בתנאים הרבה יותר טובים מאשר בחקלאות. אבל אנחנו, גוף קיבוצי, לא הלכנו לחפש חיים קלים יותר, כי משימתנו היתה לחדור לחקלאות, להתקיים ולהיבנות ממנה. רצינו להסתפק ב־20 גרוש ליום עבודה בפרדס אבל גם זה לא ניתן לנו. לשכת העבודה של ההסתדרות אירגנה משמרות ליד שערי הפרדסים, שם התנכלו לעבודה עברית. עם פועלי כפר־סבא השתתפו במשמרות גם אישים ידועים מהארץ, בכדי להניע את הפרדסנים לקבלת עובדים עברים. הפרדסנים מצידם הזעיקו את המשטרה הבריטית נגד המשמרות וזאת אסרה את המשמרת. אבל המלחמה לעבודה עברית לא פסקה, עד שהבועזים הכירו בזכותנו כתושבי המקום לעבודה ובלשכת העבודה של ההסתדרות כאירגונו של הפועל בארץ. יחד עם ההישג בקבלת עבודות־חוץ דאגנו גם להקמת משק עזר, אמנם בצעדים איטיים. חסכנו כדי להקים איזה צריף, הקימונו בתי מלאכה, והנחנו יסודות לכמה ענפי משק: לול, רפת, גן ירק, שהפך להיות מקור פרנסה רציני מראשית

הימים. לקחנו חלק בחיי ציבור הפועלים במושבה וכן התקבלנו, מיד עם בואנו, להגנה והתחלנו באימונים צבאיים בחשאי בל תרגיש בכך עין המשטרה הבריטית.

ב־1936 התחילו הפרעות בארץ, התקפות של הערבים על ישובים יהודיים ועל עוברים ושבים בדרכים. המחנה שלנו היה בסביבה סמוכה לכפרים הערביים, שמהם יצאו כנופיות מזויינות להתקפה. אנו השתתפנו בשמירה בפרדסים שבסביבה ובמחננו שמרנו אפילו בלי נשק כי זה לא היה בנמצא במידה מספקת באותם הימים. השמירה בלילה והעבודה ביום — היו מהדברים הרגילים במשך זמן מסויים. החיים התנהלו תוך דריכות מתמדת.

קטע אחר מחיי שנחרת בזכרוני היה ביקורי בקוסוב ב־1939, חמש שנים אחרי עליתי. מצאתי את העיר שונה בהרבה מאשר לפני עלייתי אמנם העיר גדלה יותר במבנים, אבל בשטח החברתי היתה ירידה גדולה בין הצעירים. חסרה היתה אותה התסיסה החברתית והפוליטית משנת 1934. הנוער ברובו היה פיליסטרי ללא כל מטרה ברורה לעתיד, המצב הכלכלי בכללו לא היה רע. חלק מהצעירים עזב את העיר ונדד לערי פולין הגדולות תוך עיסוק במכירת מרבדים. אבל גם אז היו כאלה אשר לא רצו ולא יכלו להסתגל להלך רוח זעיר בורגני. האויר בעיירה היה מחניק להם ומשום כך עזבו את העיירה. רוב הצעירים התפכחו מהשקפתם הקומוניסטית ולא אחד הביע רצונו לעלות ארצה ולחיות בקיבוץ. אילו היו פתוחים אז שערי הארץ, הרי העליה היתה פתרון והצלה לרבים מהמיואשים. כבר אז הרגישו באויר אבק שריפה והאיומים של היטלר הידהדו ונטלו את בטחון החיים אצל היהודים.

גם עליה ב׳ היתה כרוכה בסכנת חיים ורק מועטים היו מוכנים לסיכון כזה. ואכן, אלה שהיתה בהם עוד כוננות חלוצית ולא נרתעו מהקשיים הצליחו לבנות את חייהם מחדש בארץ.

כאשר קיבלתי מהקונסוליה הבריטית בפולין אזהרה לצאת את פולין, כי מלחמה מתקרבת, היתה לי הרגשה שאני מציל את עצמי מבלי שאוכל לעזור לכל אלה שנשארו בעיירה, ובפי רבים שם השאלה איך אפשר לעלות ארצה ?

בחזרי ארצה מצאתי את הקיבוץ והוא דן בלהט על אפשרות היציאה להתישבות. איזה מרץ נעורים הקיף אז את החברים לקראת הקמת ישוב קיבוצי חדש במולדת, הרחק בדרום, בסביבה ערבית טהורה עם מעט מקורות מים וכמות גשמים מוגבלת! אבל שטחי האדמה היו נרחבים וקסמו לנו

והפיחו בלב בטחון שאכן נתגבר על הקשיים בכוחות משותפים של הקולקטיב. כל התכונה להתישבות השכיחה מלבי את עגמת הנפש שעברה עלי בזמן ביקורי בקוסוב.

חובה לציין תחנה חשובה בדרכנו והיא בניית ביתנו בהתישבות החדשה, דבר שהיווה מפנה בכל אורח חיינו בארץ ובקיבוץ. אם במושבה התלבטנו בחוסר תעסוקה מלאה לחברים והיה צורך לשלוח קבוצות חברים לעבוד מחוץ לבית בסלילת כבישים, בבנין, או בסיקול אבנים בגליל, הרי בהתישבות חסרו לנו כוחות־עבודה נוכח תנופת הבניה ויצירת משק. צריפים ובתים למגורים צצו וקמו בזה אחר זה. עז היה רצוננו להעביר להתישבות בקצב מהיר ביותר את הילדים וכן חלק גדול מהקיבוץ שנשאר עדיין במושבה.

יחד עם זה השתרעו לעינינו אלפי דונמים פלחה שחיכו לעיבוד, זריעה וקציר, לאיסוף היבולים הגורנה לפני בוא הגשמים ולהקמת גג אשר יגן על עמל כפינו. ידינו היו מלאות עבודה: גיוסים לעבודות נוספות מחוץ ליום הרגיל בכדי להספיק להוריד את היבולים. ראינו לפנינו יום יום התקדמות. והבית שלנו הלך והתבסס מבחינה כלכלית.

מבחינה בטחונית היינו עסוקים בשמירה על השדות, שעדרי הערבים לא ידרסו את יבולנו ובפנים המחנה שמרנו בפני גניבות. השכנים שלנו התקנאו בנו לנוכח הישגינו ביבולים שעלו פי כמה משלהם.

בדרך כלל שררו בינינו ובין שכנינו הערבים יחסים טובים. היו מבקרים אצלנו ואנו אצלם, וכן נתקיימו קשרי מסחר אתם. תמיד הביעו את רצונם לחיות בשלום עמנו.

רק ב־1947, אחרי החלטת האו״ם על חלוקת הארץ, גברה המתיחות בינינו ואנו נשארנו בהתאם למפת החלוקה בחלק של המדינה הערבית. אז התחילו לצוף בפנינו בעיות בטחון שלא ידענו קודם. ושוב, בכוחות משותפים של הקולקטיב ידענו להתגבר על הרבה קשיים.

פה מתחילה פרשת חיינו בתקופת מלחמת השיחרור והוא הפרק הגורלי בקיומנו בתוך תוכה של החזית.

יעקב (בוזיע) רייכער

קאַסעווער געבערג־סוחרים

אַן אָנגעזעענער טייל זענען זיי געווען אין דער קאָסעווער יידישער באַפעלקערונג ווי אויך אין סוחרטום. כמעט דריי דורות האָבן זיך באַשעפטיקט מיט אַרויפפאָרן אין געבערג איינצוהאַנדלען בהמות, רויכוואַרג און אַנדערע סחורות פאַרן יריד, וואָס פלעגט פאָרקומען יעדן מיטוואָך אין קאָסעווו. פאַרהאָרעוועטע און פאַרהאַרטעוועטע יידן זענען זיי געווען און האָבן זיך אין די באַדינגונגען פון פוילן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה שווער געראַנגלט פאַר זייער עקזיסטענץ.

מוצאי־שבת, נאָך הבדלה, ווען יידן האָבן זיך „גוט וואָך" געזאָגט, האָט מען געקאָנט באַמערקן אין די סוחרישע שטובן זיך פאַרזאַמלען גרופעס געבערג־סוחרים. שותפים האָבן זיך אָפגערעכנט אין דער הכנסה פון דער פאַרגאַנגענער וואָך. דאָ האָבן זיך פאַרזאמלט אויך קצבים, פלייש־האַקערס, וועלכע זענען געקומען באַצאָלן פאַר דער קרעדיט־ירטער סחורה, אויך יידן פון אַנדערע האַנדלס־צווייגן און סתם יידן אָפצוגעבן גמילת־חסדים, „געכאַפטע" ביי די סוחרים נאָכן יריד.

שוין צוויי אַזייגער ביי נאַכט האָט מען געקאָנט זעען די זעלבע יידן זיך פאַרזאַמלען גרופעסוויַיז אַרויפצופאָרן אין געבערג, ווער מיט אייגענע „געלעגנהייטן" און ווער מיט פרעמדע. פאַרשידענע קאַטעגאָריעס זענען זיי געווען. געווען יידן, וועלכע האָבן געהאַט אייגענע „פאַלאַנינעס"; געווען אַזעלכע, וואָס פלעגן עקספּאָרטירן בהמות קיין עסטרייך; געווען אַזעלכע, וואָס פלעגן אָפקויפן פאַר אַנדערע סוחרים; מעקלערס און אונטערמעקלערס; יידן, וואָס האָבן פאַרטוישט סחורות, אַנדערע וואָס האָבן געמאסטעט (אויסגעהאָדעוועט) בהמות א.א.וו.

לאָמיר אָנרופן אַ טייל פון זיי:

אליעזר גלאַזבערג, פרץ גלאַזבערג, אביצ׳קי פעלאנדער (האבער), דוד גריינער, זינדל רייכער, שמשון פריזעל, שכר קויפמאַן, משה קרויט־האמער, משה לאריש, רובלע רייכער, משה הערש לאריש, מערבוים, אברהם שטיין ווי אויך זייערע קינדער.

געווען אַ מאָל אַ פאַל, ווען פון יענער זייט גרענעץ פון אונגאַרן איז אַריבערגעקומען אַ גרויסע סטאַדע בהמות, די פוילישע גרענעץ־

פאָליציי האָט זי קאָנפיסקירט און פאַרקויפט די קאָסעווער סוחרים און די האָבן זיך משמח געווען מיט דער גרויסער „מציאה״. אָבער די אונגאַרישע רעגירונג האָט באַלד אינטערווענירט אין וואַרשע, האָבן זשאַנדאַרמען מיט געוואַלד צוריק אָפגענומען ביי די יידן די סחורה און אָפגעגעבן זיי דאָס געלט. האָט מען זיך אין קאָסעוו דעמאָלט געוויצלט, אַז איבער דוד׳ל גריינער, אליעזר גלאזבערג און זינדל רייכער איז שיעור נישט אויסגעבראָכן אַ מלחמה צווישן אונגאַרן און פוילן, און טייל האָבן געזאָגט, אפשר טאַקע אַ גאַנצע וועלט־מלחמה!

אַ שיין און אייגנטימלעך בילד פלעגט זיין אין די קאַרפאַטן־בערג, ווען אויף אַ שפיץ באַרג פלעגט אַ פאַסטוך אויסשפילן אויף זיין פייפעלע זיין פאַסטוך־ליד, און דאָ באַווייזט זיך פלוצים פון טאָל אַ רייטנדיקער קאַראַוואַן פון יידן מיט צעפלאָשעטע בערד און פיאות...

נישט איין מאָל פלעגן די מענטשן זיין אויסגעשטעלט אויף סכנות. ס׳זענען געווען פאַלן פון רויב־איבערפאַלן און אפילו פון הריגות (ווי זיידל שנעבערג). אויך פון ווילדע חיות, וועלף, בערן, פלעגט מען איבער־געפאַלן ווערן. און ווען יידן זענען ניצול־געוואָרן פון סכנות, האָט מען שבת אין די שולן געבענטשט „גומל״ און ביים רבין ביר „געשטעלט״ ביד רחבה.

באַזונדערס שטורמיש פלעגן זיין אין קאָסעוו די מיטוואָך־ירידים, מיטן צוקלאַפן מיט די הענט און מיט די געשרייען. מ׳האָט געקאָנט מיינען, אַז די מענטשן נעמען איין גאַנצע וועלטן. ווען די ירידים פלעגן אַדורך בשלום, ס׳איז געווען פרנסה, פלעגן די סוחרים זיך פאַרזאַמלען ביי ווילד־האָרן, אָדער ביי אברהמצ׳יק שטיינער, מאַכן אַ „לחיים״ און שפילן אַ קערטל.

עצבות איז פרעמד געווען די יידן, אין די שווערסטע באַדינגונגען האָט זיי נישט אויסגעפעלט קיין בטחון און אמונה. פון זייערע ווערטלעך און גלייכווערטלעך וואָלט מען געקאָנט אַ גאַנצע פאָלקלאָר־זאַמלונג צוזאַמענשטעלן. אייגנאַרטיק פלעגן זיין זייערע דין־תורות, וועלכע האָבן זיך תמיד געענדיקט מיט אַ פשרה.

חתונות ביי געבערגס־יידן זענען געווען אַ שם־דבר. ווען זיי פלעגן אויף אַ חתונה שפעט ביי נאַכט אריין פון גרויס שמחה אין התלהבות, פלעגן די קלעזמער אויפשפילן: „אָדער דעם לעקאַך, אָדער דעם פלאָדן, אָדער די פענצטער, אָדער די לאָדן״, און אַז די מחותנים

זענען נישט געווען אַזוי מילד, פלעגן טאַקע פליען די פענצטער אין די לאָדן!

אין די שפּעטערע יאָרן, ווען אין פּוילן האָט אָנגעהויבן הערשן די „אָזושעם"־פּאָליטיק, איז דער האַנדל געוואָרן אַ האַלב־לעגאַלער. די סטאַראָסטעס האָבן נישט געגעבן קיין באַווילּיקונג צום האַנדלען, די זשאַנדאַרמעריע האָט שיקאַנירט, און די יידן האָבן געמוזט אַ גרויסן טייל פון זייערע הכנסות אַוועקגעבן אויף שוחד און מתנות די פּריצים. דער מסחר האָט זיך כמעט ווי אָפּגעשטעלט. די געבערג־סוחרים האָבן אָנגע־הויבן אַריבערגיין צו אַנדערע פּרנסות, און נאָר אַ קלייַנער טייל איז געבליבן ביים האַנדל.

די אַלע יידן, אונדזערע טייערע ברידער, זענען פאַרשניטן געוואָרן דורך די נאַציס. הי"ד!

יוסף ווינטער און ברוך ענגלער

די פאַרטיי „פועלי־ציון צ. ס.״

ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אין קאָסעוו קיין אָרגאַניזירטע אַרבעטערשאַפט כמעט נישט געווען. ס׳האָבן זיך איינצעלנע מענטשן, ווי: זלמן מוילער, מרדכי מייער, מרדכי בענדער, אליעזר און מרדכי ברימל און אַנדערע, גערופן „פועלי ציוניסטן״, אָבער קיין אָרגאַניזאַציע איז נישט געווען. אויסער זיי זענען געווען עטלעכע „בונדאָווצעס״, ווי: הערש זידערער, שמואל שניידער, ברוך בעקער א. אַ. מען האָט דיסקוטירט, זיך געקריגט בעת פּאָליטישע אַקציעס, אָבער קיין מאָל נישט אָרגאַניזירט די יידישע אַרבעטער און נישט געפּרוווט פאַרבעסערן זייער גאָר שווערע לאַגע. זיי האָבן געאַרבעט 12 שעה און מער אַ טאָג, פאַר אַ קליינעם לוין און זייער אָפט ביי שלעכטע סאַניטאַרע באַדינגונגען. אַ לערן־ייִנגל, ווועלכער איז געגאַנגען לערנען אַ פאַך, האָט באַצאָלט דעם באַלעבאָס אַ סומע געלט און געאַרבעט 3 יאָר, אָבער דאָס ערשטע יאָר האָט מען אים אויסגענוצט צו פאַרשידענע הויז־אַרבעטן, ווי, למשל, פירן די קינדער שפּאַצירן. אויך נאָך די דריי יאָר זענען קיין גרויסע מייסטערס פון די באַלמעלאָכעס נישט ארויסגעקומען, און זיי זענען טאַקע געווען שוואַכע פרנסה־געבער.

ערשט נאָכן וועלט־קריג האָבן די אויבן־אויסגערעכנטע פועלי־ציון־חברים, מיט נאָך ייִנגערע כוחות, ווי: זיידע פריילעך, מאיר קויפמאַן, יוסל מערבוים, מוני ברימל, יצחק קרעמער, יוסל ווינטער, באבצי האָפנבערג, חיה שרה בארטפעלד, פערל ראָל, ברוך ענגלער א.א. זיך אָרגאַניזירט און געגרינדעט אין יאָר 1921 די פאַרטיי „פועלי ציון״. איר ציל איז געווען: פאַרבעסערן די לאַגע פון די אַרבעטער, העלפן דער אָרעמער יידישער באַפעלקערונג, געבן אַ מעגלעכקייט דער יוגנט צו לערנען און זיך גייסטיק אַנטוויקלען.

אַזוי ווי אונדזערע מאַטעריעלע מיטלען זענען געווען קנאַפּע, פלעגן אין אָנהייב די אָפטע פאַרזאַמלונגען פאָרקומען אין די וווינונגען פון די געציילטע חברים. די צאָל מיטגלידער איז אָבער געוואָקסן פון טאָג צו טאָג. יוגנטלעכע און עלטערע פון אַלע אַרבעטס־פאַכן זענען צוגעטרעטן צו דער פאַרטיי. דעמאָלט האָט מען געדונגען דעם ערשטן פאַרטיי־

לאָקאַל, פון איין צימער. אָבער שוין אין אַ קורצער צייט האָט מען געמוזט טוישן דעם לאָקאַל און געדונגען אַ גאַנץ הויז פון 4 צימערן. נאָר אויך דאָ איז מיט דער צייט געוואָרן צו ענג.

דער געווײלטער קאָמיטעט איז געקומען אין באַרירונג מיט די באַלמעלאָכעס, וועלכע האָבן באַשעפטיקט אַרבעטער און געפאָדערט פון זיי אַ העכערן לוין, אַכט שעה אַרבעט, פאַרבעסערן די סאָציאַלע באַדינגונגען. אַ טייל אַרבעטסגעבער האָט מיט אונדז פאַרהאַנדלט און נאָכגעגעבן די פאָדערונגען. אַ צווייטער טייל האָט נישט געוואָלט רעדן מיט אונדז. האָבן מיר באַשלאָסן צו פאַרשטרייקן ביי זיי, ביז אין אַ צייט אַרום האָבן אויך זיי נאָכגעגעבן.

עס האָבן טייל מאָל אויך נישט געפעלט קיין שטרייקברעכער, אָבער מיט זיי פלעגט מען באַלד מאַכן דעם חשבון און אויך דאָרט דערלעדיקן פאָזיטיוו.

אויך מיט די פאַבריקאַנטן פון קילימעס און סוועטערס האָט מען זיך געזעצט צום טיש, און ביי די פאַרעקשנטע געמוזט פריער דורכפירן שטרייקן מיט פיקעטן (משמרות) ביי די טויערן, ביז מען האָט אויך זיי איינגעביסן.

די לאַגע פון די אַרבעטער איז אַזוי אַרום געוואָרן פיל בעסער. זיי האָבן ווייניקער געאַרבעט און מער פאַרדינט.

די השפעה פון דער פאַרטיי איז געוואָקסן אין שטאָט און נישט נאָר צווישן די אַרבעטער. אויך אַנדערע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג האָבן אונדז געשענקט זייער פאַרטרויען און ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן, ווי שטאָטראַט־ און קהילה־וואַלן, קאָנגרעס־וואַלן א.א. געשטימט פאַר דער ליסטע פון „פועלי־ציון צ.ס.“.

אונדזער פראַקציע אין שטאָט־ראַט איז געווען זייער אַקטיוו, און אפילו די יידנפיינדלעכע באַאַמטע פלעגן זיך רעכענען מיט זייער מיינונג און דערליידיקן פאָזיטיוו זייערע אָפטע אינטערווענצן.

אויפן געביט פון דערציונג און קולטור האָט די פאַרטיי זיך געוואָרפן מיטן גאַנצן ברען. דאָ איז געווען אַ פעלד פון אַרבעט, אַ גאַנץ ברייטס. די יונגע קינדער פון די אָרעמע שיכטן און אַרבעטער זענען געווען ס׳רוב גאַנץ פאַרנאַכלעסיקט, האָבן נישט געלערנט אין קיין שול, נישט אין קיין חדר, נאָר באַקומען זייער דערציונג אין דער „תלמוד־תורה“, ביי ר׳ אברהמען דעם תלמוד־תורה־מלמד. די מיינסטע פון זיי וואָלטן געבליבן האַלבע און גאַנצע אַנאַלפאַבעטן, ווען די פאַרטיי וואָלט נישט מיט די

ווינציקע מיטלען, וואָס זענען געשטאַנען אין איר רשות, און מיט אַ קליינער אונטערשטיצונג פון די אַמעריקאַנער לאַנדסלייט, געווען געגרינדעט, אין יאָר 1924 בערך, אַ 4־קלאַסיקע יידישע פאָלקס־שול, וווּ די קינדער פלעגן חוץ דער עלעמענטאַרער בילדונג באַקומען אויך עסן און קליידער. מען האָט געלערנט יידיש, פויליש, העברעיש, חשבון און אַנדערע לימודים. צוויי פון די לערער זענען געווען געצאָלטע, די אַנדערע — פרייוויליקע. די געצאָלטע לערער, לאה זאכער און אהרון ברעגמאַן, זענען געשיקט געוואָרן פון דער צענטראַלע, די אַנדערע לערער זענען געווען די פּאַרטיי־חברים: יוסל מערבאום, יצחק קרעמער, יוסל קאַלמאַן, מוני ברימל, ברוך ענגלער א. א.

די קינדער האָבן פלייסיק געלערנט און זענען טאַקע געוואָרן לייט. אויסער דער שול פאַר קינדער האָט די פּאַרטיי איינגעאָרדנט אָוונט־קורסן פאַר דערוואַקסענע, וועלכע פלעגן נאָך דער אַרבעט זיצן שעהען־לאַנג און זיך צוהערן צו די רעפעראַטן און לעקציעס פון די עלטערע חברים.

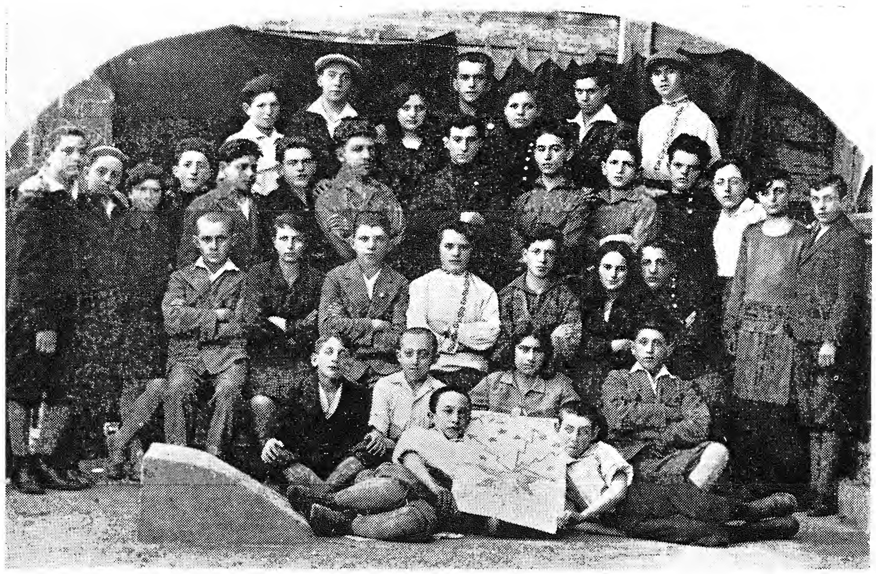
ס'פלעגן געפירט ווערן אינטערעסאַנטע דיסקוסיעס אויף פאַרשיידענע טעמעס, אין וועלכע כמעט אַלע יוגנטלעכע אַרבעטער פלעגן נעמען אַן אַקטיוון אָנטייל. די אָנטיילנעמער פון קורסן זענען איינגעטיילט געוואָרן אין קרייזן, און יעדער קרייז האָט געהאַט זיין באַשטימטע שעה אין טאָג ווען זיך צו טרעפן. די באַטייליקונג איז געווען שטענדיק אַ פולע.

די אַרבעטער־ביבליאָטעק, וועלכע די פּאַרטיי האָט אין אַ קורצער צייט נאָך איר אַנטשטייונג געגרינדעט, איז מיט דער צייט אויסגעוואַקסן צו איינער פון די שענסטע קולטור־אינסטיטוציעס אין שטאָט. 300 סטאַבילע לייענער, יידן און אויך נישט־יידן, האָבן געשלונגען ממש די דערלאַנגטע ביכער, אין יידיש, פויליש, העברעיש. דאָס בעסטע און נייעסטע בוך וואָס פלעגט דערשיינען, סיי אין אָריגינאַל, סיי אין איבערזעצונג, פלעגט דער חבר דאָ באַקומען. אַרום 3000 בענדער, אין אַ גרויסן זאַל, 3 מאָל אין וואָך באַדינט מיט פרייוויליקע כוחות. ס'איז געווען אַ באַזונדערע אָפּטיילונג ביכער פאַר יוגנטלעכע. אין אַ צווייטן זאַל זענען געזעסן ביי טישלעך חברים און חברות, יונגע און עלטערע און געלייענט צייטונגען, זשורנאַלן, וואָכנשריפטן, אין יידיש, פויליש, העברעיש. דאָרט פלעגט מען זיך צוהערן צו רעפעראַטן פון אָרטיקע און צוגערייזטע רעפערענטן איבער פּאָליטישע און אַקטועלע טעמעס, מיט און אָן דיסקוסיעס.

ביי דער פּאַרטיי האָט עקזיסטירט אַ „דראַמאַטישער קרייז", וועלכער האָט כמעט יעדן חודש אויפגעפירט פיעסן פון באַקאַנטע שרייבער ווי:

ליגה למען א״י העובדת. פגישה עם א. ש. יוריס.
לימינו: י. גרטנר, ז. פינדר וד״ר ברטלר. לשמאלו: ז. פרייליך, בנדר, ו. לנדמן.

סניף „החלוץ הצעיר״.

ש. אש, אנסקי, פינסקי, בערגעלסאָן, שלום־עליכם א.א. די פאָרשטעלונגען פלעגן תמיד גוט באַזוכט ווערן, און פיל מאָל האָט מען זיי אויפגעפירט אין די אַרומיקע שטעטלעך. באַטייליקט האָבן זיך אין דראַמאַטישן קרייז די ח״ח: ברוך בעקער, יוסל העלפער, משה וויניקער, רחל שטיינער, שרה קרומביין, פערל ראָל, קיילע טוי, יהודה האָפנבערג, דוד הייזלער, פרידע דרעזנער, נחמן בלאָזענשטיין, ברוך ענגלער א. א.

עטלעכע מאָל אין יאָר פלעגן מיר פאַראַנשטאלטן „ליטעראַרישע אָוונטן", וועלכע זענען תמיד אַדורך מיט דערפאָלג. די הכנסה פון די „אָוונטן", איז געגאַנגען פאַר דער ביבליאָטעק.

דער געמישטער כאָר ביי דער פּאַרטיי, וועלכער פלעגט אַרויסטרעטן אויף די „אָוונטן", האָט צוגעהאָלפן זייער דערפאָלג. אין כאָר האָבן זיך באַטייליקט די חברים: אלטער און בת־שבע פעדערינג, קאָפל און דוד הייזלער, אסתר און חנה שערף, פרידע דרעזנער, אסתר לופט.

ביי דער פּאַרטיי איז אויך געווען אָרגאַניזירט אַ ספּאָרט־קלוב „הפועל", וועלכער האָט געהאַט אַ פינג־פּאָנג־סעקציע און אַ פוטבאָל־מאַנשאַפט, וועלכע פלעגט זיך פאַרמעסטן מיט יידישע און נישט־יידישע קלובן. אין דעם קלוב זענען געווען אַקטיוו די חברים: יוסל ווינטער, נתן פרענקל, יוסל קעס, ישעיהו שטערנבערג, ישראל צייגער, יוסל האזענפראץ, יוסל דרעזנער, מאיר בידער א. א.

אויך אַ שאך־קלוב האָט עקזיסטירט, אונטער דער אָנפירונג פון ח. יוסף קרעמער.

אַ באַזונדער קאַפּיטל שטעלן מיט זיך פאָר די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, „פרייהייט", און „חלוץ־הצעיר", וואָס האָבן גרופירט אַרום זיך כמעט די גאַנצע אַרבעטער־יוגנט פון אַלע פאַכן. זיי האָבן געפירט אַ ברייטע קולטור־טעטיקייט צווישן די מיטגלידער. יעדער פון די חברים האָט אָנגעהערט צו אַ קרייז, וווּ ער האָט באַקומען זיין דערציונג. אויסער דעם האָבן זיי געפירט אַ ציוניסטיש־חלוצישע אַרבעט. פיל פון זיי זענען אַוועק אויף הכשרה און שפּעטער טאַקע קיין ארץ־ישראל, ווו זיי זענען ביז היינט אין קיבוצים און קבוצות. זיי האָבן מיטגעאַרבעט אין די ציוניסטישע אינסטי־טוציעס און זאַמלונגען פאַר ציוניסטישע פאָנדן.

די עלטערע פּאַרטיי־חברים זענען, אַ חוץ זייער אַקטיוויטעט אויף דעם געביט פון ווירטשאַפט און קולטור, געווען פּאַרטרעטן און אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין ציוניסטישע אינסטיטוציעס: קרן הקימת, קרן היסוד, העברעישע פאָלקס־שול, העברעישע גימנאַזיע, פּאַלעסטינע־אַרבעטער־פאָנד.

ועד סניף „דרור“.

אַזוי ווי קאָסעוו איז געווען אַ הכשרה־פּונקט, פלעגט די פּאַרטיי באַזאָרגן די מענטשן מיט אַרבעטס־מעגלעכקייטן און וווינונג.

די פּאַרטיי האָט אָרגאַניזירט די „העובד“־באַוועגונג, און אירע אַ גרופּע חברים זענען עולה־געווען קיין ארץ־ישראל, צווישן זיי: יוסף ווינטער און משפּחה, שלמה ווינטער, העניע קרעמער א. א.

אַלץ דאָס איז געפאַלן אַ קרבן די נאַצישע חיות, ימח שמם!

ד״ר משולם שמחה

עס ווייְנט דאָס האַרץ נאָך אונדזער שטעטל

(יוגנט־זכרונות)

פאַראַנען יידן וואָס זאָגן: שוין גענוג! גענוג מיטן שיטן אַש אויף די קעפּ, גענוג מיטן אויפרייסן ווונדן. מען מוז — טענהן זיי — די ווונדן לאָזן פאַרהיילן, מען מוז פאַרגעסן אין דעם, וואָס איז געשען און דערווייטערן אַלץ, וואָס וועט אונדז נאָר שווער מאַכן דאָס ווייטערדיקע לעבן.

אָבער ניין, מיר קענען נישט און ווילן נישט פאַרגעסן! אפשר דורכן שטענדיקן דערמאָנען וועט עס געלינגען צו פאַרמיידן, עס זאָל זיך ווען־עס־איז נאָך אַ מאָל דערוואַכן און צעווילדעווען די בעסטיע אין מענטש. און עס איז גאַנץ נאַטירלעך, וואָס די טראַגישע טעמאַטיק פון אומקום געפינט זיך ווייטער אויפן סדר־היום, הערט נישט אויף צו זיין דער תוכן פון צענדליקער נייע ביכער אין גאָר דער וועלט, פון נייע דערשי־טערנדיקע פילמען, פון אַלץ נאָך און נאָך נייע ספרי־זכרונות, מגילות, פּנקסים, געשריבן מיט בלוט און טרערן דורך די שארית־הפּליטה, צעזייטע און צעשפּרייטע איבער גאָר דער וועלט.

ווייל טייער און אומפאַרגעסלעך זענען אונדז די אומגעקומענע און ס׳איז כמעט קיין חילוק נישט פאַראַנען צווישן די פון דער אייגענער משפּחה און אַנדערע נאָענטע און ווייטע. אַלע זענען פאַר אונדז, דורך זייער אומקום אויף קידוש־השם, ברידער און שוועסטער געוואָרן.

איך דערמאָן זיך אַ מאָמענט באַלד נאָך דעם גרויסן חורבן פון פּוילישן יידנטום.

איך בין מיט דער פּוילישער אַרמיי אין לובלין. נישט געווען דאָרט, אין דער וועלט־באַרימטער יידישער שטאָט, קיין יידן מער. אַרויסגייענדיק פון דעם געבליבענעם „פּרץ־הויז״, וווּ אויף די פּאָדלאָגעס זענען געלעגן צענדליקער געלע ווי וואַקס, פון הונגער געשוואָלענע, האַלענדישע יידישע פרויען און מיידלעך, אַריבערגעפירטע פון נאָענטן מיידאַנעק, דערזע איך פּלוצעם עפּעס אַ יידן אויף דער כמעט ליידיקער גאַס. צוגעקומען נעענטער, דערקענען מיר זיך באַלד ביידע און פאַלן זיך אין די אָרעמס — אַ ייד פון קאָסעוו (אירע לאַריש). מיר האָבן זיך צעקושט און צעוויינט ווי קליינע

ברידער, וואָס האָבן איינער דעם אַנדערן גליקלעך אָפּגעפּונען. מיר האָבן זיך פֿאַרשפּאַרט אין אַן אכסניה און אַ טאָג מיט אַ נאַכט גערעדט וועגן אַלעמען און וועגן יעדן באַזונדער. בלוט איז גערונען פֿון מיין האַרץ, הערנדיק פֿון ערשטן אויגן־עדות פּרטים פֿון דעם שרעקלעכן מבול, וואָס האָט אָפּגעשווענקט אונדזער טייער שטעטל. מיר זענען געזעסן אויף נידעריקע בענקלעך, און איך האָב געפֿילט בחוש — איך בין אַן אָבל נאָך דער גאַנצער קהילה. טייער שטעטעלע קאָסעוו, פֿאַר וואָס איז אויף דיר אַזאַ שטראָף אויסגעפֿאַלן?

שפּעטערדיקע דורות וועלן שווער באַדויערן און זען אין דער שואה אַ זייער טראַגיש קאַפּיטל, דאָס טראַגישסטע אפשר אין אונדזער געשיכטע. מיר אָבער, דער דור, וואָס דער ביטערער גורל האָט אונדז אויסגעקליבן מיט אונדזערע לייבער און נשמות דאָס אומגליק אויסצוטראָגן, — אין אונדז וויינט דאָס האַרץ אַ ביטער געוויין און רייסט זיך אויף שטיקער.

פֿאַרגעסן? ניין! אדרבה — דערמאָנען און דערציילן! וכל המרבה, הרי זה משובח. און קומסטו זיך צוזאַמען מיט אַ בן־עיר, וועט גאָר נישט העלפֿן, דו זעצסט דיך אַנידער און ווילסט שעהען רעדן און דערמאָנען פֿאַרגאַנגענע צייטן מיט אַלע פּרטים שבפּרטים, ווייל מיר טראָגן אין זיך אַ נישט אויסלעשבאַרע ליבע און פּיעטעט צו דעם אַזוי ספּעציפֿישן, וואַרעמען, יידישן לעבנסשטייגער פֿון אונדזער פּוילישן שטעטל.

פֿון וואָס הייבט מען אָן? פֿאַרשטענדלעך, פֿון די קינדער־יאָרן און קודם־כל פֿון חדר... דערמאָנסט זיך די יאָרן, ווען ביסט מיט מזל דורכגעגאַנגען די דרדקי־מלמדים (בערעלע, ירחמיאל א. א.) און אריין אין דער העכערער חדר־שטופּע פֿון יאָסל, אברהם בערל, פּיציע א. א. יאָרן צאַרטע, עמפּינדלעכע, ווען עס הייבט זיך אָן פֿאָרמירן דעם קינדס נשמה, כאַראַקטער. און אָט זעסטו דיך זיצן אין אַ קאַלטן ווינטערדיקן פֿרימאָרגן ביים לאַנגן חדר־טיש מיט אַ צוויי טוץ אַנדערע ייִנגלעך. דער נאַפּט־לאָמפּ באַלייכט שוואַך דעם חדר, און דער רבי, אויבנאָן, לערנט מיט די ייִנגלעך „מיט גוטן" און „מיט בייזן". מען לערנט חומש מיט רש״י. דער גרויסער רש״י דערציילט דיר מיט קליינינקע, חנעווודיקע אותיותלעך, ווי די האַרציקע, אַזוי פֿרי פֿאַרשטאָרבענע, מוטער רחל גייט אַרויס פֿון קבר און וויינט פֿאַר גאָט אויף אירע אין גלות געטריבענע קינדער. אונדזער קינדישע פֿאַנטאַזיע האָט דעמאָלט ממש געזען אונדזער מאַמע רחל מבכה על בניה, און געהערט, ממש געהערט, דעם קול ברמה, וואָס טרייסט זי.

ווער פֿון אונדז געדענקט אויך נישט יענעם שבת, ווען מען האָט

אַנגעהויבן לערנען חומש און געהאַלטן די „דרשה״? די שאלות, וואָס עס האָט געשטעלט דער רבי, און די תשובות וואָס עס האָט געגעבן דער גליקלעכער חדר־בחור? טיף איינגעקריצט בלייבן זיי לאַנג אין זכרון.

איך ציטיר זיי, ווי זיי זענען געזאָגט געוואָרן, און פריי זיך, וואָס איך קען אונטערשטיצן מיין זכרון מיטן טעקסט אין מאיר העניש׳ס (זאַבלאָטאָוו), „מבית ומחוץ״:

דער רבי: קום אַהער דו יינגעלע.

דער תלמיד: איך בין שוין נישט קיין יינגעלע.

ד. ר.: וואָס דען ביסטו?

ד. ת.: איך בין שוין אַ גאַנץ פיין בחורל.

ד. ר.: אויב דו ביסט שוין אַ פיין בחורל, קענסטו שוין עפּעס לערנען?

ד. ת.: געוויס קען איך שוין לערנען.

ד. ר.: וואָס זשע לערנסטו?

ד. ת.: איך לערן שוין חומש צו מזל.

ד. ר.: אויב דו לערנסט שוין חומש, וואָס איז די טייטש חומש?

ד. ת.: חומש איז די טייטש פינף.

ד. ר.: וואָס פינף? אפשר פינף בייגל פאַר אַ גרייצער?

ד. ת.: ניין, פינף ספרים פון דער הייליקער תורה.

ד. ר.: ווי אַזוי הייסן זיי?

ד. ת.: בראשית, שמות, ויקרא, במדבר, דברים.

ד. ר.: וועלכעס ספר לערנסטו?

ד. ת.: דאָס דריטע ספר, ויקרא.

ד. ר.: וואָס איז די טייטש ויקרא?

ד. ת.: ויקרא, איז די טייטש: ער האָט גערופן.

ד. ר.: ווער האָט גערופן? משה דער שמש האָט גערופן די יידן אין שול אריין? (משה דער שמש — דער שמש אין „קאָסעוווער שול״).

ד. ת.: ניין, גאָט האָט גערופן צו משה רבנו און גערעדט צו אים פונעם אהל מועד, כדי צו לערנען אים די דינים פון קרבנות.

ד. ר.: פאַר וואָס גראָד די דינים פון קרבנות?

ד. ת.: אַזוי ווי די קרבנות זענען הייליק, אַזוי הייליק זענען די קינדער, וואָס לערנען די הייליקע תורה.

פון דאַנען צו דער העכערער מדרגה פון תורה לערנען — צו ר׳

מרדכי יוסף הערצעלעס, דעם תלמיד־חכם און מחנך־הדור, צו אַנטשעל „דעם רבין", דעם גרויסן קענער און „ווילדן קאָפּ", און צום סוף — צו דעם ווייטן און אין־סופעדיקן שליאַך פון בית־מדרש און קלויז.

און רעדט זיך וועגן בית־מדרש, דערמאָן איך זיך מיט אַ באַזונדערער ליבע דאָס „שטאָטישע בית־המדרש", מיט זיין פּשוטער איינריכטונג, מיט די לאַנגע טישן ברענענדיקע חלב־ליכט, מיט זיין וואַרעמער היימישקייט און מיט זיין פילפאַרביקן עולם מתפללים. ס'מייסטע פּראָסטע עמך, וואָס פלעגט אויך אַהער אריינקומען הערן אַ שיעור אין דער פּרשת־השבוע, לערנען אַ פּרק משניות, אָדער אריינקוקן אין אַן עין־יעקב. דאָ פלעגט אויך אין אַ פראָסטיקער ווינטער־נאַכט קענען זיך דורכשלאָפן ביים וואַרעמען אייזערנעם אויוון עפּעס אַ פאַרוואָלגערטער אָרעמאַן, עפּעס אַ האַלב משוגענער, אָדער גלאַט אַ מיסטעריעזער פאַרשוין. עס האָט אַלץ דאָ זיך געבעטן אַ פּרץ...

איך גיי דאָ נישט באַשרייבן די שולן און קלויזן פון שטעטל, נאָר פון דעם „סאלאש" און פון פערזענלעכע יוגנטלעכע זכרונות וועגן אים — קען איך זיך נישט אָפּזאָגן. דער „סאלאש" האָט צום שטאַרקסטן געווירקט אויף מיין יוגנטלעכער פאַנטאַזיע. אַ גאַנץ יאָר פלעגט דער ריזיקער, ווילדער, נישט פאַרענדיקטער בנין פון „סאלאש" שטיין ליידיק. נאָר צו די ימים־נוראים פלעגט ער פּלוצעם אויפלעבן און איינגעמען אין זיך אפשר טויזנטער יידן פון נאָנט און ווייט, ס'רוב חסידים פון קאָסעווער הויף, וואָס האָבן — מיטן רבין בראש — אָנגעפילט זיין גרויסן חלל מיט תפילות און תחנונים און פאַרטריבן די טויטע שטילקייט פון אַ גאַנץ יאָר. ווער זשע האָט — לויט מיין יוגנטלעכער פאַנטאַזיע — געקאָנט זיך אויפהאַלטן אין אַזאַ מין „סאלאש" דעם רעשט פון אַ גאַנץ יאָר, און באַזונדערס אין די נעכט? ווער, אַז נישט די נשמות פון די מתים?... איך האָב אַ געוויסע צייט געלערנט אין דער קליינער „קאָלאָמייער" קלויז, וואָס איז געווען אָנגעשלאָסן צום „סאלאש" און די טיר צווישןביידע איז שטענדיק געווען אָפן. ווי, וואָס פאַר אַ ציטער ס'פלעגט מיר דורכגיין דורכן לייב, שפּעט ביינאַכט, קרוב צו חצות, ווען די ליכט, אָנגעטאָפּיעטע אויף די שטענדערס, האָבן אָנגעהויבן פּאַמעלעך צאַנקען און איינציקווייז אויסגיין, און מיין בליק איז נישט ווילנדיק געפאַלן דורך דער אָפענער טיר אין שוואַרצן סודותפולן חלל פון „סאלאש"!... נאָך היינט גייט מיר דער זעלבער ציטער דורכן לייב...

איך האָב געהאַט די זכיה צו לערנען דאָרט ביי ר' הערשעלע פּייער,

דעם גרויסן תלמיד־חכם, דעם טייערן ייד, דעם פייערדיקן פאַנאַטיקער, וואָס איז איבערגעגעבן געווען אין גאַנצן, בגופו ונפשו, לעבודת הבורא. דער פראַכטפולער געשטאַלט פון ר׳ הערשעלע, וואָס האָט פאַר אונדז יוגנטלעכע דעמאָלסט געהאַט אין זיך שטריכן ממש מעטאַפיזישע, און איז צום סוף נאָך מער סובלימירט געוואָרן דורך זיין גרויזאם־טראַגישן אומקום אויף קידוש־־השם — איז אין דעם ספר געווידמעט אַ באַזונדערע ערנסטע אַרבעט.

זאָל מיר ר׳ הערשעלע ז״ל, טויזנט מאָל מוחל זיין, ווען אני הקטן פון זיינע תלמידים וועל דערמאָנען אַ קינדערישע איבערלעבעניש פון יענע טעג. ר׳ הערשעלע האָט געזאָגט מוסר און, וועלנדיק אונדז נאָך שטאַרקער איבערצייגן, אַז שוין ביים לעבן עסן אונדז די ווערעם, נאָך איידער מיר זענען באמת געוואָרן צו עפר־ואפר, האָט ער איין מאָל אין אַן אָוונט אַ דריק געטאָן מיט צוויי פינגער אויף זיין נאָז און צו מיין גרעסטער איבעראַשונג, האָט זיך פון דער הויט אַרויסגעשלענגלט עפּעס אַ זאַך, וואָס האָט ביים טריבן ליכט אין קלויז אויסגעזען טאַקע ווי אַ דין ווערעמל... גאַנץ שאָקירט פון אַזאַ קאָנקרעטן באַווייז, האָב איך, אהיימ־קומענדיק, באַלד געוואָלט דעם עקספּערימענט נאָכמאַכן, אָבער מיר איז בשום אופן נישט געלונגען אַ ווערעמל אַרויסצוכשופן, פשוט ווייל איך האָב אויף מיין הויט קיין „קאָמעדאָנען" (פאַרשטאָפּטע קליינע דריזעלעך) נישט געהאַט...

דאָ שטייגט אַרויף פון מיינע יוגנט־זכרונות אַ צווייטע פיגור, אַ זייער כאַראַקטעריסטישע — ר׳ מנשה פלאַך, ז״ל. איך זען אים נאָך היינט, ווי איך האָב אים געזען אין יענע יאָרן. אַ זקן מיט אַ לאַנגער, ווייסער באָרד, איינגעהילט אין אַ גרויז־שוואַרצן שווערן טוך איבערן קאָפּ, איינגעבויגן, דער בליק צו דער ערד. ער האָט, דאַכט זיך מיר, קיין אַנדערן וועג נישט געקאָנט, נאָר פון און צום בית־המדרש. עס איז דאמאָלסט געווען מיין אייגענער ייִנגלשער אָפּגעהיטער טיפער סוד, אַז ר׳ מנשה איז — איינער פון די ל״ו־ניקעס! צווישן אַנדערע מצוות און מעשים־טובים פלעגט ער האָבן די טרויעריקע חזקה מספיד צו זיין אַ חשובן בר־מינן אין דער גרויסער שול. פלעגט ער דעם הספד מאַכן עפּעס אַזוי שרעקלעך, אַזוי יענע־וועלטיק, און זיין הייזעריקע שטים, ווי פון אַ קבר אַרויס, האָט געהאַט אַזאַ איבער־צייגנדיקן הבל־הבלים־טאָן, אַז נאָך היינט שוידערט מיך פון זיין „אל מלא רחמים", און אין יענע טעג — כאָטש לייג דיך גלייך אַוועק נעבן בר־מינן און שטאַרב מיט...

אַ טייערער ייד, איינגעקריצט אין מיין זכרון, פון אַ גאַנץ אַנדערן טיפּ, איז געווען ר׳ פּיניע ריוועלעס. אַ ווייסע באָרד האָט באַצירט דאָס בלאַסע איידעלע פּנים פון אונדזער ליבן ר׳ פּיניע, וואָס איז געווען באַשענקט מיט אַ שיינער, האַרציקער שטים. ווען ער פלעגט שטיין אַלס שליח־ציבור פאַר דעם ארון־קודש מיט דעם „שיוויתי ד׳ לנגד עיני״, האָט ער דאָס באמת דערפילט פול און גאַנץ. זיין „הנני עני ממעש״ פאַר מוסף אין די ימים־נוראים, אָדער זיין אויסגעוויינטער „שמע קולנו״ אין די קאַלטע שפּעט־האַרבסטיקע סליחות־נעכט האָבן מיך באַגלייט דאָס גאַנצע לעבן און קלינגען מיר עד־היום אין די אויערן. די התרוממות־הנפש, וואָס איך האָב געפילט אין יענע יאָרן ביי דער תפילה־ורינה פון ר׳ פּיניע ריוועלעס, אַזאַ תפילה אַ שיינע, אַ תמימותדיקע, אָן קיין שום עפעקטן, האָב איך שפּעטער אומזיסט געזוכט ביי די באַרימטע וועלט־חזנים, אָפּערע־זינגער און אַזוי ווייטער.

און פון דער דאָזיקער גרופּע איידעלע יידן — צו אַ צווייטער, פון אַ גאַנץ אַנדערן שניט. עטלעכע בולטע געשטאַלטן פון דער גרויסער צאָל ערשטע ציוניסטן, פּירער און זעלנער, אפשר נאָך ערשטע פרוכט, אפשר קליינשטעטלדיקע, אָבער מענטשן ערלעכע, ווערטפולע, איבערגע־געבענע קעמפער פאַר דער אידיי פון גאולת העם והארץ. זייער פאַרדינסט ליגט קודם־כל אין דעם, וואָס זיי האָבן פאָרמירט דעם דור, געלייגט די יסודות פון דעם ציוניסטישן קאָסעוו, אויף וועלכן מיר האָבן געקאָנט תמיד שטאָלץ זיין!

דוד (דודיע) עלטיס, דער ערשטער — כראָנאָלאָגיש — וואָס איז געפאָרן צום ציוניסטישן קאָנגרעס אין באַזעל, געוואָרן אַ פאַנאַטישער חסיד און בלינדער פאַרערער פון הערצל און האָט מיט אַ ברייטער האַנט געגעבן גאָלד אויף ציוניסטישע צוועקן. געגעבן א סך און געגעבן שיין, מיט זשעסט, מיט פּאַטאָס.

שמואל אברהם הייזלער, דער קליינגעוויקסיקער, מיט דער שיינער פּאַטריאַרכאַלישער באָרד און הדרת־פּנים, איז געווען פאַר אונדז יוגנטלעכע די פאַרקערפּערונג פון דעם קעמפנדיקן ציוניזם. אייביק יונג, מיט אַ קוואַל פון ענערגיע, האָט ער — נעבן זיין נישט לייכטער פּרנסה פון פאַרשפּרייטן השכלה צווישן באַלעבאַטישע יידישע קינדער — צייט געהאַט צו פירן באַשטענדיק דעם פּאָליטישן קאַמף מיט כל מיני בונדיסטן, קהילה־לייט, אסימילאַנטן און סתם שונאי־ציון. ווער געדענקט נישט זיין שיינע

געשטאַלט אויף די פאַרזאַמלונגען און זיצונגען, ווי ער פלעגט זיין האַרץ און לונג אַוועקלייגן אין זיין פּאַלעמיק מיט זיי.

אברהם (אברהמציע) קרייזעל. אַן אומגעוויינלעכער און פילזייטיקער טיפּ פון אַ משכיל מיט אַן אומגעהויער, ממש ענציקלאָפּעדיש וויסן אין לימודי קודש וחול, מיט אַ פענאָמענאַלן זכרון, אינטעליגענץ און דערביי אַ מענטש פון זעלטענער עניוות. זיין ענג קליין ביכער־געוועלב אין רבינס הויז איז געווען אַ טרעפפונקט פאַר דער קאַסעוווער אינטעליגענץ. צווישן איין קונה און אַ צווייטן האָט אברהמציע דיסקוטירט מיטן עולם וועגן אַלע פּראָבלע־מען, וואָס זענען גראָד געשטאַנען ברומו של עולם. כאָטש מטופל מיט אַ גרויסער משפחה, און דאָס געוועלב האָט קיין גרויסע פּרנסה נישט געטראָגן, איז אברהמציע געווען זייער אַקטיוו אין ציוניסטישן לעבן, באַזונדערס אין זיין רעליגיעזן אָפּצווייג. ער איז געווען טיף רעליגיעז. זיין אמונה איז נישט דערשיטערט געוואָרן אפילו אין די לעצטע שעהען פון זיין לעבן, ווען ער האָט ליגנדיק באַהאַלטן אין בונקער, געליטן די אומבאַשרייבלעכסטע יסורים.

(באַזונדערע אַרטיקלען וועגן הייזלער און קרייזעל געפינען זיך אין עברית־טייל פון ספר.)

בערל גאָלדשטיין — אַ גראַדליניקער כאַראַקטער און גייסטיקער אַריסטאָקראַט. זיין בלויזע אָנוועזנהייט ביי אַן אַרבעט איז שוין געווען אַ גאַראַנטיע פאַר איר זויבערקייט און סאָלידיקייט.

זינדל פיבער — אַ משכיל און פון די ערשטע ציונים. ער איז שטענדיק געזעסן מיט אַ ספר אין האַנט הינטערן טיש אין שענק. דאָס ספר האָט געקאָנט זיין דער רמב״ם, גרעץ, גורדון און אפשר אויך — להבדיל — לעסינג. היינע א. א. געווען אַ באַשיידענער און איבערגעגעבענער זעלנער פון ציוניזם.

אַזעלכע, פון די ערשטע ציונים, זענען געווען אויך שלמה אייזנ־קראפט, אברהם שויער, פישל שמחה (מיין טייערער האַרציקער פאָטער) משה שאובער, מאיר דרעזנער, שלום פעליקס און אַ סך א סך אנדערע, פון אַלע שיכטן און קלאַסן.

איך וויל נאָך צום סוף דערמאָנען צוויי מענטשן, וואָס זענען מיר פערזענלעך געווען באַזונדערס טייער, מיינע חברים פון פאַך, ד״ר גערטנער און ד״ר שנעבערג.

ד״ר יעקב גערטנער, אָדער ווי ס׳האָט אים גערופן דאָס שטעטל — „יאנקל״, מיט זיין אימפּאָנירנדיקער געשטאַלט, ענערגיע און טיכטיקייט,

איז געווען שטאַרק געאַכטעט און געליבט פון דער באַפעלקערונג. באַזונ־דערס אויך דערפאַר, ווייל ער איז געווען אַ גוטער מענטש און שטענדיק גרייט צו העלפן, פון וועלכן יעדער באַדערפטיקער איז אַרויסגעגאַנגען צי מיט אַן אומזיסטיקער מעדיציניַשער עצה, צי מיט אַ גמילות־חסד. צוליב זיינע אייגנשאַפטן, געאַכטעט אויך דורך דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, איז ער אפילו אויסגעווילט געוואָרן פאַרן בירגערמייסטער פון שטאָט.

און — ד״ר משה שנעבערג, „משהלע״ — די ערלעכע נשמה, דער גערעדער כאַראַקטער, דער דזשענטעלמען מיט דעם באַזונדערן חוש פאַר טאַקט און אומגאַנג מיט מענטשן.

ווען איך האָב זיך מיט אייך, טייערע אומפאַרגעסלעכע פריינט, אָפּגעזעגנט אין „דאָן־באַס״ אין דער סאָוויעטאוקראַינע, בעת אונדזער גרופּע, צו וועלכער ס׳האָבן געהערט אויך ד״ר וויעליטשקער און די ד״ר בינדערס, האָט געמוזט — לויט אַ העכערן באַפעל — זיך צעשיידן, און מיר האָבן זיך צעטיילט אויף גלייכע חלקים מיט דעם ביסל געלט, וואָס מיר האָבן ביי זיך נאָך געהאַט, זיך צעקושט און געזאָגט דעם לעצטן „זיי געזונט״, — האָב איך געפילט, בלייבנדיק אליין אין דעם וויטן פּראָסטיקן רוסלאַנד, אַז אָט איצט האָב איך פאַרלוירן דעם לעצטן רעשט פון מיין משפּחה. ווי שרעקלעך איז דער געדאַנק, אַז גערטנער איז אין פּערסיען, נישט ווייט פון די אויסגעחלומטע גרענעצן פון ארץ־ישראל, געפאַלן, ווי עס ווערט דערציילט, פון די קוילן פון פּוילישע זעלנער אויפן יסוד פון אַ מסירה פון אַ קאָסעווער פּוילישן בריוטרעגער, און אַז שנעבערג האָט, אויפן גרונד פון אומריכטיקע איבערגעטריבענע באַטראַכטונגען, זיך אומגעקערט צוריק אין נאַצישן גיהנום און געענדיקט אין גאַז־אויוון!

איך האָב די גרופּע איבערגעלעבט, און דאָס דערמאָנט מיך טרויעריק אין אַנאַטאָל פראַנסן. דער גרויסער פראַנצויזישער שרייבער דערציילט, אַז אויף אַ מצרישן סאַרקאָפאַג, אין וועלכן עס איז געלעגן אַ וויכטיקע מומיע, האָט מען דעשיפרירט אַן אויפשריפט, וואָס פאַרשילט דעם יעניקן, וואָס וועט זיך דערוועגן צו עפענען די טרומנע; די קללה זאָגט: „דו זאָלסט פאַר שטראָף איבערלעבן אַלע דייניקע!״. מיר, וואָס האָבן איבער־געלעבט אונדזערע ברידער און שוועסטער, אַלטע און יונגע, קינדער און זויגלינגען, פאַרשטייען ווייטיקלעך דעם טייוולאָנישן זין פון דער קללה! נישט איינער, וואָס האָט „איבערגעלעבט״, האָט נישט אויסגעהאַלטן די שווערקייט פון דער קללה און האָט אַליין צו זיין לעבן אַ סוף געמאַכט!

וויקטאָריע מאַנדעל
(אלמנה פון ד״ר מנשה מאַנדעל)

קאסעוו - קיטעוו

צוויי שכנותדיקע שטעטלעך, און אַזוי פאַרשידן איינס פון צווייטן. קיטעוו — צעלייגט רחבותדיק אויף אַ גרויסן, פלאַכן, פון זון באַשיינטן שטח, ביז צום טשערעמאָש, דעם גרויסן רייסנדיקן געבירגס־טייך; קאָסעוו — ענג, אריינגעשטופּט צווישן באַרג און דעם קליינעם טייך ריבניצע.

קיטעוו האָט פון לאַנגע צייטן געהאַט אינדוסטריע, ווי די גרויסע זעגמילן פון האָלץ און ברעטער, די גרויסע מעל־דאַמף־מילן, גאַרבערייען פון לעדער, טעפּערייען אויף אַ קינסטלערישן הויך; קאָסעוו דאַקעגן, האָט געהאַט באַלמעלאָכעס, אַ שטאַרקערן מסחר, אַ הויז־אינדוסטריע, וואָס האָט זיך צום סוף אַנטוויקלט צו אַ ריזיקער קילים־אינדוסטריע און אַ קוואַל פון פרנסה פאַרן גאַנצן באַצירק.

אויך זייערע איינוווינער זענען געווען פאַרשידן. קי־טעווער זענען געווײנלעך געווען מער אין זיך פאַרמאַכטע, האָבן געלעבט אָפּגעשלאָסן, פאַר זיך, דערביי געמיטלעך און טאָלעראַנט; קאָסעווער — דינאַמישער, אָפּענער, מער געזעלשאַפטלעך איינגעשטעלט, און די מייסטן פלעגן זיך זאָגן „דו". איך מיין אַז מעגלעך דאַדורך האָבן דאָ די קלאַסן־אונטערשידן געקאָנט זיין מער פאַרווישט. קאָסעווער זענען געווען לוסטיקער, וויציקער.

ביידע שטעטלעך זענען שטאָלץ געווען דערויף, וואָס אין זייער געגנט האָט יאָרן אומגעוואַנדערט דער באַגרינדער פון חסידיזם, דער בעל־שם־טוב און לעגענדעס וועגן אים זענען דאָ איבערגעגאַנגען פון דור צו דור, ביי יידן און, להבדיל, ביי די הוצולן.

דאָס לעבעדיקע, אַלץ וואַקסנדיקע, פריילעכע קאָסעוו איז נישטאָ מער! שוין ביי דער ערשטער אַקציע האָבן די דייטשע בעסטיעס, מיט דער הילף פון די אוקראַינער, במשך פון צוויי טעג אויסגעשאָסן העכער 2000 יידן, און דער גורל פון די אַנדערע איז נישט געווען קיין בעסערער. דאָס נאַצישע אכזריות צו די קיטעווער יידן — די מייסטע מי בשריפה מי בחניקה — איז נישט צום באַשרייבן. איז אַוועק אויך דאָס געמיטלעכע שטעטעלע קיטעוו מיט זיינע תלמידי־חכמים, מענטשן איידעלע, מיט יידישער און וועלטלעכער בילדונג, און סתם טייערע יידן!

כבוד זייער אָלעמענס אָנדענק! הי״ד!

ד״ר ג. רביץ

זכרונות מעיר מולדתי

מרחפת לפני עתה תמיד העיירה הנידחת הזאת עם ההר, שהתנשא בתוך השוק ונהפך בימי השואה לבית קברות של חלק גדול מאוכלוסייתה היהודית.

מה שציין את היהודים בקוסוב, ובמיוחד את הדור הצעיר, היא עירנות למתרחש בעולם ורצון עז לדעת ולקידמה.

הודות לייזמת היהודים זכתה עירנו בחשמל, בקולנוע וכבר בשנות העשרים של המאה הזאת, באוטובוס, שקשר אותה עם העיר הגדולה קולומיה.

מעיני לא משה הדמות הנעימה של מוטילי בנדר, אביה של מרים בנדר (כעת בקיבוץ גת). באיזו זריזות היה עומד על מדרגות האוטו, שהיה בבעלותו, על יד הנהג ובאיזו חביבות היה מקבל כל נוסע. בהגיע ימי החופש ושבתי הביתה — באיזו שמחה היה מקבל אותי, את הסטודנטית מקוסוב, על מנת להביאני הביתה לבית הורי! הוא היה דואג לי כאילו הייתי בתו.

זוכרת אני היטב את התלאות כשהצטרכנו לנסוע מתחנת הרכבת בקולומיה הביתה לעיירתנו, נסיעה בעגלה משך 5—6 שעות. ופתאום התקדמות כזאת — אוטובוס, היינו נסיעה נעימה משך 45 דקות. היה הדבר דומה כאילו התקרבנו אל העולם הגדול.

ברצוני לציין מאורע אחד, שנחרת בזכרוני, מסבי החסיד הנודע שמעון מאיר ז״ל. בבחירות לסיים הפולני (בית הנבחרים הפולני) ניהל סבי, למרות אדיקותו, תעמולה בעד המועמד הציוני, נגד האדמו״ר וחסידיו מקוסוב — והוא אז למעלה משבעים. מה רבה היתה עירנותו בבירור בעיות ציוניות עם חתנו הציוני, אבי בנימין ארליך ז״ל, ומה רבה היתה שמחתו עם נצחון הציונים.

הודות למרצה של אמי דבורה ז״ל, שולחנו אני ואחותי אל מחוץ לקוסוב לרכוש השכלה אקדמית. אבי קיווה להיבנות על ידנו, שאם אנחנו נעלה לא״י ניקח גם אותו. אולם לצערי הרב, לא זכה. הוא נספה יחד עם כולם בקוסוב. הי״ד.

מוניע פוקס

טיפן און בילדלעך פון קאסעוו

1
יוסף כרת (קורעס) און לעפּטוש

ווער האָט דאָס אין שטעטל נישט געקענט יאָסל כרת (קורעס)? אַ מאָגער יידל, מיטגלרויס, מיט אַ קורץ, ברוין, גראָ־ווערנדיק בערדל, שטענדיק אין אַ פּאָר געזונטע שטיוול, די זוילן מיט אייזן באַקלאַפּט. ער האָט געהאַנדלט מיט אַלט אייזן, כל מיני חפצים און שמאַטעס, געזוכט, געקויפט, געשלעפּט אויף די אייגענע פּלייצעס. מיט דער צייט איינגעקויפט אַ פערד־און וועגעלע און געפירט פאַרשוינען קיין קיטעוו, קיין פּיסטין. אויף ביינאַכט פלעגט ער אַוועקשטעלן דאָס פערדל, דעם „אָדלער", אויף אַ ליידיקן פּלאַץ באַוואָקסן מיט גראָזן, און נאָר אַמאָל געבן אים אַ בינטל היי, וואָס ער פלעגט עס — צווישן אונדז זאָל עס בלייבן — געשיקט אַראָפּציען פון אַ דורפאָרנדיקן פויערן־וואָגן.

יאָסל האָט געהאַט אַ טאָכטער און צוויי זין. דער ייִנגערער, דער מעזינעק, האָט געהייסן לעפּטוש. אַ נאָמען האָט אים דער פאָטער דווקא געגעבן אַ קעניגלעכן — לייב. נאָר, אַז דאָס לייבעלע איז אונטערגעוואָקסן, און מען האָט אים געפרעגט: ווער ביסטו, יינגעלע? האָט עס, דרייענדיק מיט אַ שווערער צונג אין מויל, געענטפערט: „עך־לעפּ־יאָס־טוס", וואָס נאָכן דעשיפרירן האָט עס געדאַרפט זיין זיין גאַנצער אַדעלדיקער יחוס־בריוו: „איך־לייב־יאָסל־קורעס". אָט אַזוי... און געוואַקסן איז ער, באַלד גרויס געוועז ווי זיין פאָטער, מיט געזונטע הענט און פּלייצעס. נאָר דער שכל, נעבעך, איז ביי אים פאַרבליבן אַ ביסל הינטערשטעליק.

לייבעלע האָט זיך באַלד געפונען אַ חבר פון זעלבן שניט, וואָס ער — וועלוועלע האָלענדער. האָבן די צוויי זיך טאַקע באַלד איינער צום צווייטן צוגעוווינט און צוזאַמען געזוכט פרנסה — פאַר אַלעמען וואַסער־טראָגן. קיין עין־הרע אַ שטעטל מיט יידן — טראָגן זיי גאָר דאָס וואַסער, די גוים. וואָס, לעפּטוש מיט האָלענדערן וועלן דאָס נישט פּאָטראַפּיען? איז אַן איילענדיקע יידענע געבליבן אין סאַמע פרייטיק אָן אַ ביסל וואַסער אין שטוב, איז זי אַרויסגעלאָפן זוכן וואַסילקע דעם וואַסערטרעגער, נאָר

באַגעגנט לעפּטושן, נו, מילא, — האָט זי שוין באַצאָלט אַ האַלבן גראַצער מער, און לעפּטוש האָט געבראַכט די צוויי הילצערנע קאַנען אויפן קאַראָמיסל, אָדער די צווי בלעכערנע פּיטניעס אין די הענט. אַזוי האָבן לעפּטוש עט קאָמפּאַניע געמומען פאַרכאַפּן אַלץ מער פּאָזיציעס אין גאַס...

אין קאָסעוו פלעגט יעדן מיטוואָך פאָרקומען דער וואָכעדיקער יאַריד. ס'פלעגן זיך אַהער צוזאַמענפאָרן פון נאָנט און ווייט טויזנטער פויערן, צו פאַרקויפן פערד, בהמות, שאָף און רינדער. רייכע פּי־סוחרים פלעגן די סחורה אויפקויפן און דינגען מענטשן, אָרעמע שטעטישע פויערן, צו טרייבן די לעבעדיקע סחורה צו די באַן־סטאַציעס קיין זאַבלאָטאָוו, צי קיין קאָלאָמיי. פון דאָרט פלעגט זי די באַן צעפירן ווייט־ווייט איבער פוילן. האָבן זיך אויך לעפּטוש מיט האָלענדערן אָנגעצונדן צו אָט דער אַרבעט און געטריבן פערד און בהמות, מיט פּריטיעס און שטעקנס, איבער צענד־ליקער קילאָמעטער. פאַרדינט די פּאָר גראָשן, האָבן זיי נישט לאַנג זיך דאָרט פאַרזאָמט, געקויפט אַ צוויי ראָזעווע ברייטלעך, אריינגעשטופּט אין דער טיפער בוזים־קעשענע, אויסגעטאָן די שטיוול, צונויפגעבונדן ביי די „אויערן", אַריבערגעוואָרפן אויף דער פּלייצע און — השיבנו נאַזאַד, געהולכט צוריק אַהיים. לעפּטוש — אַ גראָבער, אַ שטאַרקער, אין אַן איבערלאַנגן שוואַרצן קאַפּטאַן, וואָס האָט זיך ביי יעדן טריט געהויבן אַרויף און אַראָפּ, איבער אַ פּאָר צעריסנע שוואַרצע הויזן און פאַרבלוטיקטע, געזונטע באָרוועסע צוויי פיס; וועלוועלע — אַ דאַרער, ווי זיין מוטער, אין אַ לאַנגן רעקל, שמאָלע צעריסענע הייזעלעך, וואָס האָבן שוואַך פאַרדעקט די פאַרטריקנטע קליינע פיסעלעך. זיי האָבן ביידע געשפּאַנט האַסטיק אהיים צו די מוטערס, וואָס זיי האָבן שטאַרק ליב געהאַט, און נאָר פון צייט צו צייט אַ טאַפּ געטאָן אין קעשענע, ווו עס זענען געלעגן די פאַרדינטע מטבעות. ווי שווער פאַרדינט, אַזוי שווער האָבן זיי זיי אויך אויסגעגעבן. פון צייט צו צייט נאָר געגעבן די מוטערס די פּאָר גילדן און דעם רעשט גוט אָפּגעהיט.

פּורים — לוסטיק און לעבעדיק אין שטעטל — פלעגן ביידע אַרומגיין צוזאַמען אין די הייזער, עפּעס אין יעדער שטוב באַקומען, און ווידער אַראָפּגעלאָזט אַ ביסל קלינגערס אין קעשענע.

באַלד נאָך פּורים, ווען אין דער לופט האָט זיך דערפילט דער פרילינג, און דער גרויסער יום־טוב פסח האָט זיך אָנגעהויבן דערנענטערן — פלעגט אונדזער לעפּטוש מאָדנע זאַכן טאָן. ער פלעגט אָנהויבן אַלץ מער זיך איינגראָבן אין אַ ווינקל פון שטוב, פאָרען צווישן די שמאַטעס, אַרומרודערן

סודות־פול. ביי זיין יעדן אַריינקום אין שטוב, פלעגט זיין ערשטער בליק פאַלן אהין... יעדעס יאָר, נאָך פורים, פלעגט קומען אַ טאָג, ווען לעפּטוש פלעגט בלייבן אַליין אין שטוב מיט זיין מוטער, וואָס האָט שוין געוווסט אַזוי צו פירן, זי זאָל טאַקע בלייבן מיט איר לייבעלען. זי פלעגט זיך אַוועקדרייען צום פענצטער, ס'זאָל נישט הייסן, אַז זי קוקט אונטער. און לייבעלע פלעגט צוגיין צו זיין ווינקל, זיך פאָרען אין די שמאַטעס און פלוצעם מיט טריומף אַ רוף טאָן:

„מאַמע! העמדער, גאַטקעס, הויזן...״ און איר דערלאַנגען אויך דאָס גאַנצע אָפּגעשפּאָרטע בינטל געלט. דאָס געלט פלעגט באַלד אַוועקוואַנדערן אין געוועלב פון מאיר בלאָך און אַנדערע, אויף מלבושים און עסנוואַרג פאַר דער משפחה.

אז עס פלעגט קומען די הייליקע סדר־נאַכט, פלעגט זיך יאָסל כרת פירן טאַקע מעשה־מלך: זיצן אויף גאַנצע צוויי קישנס אויבנאָן, נעבן אים זיין אויסגעגלאַנצטע פעטלייביקע מלכה, די בת־יחידה אין אַ נייעם בלוזקעלע, בערל דער בכור אין אַ ווייס העמד מיט אַ בינדע, אין אַ נייעם קאַשקעט אויפן קאָפּ און מיט אַן אַלטער, אָפּגעריבענער „הגדה״ אין דער האַנט. און אחרון־אחרון חביב — אונדזער לייבעלע־לעפּטוש, מיט אַ גליקלעך, ברייט, לייכטנדיק פנים און אין דער האַנט דער דיקער „קרבן מנחה״־סידור, וואָס מען נוצט אים נאָר אין די יום־טובדיקע טעג. אין שטוב פילט מען היינט נישט דעם ריח פון שמאַטעס, אַלט אייזן, פארפוילט אויבסט, וואָל־געשטאַנק, אויף ווייטע וועגן געטריבענע קעלבער, ראַזעווע ברייטלעך, נאָר אַ נייעם, אַ יום־טובדיקן ריח. עולם מישט און מישט אָן אַ סוף אין די הגדות, מען גייט שווער איבער די שורות, ווי איבער גרודעס, און לייבעלע האַלט זיך אין איין באַלעקן, איינזאַפּנדיק אין זיך די ריחות פון דער קיך. סאַפּנדיק, שוויצנדיק, קומט מען אָן מיט מזל צום „שפוך חמתך״.

„שרה״! — שרייט פלוצעם יאָסל כרת אַראָפּ מעשה מלך פון זיין צוויי־גאָרנדיק היסב־בעט — „שרה, גיי מאַך אויף די טיר!״

שרה קומט צו לויפן מיטן קאָכנדיקן לעפל, אָקערשט פון דער יויך אַרויסגענומען, גייט פּאַמעלעך און מיט דרך־ארץ צו דער טיר, באַהאַלט די האַנט מיט דעם לעפל הינטערן פאַרטוך, מאַכט אויף אַ שטיקל טיר און קוקט צו איר „מלך״.

„מאַך אויף די גאַנצע טיר, זאָג איך!״

„ביי מיין טאַטן האָב איך געלערנט, אַז מע מאַכט אויף נאָר אַ שטיקל טיר״. — פסקנט אָפּ מיט אַן אונזיכערן קול די יאָסעלעכע.

„מאַך אויף די גאַנצע טיר, זאָג איך!"

שרה עפנט דעם רעשט טיר, און יאָסל טוט אַ קאָמאַנדעווע זיין אַרמיי דעם „ברוך הבא" לכבוד דעם חשובן גאַסט, וואָס קומט היינט אין יעדער יידישער שטוב, צו אָרעם און צו רייך, אָן אויסנאַם.

שרה מאַכט באַלד צו די טיר און פאַרקלייבט זיך צוריק אין קיך.

דעם עולם האָט שוין טאַקע דערווייל געוומען הונגערן, און מען שלינגט די סלינע. נעמט מישן און איבערמישן אין איילעניש בלעטלעך, צום קלאַנג פון טעלער און גאָפּל־לעפל, גיכער און גיכער, ביז לייבעלע טוט אַ רוף אויס:

„טאַטע! גולע יעסרולע!" (גאל ישראל).

„מאַמע! עסן!"

2
וועגן צוויי „קאַזיאָנע" פּאָליציאַנטן־יידן

דאָס דורך און דורך יידישע שטעטל קאָסעוו האָט זיך שטענדיק געהאַט זיין „אייגענעם" יידישן „פּאָליציי".

פאַר די אוקראַינער איז עס געווען ברוך „דער לאַנגער" מיט די לינקע פיס. איין מאָל, פאַר יענע צייטן, זענען ווייבער באַפאַלן וואַגענבערגס טראַפיק און געשעלפּט טוטין. ברוך, דער פּאָליציי, וואָס האָט געהאַט פאַרלאָזט זיך וואַנצעס „אַ־לאַ־שעווטשענקאָ", איז געקומען צו לויפן מיטן ביקסל, פלאָנטערנדיק מיט די צוויי לינקע פיס און זיך צעשריגן, „היטס אייך, ווייבער, איך שיס!..." די ווייבער זענען זיך צעגאַנגען ערשט, ווען ס'איז שוין נישט געווען וואָס צו נעמען אין טראַפיק.

ווען די אוקראַינער זענען ביי נאַכט אַנטלאָפן פאַר די אָנקומענדיקע רומענער, און ברוך איז געבליבן אליין מיטן ביקסל אין שטאָט, האָט ער געמאַכט אַ ויברח אויפן זאַרינעק, צווישן די יידישע הייזלעך לעבן אהרן דעם שניידער אַוועקגעוואָרפן דאָס ביקסל און איז אַוועק אהיים. אהרון שניידער האָט דאָס ביקסל אָפּגעטראָגן אין דער געמיינדע.

ברוך „דעם לאַנגן" איז געבליבן דער צונאָמען: „היט אייך, ווייבער! איך שיס!"

דער צווייטער יידישער „פּאָליציי", מעכל שלמה, איז געווען ממש אַ

שטיק פון קאָסעווער פּייזאַזש. ער האָט געדינט און איבערגעלעבט אַלע רעזשימען, פון דעם עסטרייכישן ביזן פּוילישן.

ער איז געווען אַ מיטל־געוויקסיק יידל, מיט אַ געשניצט קיילעכדיק בערדל, מיט אַ שוואַרץ קאַפּעלושל, אַ פּשוט וואַרעם רעקל און הויזן אריינגעשטופּטע אין שטיוועלעך.

מעכל שלמה פלעגט אַ גאַנצן טאָג אַרומטראָגן פּאַפּירלעך צו די קאָסעווער בירגער און פאַר נאַכט זיך אריינכאַפּן מיט אַ בינטל פּאַפּירן אין האַנט אין בית־המדרש אריין, צו כאַפּן אַ מנחה־מעריב בציבור.

3
שוויץ־גבורים

די צוויי יידישע פּאָליצייעס פלעגן זיך באַנוצן מיט דער פּויק, איבערצו־געבן ידיעות און באַפעלן די בירגער.

אָבער ווען מען האָט געדאַרפט פּרייטיק אין דער פרי רופן די יידן אין שוויץ אריין, פלעגט אונדזער לעפּטוש גיין מיט אַ טרומייטער, בלאָזן און רופן:

„אין שוויץ אריין! ביז צען מאַמעס, דערנאָך טאַטעס! אין שוויץ אריין!"

די שוויץ־באָד אויפן זאַרינעק ביים פּאַטיעק איז געווען אַ שטיק פון דעם יידישן לעבן אין קליינעם שטעטל. פריער איז דאָרט געווען בעדער מרדכי קראָכמאַלניק, שפּעטער — מענדעלע. אין דער באָד זענען געווען בענק איינע איבער דער אַנדערער, ביז צו דער „אייבערשטער" אונטערן סופיט. אַנטקעגן די בענק, נישט ווייט פון דער קאַלטער מקוה, איז געווען דער אויוון מיט גרויסע שטיינער, וועלכן מען האָט געהייצט מיט „שוכאָווע" קלעצער האָלץ. ווען די שטיינער האָבן זיך אָנגעגליט, האָט מען אויף זיי געגאָסן הייס וואַסער און עס האָט זיך פון זיי אויפגעהויבן אַ ווייסע, הייסע פּאַרע. יידן האָבן געכאַפּט שעפלעך קאַלט וואַסער מיט בעזעמלעך צום שמייסן זיך און זענען ארויף אויף די בענק, העכער און העכער, יעדער אויף וויפל ער האָט געקאָנט פאַרטראָגן. אָבער קיינער האָט זיך נישט געקאָנט גלייכן צו די צוויי גרויסע שוויצערס — שכר וואָלף און יאָסי פּרומעס. האָבן זיך די צוויי צוזאַמענגעטראָפן, זענען אַלע אַרויס פון שוויץ. מען האָט שוין אומיסטן געגאָסן אויף די שטיינער אָן אַ צאָל שעפלעך

אָקרעפּ, געמאַכט אַזאַ היץ, אַז שוין אונטן האָט עס פאַרכאַפּט דעם אָטעם.
און די צוויי זענען געזעסן אויף די אייבערשטע בענק און געשריגן:
אוי, אַ ביסעלע פּאַרע... ס'איז דאָך אַ פראָסט, אַן אומקימעניש!"

ערשט ווען די צוויי פלעגן אַרויסקומען אין פאַרהויז, רויטע, ווי רויע שטיקער פלייש, און בעטן ביי זיידעלע קוואסניעק אַן אייז־קאַלט גלעזל באַרלעך־קוואַס, האָבן די אַנדערע געקאָנט אריינגיין כאַפּן אַ שוויץ.

4
נ ו ט ע ב ל ע ם

געוועזן אין שטעטל אַ היפּש ביסל אָרעמע לייט, וואָס מיט שווערער מי האָבן זיי אַרויסבאַקומען דאָס טרוקענע שטיקל ברויט, אָדער קאַלעשע מיט ציבעלע. און אויף שבת האָבן זיי „געקוילעט אַ הערינג". דאָס זענען געוועזן דאָס רוב קליינע באַלמעלאָכעס, באַלעגאָלעס, טרעגער א.א.וו.

אַזאַ איינער איז געוועזן נוטע דער טרעגער, נוטע „בלעם", ווי מען פלעג אים רופן. אַ שטוב אַן פענצטער, מיט אַ ליימענער פּאָדלאָגע, אויפן „זאַרינעק" — דאָס איז געוועזן נוטעס וווינונג. זיין ווייב —אַ נידעריקע, פעטע יידענע מיט צוויי פיס, קיילעכדיקע ווי אַ טויער. קינדערלעך האָבן זיי געהאַט אַ היפּש ביסל — שיינע, געראָטענע, מיט בלויע און שוואַרצע אייגעלעך.

אַז אין שטוב איז ענג און קיין פרנסה איז נישטאָ, קריגט מען זיך און מען שעלט זיך, און מען ליציטירט זיך אין אויסגעפינען עפּעס אַזעלכע קללות, וואָס אפילו אין דער תוכחה זענען זיי נישטאָ...

נוטע האָט געהאַט אַ פּאָר געזונטע פלייצעס און געקאָנט מיטן קוק אָנלאָדן אויף זיי דעם שווערסטן זאַק תבואה. אָבער אין די קליינע פינטעלעך האָט ער זיך גאָרנישט אויסגעקענט, איז געוועזן נעבעך אַ גראָבער יונג. ווייל ווו האָט ער געזאָלט לערנען תורה ביי יאָסיע, „דעם קרומען קאָפּ", ביי וועלכן ער האָט באַקומען זיין דערציאונג?

און פונדעסטוועגן זאָל דאָ נוטע בלעם, דער עם־הארץ, דער פּאַר־גרעבטער טרעגער־יונג, דערמאָנט ווערן, און זאָל דערציילט ווערן פּאַלגנדע פּאַסירונג:

דאָס איז געווען נאָך דעם אָוועקגיין פון דער רוסישער ארמיי און דעם

דערנענטערן זיך פון די נאַציס קיין קאָסעוו. אין שטעטל — אַ בהלה. עס קומען צולויפן פליטים פון טשעכיען, אונגאַרן — שוואַכע און מידע, אַלטע און קראַנקע, מיט פעקלעך, רענצלעך — דאָס לעצטע ביסל האָב, משטיינס־געזאָגט. עס איז פול מיט זיי דאָס שטאָטישע בית־מדרש. אַ טומל, אַ געקרעכץ. מען נעמט צונויף געלט — יידן דאַרפן עסן. מען טיילט איין אַלע אויף נאַכטלעגער אין די פריוואַטע הייזער. יעדער נעמט איינעם, אָדער צוויי פליטים צו זיך אַהיים. שמואל דרעזנער (פענדוצי) נעמט צו זיך אַן עלטערן בכבודיקן ייד, וואָס פאַר שוואַכקייט שלעפט ער קוים די פיס. דעם יידנס רענצל, מיט אַ צוגעבונדענעם שירעם, איז געלעגן אין אַ ווינקל פון בית־מדרש צוזאַמען מיט די אַנדערע בינטלעך צרות פון די אָנגעלאָפענע, דערשלאָגענע יידן. דער ייד האָט זיין רענצל שוין קיין כוח נישט געהאַט צו טראָגן, האָט דרעזנער אַ רוף געטאָן נוטען, געהייסן נאָכטראָגן זיך דאָס רענצל און זיך געלאָזט מיטן יידן פאַמעלעך אַהיים. אין אָט דער גאַס האָבן געהאַלטן וואַך אוקראַינישע מיליציאַנטן, וואָס האָבן געטאָן, וואָס נאָר ס׳האָט זיך זיי פאַרוואָלט. איינער פון זיי האָט גענומען רופן נוטען, ער זאָל שטיין בלייבן. נוטע האָט געוווסט מיט וואָס דאָס שמעקט און אויך פאַרשטאַנען, אַז אין דעם רענצל איז דאָס לעצטע פאַרמעגן, וואָס דער צעבראָכענער ייד האָט אָפּגעראַטעוועט. האָט ער קיין סך נישט געקלערט און געמאַכט ויברח אין אַ געסל אריין. דער מיליציאַנט לויפט אים נאָך מיטן געווער אין דער האַנט, שרייט און דראָט. אָבער נוטע איז פלינק ווי אַ פייל, דורך דעם זאַרינעק אריבער די „ריקע“ און האָט זיך באַהאַלטן אויף דער מאסקאליקע.

צוויי אַזייגער ביי נאַכט האָט מען אָנגעקלאַפּט ביי דרעזנערן אין פענצטער. מיט שרעק איז ער צוגעגאַנגען עפענען די טיר און... אַ רענצל מיט אַ צוגעבונדענעם שירעם האָט זיך צו ערשט באַוויזן אין דער טיר און דערנאָך איז אַ פאַרסאָפּעטער און דערשראָקענער, אַ נאַסער און פאַרשוויצטער, אריין אין שטוב נוטע.

אָפּגעסאַפּעט אַ ביסל, האָט נוטע דערציילט וואָס עס האָט פּאַסירט. איז אַלעמען באַוווסט געוואָרן, אַז נוטע בלעם, אַ טאַטע פון קינדער, האָט ריזיקירט מיט זיין לעבן. ער האָט אַראָפּגענומען דעם קאַפּעלוש, אָפּגעווישט מיטן אַרבעל דעם קאָפּ, וואָס איז געווען איין גרויסער פליך, און, אָנווייזנדיק מיט אַ שמייכל אויפן רענצל, אַ זאָג געטאָן:

„אַלץ איז דאָ. עס פעלט נישט גאָרנישט“.

דרעזנער האָט אַרויסגענומען פון טאַש אַ פּאָר מטבעות און אים דערלאַנגט. נוטע האָט אויף אים ברוגז אַ קוק געטאָן, אַוועקגעשטופּט זיין האַנט און געזאָגט:

„דו, פּענדוציע, האָסט שטיבער און האָסט געלט, קאָנסטו נעמען אַ ייד אַהיים. איך קאָן דאָס נישט טאָן. אָבער איך וויל אויך העלפן. אַז איך קען מיט מיינע הענט טראָגן רענצלעך, זאָל איך דערפאַר נעמען געצאָלט? אַ גוטע נאַכט".

און ער איז אַ באַליידיקטער אַוועק.

נוטע „בלעם", דער פאַרגרעבטער טרעגער־יונג — כבוד זיין אָנדענק! הי"ד.

ד מ ו י ו ת

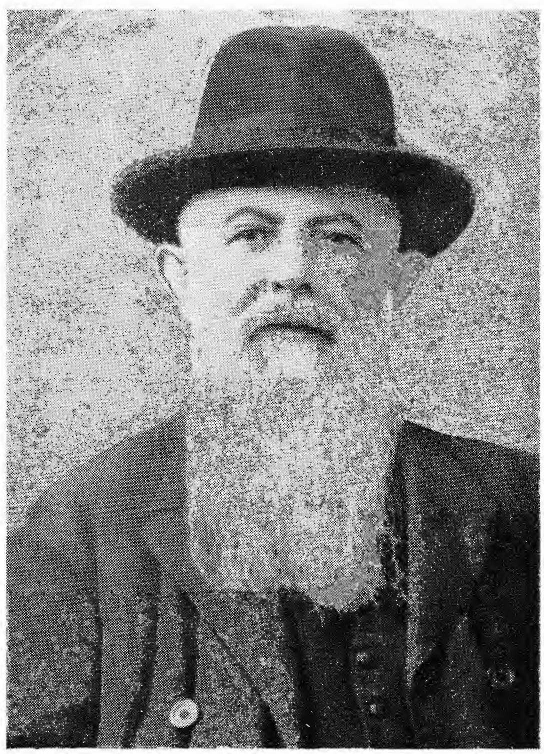
ג ע ש ט א ל ט ן

אברהם צבי שטין

ר׳ שמואל אברהם הייזלר

מי מיהודי קוסוב וסביבתה לא הכיר את ר׳ שמואל אברהם הייזלר, המורה, הציוני והמשכיל! אין ספק שלא יימצא אדם מיוצאי קהילתנו שלא יבקש לקרוא בספר קוסוב תיאור דמותו של אדם מצויין זה, ששירת במשך שנים רבות את הציבור הקוסובאי באמונה.

ר׳ שמואל אברהם הייזלר, יהודי קטן קומה וישר גוף, בעל הדרת פנים, שזקן מגודל ונאה משווה להם לוויית חן, הטביע את חותמו על העיר ודעתו היתה מתקבלת על הבריות. אם כי תמיד עסוק וטרוד, היה הוא כולו קשב ומרוכז אם דבר לך אליו, ובפיו מענה רך, קולע למטרה. כציוני לא

שמואל אברהם הייזלר

ידע פשרות וכעסקן ציבורי לא היו רבים כמוהו לטוהר ולנקיון כפים. על כן כבדוהו כולם והעריצוהו.

ר׳ שמואל אברהם הײזלר נולד בקוסוב בחג האורים בשנת תרכ״ב להורים עניים, פשוטי עם אך ישרי לב, שהתפרנסו בדוחק. אביו היה תופר תכריכים והוא, ש.א., היה הצעיר בין שלושת בניו וחמש בנותיו. בנעוריו ידע פירושה של דחקות מהי. כשאר בני גילו בימים ההם לא ביקר בבית ספר רק למד ב„חדר״. את מלאכת הכתיבה למד אצל הר׳ שמשון ה„שרייבער״. את השכלתו הכללית רכש בכוחות עצמו ומתוך קשיים מרובים. ספרי השכלה קשה היה לו להשיג, גם חסרו לו האמצעים לכך. אפילו והשיגם מוכרח היה להסתירם מעינו הבולשת של אביו האדוק, שראה בכל ספר שאיננו עוסק במילי דשמיא טרפה־פסול, שאין לו תקנה אלא בשריפה. ולפי שהיה בעיני אביו כעין יוצא דופן, כי אחיו הגדולים ממנו עסקו רק בלימודי קודש, כן היה נרדף ע״י אביו. רק אמו החכמה היתה מגינה עליו ועזרה לו ככל יכולתה.

בעודו בגיל צעיר נאלץ היה לתת שיעורים כדי לעזור בפרנסת הבית. מלבד זה עזר כ„משורר״ לאחיו הגדול ר׳ פיני, שהיה בעל־תפילה אצל האדמו״רים בקוסוב — אצל הרבי ר׳ יעקב שמשון ואצל ר׳ משה׳לי ז״ל — והוא לקחו גם למקומות אחרים מחוץ לקוסוב, שם היה נשכר כבעל־תפילה בימים נוראים או בשבת מברכים וכו׳. למרות כל הקשיים והטרדות קנה לו השכלה רחבה ע״י שקידה נפלאה והתמדה בלתי נלאית. תשוקתו ל„דעת״ היתה כה גדולה שהיה הולך בכל פעם לקולומיה, העיר הגדולה והנמצאת במרחק 30 ק״מ מקוסוב, כדי לשמוע תורה מפי המגיד, שהיה איש משכיל ולשאול ממנו פתרון לבעיות שהיה נתקל בהן בתלמודו.

גם תורת הפנקסנות למד בעצמו והיה מנהל פנקסים מעולה. הרבה שנים עָבד בבנק השיתופי („קאָמערציעלער־קרעדיט־פעראיין״), שמנהליו, מיום היווסדו ועד פירוקו בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, היו ר׳ דוד אלטיס ויידל טננצאָפף.

בשנת 1915 כשנמלטו מפני הרוסים והר׳ שמואל אברהם ומשפחתו הגיעו לקניטלפלד שבאָבערשטייער־מאַרק, באוסטריה, עיר של גרמנים, שגרו בה 5 משפחות של יהודים מתבוללים, נתקבל כפקיד בביהח״ר לכלי אמייל, שמנהליו ועובדיו היו גרמנים אוסטרים. היה כאן העובד היהודי היחידי. כל זה היה עדות לידיעותיו בניהול חשבונות.

היה מורה מעולה ופידגוג מצוין. לימד ביעילות מרובה כמעט את כל המקצועות: לשון, ספרות ודקדוק עברי וגרמני, היסטוריה כללית

ויהודית, תנ״ך, גיאוגרפיה וחשבון. ידע גם צרפתית. בשיחותיו ובנאומיו היה מתבל את דבריו בפסוקים מן התנ״ך ובציטטים מן הקלאסיקאים. תלמידיו אהבוהו והעריצוהו על סגולותיו הרבות ועל ידיעותיו המקיפות והעמוקות.

ר׳ שמואל אברהם היה אבי ההשכלה בעירנו. הקים דור של משכילים. ללא הגזמה כלשהי ניתן לומר עליו שהיה מורה הדור בעירנו. ד״ר פסלר, מי שהיה לאחר מכן מזכיר ההסתדרות העולמית של „אגודת ישראל״ וד״ר יוסף מאיר, מי שהיה מנהל קופת חולים בארץ במשך הרבה שנים ומנהלו הראשון של משרד הבריאות הממשלתית במדינת ישראל, היו תלמידיו. החסידים היו מרננים אחריו, אם כי לא יכלו להראות על שום חטא ממשי. אמנם, היה חפשי בדעותיו, אך היה נזהר במצוות מעשיות. מקורב היה אצל האדמו״ר ר׳ משה׳לי ז״ל מקוסוב והיה מבקר כפעם בפעם אצל הרבי ביחוד ביומא דפגרא.

היה ציוני, שציוניותו נעשתה חלק מנשמתו. נואם נלהב, חוצב להבות אש, „העברעאיסט״ קנאי ומתנגד חריף לאידישיזם. היה מעשה ור׳ שמואל אברהם הייזלר נשלח כציר לוועידה האידישאית בצ׳רנוביץ, כדי להגן על העברית. הוא עלה על הבמה, וכדרכו, נאם בהתלהבות ובקולי קולות ותקף את האידישיזם ואת האידישיסטים. אז קפץ אליו אחד המנהיגים האידישיסטים וסטר לו על לחייו. העובדה הזו נתפרסמה מעל דפי ה„וועלט״ של הימים ההם. יחד עם זאת עבד למען אידיש בזמן הקונסקריפציה באוסטריה של הקיסר פרנץ יוזף. הפולנים היו מעוניינים שיהודי גליציה המזרחית ירשמו כשפת־אם את הלשון הפולנית, כדי להרבות את מספר דוברי פולנית כמשקל־נגד לאוקראינים. במגמה זו נעזרו הפולנים ביהודים מתבוללים ואילו הציונים הטיפו לנייטרליזם בסכסוך שבין הפולנים והאוקראינים. ר׳ שמואל אברהם כשאר ציוני קוסוב, לא רק רשם בעצמו אידיש כשפת אם, אלא ניהל גם תעמולה רבתי שכל האוכלוסיה היהודית בקהילתנו תרשום ככה. גמול כך נענש ע״י השלטונות הפולנים בקנס כספי. שום פעולה ציונית או לאומית לא נעשתה בעירנו בלי השתתפותו הפעילה — אם בדיבור ואם בכתב או בהתרמות. השתתף בכל פעולה ולא התנזר משום עבודה. על כן השפעתו על כל שיכבות האוכלוסיה, כעשירים כעניים. כולם אהבוהו, שעל כן היה ידיד כולם. לא היתה אסיפה ציונית, בלי השתתפותו כנואם וברוב האסיפות היה הוא הנואם הראשי. כשנאם „נעו אמות הסיפים״.

ובטרם יצאו בעיר להתרים, הכניס ידו לכיס ותרם ראשון, כי אמר: לאחר שאתרום אני אוכל לדרוש מאחרים.

כעסקן ציבורי התרחק מכל תפקיד העשוי לעורר עליו חשד וצילו של חשד. נהג לפי הכלל: „הסר ממך עקשות פה". מעולם לא לקח עמו הביתה כסף ציבורי, משום כך לא היה מעולם גזבר. הוא ניהל אמנם את החשבונות, הפנקסים והקורספונדנציה. לא היה חס על זמנו, אם כי היה עסוק מאד. אך בכסף לא נגע. הקופה היתה תמיד בידי אחרים. והיה מעשה בימי הג'וינט, כשרצו לשלוח אליו את המצרכים מאמריקה, דחה את ההצעה. ברם הוא ניהל את החשבונות, הרשימות, ההתכתבות, ועשה לשם כך לילות כימים. אך המצרכים היו בידי אחרים.

נבחר כציר לקונגרס הציוני העשירי בווינה וכל ימיו היה מדבר על הרשמים והחוויות מהקונגרס.

את יובלו השבעים חגגו ציוני קוסוב מכל הפלגות ברוב עם והדר. הוגש לו אלבום כשי, בו העלו על נס את תכונותיו האישיות ומעשיו לטובת הכלל. האלבום כתוב עברית.

החרוזים והפרוזה: אברהם קריזל.
הכתב והניקוד: אליהו פינסטר.
עיטור וקישוט האותיות: אברהם פינדר.

האלבום נערך וסודר בטוב טעם. הכריכה היתה מעץ זית והטבלות מקומרות לאורכן. העליונה — משובצת מגן דוד בין שני נרות דולקים והם שני מקלות לשני דגלי ציון. באמצע — שמש עולה עשויה צדף (פערלמוטער), המפיצה אורה מציון על תפוצות ישראל למטה במרובע, מקושט חרוזים וצדף — התאריכים תרכ"ב—תרצ"ב משני צידי המנורה וכתובת: לש. א. היזלר ליום הולדתו השבעים.

והרי מה שכתבו עליו חבריו שעבדו במחיצתו כל הימים:

על השער:

ברכה לראש מורה, לנשיא כבודנו
מר שמואל אברהם הייזלר
ליום הולדתו השבעים כ"ו כסלו תרצ"ב
מוגשת מאת
הועד הציוני המקומי בקוסוב.

הבית הראשון:

ברוך תהיה לנו
מורנו מנהיגנו
ביום הולדתך השבעים
זה מבחר חגינו

אחר שמסופר בחמשה בתים על תכונותיו האישיות מספר הבית השביעי:

משחר טל ילדותך
לחכמה ודעת פנית
ואת שם הכבוד משכיל
לך בעמל רב קנית.

בחמישה בתים הבאים — מעשיו להפצת השכלה בין בני עמו ובבית השלושה־עשר:

אולם הקנאים
לא הבינו לרעיך
ו„אפיקורוס" לך קראו
לפחות מאחוריך

בשלשה הבתים שלאחר כך — נימוקי המתנגדים להשכלה וחששותיו הוא עצמו לתוצאותיה.

הבית השמונה עשר:

ותשמח שבעתיים
לקראת הרעיון הציוני
הסוגר בעד הנוער
את שבילו הקיצוני.

התשעה עשר:

הפותח לו שער
לארץ אבות הקדושה
למען יהיה לבנינה
האבן זו הראשה.

ארבעה בתים מספרים על פעולתו הציונית מלאת המרץ ועל עירנו שהיתה לעיר ציונית למופת.

ולמופת העמדו
בתבל הכבירה
ב„עולם" שהופיע
בוינה זו הבירה.

בשבעה בתים — תיאור המשכת פעולתו הציונית למרות גילו והברכה.

בבית ה־32:

עוד תראה בעיניך
את בנין ארץ אבות
בהיקבץ לה בניה
לאלפים ולרבבות.

ואמנם ברכה זו נתקיימה. בשנת ה׳תרצ"ד עלה ארצה עם רעיתו סוסיה, גר אצל בתו פנינה שטין. נפטר בשנת ה׳תש"ב ומצא מנוחתו בבית העלמין נחלת יצחק, שם נטמנה גם רעיתו הנאמנה. על המצבה נחרתו הדברים האלה:

פ"נ האיש הישר באדם, נקי הכפים,
שעסק בצרכי ציבור באמונה, ציוני נאמן ומסור,
שהירבה לעשות לרעיון הגאולה והתחיה בישראל.

אברהם צבי שטין

אברהם קרייזל

אישיותו ופעלו

איש תם וישר וירא אלוקים — אלו הקווים הכלליים המאפיינים את דמותו של אברהם׳צי קרייזל. תום — הכרת פניו ענתה בו. התמימות היתה נסוכה על פניו. בפגישה הראשונה עמו שוכנעת, שאיש תם יושב אוהלים לפניך. היה לן באהלה של תורה. למדן מופלג היה, בקי בש״ס, פוסקים ומדרשים, בהלכה ובאגדה כאחת. אף היה ספרא רבא. פירסם הרבה מאמרים בכתבי ע״ת שונים ויותר ממה שפירסם היה אתו בכתובים.

חיבר פירושים פופולריים לתנ״ך ולתלמוד. קיבץ אגדות מהספרות העתיקה: התלמוד, המדרשים, הזוהר וכו׳ ומילא מהן מחברות רבות. אחת המחברות האלה, שנתן לי לקריאה ולעיון, לפני עיני עתה — ואני רואה את אותיות־הפטיט שלו, אך כתב נקי ומפורש. בוודאי קיוה, שיבוא יום ודבריו יראו אור. אך היתה בהם יד הצורר והכל הלך לטמיון.

אברהם קרייזל

היה בעל השכלה רחבה, עברית וכללית. היה בן בית בכל חדרי הספרות העברית העתיקה והחדשה. ידע בעל פה את שירי ר' יהודה הלוי ושל רח"ן ביאליק. היה מעורה בספרות הגרמנית שממנה שאב עיקר השכלתו הכללית.

בגיל י"ח החל להדפיס רשימותיו ב„המליץ". היתה זו התחלה נאה ומבטיחה עתיד ספרותי. אח"כ פירסם מאמרים בירחונים ושבועונים: „העולם", „בדרך" שהופיע בורשה, ב„הצפירה" בעריכתו של הפטמן וב„המצפה". אף היה חבר המערכת של העתון המקומי „די קוסובר שטימע". בין השאר כתב סידרת מאמרים על תורתו של אחד העם. וכן כתב על בעיות חינוך ותרבות עברית מקורית בירחון „עלים".

אך לא רק ספרא היה, אלא גם סייפא. היה מבקר חריף ולא נשא פנים לאיש ותמיד מוכן לעמוד בפרץ. הנה הוא יוצא חוצץ נגד ההפקרות הדתית שפשתה ברחוב היהודי: „היהדות ירדה, בעוונותינו הרבים, עשר מעלות אחרונית... העיירה היהודית, זה הבית הלאומי שלנו בגולה... הולכת ונחרבת. בני הנעורים עוזבים בהמון את הדגל... כלום לא הגיע הזמן לחזק כוחות ההגנה מבפנים ולבצר עמדות?" (ספר התקנות של המנין „המזרח". הופיע בתרצ"ב).

היה ער למתרחש בעם וכאב את כאבו. אף שטרוד היה בפרנסת ביתו — בעל אשה וארבעה ילדים ולא ירש נכסים הרבה — השתתף כמעט בכל עבודה לאומית וציבורית. אף פעם לא התנזר מלמלא את חובתו לעם ולקהילה, שחי בקרבה.

הוא וחברו המורה העברי „המזרחי הראשון" כפי שהוא מכנה אותו בספר התקנות הנ"ל, היקר בבחורים, ספוג תורה וחכמה, ר' זלמן קמיל ע"ה, יסדו את האגודה המזרחית המקומית והיה הרוח החיה בה. כבר בתרס"ד, בראשית היווסדה של תנועת המזרחי ע"י הרב ריינס וז. יעבץ ז"ל, הוזמנו על ידו חוברות הירחון „המזרחי", שהופיע בעריכתו של ז. יעבץ. א. קרייזל וזלמן קמיל קיימו קשרי מכתבים עם יעבץ, שעל כן היה קרייזל מחסידיו הנלהבים של יעבץ ואף המליץ על ספריו, במיוחד על „תולדות ישראל". זכורני עוד את היצירה של יעבץ „שיחות מיני קדם", שקראתי בהמלצתו, בעת שהיה מורי בדקדוק וספרות עברית.

כפי שהוא מספר בספר הנ"ל היה ה„קלוב" הראשון של קומץ בחורים חובשי ביהמ"ד, בביהמ"ד עצמו. שם נזדמנו ושם התווכחו על בעיות הזמן. שם למדו בעיון את תולדות ישראל והתעמקו ב„על פרשת דרכים" של אחד־העם. שם קראו בדחילו ורחימו — כפי שהוא כותב

בספר הנ״ל — את „על סף בית המדרש״ ואת „המתמיד״ של ביאליק ושם נרקמו תכניות ראשונות של עבודה תרבותית פומבית ברוח היהדות המסורתית, כגון שיעורי ערב לנערים עובדים ו„חדר מתוקן״ בשביל ילדים, „מניין מתוקן״ לחברים לדעה ועוד. אך ביצוע רוב התוכניות האלה נתאחר ורק לאחר הרבה שנים נוסד המניין המזרחי ע״י ר׳ א. קרייזל, שהשקיע בו הרבה מרץ ושקד כל הזמן על קיומו. נתן שיעורים בפרשת השבוע בשבתות והרצאות מעניני דיומא. יסד גם את ה„חדר המתוקן״, בו למדו עברית ודקדוקה עפ״י השיטה עברית בעברית ואת שאר הלימודים לפי מיטב דרישות הפידגוגיה. ברם גולת כותרת בפעלו הציוני־הדתי והלאומי היה „המניין הציוני״.

המניין, שהיה מצער בראשיתו, התפתח ועמו התפתחה גם תנועת המזרחי במקום, הודות לסדרים המתוקנים והיחסים החברתיים הנאים ששררו בו: בוטל ה„מזרח״, בוטלה העדיפות ב„עליות לתורה״, שכולם עולים לפי א׳ ב׳; בוטלו ה„נדרים״ בשעת העליה וכו׳. המניין הפך איפוא לבית כנסת מרובה מתפללים ונכסים. נרכש מגרש שעליו הוקם בניין יפה, בו התרכזו כל מוסדות ה„מזרחי״ במקום.

לשם יצירת מסגרת ארגונית מתאימה לנוער הדתי, שלא ילך שולל אחרי איגודים שמאלניים, הוא מייסד את אגודת הנוער „בני עקיבא״ במקום. לאחר מכן הוא מקים את קבוצת „ברוריה״ לנערות, בה קיבלו נערות בנות י״ד—ט״ו חינוך דתי לאומי, למדו עברית, תנ״ך ומוסר היהדות.

חובה להזכיר את החברים היקרים, הציונים הנאמנים, שומרי תורה ומצוות, המתפללים הוותיקים במניין המזרחי, שעזרו על ידו באונם והונם, ואלה הם: יוסיל שמחה היזלר, מאיר קרסל, מרכי היצלר, שלום פליקס, משה גרופף, אהרון ריגלר ועוד.

היה ישר בכל דרכיו. ביחסיו עם חבריו לא ידע חונף ונזהר בכבוד כל אדם. פיו ולבו שווים ודובר אמת בלבבו. תכונותיו אלו מצאו את ביטויין בסדרים הדימוקרטיים והשוויון המוחלט, שהיו מצויים בכל המוסדות, בהם היתה ידו של אברהמצ׳י.

היה ירא אלהים — איש שיראת חטאו קודמת לחכמתו, ומדקדק בקלות כבחמורות. ואף שהיה ירא שמים בסתר ובגלוי, ולא סטה מן המסורת כמלוא נימה, ער היה לרוח הזמן והרגיש את דופקו. אמונתו בצור ישראל וגואלו, שעינו פקוחה על כל, היתה כסלע איתן ולא התמוטטה אפילו ברגעים הנוראים ביותר. סיפר לי עד ראייה ושמיעה, חברי היקר יהושע

גרטנר ייבדל לחיים, שעמד ליד מצעו של ר' אברהמצ'י, בביהמ"ד של הרבי מקוסוב, בשעת גסיסה (גווע מרעב), כשבתו היחידה, הטהורה והאומללה, שלומיה צעקה: „אבא, היש כביכול בעולם"? הוא, ר' אברהמצ'י עשה מאמצים על־אנושיים — ראו את זאת בעליל — פקח את עיניו וקרא בכל כוחותיו האחרונים — „כן!"

תולדותיו

ר' אברהמצ'י קרייזל, הי"ד, נולד בקוסוב בשנת 1885. אביו ר' יוסיל קרייזל ע"ה היה יהודי חסיד, בר אוריין ונשוא פנים, בעל קורא ובעל תפילה טוב. היתה לו חנות לעורות וצרכי סנדלרות. אמו מרת גיטל ע"ה, היתה אשה כשרה, יושבת בית. אברהמצ'י היה בן יחיד להוריו. קיבל חינוך יהודי מסורתי רגיל, למד אצל טובי המלמדים ויצא לו שם כשקדן ועילוי. למד אצל הר' מרדכי שפיגל ואחריו אצל הדיין דמתא, שהיה גר בביתם, ובביהמ"ד.

בגיל צעיר התחיל לתת שיעורים פרטיים בעברית וגרמנית. בן 21 נשא אשה, עזר כנגדו ממש, בכל המובנים. לאחר החתונה פתח חנות למכשירי כתיבה, ספרים ועתונים, נולדו להם שלושה בנים, שהצעיר ביניהם אייזיק קריזל־סדומי עלה ארצה ב־1934 כחלוץ, עבד בקיבוצים תל־יוסף וקדמה וכעת הוא עובד כעתונאי ב„למרחב" וב„קול ישראל". שני אחיו הגדולים: דוד משה, שהיה דומה בכל לאביו, כפי שאחיו הצעיר ממנו נפתלי צבי היה דומה לאמו, ניספו בשואה. דוד משה הוכה באכזריות רצח ומת. נפתלי צבי ניסה להימלט. אולם נתפס ונשלח לבלזיץ. הי"ד.

במלחמת העולם הראשונה ב־1915, כשיהודי קוסוב נמלטו מחמת הפולש הקוזקי והתפזרו בממלכה האוסטרית־הונגרית נקלע ר' אברהמצ'י לפראג. כאן הורה לימודי היהדות בבי"ס יהודי.

היתה לו גם בת יחידה, שנולדה אחרי המלחמה, עם שובו הביתה. היו אלה ימים גדולים לעמנו. בשל תקוות השלום הבינלאומי — ייסוד חבר (הלאומים) העמים, והתקווה לגאולה לאומית — הצהרת בלפור, שנתעוררו בלבבות, קרא את שם הבת: שלומיה. והרי שיר ערש, שאברהמצ'י שלנו חיבר לרגל המאורע, שממנו בת קול מהימים ההם:

א.

נומי בתי שלומיה
ראי השלום הנה כבר בא;
לא עוד יהום ים של דם
לא עוד יריב עם בעם!

ב.

עמך עמי שלומיה
שב אל ארצו ארץ י״ה;
בונה ערים, בונה כפרים
גואל אדמה מידי זרים.

ג.

פה בגולה שלומיה
מה אומלל עמך! נד ונע;
נעזוב על כן את זאת השממה
נמהר נעלה שמה — שמה.

כל ימיו נשא את נפשו לעלות ארצה עם משפחתו. אך מחוסר אמצעים וחוסר העזה לא זכה הוא ולא זכינו אנחנו.

גדול הצער, ויש בכך משום טרגיות דוויה ביותר, ששלומיה זו — ובוודאי רבות אחרות כמותה — שנולדה במזל תקווה לשלום עולמי ולגאולה אנושית ולאומית מצאה את מותה בגבור הפירוד העולמי

שלומיה קרייזל

ובשקוע תהומה המוסר האנושי והיעלמותה מן האופק של התקווה לגאולה לאומית.

שלומיה היתה משוררת מבטן, שכל כולה כיסופים וגעגועים. בגיל 7 החלה בכתיבת שירים. לפני פרוץ מלחמת העולם השניה עמדה לעלות ארצה כתלמידה בבית הספר התיכון לבנות תלפיות בת״א. אך בינתיים פלשו הרוסים לעירנו ושאיפתה לעלות לארץ כיסופיה לא יצאה לפועל. היא נשארה בחיים עד 1943, בהסתתרה עם עוד נערות בעליית גג. אך הדבר נודע לאחד השכנים האוקראינים, קישצ׳וק, וזה הלשין עליהן ומסרן לגיסטפו במרס 1943. הי״ד.

נשאר ממנה לפליטה קובץ שירים. והרי קטע שממנו עולה כעין הד לתחושתה למה שיקרה לה באחריתה. לבה ניבא וידע מה שניבא.

המספר הסידורי של השיר בחוברת הוא י״ד (סמלי) שמו:

כשאשתה כוס תמרורים מר

כשאשתה כוס תמרורים מר
ואזכור את תולדות העבר
נדמה לי כי עיני את כל זאת רואות
ולכן ייראו בהן הדמעות
נדמה לי כאילו אני אחד הקרבנות,
הנופלים מתים בידי המענים,
המכים אותם עד צאת נפשם
וגדל ומתגבר נהר הדם...

נכתב בתרצ״ג, שבע שנים לפני השואה והיא אז רק בת 13.

הסוף המר — אברהמצ׳י מת בערב יום הכיפורים תש״ג, בביהמ״ד של הרבי, שם הסתתר.

ראשיתו בביהמ״ד, שם חי, למד והתפתח. בבית המדרש רקם את מיטב חלומותיו ובו נפטר, בקדשו ברגעיו האחרונים את שם שמים ברבים. הי״ד!

והרי עוד חמישה שירים משלומיה, הי״ד, לפי סדר השנים. בהן נכתבו.

כוכבי שמים

כוכבי השמים
כרבוא רבבות עיניים
כאגלי טל
נוצצים ממעל...
ובלילה מהמיטה
כאשר אליהם אביטה

קורצים המה עין לי...
תשאל מנין לי?
חברת הכוכבים

הם אותי אוהבים,
כי אֲני אותם אוהב —
אח לי כוכב...

1932 — בת 12 שנה.

מדוע?

1

מדוע, הגידי לי אם
בכל גן ניצנים עלו
פרחים גדלו
וגני שומם.

2

האם לא חרשתי
וזרעתי כמו אחר?
לי נראה כי עוד יותר
לגורל גני חששתי.

3

ומדוע? הן עמלתי
יום ביומו כל השבוע.
האם היה הזרע גרוע?
ואולי המעדר ששאלתי?

4

אותו זרע זרעו גם כן
בכל הגנים, אבל
רק גני הוא מקולל
רק בו פרחים אין.

5

והן השקיתי את גני לי
מים זכים, קרים כקרח
ומדוע אין בם פרח?
נא אמא, עני לי.

1934 — בת 14 שנה.

חבל...

לא ראית? חבל, חבל
משמים כוכב נפל.
טס באויר מבריק וחי
כונן דרכו ישר אלי.

לא העזתי הנד עפעף
לבי פחד, לבי רחב
ידי, גופי, הכל בסך
ציפה כל כך, כמה כל כך.

אך הכוכב עדי לא בא
לפני עיני נמס גווע
לפני עיני בתהום צלל
לא הרגשת? חבל, חבל...

1938 — בת 18 שנה.

פלאים...

היום לא הועמו שמי
כמו שלשום ואמש,
לכבוד שמונה עשרה שנותי
זרחה יפה השמש.

גם המדרכה שמחה מאוד,
הכרתי בפניה.
לקראת רגלי הצועדות
הזהיבו אבניה.

חיש חטפתי את המעיל
יצאתי לרחובות לי
נוצצו בתים מגיל
ולחשו ברכות לי.

בחור יפה חייך אלי
בשחוק חביב, נעים
ונראה לי שנות חיי
שמונה עשר פלאים...

1938

אבי

בבוקר, בבוקר אני עוד שוכבת
כבר אבא משכים ויוצא אל העיר
אולי ישיג לחם... ואני כואבת.
זקן אבא, מלבין, והלחם משחיר...

בלחמי השחור כי אנעץ את השן
כבר יפוג רעבון ויאורו עיניים
וכי אל אבי המלבין אתבונן
יגדל כאבי ויגוני שבעתיים.

לא ארצה כבר כל לחם לבן
חלב לא ארצה, לא חמאה
רק שאבא שלי יהיה שוב רענן
כמו אז לפני פרוץ המלחמה.

מבוקר לבוקר הכסף אוזל והלחם משחיר
אך אחת לי הכל
החזירו לי רק את אבי הצעיר
ובאהבה אקבל את העול...

1940

תולדות המנין המזרחי בקוסוב

(פרשת עבודה של שמונה שנים: תרפ״ד—תרצ״ד)

מתוך הקונטרס: „ספר התקנות של המנין המזרחי בקוסוב״, חובר, סודר והוצע ע״י **אברהם קרייזל**, ובסופו — קונטרס משירי יוסף, מאת יוסף שמחה הייזלר בילגוריי, בדפוס נ. קרוננברג, בהוצאת האגודה: מרכז רוחני בקוסוב אשר בגליציה המזרחית, תרצ״ב, עמ׳ 54—60.

קצת פריהיסטוריה

עירנו קוסוב בקצה גליציה הדרומית־־מזרחית היא אחת הערים הציוניות הראשונות ואגודת „ציון״ נוסדה אצלנו כבר בשנת תרנ״ח — לפני הקונגרס השני — וגם הרעיון המזרחי חדר אלינו בראשיתו וחוברות הירחון „המזרחי״ הוזמנו לכאן — כמדומני בשנת תרס״ד — אצל העורך זאב יעב״ץ ז״ל בכבודו ובעצמו ועמו החליף מכתבים ה„מזרחי״ הראשון שלנו המורה העברי מר זלמן קמיל ע״ה. אח״כ עמדנו בחבור עם פדנהכט בקולומיה, הוכמן בסטניסלא ופייכטוונגר בפרנקפורט דמאין, בקיצור — בכל גלגוליו המרובים של המזרחי הגליצאי לא זזה ידנו מתוך ידו. אבל בכל זאת היינו רק קבוצה קטנה בן מנין מצומצם. כולנו חניכי בית המדרש, יודעי תורה והשכלה, לומדים בעיון את „תולדות ישראל״ ליעב״ץ ומעמיקים ב„על פרשת דרכים״ לאחד העם. ה„קלוב״ הראשון שלנו היה בית המדרש; שם נזדמננו ושם התווכחנו; שם קראנו בדחילו ורחימו את „על סף בית המדרש״ ואת „המתמיד״ ושם עשינו את תכניותינו הראשונות של עבודה תרבותית פומבית: שעורי ערב לתורה ושפת עבר בעד הנערים הפועלים בבתי החורשת ו„חדר מתוקן״ בשביל הילדים; אולם עד מהרה יצאו כולנו מבית המדרש והתחלנו דואגים לפרנסה וכל תכניותינו כלו בעשן. היינו כולנו חברים לחברת „ציון״ המקומית אולם פינה מיוחדת לעצמנו לא יכולנו למצוא. פעם אחת — בחורף תר״ע — ניסינו לשכור מעון מיוחד ולארגן אגודה מזרחית עומדת ברשות עצמה, ניסינו שם להתחיל בעבודה תרבותית, לערוך הרצאות היסטוריות וספרותיות ברוחנו אנו. אולם הקבוצה הקטנה לא יכלה לספק את כל הוצאות המעון המיוחד והחבילה נתפרדה עוד הפעם. היינו מזרחיים כל אחד בחדר משכיתו אולם פעילות מפלגתית הראינו רק לפרקים ידועים בשנה כמו למשל בעונת ה„שקלים״, ביום שמחת תורה וכדומה.

ייסוד המנין

בשמחת תורה תרפ״ד היה הדבר. אחר התפילה שהתפללנו במנין מיוחד בבית אחד החברים, פנה כותב הטורים האלה לחברים בהלצה, שעלינו כבר להכריז עכשיו מתי ואיפה נעמוד אי״ה להתפלל בשמחת תורה תרפ״ה, כי הלא במשך כל השנה כבר לא נזדמן יחד. בתור תשובה לזה הציע אח״כ אחד החברים, בשעת המשתה של אותו היום, לייסד מנין מזרחי, מיוחד לתפילה בכל שבתות השנה. ההצעה נתקבלה פה אחד והמנין נתייסד. מעון נמצא לנו בחינם, כי ועד ביה״ס העברי שהתקיים אז אצלנו ושאחדים מחברינו השתתפו בהנהלתו, הרשה לנו ברצון להתפלל במעונו בשבתות וימים טובים, שבהם המעון בין כך ובין כך פנוי הנהו. וכך נמצאה לנו סוף סוף אותה הפינה המיוחדת שבלתה אי אפשר ליצור כלום — בבחינת „ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם״ — והעבודה התחילה. איש מאתנו לא האמין אז שיש עתיד למוסד זה וכי יוכל זה להתקיים גם כשיוכרח להיות „סמוך על שולחן עצמו״ ולהספיק בעצמו את כל צרכי המעון. ובכלל לא ידענו בעצמנו „מה יושיענו זה?״ ואיזו תועלת תביא לנו התפילה במעון מיוחד? וכי חסרי בתי־תפילה אנחנו? אולם הנסיון הורה שאמנם זו היתה הדרך האחת. המנין הוא שליכד את החברים הישנים — שהיו כבר במובן ידוע רחוקים זה מזה — לגוש אחד ומאוחד; הוא שהוסיף עליהם גם חברים חדשים והוא שפתח לפנינו כר נרחב של עבודה ענפה ופוריה.

במה משך המנין את לבם של חברים ובלתי־חברים? ראשית כל בקונסטיטוציה שלו בחוקת האחווה והשויון: אין גדול ואין קטן אצלנו, אין מזרח ואין מערב, אין ששי ואין חמישי. „כל המתפללים יושבים שורות שורות פניהם כלפי מזרח״ — מבואר בשולחן ערוך הלכות ביהכ״נ — ונקראים לתורה עפ״י סדר א״ב לפי הלוח המיוחד התלוי ממעל „לשולחן״, בלי שום בחירה וברירה וכך יוצא איפוא שכל המתפללים שוים בזכויותיהם וכל אחד מהם מלומד או בור, עשיר או עני, נדיב או כילי, נכבד או נקלה יוכל להגיע גם ל„ששי״ וגם „לעשרת הדברות״, גם „לשירת אז ישיר״ וגם „למפטיר יונה״. ולכן כל החברים מרגישים את עצמם כל כך בטוב אצלנו ולכן הם נותנים תמיד ברצון טוב את תשלום חדשם וכל קרבן לא ייקר להם בשביל המנין שלהם.

וכך יצא איפוא, שהמנין התבצר לאט לאט ויהי לחי נושא את עצמו ולמוסד תרבותי חשוב עם שיעורי שבת לתנ״ך ותלמוד, מסיבות־סעודה

שלישית, דרשות בשבתות ויו״ט לפני קריאת התורה, משתאות חברים בחגים ומועדים, הקראות, הרצאות וויכוחים וכו׳ — בקיצור פרוגרמה מלאה של בית מדרש ובית תפלה מסורתי ושל אגודה מפלגתית חדישה המתאימות יחד בהרמוניה שלמה.

יסוד ה„חדר״

כמו כל יציר חי ושופע חיים, שיש לו מעט אויר ואמת קרקע משלו, החל גם המנין שלנו אחר „שהיכה שורש למטה״ לעשות גם „פרי למעלה״ ופירותיו כיוצא בו: מוסדות־תרבות יסודיים, פרי הילולים משמח אלוהים ואנשים.

עוד בחורף תרפ״ה יסדנו גן ילדים עברי, שאנחנו היינו היסוד העיקרי והמעמיד שלו. אולם אז עדיין חלשים היינו ולא העזנו איפוא לקרוא על המוסד את שמנו המיוחד וגם בפרוגרמה לא נשתנה כלום והלימוד היה בהברה ספרדית. בקיצור — לא הספקנו להטביע על „הגן״ את חותמנו המיוחד והסוף היה: רוב הילדים הזכרים עזבו את „הגן״. „הגן״ עצמו עבר לידיים פרטיות ויהי כלא־היה. אולם בקיץ תרפ״ה כבר הרגשנו את עצמנו חזקים למדי וכבר היה לנו מעון פנוי משלנו ואז ניגשנו בצניעות לייסוד „החדר״ שלנו. מצער היה חדר זה בראשיתו: בקושי הצלחנו לאסוף את תשעת התלמידים הראשונים, כולם מילדי המתפללים במנין שלנו. בחרנו למורה באחד מחברינו, בעל השכלה עברית וכללית ידועה, וציוינו עליו ללמד כסדר את כל התורה מבראשית עד לעיני כל ישראל כמובן מלבד הפרשיות שאי אפשר לתרגמן לילדים בגיל הרך, לבאר כל מלה באופן שיבינו הילדים מה הם לומדים, אבל הכל בשיטת התרגום הנהוגה. מלבד זה בחרנו גם במורה אחת, שתלמד את הילדים את השפה העברית בתור שפה חיה וגם דקדוק שפת עבר והכל בשיטת עברית בעברית ע״פ ספרי־לימוד חדשים — אולם דווקא בהברה האשכנזית־הפולנית הנהוגה אצלנו.

הנסיון הורה שאמנם זו היא הפרוגרמה היחידה האפשרית אצלנו ושהיא מספיקה גם את דרישות ההורים וגם את דרישות תורת־החינוך החדשה. „מזמן״ „לזמן״ הולך חדרנו ומתפרסם לטובה בעיר. עכשיו כבר יש לנו שלוש מחלקות ובהן כארבעים תלמיד. אולם רבים הם ההורים, שלמרות הפצרותיהם המרובות איין בניהם מתקבלים לחדר שלנו, מאחר שחסרים לנו האמצעים הכספיים הנחוצים לייסוד מחלקות חדשות. ועובדה

היא, שהגרוע שבתלמידי החדר שלנו עולה בידיעותיו התורניות על המעולים שבתלמידי החדרים הישנים, הלומדים בלי הבנה ובלי סדר נכון.

„צעירי מזרחי", „בני עקיבא" וקבוצת „ברוריה"

„מצוה גוררת מצוה". משנפתחה המחלקה השניה של החדר שלנו והיה איפוא ברשותנו עוד חדר אחד, פנוי בשבתות ובשעות ערב המאוחרות, ניתנה האפשרות לאירגון קבוצה קטנה: „צעירי מזרחי", צעירים יודעי ספר עפ"י רוב שברגלם האחת הם עומדים עדיין בבית המדרש ובשניה הם נמצאים כבר בבית החרושת. בהיותם רציניים ובעלי־אמונה והרגשה דתית לא יכלו להסתגל לחיי ההוללות, הריקניות וההפקרות שבאגודות־הנוער השונות המתקיימות בכאן זה כבר. ברצון קיבלו איפוא את ההצעה להתארגן ביחוד בתור „צעירי מזרחי" ותיכף ומיד יסדו ג"כ „מנין" של נערים לתפילה בציבור בשבתות וימים טובים. גם מנין זה התפתח ויהי כבר למוסד קבוע. הצעירים מתכנסים גם בשבתות אחה"צ ולפעמים גם בערבים, לומדים וקוראים, שומעים הרצאות ומתווכחים ולפעמים הם מוציאים גם עתון משלהם בשם „תורה ועבודה", כמובן בכתב יד ובטופס אחד בלבד.

וקבוצה זו זכות גדולה נתגלגלה על ידה, כי היא שייסדה אצלנו את אגודת „בני עקיבא", העולה עליה בחשיבותה. כי בראות הנערים האלה שילדי המזרחיים וגם אלה הלומדים ב„חדר המזרחי" נמשכים ל„השומר הצעיר" או ל„פועלי ציון" המקבלים גם ילדים בגיל פחות מעשר שנים, כאב להם הדבר מאד וינסו את כוחם בארגון נוער זה „על טהרת הקדש". וב"ה הצליח הדבר בידם וארגון „בני עקיבא" מתקיים עכשיו בעירנו בתור אגודת־הנוער הרך הכי חשובה ופעילה. הילדים מקבלים בו חינוך דתי מוסרי וצופי רציני, לומדים מלאכות יד יפות ומשחקים שונים ושירים וזמירות. ומי שלא ראה את מקהלת „בני עקיבא" שרה במנין המזרחי בשעת הסעודה השלישית את זמירות השבת השונות, לא ראה מחזה נהדר ומרחיב נפש היהודי הדתי בימיו.

בקיץ האחרון נתארגנה גם קבוצת נערות בנות י"ד—ט"ו שנה המתחנכות חינוך דתי־לאומי שיטתי, לומדות עברית, תנ"ך ומוסר היהדות וגם שירה דתית וכו'. קטנה היא הקבוצה אבל נאמנה ואמיצה, אוהבת את אירגונה ומסורה לו בלב ונפש.

לפנים, כלומר לפני שנת תרפ״ד, מכרנו בכל שנה בקושי משלושים עד חמשים שקלים מזרחיים, אף שמכירת השקלים הלא היתה סוף סוף מעין „מצוה קלה״ ולא היה כל הכרח לעשות תעמולה פומבית ולעמוד בקשרי מלחמה וכו׳. ועכשיו רכשנו בבחירות האחרונות לקונגרס הי״ז 106 דעות, למרות מלחמת־התנופה שנלחמו בנו דווקא כל הפרקציות הציונויות האחרות, שהשתמשו בכל האמצעים רק כדי „להפיל״ את ה„מזרחי״... לפנים לא יכולנו בתור מפלגה לשלם אף את הסכום הפעוט בעד חדר אחד שהשתמשנו בו אחת לשבוע במוצ״ש, ועכשיו אנו מחזיקים כבר ארבעה חדרים, ומלבד זה כבר הספקנו לאסוף אצל החברים במזומן כמאתיים דולרים ובשטרות כחמש מאות דולרים וקנינו מגרש גדול במרכז העיר, שעמד עליו מקום קדוש במשך מאה שנה וכבר הצלחנו להעמיד על המגרש הזה בנין עץ גדול ומפואר בן שתי קומות שיכונה בשם „מרכז רוחני, בית לתורה ולתפילה של המזרחי בקוסוב״. עכשיו הבית כבר עומד על תילו ונשאר לנו רק לדאוג בעד שכלולו ודאגה זו אמנם מעיקה עלינו הרבה, בשל המשבר הגדול שנתגלה גם אצלנו, ביחוד בחורף זה, בכל תקפו ומוראו.

מה שלמדים מזה

מזה אנו למדים איפוא: א) צורת האירגון המתאימה ביותר לחומר האנושי הנוטה למזרחי הוא „מנין״. ב) במנין מוכרח להשליט את השיטה הדמוקרטית וליצור בו אווירה של שוויון ואחווה. ג) כל מנין מזרחי מחוייב לייסד בית־חינוך, המוכשר לגדל את הדור הצעיר ליהודים דתיים־לאומיים שלמים. ד) תכנית הלימודים צריכה להיות כזו, שתמלא את הדרישות העיקריות של ההורים — הברה נהוגה, לימוד התורה ע״פ שיטת התרגום (בזמן האחרון אנו מנסים לעבור גם בלימוד התורה לשיטה עברית בעברית עד כמה שהילדים שולטים כבר בשפה שליטה גמורה) וכו, אבל תמלא בשעה זו גם את הדרישות העיקריות של הפדגוגיה „חינוך לנער על פי דרכו״, „טוב מעט בכוונה״, „מן הקל אל הכבד״, והעיקר הסדר הנכון: לא פרשיות בודדות, לא קפיצה מענין לענין, לא לימוד של „תיקון ליל שבועות״. ה) „צבת בצבת עשויה״. כל מוסד המתקיים ומתבצר יוצר את האפשרות ליצירת מוסד חדש הנבנה על הקודם לו כעליה ע״ג הבית. ו) כדי לעשות את כל זה אין צורך בשום אמנות יתרה, בשום כשרונות

יוצאים מן הכלל. נחוץ רק מעט כובד־ראש ומעט רצון טוב לבלי צאת ידי החובה בפוליטיקה ובפטפוטי מלים בלבד, אלא לנסות לעשות את האפשרי על שדה התרבות המסורתית „ויגעת — מצאת תאמין", „כי קרוב אליכם הדבר מאד, בפיכם ובלבבכם לעשותו".

ממאמריו של אברהם קרייזל בעתונות העברית

א

המצב בגליציה*

בכל פעם שמזדמן המקרה לנו, בני גליציה, לקרוא מה שכותבים על אודותנו, וביחוד על אודות „הפוליטיקה הארצית" שלנו, אחינו אשר ברוסיה, אין אנו יכולים לבלי להניע ראש על חוסר ההבנה במצבנו ותנאי חיינו, המתגלה לרוב בהמאמרים ממין זה. מאמר כזה נדפס זה לא כבר ב„העולם" („מן הגולה אשר בגליציה" — על המצפה, נומר יג—יד). במקרה זה חפץ אני להשתמש, כדי לברר פעם אחת לאחינו אשר ברוסיה, מה הוא המצב אצלנו.

במאֲמרה זה מדברת מערכת „העולם" משפטים עם ציוני גליציה על אשר שתקו במשך כל הימים, שהפולנים והרותינים היו עוסקים בשקידה מרובה בתיקון סדר הבחירות אל הסיים, מלמדת זכות על הרותינים „שלא היו ציוני גליציה בעלי בריתם לכל דבר, ואשר לכן לא היו מחוייבים להגן על דרישות היהודים", ומסיימת בשאלה, אם סוף סוף יבינו ציוני גליציה, כי גם בגולה עליהם להיות הראשונים לכל עבודות העם". לנו, בני גליציה, העומדים מבפנים לקלעים, נראים כל הדברים האלה, שכוונתם בוודאי רצויה, רחוקים מן האמת המציאותית.

לא להגן על מנהיגי הציונות בגליציה באתי הפעם, אין אני יכול ואין אני חפץ ללמד זכות עליהם, ודאי שמנהיגינו אלה לא נקו משגיאות וחטאים. גם האמתלה שהם נותנים עתה לשתיקתם הארוכה בנוגע לשאלה זו אינה מניחה את הדעת כלל וכלל. הדבר פשוט וברור: שתוק שתקו במשך כל הער באשר ידעו כי קולם יהיה קול קורא במדבר ומאומה לא יועילו בצעקתם, ורק לבסוף, כשנתעוררו גם הדמוקרטים העממיים שבפולנים

---

* „העולם", (שנה ז'), נר. (323) 17, עמ' 7—8, אודיסה, י"ג אייר תרע"ג—20.5.1913

למחות כנגד סדר הבחירות החדש, מצאו גם בעלי החוב שלנו מקום לגבות את חובם.

ואולם, אם היציאה למלחמה בפעם האחרונה לא הביאה ולא יכלה להביא שום תועלת, חוץ מזה שנתנו ענין ליושבי קרנות לענות בו, והעתונים הפולנים עשו מטעמים לקוראיהם בלהעיגם על „השחורים שבכל הלאומים: הבישופים, הדמוקרטים העממים, המוסקאלופילים והציונים, שנתאחדו להפר את סדר הבחירות הדמוקרטי", — הנה השתיקה שקדמה לה ודאי שהיתה צודקת, כפי שברור לכל מי שמתבונן בעין פקוחה על המצב כמו שהוא.

כשנשמעה באביב תרס"ו בפעם הראשונה הקריאה לעבודה לאומית־מדינית, נתלהבנו כולנו לקריאה. כולנו, המעשיים והמדיניים, האחד־העמ"יים וההרצליים, ששנו לקראת נשק והזדינו למלחמה, אשר בהתלהבותנו הנפרזה אמרנו לראות בה את „המלחמה הלאומית הראשונה מימות בר־כוכבא". כל עיירה, שיש בה רוב יהודים היתה אז בעינינו „מבצר לאומי", וממש ראינו אז את „ארץ־ישראל מתפשטת בכל הארצות". אלה שהתנגדו אז לעבודה זו בשם „הציונות הטהורה" היו בני מערב גליציה, שכולו פולני־טהור, בלי כל תערובות של רותינים, ואשר לזאת היתה המלחמה בעיניהם, לכתחילה, מסוכנה ביותר ורחוקה משכר. „הציונות הטהורה" היתה להם רק אמתלה, כדי לכסות על פקפוקיהם האחרים, שהיו אז בבחינת „לבא לפומא לא גליא", כי גלוים היה מעורר את השאלה הישנה „האחיכם יצאו למלחמה ואתם תשבו פה?" רגש האחדות וחובת המשמעת גברו, איפוא, על כל הפקפוקים וכאיש אחד יצאנו אל המערכה ונלחמנו כמה מלחמות בעז־רוח ובחרף נפש שאין דוגמתו. ומה הועלנו בכל מלחמותינו הנמרצות, בכל מפלותינו האכזריות והאנושות?

רק כשבע שנים מפרידות אותנו מן התחלת התנועה הלאומית־המדינית שלנו. אולם „שמיטה" זו למדתנו הרבה מאד. היא הספיקה להזקין אותנו לפני זמננו ולפרוש את כנפי היאוש עלינו...

בבחירות הראשונות, בשנת 1907, היה לכאורה הנצחון על צדנו. כלפי פנים נצחנו נצחון גמור, שלא פללנו לו כלל וכלל. העם הלך אחרינו כולו, בזקניו ובנעריו, ובפועל רכשנו שלושה מנדטים, ושם מפלגתנו גדל בארץ, ודומה היה, לכאורה, כי נמצאים אנו בדרך הנכונה. ואולם עין בוחנת היתה יכולה לראות כבר אז, שכל הענין הזה אין לו עתיד. בעיקר הדבר הרי רכשנו אז רק שלשה מנדטים, ושנים מהם היו רותיניים, שרק מטעות, אשר אל הישנותה אי אפשר לקוות, נפלו בחלקנו. נשאר לנו,

איפוא, רק מנדט אחד, שהיה שלנו באמת. ואחד במה נחשב הוא? ובראותנו אחר כך, כי אישר הפרלמנט כל אותם המנדטים, שבגזילה ממש באו לידי בעליהם ו„מחאותינו" אפילו לא נקראו, ובידענו כי הארי הפולני, אשר בידו השלטון הגליצאי זה יותר מיובל שנים, לא יוציא את טרפו מפיו גם בעתיד, וכי בידו אנו מסורים לשבט ולחסד, מה יכולנו לקוות יותר? ואף־על־פי־כן קוה קוינו...

ואולם המצב עוד הורע: הנציב הגליצאי החדש, בובז׳ינסקי, אשר הוקם במקום פוטוצקי, שנהרג ביד הרותיני הקנאי סיטשינסקי, למד מן העובדות והבין, כי מסוכן הדבר להלחם גם ברותינים גם ביהודים, שביחד הינם רוב תושבי הארץ, וכל מזרח הארץ בידם ניתן. ולפיכך בחר לו דרך חדשה: לקרב את הרותינים ולדכא את היהודים, להוסיף כוח לרותינים על חשבון היהודים. ובאמת עלה בידו לרכוש את אימון הרותינים, לנדף את רוחם האופוזיציוני ולהרחיקם מעל היהודים. וכך בא השינוי ביחוסם של הרותינים אלינו. תחת אשר בשנת 1907 עמדו בכל מקום לימין היהודים באמת ובלב שלם, ונמצאו צעירים רותיניים כסיטשינסקי וחבריו, שנסעו מעיר לעיר ומכפר לכפר ועבדו בחרף נפש בעד הקנדידטים הציוניים, — הנה בשנת 1911 בגדו בנו הרותינים בכל מקום וימסרו את המנדטים היהודיים ביד האויב. ולא רק בערים, במקום שהמידות מקולקלות והתושבים נוטים ליקח שוחד, אלא אפילו בכפרים, במקום החיים הטבעיים והרגש הלאומי הטבעי, ובמחוזות שבנקל אפשר היה לבחור שני קנדידטים רותיניים, נבחרו על פי רוב קנדידטים פולנים בכוח עשרות אלפי דעות רותיניות טהורות, ואלה המנדטים הכפולים המעטים, שנשארו בידי הרותינים, רק בכוחנו נשארו, רק בכוח אלפי הדעות היהודיות־הרותיניות, שהכריעו את אלפי הדעות הרותיניות־הפולניות. ולמראה שלום כזה בין הרועה והזאב, מה יקווה השה הקרוע בינתים?

המערכת הנכבדה מאשמת את ציוני גליציה על אשר „בריתם עם הרותינים לא היתה שלמה" והם „לא הגינו כראוי על דרישות הרותינים", אולם הידעתם, מה הן הדרישות האלה שדרשו הרותינים מאתנו? הידעתם, כי דרשו הרותינים לא פחות ולא יותר, אלא שנחליף את העבדות הפולנית בעבדות רותינית, את ה„מה יפית" הפולני ב„מה יפית" רותיני? הידעתם, כי דרשו הרותינים שנתמוך לא רק בדרישותיהם הלאומיות־התרבותיות, אלא גם בדרישותיהם הכלכליות־האיכריות, המתנגדות ניגוד גמור להאינטרסים שלנו, אינטרסי הסוחרים העירוניים? ול„ברית" משונה כזו כלום יכולנו להסכים?

מלחמת הבחירות בשנת 1911 היתה לא מלחמת־בחירות פשוטה, אלא מלחמת־־דמים ממש, ומפלתנו במלחמה זו היתה לא מפלה פשוטה בבחירות לאיזה רייכסרט, אלא חורבן שלם, „חורבן גליציה״. מי שלא ראה את פני גליציה היהודית אחרי עבור הבחירות האלה — לא ראה אבל לאומי מימיו, אבלים וכפפי־ראש הרגשנו, כמה אנושה המכה אשר הוכינו, כי זוהי מפלה שאין אחריה תקומה... אין לשער את סכומי הכסף, העולים למאות אלפים, ואת סכום האנרגיה, שלא יערך במליונים רבים, שהשקענו במלחמה זו ולא העלינו בידינו יותר מארבעים נפש אדם, שנפלו חללים במטבח הדרוהוביצ׳י... והאם אחר כל זה לא תרפינו ידינו? ואם קרוב היה סדר־הבחירות החדש לסיים להיגמר ובכל אופן נגזר עלינו להבטל בששים בקסטר הפולני, מה נועיל אם גם יתנו לנו מנדטים אחדים יותר? להשתמש בהם הלא לא נוכל בכל אופן, והבחירות לרייכסרט ה„שוות״, ה„ישרות והחשאיות״ יוכיחו...

אפשר שישיבו לי: אין עושים פוליטיקה מתוך יאוש ואין לעם חי לנוס מן המערכה. הרי סוף סוף אי אפשר למחוק אותנו ממפת הארץ הגליצאית ואין הדבר יוצא מגדר האפשרות, שיבוא בעתיד איזה שינוי בחיים המדיניים הגליצאיים בכלל, ועמו ישתנה גם כוחנו וערכנו המדיני בפרט. ואולם, לצערנו, ברור לנו, ששינוי זה יוכל להיות רק לרעה ולא לטובה כלל, אחרי שרואים אנו בחוש שמצבנו הכלכלי, שנהרס כבר למדי, הולך ומתמוטט לגמרי. הדור הצעיר הולך ומתרחק מאתנו, למרות בתי־ספר עבריים וגני ילדים, האינטליגנציה המתבוללת, מחוסרת כל רגש של בושה, הולכת ונשקעת יותר ויותר במעשי הבגידה שלה, והאינטליגנציה הלאומית שלנו מתיחסת בכל בשטחיות ובקלות דעת מבהילה ומרפאה את שבר העם על נקלה. וכך הולך שטף ההגרה ומתגבר, ומספרנו פה בארץ הולך ופוחת, ואיך אפשר לנו במצב כזה לקוות להטבה?

אילו לפחות ניגשו הציונים „שעליהם גם בגולה להיות הראשונים לכל עבודות העם״, לעשות אותה העבודה העממית הנחוצה באמת, — את העבודה הכלכלית, ותחת להשתעשע באילוזיות מדיניות על דבר כ״ה מנדטים לסיים היו משתדלים לבצר את עמדת הסוחר ובעל המלאכה היהודי ע״י יסוד הסתדרות כלכלית־ארצית ראויה לשם זה — אז היינו יכולים לקוות, כי לאט לאט נעמיד לפחות אותו המועט, שיש לו עוד תקנה, על בסיס כלכלי איתן, ואז היינו יכולים לקוות שציבור זה, בעל המעמד הכלכלי הרצוי, יגיע בזמן מן הזמנים גם לאיזה כוח מדיני והשפעה מדינית. אבל הלא עיקר זה חסר לגמרי. בחורף זה, תקופת המשבר הקשה

כל כך, בשעה שבכל ערי ישראל ועיירותיו רבים היו בעלי־המלאכה והחנוונים היהודיים, שהיו רעבים ללחם ממש, ורבים היו הסוחרים היהודיים, סוחרים גדולים וישרי־לב, שפשטו רגל לנושיהם, — לא נתעוררה המפלגה הציונית לשום פעולה ממשית, כאילו לא לה נוגע הדבר. ורק כשנשמע הקול, שסדר הבחירות החדש הולך ונגמר, נתעוררו מנהיגינו לעבודה הקלה ביותר, לקרוא לאי־אלו אסיפות־עם ולמחות...

תקופה יפה היתה תקופת העבודה הלאומית המדינית שלנו, והרבה פעלה לחיזוק הרגש הלאומי בשדרות עמנו הרחבות ולטהרת האויר מן העפוש המוסרי, שנתאזרח ברחובנו בסיבת „עושי הבחירה" הפולנים ו„המושקים" עבדיהם, ומטעם זה בלבד כדאי היה להמשיך את העבודה הזאת גם להבא, ואולם הדבר אינו עכשיו בגדר האפשרות כלל: אי אפשר למפלגה מדינית, שתתקיים בהעמדת „קנדידטים למנין" בלבד, ועם רעב ללחם לא על הפוליטיקה יחיה.

1. נותנים אנו מקום למאמר זה, שהרבה יש ללמוד ממנו בדבר מצב הרוחות השורר עכשיו בקרב חלק מן האינטליגנציה הלאומית שלנו בגליציה. מהראוי, שחברינו בגליציה יבואו ויבררו שאלה חשובה זו מצדדיה השונים.

ב

ה„מזרחי" והדור הצעיר בגליציה *

ב„המצפה" גליון ט' וי' נתפרסמו שני המשכי קול הקורא „על המשמר חרדים!" של הועד לפי שעה, להסתדרות „המזרחי" בגליציה. והעובדה, כי אחרי עשר שנות ציונות בארץ כארצנו, שהיא חרדה וציונית כאחת ובלי איזה משבר מקרי יש לנו בקושי „ועד לפי שעה" של הסתדרות „מזרחית", מראה כבר למדי על המצב הרעוע של הסתדרות זו, שלא תמצא כלל הלכים בארץ ובאמת כבר נתחקו רבים על שורש דבר זה, מפני מה לא יצלח דבר ההסתדרות בידי החרדים הציונים או האמנם אין כלל חרדים ציונים בנמצא? אבל התשובה על שאלה זו נמצאה עד מהרה: כוח כל עם, מפלגה ומעמד המסתדרים מונח בצעיריהם, כי רק צעירים, שלבם רחב ורוחם עף במרומים, רק הם מוכשרים לעבוד עבודת הכלל. ולמפלגה החרדית הציונית חסר לדאבוננו היסוד הזה החשוב ביותר: הדור הצעיר אינו חונה תחת דגלה.

* „המצפה", שנה ה', גל' 15, עמ' 1—2, ט' ניסן תרס"ח, — 10.4.1908

ומטעם זה נראה לי קול הקורא הזה, הפונה עוד הפעם אל הרבנים ובעלי בתים החרדים, העומדים עד כה מבחוץ לתנועה הציונית ומשתדל לקרב את הדעה הציונית אל לבם בתור הפתרון האחד לשאלת היהודים החמרית והרוחנית ולהניעם להסתפח על תנועה זו תחת דגל ההסתדרות המזרחית — כקול קורא במדבר; כי באמת מי ומי מבעלי הבתים החרדים מוכשרים לשמוע לקול קורא זה ולהסתפח מחדש על התנועה הציונית? העם הטרוד, שאין זמנו פנוי כלל לעיין היטב מתוך ישוב הדעת במהות איזו תנועה, יכול להסתפח על הציונות רק בעת תקופתה הראשונה, תקופת הרעם והרעש, אז בעת אשר אבן מקיר קראה את הפרוגרמה הבזילית והכל קיוו לישועה קרובה. אבל עתה, בעת שהתנועה מתפתחת באופן טבעי ומתון, היש תקוה, כי יסתפחו עליה פתאום בכוח „קול קורא" אחד, המונים של יהודים חרדים, עד כדי יצירת הסתדרות חדשה? צריך היה שתווסד מקודם ההסתדרות „המזרחית", שיוסדו אגודות ציוניות מזרחיות בכל עיר ועיר ואלו יכולות היו בכוח הנהגתן הטובה ועבודתן הפוריה להיות אחר כך לאמצעי תעמולה טוב בין שדרות היהודים החרדים הבלתי ציונים. אבל ליסד בפעם אחת הסתדרות ציונית חרדית של חברים חדשים הזרים לציונות עד כה וכל זה בכוח קול קורא אחד, זהו דבר שאי אפשר. — ובכן נחוץ היה ליסד מראש הסתדרות ציונית מזרחית, שתכיל את אלו החרדים, שהנם ציונים זה כבר. אבל אלה, מלבד שאינם רבים ביותר, הנה טרודים הם בעניניהם הפרטים ואין ביכולתם להתעסק ביסוד אגודה בסבלנות ובמרץ, ולכן כל עוד לא נצליח למשוך את לב הצעירים אחרי ה„מזרחי", אז לעולם יהיה לנו רק „ועד לפי שעה" של „מזרחי" ולא „הסתדרות מזרחית".

וצעירים, שהנם ציונים זה כבר ושעפ"י דעותיהם ודרכי חייהם מוכשרים הם להיכנס לתוך הסתדרות ציונית מזרחית, כמדומה שאינם מעטים כלל בגליציה, כי הלוא ארצנו היתה מאושרה כל כך שלא לסבול מתקופה ארוכה של השכלה בוגדה, ועמנו פה היה על פי רוב שוקט על שמריו הרוחנים עד בוא הדעה הלאומית ותעורר תנועה ברחוב היהודים, ואשר ע"כ הלאומיים העברים הגליציים הצעירים נתחנכו על פי רוב על ברכי היהדות הישנה והספרות העברית החדשה, שבאה להם ביחד עם התנועה הלאומית, הכניסה בהם רק את דעת העולם ואת ההרגשה האנושית הלאומית. אבל בעיקר הדבר נשארו עוד מתערים על אדמת מטענו, היהדות המסורתית ועובדה היא שרוב הצעירים הלאומיים קוראי עברית בארצנו מתנהגים גם בדרכי חייהם הפרטיים על פי חוקי היהדות

המסורה. וא״כ מי זה מעכב בדבר, כי כל הצעירים האלה, שכמה וכמה מהם — ודוקא שלא מן הגרועים בלאומיים הציונים — אינם שייכים לשום אגודה ציונית מפני שאין הנהגת האגודה מתאמת לרוחם ולא יוכלו להיות אחראים בעד כל מעשיה. ואלה השייכים לאיזו אגודה אין רשומם ניכר בה כלל והיו כלא היו, תחת שעבודתם היתה יכולה להיות לברכה באגודה מזרחית מיוחדת, כי כל אלה יתאחדו לאגודות ציוניות מזרחיות.

אמנם יאמרו, כי אין זכות קיום לאגודות כאלה, יען כי יסודם בדבר עובר, כלומר בדתיות של הצעירים העברים הגליציים שמקורה לדעת קצת רק בצרות המבט, בהרגל ובהבטלנות הגליצית. אבל את אפסות דעה זו נוכל להוכיח באמת רק בהיווסד ההסתדרות המזרחית הגליצית הצעירה על בסיס נכון, רק אז אפשר שיוכחו, כי לא מחמת צביעות ולא מחמת בטלנות הננו מה שהננו רק מחמת היותנו בנים נאמנים לעמנו, אשר קלטו אל תוכם את הדעה הלאומית המודרנית עד כמה שהיא מועלת לחיזוק מצבנו בתור יהודים, אבל לעולם לא ירשו כי תגזול המודרניות מהם ביד ימין יותר ממה שנתנה ביד שמאל. מעלתנו היתרה — גם מנקודת הראות הלאומית בלבד — היא כי הגורמים הפנימיים של היהדות ההיסטורית השפיעו על התפתחות הרגשתנו הלאומית במידה המרובה ביותר, ואם זה ודאי, כי בבחינה זו נעלים כל הלאומיים העברים בכלל על הלאומיים היהודים „מגרי האריות״, הנה אנחנו בבחינה זו ה„לאומיים שבלאומיים״, אנחנו לא נצרכנו להרגשה הלאומית היהודית, כדי „לשוב״ אל אותה היהדות, שמעולם לא יצאנו מגבולה ואל אותו העם, שמעולם לא חדלנו מהיות שייכים אליו בכל רמ״ח אברינו ושס״ה גידינו; לא, היא באה לנו כרפואה קודם למכה ותורה אותנו איך לבצר את קיום עמנו ותרבותו בשום לב אל תנאי המציאות שמבפנים ומבחוץ. אנחנו איננו צריכים להשתדל „להגשים את הרגשתנו הלאומית בחיינו המעשיים ולחיות בכל הפרטים חיים לאומיים יהודיים פרטיים, כי כל זה עשינו כבר בטרם הגיעה הדעה הלאומית עדינו, כי כל זה עשינו בתור יהדות מסורה העוברת בירושה מאבות לבנים זה אלפים בשנים. סוף דבר: הלאומיות שלנו היא רק „זרם של חיים חדש״ בתוך צורות היהדות הישנה ומטעם זה הננו יסוד חשוב מאד בבנין הלאומי הכללי, כי התמזגות אמתית של הישן והחדש — האידיאל של כל לאומי מעמיק — רק בנו היא נמצאת באמת ולהוכיח את כל זה ולהשפיע השפעה חשובה וניכרת על ההסתדרות הלאומית הכללית, זאת נוכל רק בעזרת ההסתדרות המיוחדת, הסתדרות ה„מזרחי״.

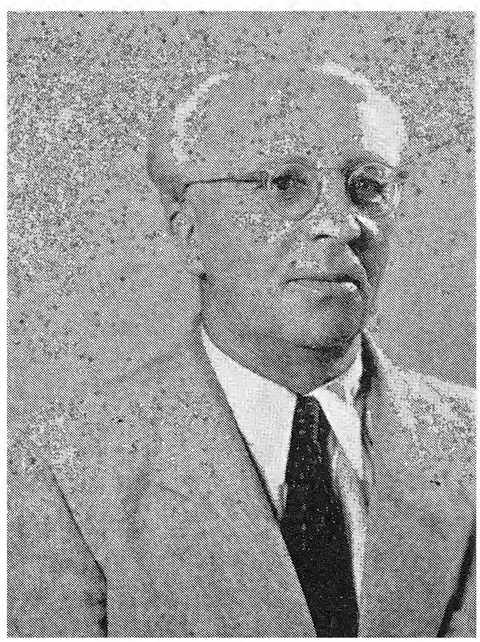
ולכן, אחים! אם באמת איננו צבועים, אם באמת רוצים הננו להחזיק באמונה בתורת היהדות ובדרכי החיים היהודיים, כפי המובן היהודי הישן ולהנחילם גם לבנינו אחרינו, ואם באמת נוכחנו, כי גם לצרכי קיום עמנו בהווה ובעתיד רק דרכינו יתאימו ואם באמת — כמו שנראה לרגל מאורע הורוויץ הנודע — אנחנו רוב מנין ורוב בנין של הלאומיים קוראי עברית בגליציה או לפחות חלק מסויים שלהם, ויש לנו דעה אחרת על אודות מה שמותר או אסור לבוא ברשות ספרותנו הלאומית, שונה מאותה הדעה השוררת על אודות ענינים אלו מעבר לגבול ואם באמת לא די לנו מה ש„השלוח" יאשים את מספרי ארץ ישראל „בהתבוללות ערבית" ו„העולם" מצדו ידבר על אודות „הלניות" ו„זמה" שב„השלוח" ורוצים הננו, כי ב„מקדשינו המעטים" ו„בעולמנו" העברים לא יהיה מקום גם לשלשתן ביחד, אז החובה עלינו להופיע בגלוי בתור מה שהננו ולהשתדל בעד הגשמת דעותינו בחיים. נתאגדה נא בכל מקום לאגודות מזרחיות מיוחדות — על תמיכה מצד הבע"ב היהודים נוכל לחשוב מראש בכל מקום — נשתדלה בחיזוק הסתדרותנו והרבות אמצעיה ואז נקווה, כי פעולתנו תוכל להיות לברכה ליהדות שבארצנו בפרט ולתנועה הלאומית בכלל. ארצנו — שכפי שנוכחנו בעת הבחירות האחרונות למועצת הממלכה, נוטות בה רוב שדרות עמנו לעבודה לאומית עצמית — צריכה בלי שום תנאי להסתדרות לאומית, שתעמוד על בסיס החיים היהודיים האמתים ורק כזו תוכל לאסוף תחת דגלה את כל העם ולהתפתח למוסד לאומי מדיני, תרבותי וכלכלי, שתעודתו תהיה לשנות את מצבנו לטוב בכל הענינים ולמצוא פתרונים לכל שאלותינו הסבוכות, כי המנהיגים הנוכחים, למרות אהבתם את עמם עד לידי מסירות נפש, מוכשרים הם יותר לעבודה כלפי חוץ, כי את העם אינם יודעים באמת ולכן אינם מוכשרים להלוך לפניו בכל הנוגע לעבודה לאומית פנימית.

כאמור, עלינו להסתדר לפי זה לעצמנו. אבל לא חלילה במטרה להילחם במפלגותינו האחרות ולכפות עליהן הר כגיגית לקבל את דעותינו. דיינו להפקיע את עצמנו ואת המונינו מתחת עול אחרים ולהשפיע על הרוחות המנשבות במפלגה הלאומית ובספרות הלאומית עד כמה שיספיקו כוחותינו הגשמיים והרוחניים.

אברהם צבי שטין

ד״ר יוסף מאיר ז״ל

החברים קראו לו יוסקי מאיר ואילו אביו קרא לו יוס׳לי — מיין יוס׳לי. הוא נולד בקוסוב (ב־25.1 1890 — ד׳ שבט תר״ן). אביו ר׳ שמעון, היה מחשובי חסידי ויז׳ניץ בעירנו; סבו, ר׳ יחיאל, או ר׳ ייחל, כמו שנקרא בפי אנשי העיר, היה למדן מופלג ומוהל מומחה, שלא על מנת לקבל פרס. כרוב ילדי העיר בזמן ההוא לא ביקר בבית־ספר ממשלתי. חינוכו היה על טהרת הקודש ב„חדר״. למד אצל טובי המלמדים, אצל אברהם בערל המלמד ואצל מרדכי שפיגל. סבו היה לוקח אותו בכל יום, גם בקור של חורף בהשכמה לבית המדרש ללמוד דף גמרא. בחדר יצא לו שם כעילוי ומלמדיו ניבאו לו גדולות ונצורות. זמן מה למד בישיבת הרבי ר׳ ישראלצ׳י זצ״ל בויז׳ניץ יחד עם רבי אליעזר׳ל זצ״ל, שהיה בן

ד״ר יוסף מאיר

גילו. אח״כ למד ב„ישיבה״ בקולומיה. לימודים כלליים למד אצל ר׳ שמואל אברהם הייזלר ז״ל.

יוסקי מאיר היה מהבחורים האלה שבזמן ההוא, שביקשו לדעת את סוד תכלית החיים ומן המאושרים המעטים שבהם, שביקשו ואף מצאו — כפי שהודה יום אחד בפני אחד החברים. ומשנוכח לדעת שבעיירת מולדתו ובבית אבא לא יגיע לתכלית זו לעולם, עקר עצמו משם, שלא על דעת הוריו ונדד למקום תורה וחכמה, לוינה הרחוקה, שבה היו מצויים כל התנאים להגיע למטרה הנכספת.

היה זה ב־1908. אחר שנתיים של לימוד אינטנסיבי עמד בהצלחה בבחינת הבגרות. נרשם בפקולטה לרפואה באוניברסיטה בוינה ובשנת 1917 הוסמך כרופא.

במלחמת העולם הראשונה שירת בצבא האוסטרי כקצין רפואי ובתום המלחמה התמחה במשך שנים אחדות במחלת השחפת, זו המחלה הסוציאלית האיומה, בה נלחם עד סוף ימיו.

כשעמדנו על יד קברו הרענן וסקרנו פעליו בימי חייו, ידענו שד״ר מאיר ראה את יעודו ותכלית חייו בעבודה למען הזולת. שתי מטרות נעלות העמיד לעצמו: האחת — הרפואה לשירות הציבור והשניה: הגשמתו של דבר זה בארץ ישראל. בעודו בוינה פירסם בכתב־עת של הרופאים האוסטריים מאמר בו העלה את הרעיון, שהרפואה צריכה לעמוד לשירות העם, על כל שכבותיו, כי רק אז אפשר יהיה לשפר את מצב בריאותו.

ב־1922 עלה ארצה ומאז עמד בשער בריאות העם בארצנו. כרופא קופת חולים משרת הוא בכל מרצו והתלהבותו בנקודות ההתישבות החלוציות בבן שמן, עתלית, כנרת, דגניה ובטבריה, משקיע הרבה כוחות במלחמה במלריה, טיפוס ובמגיפות אחרות שפקדו אז את הישוב. במקומות עבודתו מארגן היה את הטיפול בילדים ובאימהות ומחוסר רופאים מקצועיים בימים ההם הוא עובד כרופא כללי, כמנתח וכמיילד וגם שם לב לשיפור התנאים הסניטריים וההיגייניים בסביבות עבודתו. אף לוקח הוא חלק פעיל בחיים הציבוריים והוא שותף ללבטיהם ודאגותיהם.

ב־1928 נקרא לעמוד בראש ההנהלה המרכזית של קופת חולים. כאן נתגלו כשרונותיו הארגוניים. הרחיב את רשת המוסדות והשירותים של קופ״ח והדריך עשרות ומאות רופאים ועובדי רפואה. בימים כתיקנם ובימי חירום הוא נוסע מנקודת יישוב אחת לשניה, מבקר בנקודות „חומה

ומגדל" ובישובי מישלטים גם בשעת סכנה. כל מחשבותיו ודאגותיו נתונות לשמירה על תנאי הבריאות וההגיינה של הישוב.

לאחר השואה היה אחד הראשונים שביקר בתפקיד של רופא במחנות ההשמדה ותיכנן את ריפויים ועלייתם של השרידים האומללים. כשחזר מסיבובו בארצות ההשמדה פירסם מאמר מזעזע בשם „עם בלי ילדים" (ראה הספר „הרפואה והציבור" עמ. 221) בו הוא קובע „אין למצוא ילדים יהודיים מגיל שנה־שנתיים ועד חמש עשרה—שש עשרה. 14 שנים חסרות לגמרי, אתה יוצא לרחוב ואינך רואה ילד, אין משחקי ילדים, אין פיטפוט ילדים, אינם צועקים, אינם מפריעים — פשוט אין. ונמחקה התפלה ,עשה למען תינוקות של בית רבן' אין צורך בה — אין תינוקות של בית רבן — אַין..."

מביקורו בגולה של עדות המזרח לפני העליה הגדולה מתימן הוא מביא דו"ח עגום על מצב הבריאות הירוד של היהודים ובמיוחד של הילדים. הוא הביא אתו צילומים של ילדים מזי רעב ובלתי מפותחים, שמשקלם נמוך בהרבה מן המינימום הדרוש.

בביקורו אח"כ בארה"ב העמיד לו למטרה להכיר שיטות חדישות בהקמת מרפאות ובתי־חולים, למען העבר שיטות אלה לקופת־חולים ולישוב.

בפרוץ מלחמת השחרור אנו רואים את ד"ר מאיר בראש אירגון העזרה הרפואית למגיני המולדת לפני קום השירות הרפואי של צה"ל.

עם קום המדינה הוטל עליו התפקיד הקשה והאחראי של מנהל משרד הבריאות. הימים — ימי חירום. עליה המונית נהרה ארצה. מוסדות המדינה עדיין רופפים ואמצעיה מעטים, אך ד"ר מאיר, כדרכו מאז ומתמיד, מסתער על תפקידו החדש בכל להט נפשו, יוצר יש מאין ומניח אבני פינה, שעליהן עתיד היה להתנוסס בנין הבריאות של מדינת ישראל.

בעבודה זו שבע מרורות ונגרמו לו יסורי נפש מרובים. בשל חילוקי דעות עם גורמים שונים התפטר מכהונתו כעבור שנתיים והוא חוזר לעבודתו האהובה עליו בקופ"ח ומתמסר בכל נפשו למלחמה במחלת השחפת.

השתתף בעניני ציבור ורפואה בעתונות היומית והמקצועית. בשנת 1935 יסד את העתון הרפואי „דפים רפואים", היה אחד היוזמים של הירחון „איתנים" של קופ"ח והיה עורכו עד סוף ימיו.

בעזבונו הספרותי נמצאו רשימות והערות על עירנו ובני עירנו זזכרונות משנות ילדותו, שנכתבו בשביל ספר קוסוב ומתפרסמים כאן.

למרות טרדותיו ועיסוקו המרובים קיבל על עצמו את התפקיד של יושב ראש האירגון של יוצאי קוסוב והקדיש לו מזמנו היקר. השתתף בישיבות ובאזכרות ותמיד נחלץ לעזור לחברים, שפנו אליו. בתפקיד זה שימש עד ימיו האחרונים.

ביום י״א בסיון תשי״ג נסתלק הד״ר יוסף מאיר בעודו שופע מרץ ותכניות פעולה.

אביא בכאן בשינוי מה קטע מסוף הקדמתו של מר יצחק קנב לספר „הרפואה והציבור", לקט מאמרים של ד״ר יוסף מאיר, שיצא בהוצאת קופ״ח בת״א בשנת תשט״ז: „דרך ארוכה רצופה קשיים ואכזבות, אך עשירת מעשים והישגים עבר הד״ר יוסף מאיר מאז מצא את דרכו בחיים — את תכלית חייו הוא. הוא זכה לראות בהתגשמות שתי המטרות שהציב לעצמו אז ביום הגורלי, בו החליט לקיים את הצו הפנימי של ,לך לך מעירך מולדתך ומבית אביך׳ היינו, הרפואה בשירות העם — ובציון".

כל שהסתכל בהמונים שעמדו ועברו ליד ארונו נוכח לדעת שהמנוח רכש לו מקום כבוד בליבות העם והעם ידע להעריך את מפעל חייו.

לזכרו נקרא על שמו בית החולים בכפר סבא — מבתי החולים הגדולים בארץ.

אברהם צבי שטין

ד״ר יעקב גרטנר

ד״ר יעקב גרטנר קראו לו כשכבר היה רופא. ברם, לפני מרחפת דמותו של יעקיל גרטנר, החבר הנאמן, הבחור הטוב, זקוף הקומה, רחב הכתפים ויפה התואר.

כל אימת שפגשת אותו היה חיוך על שפתיו. תמיד הסביר פנים ואף פעם לא השיב פניך ריקם. היה נכון תמיד לעזור, טוב לב, מוכשר וישר דרך. אדם ויהודי גא היה, עשוי לבלי חת. לא הוא האיש שירכין ראש בפני תקיף ויהיה זה אשר יהיה: פרנס הקהילה, מושל המחוז בעיר מולדתו, או קצין ממונה עליו בצבא. מעולם לא מחל על כבודו כיהודי וכאדם. אך גם יהיר לא היה. אדרבא, התרועע עם כולם והיה חבר טוב ונאמן. והרי עובדה אופיינית, שסיפר לי בשובו מן הצבא האוסטרי בגמר מלחמת העולם הראשונה והיוצאת ללמד על אופיו של האיש:

ד״ר יעקב גרטנר

לילה סוער יורק להבות אש; פגזים נופלים על ימין ועל שמאל; מכונות היריה מטרטרות — כנראה הכנה להתקפה. יעקיל נמצא בעמדה הקדמית בחזית, קצין יהודי אחד בין קצינים לא־יהודיים־עויינים. האוירה ספוגה שנאה ולעג לחייל היהודי הפחדן, המשתמט כביכול מן החזית. פקודה: שני קצינים יוצאים לסיור. מסתכל האחד על השני, מחרישים לדעת מי יתנדב לצאת? הרי זה מוות בטוח! — יעקיל מתנדב ראשון. תדהמה... מתוך בושה וכעס עצור מצטרף אליו קצין שני, גוי. יוצאים. יעקיל הולך ישר, זקוף ובצעדים בטוחים. לצידו משתרך חברו לנשק ברגליים כושלות, הולך שחוח ורועד מפחד. יעקיל חוזר לבדו, חברו נפגע... היחס אליו משתנה בבת אחת. מעתה יחס של הערצה מופלגת. היה זה קידוש שם ישראל ממש. כזה היה יעקיל.

יעקיל גרטנר נולד ב־1892 למשפחה אמידה בקוסוב. אביו ר׳ מרדכי הירש גרטנר ז״ל היה בעל צדקה גדול. אמו, ריסיה, היתה ממשפחת רבנים ידועה, בת הרב במריאמפול. ביתם היה פתוח לכל דיכפין. קיבל חינוך יהודי רגיל, כמו כל הנוער היהודי בעירנו בזמן ההוא. בן 17 נסע ללמוד בווינה ואחרי שנתיים עמד בבחינת הבגרות. למד רפואה ובפרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס ושירת כקצין בצבא האוסטרי. החיילים היהודיים בגדודו סיפרו הרבה על עזרתו הרבה והתעניינותו בהם. לאחר המלחמה גמר לימודיו בווינה כד״ר למדיצינה וחזר לעיר מולדתו והתיישב בה. כרופא התחבב על כל שכבות האוכלוסיה בעיר, היהודית והלא־יהודית. לדלת העם הושיט עזרה רפואית חינם אין כסף. בשעת הצורך אף הוסיף מכיסו לקניית רפואות. בכל מקום הופיע כידיד ועמית. בשנת 1930 נבחר לראש העיר — ראש עיר יהודי יחיד בכל פולין. הוא שימש באיצטלה זו עד 1935. בימי כהונתו התפתחה העיר בשטחים שונים: עודד את הבנייה, שיפר את המצב ההיגייני, עשה לתיקון העוול ביחס לאוכלוסיה היהודית במשך הרבה שנים בחלוקה הבלתי צודקת של עול המיסים בינה ובין האוכלוסיה הלא־יהודית. ע״י מעשיו היה לצנינים בעיני השלטונות הפולניים והם הצרו את צעדיו. בראותו שאיננו יכול לעשות עוד שום דבר של ממש לטובת העיר, התפטר מתפקידו והמשיך לעבוד בהצלחה כרופא. לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, כשהרוסים פלשו לקוסוב, מינו אותו רופא מחוזי. כאחראי לבריאות הציבור במחוז היה עליו לדאוג שיהיו רופאים גם בכפרים. בקוסוב היה בזמן ההוא פליטים יהודים ופולנים וביניהם רופאים. הוא שלח אותם לכפרים. היות והכפרים נמצאים קרוב לגבול הרומני השתמשו הרופאים האלה בהזדמנות זו וברחו

לרומניה. הוא הואשם ע״י הנ.ק.וו.ד. בהברחת האנשים מעבר לגבול ונאסר. אך הצליח להשתחרר.

ב־30 ביוני 1941 כשהרוסים עמדו לעזוב את קוסוב, יעצו לד״ר גרטנר ללכת אתם — ועצת הרוסים היתה פקודה. ברוסיה היה, כפי שמסופר, מנהל בי״ח בסביבת אודיסה. נאסר ועקבותיו נעלמו. שמועה אחרת על נסיבות מותו של ד״ר גרטנר: הוא התגייס לצבא הגנרל אנדרס הפולני, הגיע עם הצבא לטהרן בפרס ועקב הלשנה של פולני בן קוסוב, שנמצא אז בטהרן, הועמד למשפט צבאי והוצא להורג בעד „בגידה במולדת הפולנית״.

יששכר שפיגל

הצילו יהודים!

נפש לר׳ הרש׳לה פייאר

א.

בימי ילדותי לא הכרתי את הרש׳לה פייאר, (או כפי שכינוהו אחר כך ר׳ צבי) ושתים היו הסיבות לכך: א) הוא נולד וגדל בפרבר של קוסוב, מונאַסטרסקו, שהיה מעין המשך לעירנו, בעל רחוב אחד ארוך, שרק נחל אכזב מפריד בינו לבין העיר ולא תמיד היה קשר הדוק בין ילדי העיר — והפרבר; ב) כפי הנראה, הקדיש הרש׳לה פייאר, עוד משחר ילדותו, כל רגע לתורה ולתפילה ומקומו לא יחד בין נערי העיר ושובביה. רק בהיותי בן 14 ונמניתי בין חובשי בית המדרש ולומדיו, נפגשתי אתו יום יום במשך שנים מספר.

מבין בתי הכנסת הרבים שבעיר, היה רק בית כנסת אחד, שהיה פתוח בכל שעות היום עד שעה מאוחרת בלילה, לשם לומדי תורה, והוא בית הכנסת דטולמיטש. מכל קצווי העיר התכנסו ובאו לכאן לומדים ובני נוער במטרות שונות: יש שבאו, כדברי ביאליק, „להשכיח את רישם בדף גמרא בלה״, יש שראו בבית המדרש מקום פגישה של בני נוער, אשר הוריהם בירכו כבר „ברוך שפטרני מענשו של זה״ ומסרו בידי בניהם את עתותיהם לעשות בהן כטוב בעיניהם.

ר׳ הרש׳לה פייאר נמנה בין אלה, שבאו לבית המדרש לשם לימוד תורה, שכן בכך ראו יעוד חייהם.

בגלל המרחק הרב מביתו, שבקצה הפרבר, עד בית המדרש דטולמיטש, נוהג היה להביא אתו לבית המדרש את ארוחותיו לכל היום, כשהן עטופות מפית לבנה. מפית זו היה פורש, טרם ישב לסעוד ארוחתו היבשה, על השולחן, המלא כתמי חלב, פרפין ודונג מנרות הנשמה של יום הכיפור.

אנחנו, בני הנעורים, שבית המדרש שימש לנו למועדון ללמוד תורה, לשיחה, להשתובבות ולקריאת ספרי השכלה, התיחסנו אליו בחיבה ובדרך ארץ. גישתו אלינו היתה גישה אבהית. אף פעם לא גער במפריעים בשעת הלימוד. תמיד מצא את המלה הנכונה, שהשפיעה יותר מגערה.

הערכנו בו את רצונו העז ואת כוח התמדתו לשבת שעות על שעות ליד השולחן, שליד פינת הכותל המערבי־צפוני, וללמוד וללמוד...

יש שמחשבות טרדניות והרהורים רעים הטרידו את מנוחתו בעת לימודו ואז היה מרים, כמעט בשאגה, את קולו, ושעות על שעות נשמע קולו־צעקתו בכל הסביבה, עד שנצטרד והפך לצריחה דקה עד כלות כוחותיו...

מאז בואו לבית מדרשנו ללמוד, הציב לו הרש׳לה פייאר גם מטרה בחייו והיא: להציל ילדים מניוון רוחני וגופני גם יחד. אשה שנתאלמנה ובניה נתיתמו ואין ידה משגת לשלם שכר לימוד ילדיה, יהודי שירד מנכסיו ובניו בטלים מלמוד תורה מחמת אונס, היה הרש׳לה אוספם לבית מדרשנו וקובע להם עתים לתורה, לפי כשרם השכלי, אם בפרשת השבוע ואם במשנה או בגמרא.

אך לא רק לנפשם היה דואג, אלא גם לגופם, ולא אחת חילק אתם את ארוחתו הדלה.

והיה הרש׳לה פייאר משתף פעולה עם ר׳ שמואל דוד הרש׳ס. מי לא הכיר בקוסוב העיר את ר׳ שמואל דוד הרש׳ס? או מי מתושבי עירנו לא שמע עליו לפחות? בארבעה אחים בלתי רגילים נתברכה עירנו, שגם בימים ההם שמלפני 40—50 שנה בלטו מיתר יהודי העיר בתכונותיהם ובמידותיהם התרומיות.

הבכור שביניהם ר׳ מרדכי (או מוטיה כפי שכינוהו) פלאך, היה סוחר בתוצרת חלב בסיטונות וביחוד בגבינת־כבשים מלוחה, הידועה בשם „ברינזה״. היה יהודי אדוק, מדקדק במצוות קלות כבחמורות, ספר התהלים שגור תמיד בפיו ובין עיסקה מסחרית אחת לשניה היו מזמורי „נעים זמירות ישראל״ מתחרזים ויוצאים מפיו כפנינים ומרגליות.

האח השני היה ר׳ שמואל דוד הירש׳ס, שעליו ארחיב אחר כך את הדבור.

האח השלישי, ר׳ מנשה פלאך, היה יהודי תמים ואדוק למעלה מהמקובל גם בימים ההם. מלחמה תמידית היתה לו „בסיטרא אחרא״ ו„ביצר הרע״. היה מגרש את אלה מגופו בקולי קולות, שהיו נשמעים לעוברים ושבים בנוסח זה בערך: כלך לך ממני! אין לך מה לעשות בגופי! וכדומה. פרנסתו — על קהל חסידיו מפשוטי העם: עגלונים ובעלי מלאכה, שהיו מתאספים בביתו בשבתות ובחגים אחר הצהרים להאזין לדברי תורה בפרשת השבוע או לאגדה מ„עין יעקב״ או לדברי ה„אלשיך״ הקדוש. לאחר דברי התורה היתה אשתו הרבנית מגישה לשולחן

משקה ודברי מאפה, שאינם חייבים בנטילת ידים; היו שותים לחיים ומקנחים בתרגימא ובסיפורי חסידים על הבעש"ט או על הריז'ינאי הקדוש. ככה מבלים היו פשוטי־עם אלה בביתו עד צאת הכוכבים ועם ברכת ה„הבדלה" נפרדו הם ממנו בברכות ובאיחולים עד לשבת הבאה.

הרביעי באחים, ר' חיים פלאך, היה יהודי בר אורין „צורבא דרבנן" בעל עינים חולמות ומוח חריף השקועים תמיד בהויות אביי ורבא, מבלי לדעת מכל הנעשה סביבו. היה מתהלך כביכול בעלמא לא הדין. הרבי מקוסוב, ר' משה האגר זצ"ל, שהעריך מאד את תמימותו ואת ידיעותיו היה מזמינו בכל שנה ושנה לראש השנה לתקוע בשופר בבית מדרשו, המלא קהל חסידיו בן כמה מאות איש.

ר' חיים פלאך, בחפשו אחרי חתן הגון לבתו, הכיר את הרש'לי פייאר והשיא לו את בתו היפה והמשכילה לאשה. מאז יכול היה ר' צבי (כך התחילו לכנותו אחרי חתונתו) להקדיש את כל עתותיו לתורה ולהצלת יהודים, כי אשתו, המומחית לתפירת בגדי נשים וילדים, כלכלה את המשפחה החדשה בכבוד וכל מחסורה עליה.

ר' שמואל דוד הירש'ס, האח השני, שהיה, אגב, סבי (אבי אמי), לא היה למדן גדול בתורה. בשעות הפנאי המעטות, ביחוד בערבים, לאחר סגירת חנותו לתוצרת חלב ותוצרת עץ ויער, אשר ממנה פרנסתו, היה בא לביתנו בכדי לפרק מעליו את הנתעב והחולין שבמשאו ומתנו במשך היום עם ה„גויים" וה„גויות", ולשאוף לתוכו מאויר הקודש, אשר מלא את בית אבי ז"ל, מלחש התורה ומדברי אלוהים חיים. המיחם החם, שהיה מלוה בזמזומו העליז את ניגון הגמרא העצוב של אבי ז"ל בשעות היום וסיפק לו גם כמה וכמה כוסות תה חריף ונעים במשך היום, לא מנע מטובו גם מסבי. ורק אחרי שהרווה צמאונו, היה סבי מוציא מארון הספרים אחד מסדרי המשנה ומבקש ממני ללמוד אתו יחד פרק משניות. אך לא תמיד מילאתי את בקשתו ברצון, שכן לימוד משניות נחשב בעיני בחור כמוני, ששמורים היו כבר במוחי כמה עשרות דפי גמרא, לירידה, ולא פעם נאלץ היה לקנות את לבי בכמה „קריצרים".

מספרים היו על הסבא והסבתא, כי בחדשים הראשונים לחתונתם היו פורצות מריבות ביניהם, כמעט בכל ערבי שבתות. הטעם לכך, היה דבר היעלמם של כל מיני כלים וחפצים מהבית. פעם היו אלה פמוטי הכסף של הסבתא ופעם — בגד השבת של הסבא ופעם פדיון החנות של ערב שבת, שנעלם ממגירת השולחן. בסוף נודע לסבתא כי הכלים והבגדים

ניתנו בעבוט ע״י הסבא להשגת כסף לצרכי שבת בשביל ה„יורדים״ והנצרכים של עירנו, המתביישים עדיין לפשוט יד בפרהסיה.

כאשר לא נמצא בידי הסבא חפץ הראוי להינתן במשכון או שלא נמצא מלווה, שיסכים לתת סכום כסף על המשכון, היה הסבא מרוקן את מגירת הפדיון מתוכנה ומחלקה בין הנצרכים.

המריבות בין הזוג הצעיר הלכו וגברו משבוע לשבוע וה„שלום־בית״ הופר עד כדי כך, שהסבתא החליטה לשוב לבית הוריה ולחכות לגט. רק אז נוכח סבי לדעת, כי הגדיש את הסאה, וכי לא יתכן, כי אדם אחד ויחיד יכלכל מכספו כמה וכמה משפחות בעלי בתים, שהגיעו עד פת לחם.

בחיפושיו אחר מוצא, צץ במוחו הרעיון: אם „בעלי הבתים״ שירדו מנכסיהם מתבישים לפשוט יד ולבקש עזרה מאחרים, יעשה הוא זאת במקומם; הוא יפשוט יד במקום הנצרכים, הלא בו לא יחשדו כי מקבץ הוא את הפרוטות לצרכיו הוא ואם דוקא יחשדו בו, לא איכפת לו — ונמצא זה נהנה וזה לא חסר. מאותו יום ואילך היה ר׳ שמואל דוד הירש׳ס חוזר, בכל יום חמישי, בשעת תפילת מנחה ומעריב, על כל בתי הכנסת אשר בעירנו, ניגש מיהודי אחד למשנהו ומבקש נדבה לנצרכי העיר. מכיון שהתרומה הזאת לא היתה תרומה חד פעמית, אלא מעין תרומה שבועית תמידית, קבע סבי לא לקבל יותר מאשר קרייצר אחד מאיש (מאית הגולדן האוסטרי) ורק מאורחים שנקרו בעיר היה מקבל כל סכום שנתנו.

בעלי הבתים, באי בית הכנסת לתפילת מנחה ומעריב, ידעו להעריך את פעלו זה של סבי והגישו לו את הקרייצר הנדרש בכבוד וברצון ואף הכינו את התרומה כשסבי עוד על מפתן בית הכנסת, למען לא יצטרך להתעכב זמן רב במקום אחד ויספיק לעבור על כל בתי הכנסת שבעירנו, שמספרם הגיע למנין.

את המפעל הזה, הדאגה לנצרכים, קיים ר׳ שמואל־דוד הירש׳ס עד סוף ימיו. לעת זקנה קשתה עליו ההליכה, וביחוד בימות החורף הקרים והיה מיצר ודואג מי יספק למשפחות האומללות הללו את הפרוטות המעטות אשר עליהן קיומן.

והנה הופיע בימים האלה בבית המדרש דטולמיטש, מקום תפילתו של סבי, הרש׳לה פייאר, אשר באהבתו את ה׳ ובלימוד תורתו קנה את לב כל מתפללי בית מדרשנו לאהבה אותו. גם סבי ז״ל שעקב אחרי הליכותיו הרגיש בו מעין שותף בכוח למפעלו: הצלת יהודים מניוון. בימים שבהם

היה סבי מרותק למיטתו מחמת חליו, היה רב הרש׳לה ממלא את מקומו ודואג לנצרכי העיר, כמובן בתיאום עם הסב.

ב.

במלחמת העולם הראשונה, בשנת 1916, התקיפו הרוסים בכוח מחץ רב את הגבול המזרחי של אוסטריה. יהודי מזרח גליציה, שטעמו עוד בשנת 1915 את טעמו המר של השלטון הרוסי על כל מוראותיו, החליטו לא להישאר עם הרוסים גם בפלישתם השניה.

עם נסיגת הצבא האוסטרי, מפני הכוח הפולש, ברחו כמעט כל היהודים להונגריה ומשם נשלחו הפליטים למדינות המונרכיה השונות, עד יעבור זעם. רבים מיהודי גליציה המזרחית מצאו את דרכם לווינה, עיר הבירה, והתישבו בה. גם ר׳ הרש׳לה, אשר מצא בווינה שדה נרחב לפעולתו והיא: הצלת יהודים, השתקע בבירה.

באותם הימים הופיע מדי חודש בחודשו בעתון הקהילה היהודית בווינה מדור בשם: „יציאה מהקהילה״, שהכיל רשימה ארוכה של יהודים שנטשו את יהדותם. הסיבה לתופעה זו היתה בעיקר, מחמת נשואי התערובת בין אחינו בני ישראל (שגדלו בווינה בזמן מלחמת העולם הראשונה, ללא חינוך דתי ולאומי) ובין בנות ווינה היפות וקלות הדעת. יהדות ווינה היתה זקוקה באותם הימים ליהודי כר׳ צבי פיאר, היודע לעמוד בפרץ הטמיעה, שפשתה בין הנוער היהודי בווינה ואכלה בו בכל פה, ולשים לה קץ.

ואמנם ר׳ צבי, אשר חש בסכנה הנשקפת ליהדות מההתבוללות, הזעיק את יהודי ווינה, משלומי אמוני ישראל, אשר מצבם החמרי לא היה רע כל עיקר, להתיעצות דחופה, במגמה לשים קץ למגפת־שמד זו. דבריו שהשמיע בחום לבבו מצאו הד בלב הנאספים, שהחליטו לייסד מעין „מיסיון״ יהודי ולו תפקידים אלה: א. לפעול בקרב יהודי וינה בכיוון שמירת הדת וביחוד את השבת; ב. לשמור על טהרת המשפחה ולמנוע המרת הדת בין יהודי וינה.

האימון שרחשו לר׳ צבי יהודי וינה, לאחרי שהכירוהו מקרוב, היה ללא גבול וסכומים גדולים הועמדו לרשותו, שבהם יכול היה להשתמש לפי ראות עיניו. חברי האגודה הזאת סיפקו לר׳ צבי את האינפורמציה הדרושה, היינו, מי הם היהודים שחנויותיהם פתוחות בשבת, מה מצבם החומרי ובאילו אמצעים אפשר לנקוט נגדם. כמו כן הודיעו לו את כתובת היהודים, המתעתדים לנטוש את יהדותם.

ר׳ צבי ניגש תיכף לפעולה בכל להט נפשו והודות לכוח השכנוע שלו, שהיה רב מאוד, הוכתרו על פי רוב, פעולות אלה בהצלחה. מעולם לא הופיע לפני בעלי דבבא, כ„שוטרו של הרבונו של עולם״, או כאיש הבא לריב את ריבו של הקדוש ברוך הוא. תמיד ידע להדגיש את התועלת הפרטית שבדבר ולהסתיר ככל שאפשר את הצד הדתי או הלאומי. לא בשמו של צד אחרון זה הוא מדבר, אלא משמו של אהבתו לבריות ודאגתו לזולת.

ליהודי שחנותו פתוחה בשבת, הוכיח באותות ובמופתים שכל עבודתו בשבת היא רק לרעתו — והא ראיה: יהודים פלונים ואלמונים, שחנויותיהם נעולות בשבת — פרנסתם מצויה בשפע רב יותר. אם נתקל ביהודי עקשן וסרבן, שלא שעה לדבריו, ידע ר׳ צבי ברגע הנכון להציע לו פיצוי כספי חלף הנזק שנגרם לו ע״י סגירת חנותו בשבת, עד שייווכח בעצמו ש„כל שומר שבת כדת מחללו, שכרו הרבה מאוד״.

בדרכים אחרות ובשיטות אחרות השתמש ר׳ צבי לגבי אלה שעמדו להוציא את עצמם מכלל ישראל בשל נשואי תערובת. בעזרת ההורים, שכמעט תמיד היו נגד הנשואים הללו, קבע ר׳ צבי מועד לשיחה עם המועמד לשמד ובה השתדל לגולל לפניו את היסורים הרבים, שיגרום בצעד פזיז זה להוריו, לו עצמו וביחוד לבחורה, שכל כך אהבה נפשו. הילדים שיוולדו להם יקללו אותם תמיד. בין ילדי ישראל ייחשבו „לגויים״ ובין ילדי הגויים ל„יהודים ארורים״. חייהם, שהם רואים בדמיונם בצבעים ורודים כל כך, ייהפכו להם לגיהנום עלי אדמות. אך לא תמיד הביאו דבריו אלה, שנאמרו בלהט ובכוח שכנוע רב, את התוצאות המקוות. אז היה מבקר וחוזר ומבקר בבית הורי הצעיר וקובע על ידם מועד לשיחה שניה. בפגישה השניה היה ר׳ צבי מפנה את השיחה לכיוון אחר לגמרי. מציע הוא לבחור דנן נסיעה לחו״ל ומוכן היה גם להמציא לו את הויזה הדרושה לארץ המבוקשת לשנה או ליותר, למען יוכל לבדוק את עצמו אם באמת ובתמים הוא אוהב את בחירת לבו, או שמא ויווכח לאחר זמן מה שאין האהבה גדולה כל כך, אם מצידו ואם מצידה, או אולי מצד שניהם גם יחד. ואולי כדאי לו בכלל לראות מה נאה והדור הוא העולם לפני שהוא עומד להתקשר עם מישהי ובינתיים ידחה את החלטתו לשנה או יותר. איזה צעיר יכול היה לעמוד לפני פיתוי כזה? רבים היו המקרים שבהם הצליח להציל „מועמדים״ לשמד — ומי ידע עתה למנותם?

על אישיותו המופלאה מלמדת העובדה הבאה:

אירע הדבר בערב שבת בין השמשות. ר׳ צבי גמר את סיבובו

הרגיל באיזור היהודי — להיווכח אם כל החנויות נסגרו כבר. בדרך לבית הכנסת לקבלת השבת, נתקל במעשן סיגריה ופנה אליו, כדרכו בנימוס רב: „יסלח לי אדוני על הטרדתי, שאני מטריד אותך, אך כל כוונתי היא רק לטובתך ולבריאותך. הנה עישנת היום למעלה מ־20 סיגריות ומשוכנע אני שידוע לך הנזק הרב אשר הניקוטין גורם לגופך. האם לא כדאי לך לזרוק את הסיגריה ולהקטין בזה את הנזק לגופך — וביחוד ששבת מלכתא יורדת כבר אלינו ממרומי השמים, ואיך נקבל את פניה בעוד הסיגריה בפיך? עשה נא אתי את החסד הזה וזרוק את הסיגריה מפיך". בלי אומר ודברים השליך האיש את הסיגריה מפיו והמשיך דרכו. אך בפסעו שתים שלוש פסיעות, חזר האיש לר' צבי ואמר לו: „היודע אדוני הרבי, כי נוצרי הנני?" — „אלף סליחות אבקש מאדוני, על שחשבתיך ליהודי וגרמתי לך אי נעימות" — הצטדק ר' צבי. „אולם יאמר נא לי אדוני למה זרק את הסיגריה חינם?" — „בכדי לגרום לאדוני הרבי נחת רוח על פנייתו הנאה והמשכנעת" — ענה הנוצרי והלך לדרכו.

ג.

עם כניסתם של קלגסי הצורר (ביום 15 במארס 1938) לווינה בירת אוסטריה, כשתושביה, שספגו לתוכם במשך שנים את הארס הנאצי, מקבלים את פני הפולשים בתשואות ובהתלהבות רבה, התחילו יהודי אוסטריה בכלל ויהודי וינה בפרט לחוש את השואה ההולכת ומתקרבת גם אליהם הפרעות ביהודי וינה היו אכזריות בהרבה מן ההתפרצויות, שאירעו בגרמניה, שעל כן נטלה האוכלוסיה המקומית חלק רב בהן.

באחת השבתות, לאחר שבוצע הסיפוח שב הרש'לה פיאר בחברת ידידיו־מעריציו מבית הכנסת הביתה. בדרך הקיפו אותם בני נוער היטלראי, בלווית מנגנים ונפקות וינאיות, ולקול צלילי הוולס, חטפה כל יצאנית יהודי אחד לרקוד. הנוער ההיטלראי התובע, כביכול, את „עלבון" ה„פרויליינס", על שאין יהודים נענים להזמנתן, התחיל להכות ב„מסרבים" מכות רצח וכל עוד נפשם בם הגיעו היהודים לביתם.

ההשפלות, העלבונות והמכות שספג הרש'לה באותה השבת הביאוהו לידי מחשבות והרהורים אחרי מידותיו של הקב"ה ולידי פשפוש במעשיו. האם לא נפרע על נטישתו את עירו קוסוב על יהודיה התמימים והישרים, לומדי התורה ושומרי המצוות, והשתקע בווינה השקועה במ"ט שערי הטומאה והזימה, רק מתוך יצר הגאוה שגבר בליבו?

במוצאה של אותה שבת, אחד שהבדיל, ארז את טליתו ותפיליו

ומעט הלבושים הדרושים לו ביותר, נפרד מאשתו ובתו, שנשארו עוד כדי לחסל את רכושם המעט שהיה להם, ויצא לדרך, לעירו קוסוב.

זמן רב היה הרש׳לה פייאר נתון במרה שחורה מחמת תחושת האסון העומד בפתח ולא יכול היה להתאושש לשום פעולה.

בימים האלה התחילו להגיע אליו לקוסוב מכתבים מידידיו־מעריציו, שהצליחו בינתים לברוח ולהגר מאוסטריה ולתקוע יתד בארצות־אירופה אחרות. לכל מכתב צורף גם שק על סכום כסף לשם המשכת פעולתו המברכת — הצלת יהודים. עד מהרה השתחרר הרש׳לה מדכאונו והתחיל בפעולה למען תלמידי ה„תלמוד־תורה״, שרובם היו יתומים ובני עניים, ודאג לא רק למזונם הרוחני, אלא גם למזונם הגשמי. בדאגה לקיום ה„תלמוד־תורה״ שיתף גם רבים מבעלי הבתים, שרחשו אמון והוקרה למפעלו.

עם פרוץ מלחמת העולם השניה ועם השתלטות הרוסים על גליציה המזרחית לפי הסכם ריבנטרופ—מולוטוב, נשבר בבת־אחת ראש מטה לחמם של רוב יהודי קוסוב. התעשיה היחידה — אריגת המרבדים (קילימס) והפצתם בכל רחבי פולין, שעליה התקימה כמעט כל העיר, נפסקה כליל, אם בגלל מחסור בחומרי גלם ואם בגלל מחסור בשווקים. המצב הלך ורע מיום ליום. הקשר עם ארצות חוץ נפסק או נשתבש. התרומות שהרש׳לה פייאר היה מקבל מחוץ לארץ הלכו ופחתו וקיומו של המוסד הועמד בסכנה.

בכדי להציל את ילדי ה„תלמוד־תורה״ מחרפת רעב, פנה הרש׳לה לבעלי בתים רבים לאמץ ילד מילדי המוסד, לפחות לארוחה יומית אחת. בין אלה שהרש׳לה פנה אליהם, היה גם יהודי כפרי מהסביבה, שנטש את רכושו בכפר, מפחד האוקראינים, ובא לגור בעיר. יהודי זה נוהג היה לתרום ביד נדיבה, ל„תלמוד־תורה״, כל אימת שנזדמן העירה לרגל עסקיו. אולם עתה, כשפנה אליו הרש׳לה לאמץ ילד לארוחה יומית, ענה לו היהודי: כלום אינך יודע, כי הנני עני בין עניים וכל פרנסתי על פרה חולבת אחת שהצלחתי להביאה העירה? ידעתי גם ידעתי את מצבך — ענה לו הרש׳לה — אך כלום נעלמה ממך האימרה הידועה: „רק הודות לעניים יכולים הקבצנים להתקיים. אלמלא העניים לא היה לקבצנים קיום בעולם״.

חורף קשה עבר על יהודי קוסוב תחת שלטון הרוסים. מי שלא עבד או מי שלא יכול היה לעבוד צפוי היה לחרפת רעב. לא עלה על דעת מישהו לחשוב על מצוות אכילת מצה בפסח, אם אין לחם לשובע בכל ימות השנה. ברם, הרש׳לה פייאר היה האיש, שדאג גם לקיום מצוות אכילת

מצה בפסח. עוד בראשית הסתיו הסתובב הרש׳לה בין איכרי הסביבה, מתוך סכנת נפשות להיתפס ולהיענש קשה כ„ספסר״ במצרכי מזון, וקנה בפרוטותיו האחרונות חיטה בכמויות קטנות ובמחיר מופרז, הביאה הביתה ושמר עליה מכל משמר במשך כל החורף. לפני הפסח טחנה בטחנת קפה, שהכשירה לצורך זה ע״י גיעול, ואפה מהקמח מצה שמורה. בערב פסח אפשר היה לראות את הרש׳לה מסתובב בעיר, כשפניו נוהרים משמחה וגיל ומבקר בבתי שלומי אמוני ישראל, מוציא מחיקו את המתנה היקרה ביותר שיכול היה להביא באותו זמן, הלא הן שלוש מצות שמורות למשפחה לקיים בהן מצוות אכילת מצה בליל הסדר.

בבוקר־חורף אחד, בזמן ממשל הרוסים בקוסוב, פשטה שמועה בעיר: הרש׳לה פייאר הובל ע״י ארבעה חיילים עם רובים מכודנים לקומיסר הרוסי. מה זה ועל מה זה, מה פשעו ומה חטאתו — אין נפש יודעת. ידידיו וקרוביו התחילו להזעיק את פני העיר, שישתדלו לשחררו. בין כה וכה ראו האנשים הניצבים ליד העיריה את הרש׳לה יוצא מהקומיסר ופניו זוהרים מגיל. לסובבים אותו סיפר על ה„פשע״ הגדול שפשע נגד חוקי המדינה הסוציאליסטית בזה, שטבל במקווה הקרה, אשר מעין מים חיים מפכה בה ביום ובלילה, למרות האיסור החל על יהודי העיר לטבול בה, היות והשלטון החרים את בית המרחץ היחידי אשר בעיר לצרכי הצבא. כיצד הצליח להשתחרר בלי עונש? על כך סיפר בהסברתו שנתן לקומיסר: בעצם הנהו קומוניסט לא פחות מהקומיסר בעצמו. כל החוקים החלים על קומוניסט טוב חלים גם עליו לפי התורה הקדושה. ומנה וספר ר׳ הרש׳לה את כל החוקים הסוציאליים אשר על יהודי לקיים, אלא שההבדל בין קומוניסט טוב לבינו הוא בזה, שהקומוניסט הטוב מסתפק רק בטהרת הנפש ואילו הוא זקוק גם לטהרת הגוף ומשום כך עליו לטבול יום יום במים. אחרי שהקומיסר שמע את הסברו, לא רק שלא העניש אותו, אלא אף נתן לו רשיון קבוע, שמותר לו להתרחץ בבית המרחץ בכל עת שירצה.

התקפתה של גרמניה על בריה״מ ב־21.6.1941 הביאה לכיבוש מהיר של גליציה המזרחית וקוסוב בכללה.

רק מעטים מיהודי קוסוב הצטרפו לצבא בריה״מ הנסוג. רוב הקהילה נשאר בקוסוב, בתקוה, כי בקרוב תעבור ממשלת הזדון מן הארץ. אך לא כן — הרש׳לה פייאר. הוא, שחזה מבשרו אכזריותו של הצורר לא קיווה עוד לרחמים ממנו. השאלה, שניקרה כל אותו זמן במוחו היתה: „למה״? במה חטא עם ישראל, שצרות רבות כאלה מתרגשות ובאות

עליו? האם אין אלה „עקבתא דמשיחתא"? ונזכר הוא בדברי ר' אליעזר בן אבינא: „אם ראית מלכויות מתגרות אלו באלו — צפה לרגלו של משיח". והרש'לי פייאר ציפה לרגלו של משיח והיה יושב בבית המדרש, כשהוא עטוף בטלית ועטור בתפילין עד שעות מאוחרות של אחה"צ, מבלי שאוכל יבוא אל פיו ועוסק בתורה ועבודה.

באותו יום המר והנמהר, ביום כ"ה בתשרי תש"ב, הלך איש הס.ס. ימ"ש, בלווית שוטרים אוקראינים עוזריו, לחפש אחרי יהודים, שהסתתרו בבתיהם ומצאו את הרש'לה בבית המדרש עטוף בטלית ותפילין. „הנה היהודי שחולל את המלחמה הנוכחית, המכוונת נגד הרייך", קרא איש הס.ס. ובמכת חרב אחת מחץ את ראשו. זרם הדם שפרץ מהפצע, זרם על הטלית והוסיף גוון נורא ואיום לטליתו. כך הובילוהו לאורך כל העיר השוממה והריקה מאנשים והרש'לה משמיע מדי פעם בפעם את קריאתו־צוואתו בקול צרוד וחלוש: „הצילו יהודים"!

היתה שעת בין הערבים, כשהביאו את הרש'לה עם יתר האנשים שנועדו למות, למקום הרצח על ההר. ותבוש ותחפר החמה ופניה הסמיקו וגם העננים בשמים האדימו — האם מבושה? או אולי מהדם האדום הרב שנשפך באותו המקום על לא עוון. והרש'לה פייאר עמד בשורה אחת עם אחיו ואחיותיו לגורל והשמיע בפעם האחרונה את צוואתו: „שמע ישראל"... „הצילו יהודים!!"

ובררכסי הקרפטים של מוסקלובקה וסוקולובקה הדהדה צוואתו האחרונה של ר' הרש'לה: „ה־צי־לו יהו־די־ם! ה־צי־לו יהו־די־ם!"

רבקה פינסטר־קסר
גננת בגן הממלכתי בצפת

אבי אליהו פינסטר

מוקדש לאמי שרה, לאחי ואחיותי:
יעקב, מלכה, הדסה ומאיר הי״ד.

תנועת התחיה של עם ישראל הולידה טיפוסי אדם, אשר קורצו כביכול מחומר אחר. אדם כי דבק ברעיון התחיה האמין בו והתמסר לו בכל נפשו ומאודו.

אבי אליהו פינסטר הי״ד היה אחד מאלה, שדבקו ברעיון הציוני ותחיית השפה העברית, עבד ועשה למענם בכל השטחים. אולם עיקר פעילותו הייתה בהוראה בבית הספר העברי. בחינוך הנוער ובהחייאת הלשון העברית בפי הדור הצעיר ראה שליחות וייעוד חייו. ביאליק מתאר ב„מתמיד״ את בחור הישיבה, המקריב את חייו על מזבח התורה, אולם עוד לא קם המשורר, שיתאר כיצד הקנו מורים תורה בעיירה היהודית בימים ההם. באיזו תנאים עבדו ומה היה שכרם ואיך פירנסו את משפחותיהם.

המשכורת הזעומה, חוסר תנאים סוציאליים וריבוי שעות העבודה, כל אלה לא מנעו מאבי מלעבוד במסירות ובהתלהבות והיה מאושר בלכתו ברחוב ושמע את הצליל של השפה העברית, החיה בפי הילדים.

קיים היה ועד בית־הספר, שעליו היה לדאוג לצרכיו, לקבוע את גובה שכר הלימוד, לקבל ילדים וכו׳. אולם מי שידו לא השיגה לשלם נתקבל בהסכמת המורה חינם אין כסף, שהעיקר היה לו: להרבות תורה. אבי ע״ה אירגן ספריה ע״י ביה״ס, חילק ספרים לקריאה וכך הרגיל את תלמידיו לקרוא ספר עברי.

זכורות לי ההצגות היפות, שערכו תלמידי ביה״ס העברי. את התלמידות הבוגרות, שכבר עזבו את כותלי ביה״ס, אירגן בחוג שקראו לו „עבריה״. שם התאספנו ושוחחנו בעברית. היו שם הרצאות בעברית, ממנו ומאחרים.

ואמנם עמלו נשא פרי. רבים מחניכיו הלכו לתנועות הנוער החלוציות, נכנסו לפלוגות הכשרה מהם זכו ועלו לארץ ונמצאים בקיבוצים ובמקומות אחרים בארץ.

ובבית, בחוג משפחתו — למרות טירדותיו ודאגותיו הקדיש זמן

לחינוכנו. כאדם בעל השקפות מתקדמות חינך אותנו לחיי עבודה, אהבת הזולת ולשוויון, ועל הכל לאהבת המולדת הרחוקה והקרובה ללבנו. סיפר לנו על יוסף טרומפלדור וחבריו, על אליעזר בן־יהודה, על הזקן שהלך להיות איכר — הלא הוא א. ד. גורדון. לאור האידיאלים האלה התחנכנו. בבית שלטה השפה העברית. אפילו אמא ע״ה הספיקה ללמוד ולדבר עברית.

עקב המכתבים שהגיעו מדודנו מ. היזלר, שעלה ארצה ב־1921, היה קיים קשר חי עם הארץ. כל מכתב היה מאורע חשוב. גם עתונים מן הארץ היה שולח לנו. קראנו־בלענו הכל בחשק רב והשמחה בבית היתה שלמה.

השנים עברו — התכוננו כולנו לעליה. אני הייתי הסנונית הראשונה ואחי ואחיותי קיוו בתור לסרטיפיקט. אך השואה הקדימתם ולא זכו... הי״ד.

סבי ר׳ פינחס (פיני) הייזלר

את סבי ר׳ פיני הייזלר ז״ל אני זוכרת מימי ילדותי. הוא היה תלמיד חכם, חסיד וירא שמים.

שנים רבות כיהן בתפקיד בעל תפילה אצל הרבי ר׳ משה׳לה האגר זצ״ל, האדמו״ר מקוסוב. היה מלווה אותו במסעיו ברחבי אוסטריה־הונגריה. יהודי עליז ושמח היה. אוהב לבדח ולהתבדח. בכל שמחה, כגון חתונה וברית מילה, שהשתתף, נהנו הבריות מבדיחותיו ואימרי התורה שלו והעיקר משירתו רבת הרגש והעוז. היה לו קול צלול בוקע שחקים והציבור התמוגג מהנאה.

בקביעות היה מתפלל כשליח ציבור בביה״כ הגדול בכל שבת. שיא הצלחתו היה בימים נוראים. בתפילותיו כבעל שחרית, בעל מוסף ובעל קורא כאחד לא היה שני לו בעירנו.

כיהודי שומר מצוות היה נוהג לקום באשמורת הבוקר לערוך חצות וללכת לבית הכנסת „להגיד״ תהילים. פעם קרהו מקרה לא נעים, בלכתו בלילה, ומאז אמר תהילים בבית. היה מדליק את מנורת הנפט הקטנה, יושב במטבח שלא להפריע לאנשי הבית ומקונן על חורבן הבית, על שכינתא בגלותא וקולו כה נוגה, אך גם ערב.

לעתים הייתי מתעוררת בהגיע אלי הקול החרישי והבכייני. האור הקלוש של מנורת הנפט, החושך הניבט מבעד לחלונות — כל אלה יצרו אוירה מיסתורית, אוירא דקדושה.

פנחס הייזלר

זוכרת אני את ליל הסדר, כשהסבא לבוש הקיטל הלבן הסב אל השולחן, הקידוש החגיגי, אמירת ההגדה בייחוד החלק השני אחרי האוכל. כאן היה קולו הולך וגובר ועמו התלהבות. שירתו נשמעה בכל הרחוב, עד שיצאו השכנים מבתיהם ועמדו מאחורי החלון להאזין... אנחנו, הנכדים הקטנים, הוקסמנו מסבא ולא רצינו ללכת לישון. לא יכולנו להיפרד מן השולחן, ויושבים היינו עד שעה מאוחרת בלילה, כשעינינו נעצמות...

בשנת 1922, בגיל 75 עלה סבי ארצה ישראל. זמן קצר התגורר אצל בנו הר׳ מנחם היזלר בנוה־שלום ביפו, אחר עבר לגור בצפת אצל קרוביו ושם נתמנה לבעל תפילה וראש מתיבתא בישיבת רידב״ז. באיצטלא זו כיהן עד סוף ימיו, הגיע לגבורות ונפטר בשיבה טובה בק״ק צפת.

זכרונות הילדות הקשורים בסבא נחרתו עמוק בלבי. זה היה יהודי, שחי את חייו במילואם, שידע לתת ביטוי לרגשותיו וידע ליצור אוירה של קדושה ויראת כבוד. יהי זכרו ברוך!

ברוך ענגלער

חיה־שרה בארטפעלד

געבוירן און דערצויגן ביי אָרעמע עלטערן, האָט זי שוין אין די יונגע יאָרן אָנגעהויבן אַרבעטן ביי אייזיק שנייבערג אין דער טריקאָטאַזש־פֿאַבריק, און סיי די באַלעבאַטים, סיי די אַרבעטער האָבן זי זייער ליב געהאַט. אַ שטילע, אַ גוטע, שטענדיק גרייט צו העלפֿן יענעם, האָט זי זיך דערוואָרבן אַ שם־טוב ביי יעדן, וואָס איז מיט איר געקומען אין באַרירונג. שפּעטער, ווען עס איז געקומען פֿון אַמעריקע אונדזער חבר מרדכי באַרט־פעלד, און זי האָט מיט אים חתונה־געהאַט, איז זי געוואָרן די מאַמע פֿון אַלע אָרעמעלייט. איר מאַן, אַליין אַ קאָסעווער, האָט אין אַמעריקע מצליח געווען, דאָס פֿון דאָרטן געבראַכטע געלט, געשטעלט אין איר רשות, און זי האָט געוווּסט, ווי אַזוי דערמיט אומצוגיין.

אַ גאַנצן טאָג איז איר וווינונג געווען די היים פֿאַר אָפּענע און פֿאַרבאָרגענע אָרעמעלייט. דאָרט האָט מען געגעסן און געטרונקען און באַקומען אַ שיינע נדבה. זי איז געווען פֿאָרזיצערין פֿון פרויען־פֿאַראיין „לב־טוב“, און האָט אַליין געטיילט מיט אַ ברייטער האַנט גרויסע סומעס.

שרה ברטפלד

זי האָט קיין מאָל נישט געוווסט פון קיין מידקייט. און ווען מען האָט זי גערופן, גרייט געווען צום גיין. ווען מען האָט געדאַרפט שיקן עמעצן אין שפיטאָל קיין קאָלאָמיי, אָדער לעמבערג, האָט חיה שרה געשאַפן דאָס געלט. ווען מען האָט געדאַרפט שיקן אַ חבר אָדער חברה קיין ארץ־ישראל, האָט זי געגעבן די ערשטע 50, אָדער 100 זלאָטעס. זי איז אויך געווען אַלע יאָרן אַ טרייע און איבערגעגעבענע חברטע אין דער „פועלי־ציון״־פּאַרטיי און אַ חברה פון קאָמיטעט.

פאַר דער מלחמה איז מרדכי אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע צו פאַר־לענגערן זיינע פּאַפּירן, האָט מיטגענומען מיט זיך זייער צוועלף יאָריקן זון, און חיה שרה איז געבליבן אין קאָסעוו. ווען מען האָט געגרינדעט אַ קיך אין דער צייט פון די דייטשן, צו באַשפּייזן די בערך צוויי הונדערט אונ־גאַרישע פּליטים, וועלכע האָבן זיך צו אונדז געראַטעוועט, האָט זי זיך באַלד געשטעלט אין דינסט, געקאָכט און אויסגעטיילט דאָס עסן פאַר זיי.

ביי דער ערשטער אַקציע דעם 16טן אָקטאָבער 1941 איז זי אומגע־קומען פון די קוילן פון די נאַצישע מערדער און ליגט אין דעם ברידער־קבר אויפן קאָסעווער באַרג.

מרדכי איז אין אַמעריקע, און זייער זון איז אַן אַדוואָקאַט אין ניו־יאָרק.

כבוד חיה שרהן, דעם באַשיידענעם, גוטן און געטרייען מענטש און חבר! הי״ד.

חורבן ושואה

חורבן און אומקום

ד״ר משולם שמחה

דער אומקום פון קאָסעוו

וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אין קאָסעוו פון דעם טאָג אָן, ווען די רוסן האָבן פאַרלאָזט די שטאָט, אָנהייב יולי 1941 און ביז קאָסעוו איז געוואָרן „יודען־ריין״ אין נאָוועמבער 1942; ווי אַזוי עס האָט זיך אין די גורלדיקע 16 חדשים די קאָסעווער יידן געלעבט און ווי אַזוי זיי זענען אומגעבראַכט געוואָרן, גיבן אונדז איבער די ווינציקע ביים לעבן־געבלי־בענע, וואָס זענען געווען עדות פון די געשעענישן און האָבן אַליין מיט־געמאַכט אויף זייער אייגענער הויט.

ס׳איז נישט לייכט מיט זיי צו רעדן, זעסט בפירוש, אַז גריבלענדיק אין די זכרונות פון יענע טעג, רייסן זיך ביי זיי אויף די אַלטע וווּנדן, און זיי לעבן נאָך אַ מאָל איבער דעם פּחד, דעם צער פון דעמאָלט, ווייל יעדער פון זיי האָט געזען הונדערט מאָל דעם טויט פאַר די אויגן. יעדער האָט אַליין געליטן שווערע פאַרלוסטן אין זיין משפחה און ער איז ניצול־געוואָרן נאָר על־פי נס.

אַליין אַ שווער־געטראָפענער, פאַרלוירן די גאַנצע משפחה, ביז צום לעצטן, האָב איך, נאַטירלעך, די גאַנצע צייט מיך ערנסט פאַראינטערעסירט מיט די פּרטים פון דעם גרויסן אומבאַשרייבלעכן אומגליק. פילנדיק אָבער די גרויסע אַחריות פון איבערגעבן דעם פאַרלויף פון די געשעענישן אין אונדזער ספר „יזכור״ און דאָ שטעלן אַ גרויסע מצבה אַלע אונדזערע קדושים, אונדזערע טייערע ברידער און שוועסטער, האָב איך, באַפּול־מעכטיקט דערצו דורך אונדזער קאָסעווער ועד, פאַרבעטן אַ טייל פון די ניצולי־קוסוב און אין געשפּרעכן מיט זיי געהערט נאָך אַ מאָל באַריכטן און פירושים צו דער גרויסער טראַגעדיע.

איך האָב גערעדט נאָך אַ מאָל מיט די פריינד: זלמן גלאַזבערג, פרידע גאָלדשמיד־בלאַטשטיין (בת חיים), אַהרן דיסטעלהיים־וואַכטעל, שלמה האַזעלמאַן, ברוך ענגלער, מענדל לייב פייגער און אַנדערע. נאָך אַ מאָל געלייענט די שריפטלעכע פּראָטאָקאָלן פון די פריינד: ד״ר וואָלף מאַנדל און לולא ראַנד־משולם פון זייער עדות־זאָגן אין „יד ושם״ און דעם קורצן באַריכט, „על קהילת זשאביה״ פון פריינד דוד שפּאָטהיים.

דאָס פריער געהערטע פון פיל אַנדערע און דאָס עדות זאָגן פון

די אויבנדערמאָנטע פריינד זענען אין דער פאָרעם פאַרשידן, אָבער אין אינהאַלט אין גאַנצן אידענטיש. נישטאָ קיין סתירות צווישן זיי, כאָטש די פּערזענלעכע איבערלעבענישן פון יעדן באַזונדער זענען געווען פאַרשידענע.

דעריבער גיבן מיר דאָ דאָס וואָרט דעם עדות, וואָס זיין באַריכט איז דער אויספירלעכסטער, ווייל ער אַליין איז געווען איינער פון די ווייניקע, וועלכע האָבן נישט פאַרלאָזט אויף איין טאָג קאָסעוו אין דער שרעקלעכער תקופה 1941—1942.

אָט איז זיין, ברוך ענגלערס, שריפטלעכער באַריכט, אָן ענדערונגען:

✶

ווי נאָר די לעצטע רוסן זענען אַנטלאָפן, האָבן אונדזערע אָרטיקע אוקראַינער אויפגעהויבן די קעפּ. נעכטיקע „קאָמוניסטן" האָבן איבער נאַכט באַקומען אַן אַנדערע פּעל און האָבן זיך תיכף אָרגאַניזירט און געשאַפן אַ קאָמיטעט, וועמענס איינציקע אויפגאַבע איז געווען: נעמען נקמה אין די יידן: „די יידן האָבן פריינדלעך אויפגענומען די רוסישע טרופּן, די יידישע קאָמוניסטן האָבן געהוליעט, מיר וועלן זיי באַצאָלן!".

רויבן, גזלענען, שלאָגן יידן, איז געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג, „אין אַ זעלבסטשטענדיקער אוקראַינע איז פאַר יידן קיין פּלאַץ נישטאָ", האָבן זיי געזאָגט. אונדזער לאַגע איז געוואָרן זייער שלעכט. קיין איינציקער אוקראַינער, פון די אַזוי־גערופענע ליבעראַלע און סאָציאַליסטן, האָבן נישט אויפגעהויבן זייער שטים קעגן די רדיפות און גזלות. די גלחים אין די קלויסטערס, מיט קליינע אויסנאַמען נאָר, האָבן געפּרעדיקט מ'זאָל די יידן אויסראָטן, און די פּויערן האָבן דאָס מקיים געווען. זיי זענען געווען די איינציקע באַלעבאַטים איבער אונדזער לעבן און פאַרמעגן. אַלע טאָג זענען געקומען נייע גזירות, קאָנטריבוציעס אין סומעס, וועלכע מיר זענען נישט אימשטאַנד געווען צונויפצוזאַמלען. אַלע יידן, פון 12 ביז 60 יאָר, האָבן יעדן טאָג געמוזט גיין צו דער אַרבעט; אַרבעט — אומפּראָדוקטיווע, נאָר אַבי צו דערגיין די יאָרן... ביי דער אַרבעט האָבן די אוקראַינישע פּאָליציאַנטן, וואָס האָבן געהאַט די השגחה איבער דער אַרבעט, געשלאָגן אָן רחמנות ביז בלוט.

ס'איז אַרויס אַ גזירה, אַז מער ווי דריי יידן צוזאַמען טאָרן זיך נישט ווייזן אין גאַס, אָבער ס'איז אויך גענוג געווען מען זאָל טרעפן צוויי יידן גיין צוזאַמען, מען זאָל זיי באַלד אַריינוואַרפן אין אַ קעלער ביי דער פּאָליציי, וווּ די באַנדיטן זאָלן זיי שלאָגן מיט קאָלבעס פון געווער, אָדער מיט שטעקנס, ביז זיי הייבן אָן צו שפּייען מיט בלוט. די קולות פון די

געפייניקטע זענען געווען שרעקלעך, זיי האָבן געבעטן אַ קויל, אַבי נישט שלאָגן. טייל מאָל פלעגט געלונגען אויסצוקויפן די פאַרשפאַרטע יידן פאַר אַ גרעסערער סומע געלט.

די ברויט־קאַרטן האָט מען ביי די יידן צוגענומען, און אין זייער פיל הייזער איז טאַקע נישט געווען וואָס צו עסן. די לאַגע איז געוואָרן מיט יעדן טאָג ערגער, און ס׳איז נישט געווען מיט וועמען צו פאַרהאַנדלען, כאָטש דאָס זענען געווען די אוקראַינער, מיט וועלכע מיר פלעגן זיך פריער טרעפן ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן, און די באַציונגען מיט די נישט־יידן אין קאָסעוו זענען געווען תמיד גוטע, אָבער — ווען שלאָגן און רויבן יידן איז נישט קיין פאַרברעכן, דאַרף מען מקיים זיין די מצוה.

צו ערשט האָבן אונדזער געגנט באַזעצט אונגאַרישע מיליטערישע טרופן. אויך זיי האָבן גלייך אָנגעהויבן פאָדערן, מיר זאָלן זיי צושטעלן עסן פאַר דער אַרמיי. די קוואַנטומס זענען געווען אַזעלכע, אַז ס׳איז פשוט אוממעגלעך געווען צו קלערן דערפון, מיר האָבן זיי דאָך געמוזט ערשט קויפן, און ווו נעמט מען דאָס געלט דערצו? נאָך לאַנגע דינגעניש האָבן זיי עפּעס אַראָפּגעלאָזט, און די יידן האָבן געגעבן. אויסער דעם האָבן די סאָלדאַטן אַליין באַזוכט די יידישע הייזער און גענומען וואָס ס׳איז זיי נאָר אונטער די הענט געקומען. די בהמות וואָס יידן האָבן פאַרמאָגט האָבן זיי צוגענומען, די ראַדיאָס האָט מען אונטער טויט־שטראָף געמוזט אָפּליפערן. סוף יולי האָבן זיי געגעבן אַ באַפעל, אַז מענער און פרויען, און אויך קינדער פון 12 יאָר אָן, מוזן טראָגן אויף דעם אָרעם אַ געלן באַנד, וועלכער איז שפּעטער פאַרביטן געוואָרן אויף אַ ווייסן.

צו דער זעלבער צייט האָט זיך צוליב די אַלע דערמאָנטע געשעענישן אָרגאַניזירט אין שטאָט אַ יידישער הילפס־קאָמיטעט, וועלכער האָט אַרומגענומען אַלע געוועזענע עסקנים פון די פאַרטייען: ווי דעם רבינס פאַרטיי, אַלגעמיינע ציוניסטן, מזרחי, פועלי־ציון. זיין ערשטע אויפגאַבע איז געווען צו באַזאָרגן מיט עסן די אָרעמע שיכטן, וועלכע האָבן דעמאָלט געהונגערט. מ׳האָט געגרינדעט אַ קיך, וועלכע האָט זיי צוגעטיילט וואַרעם עסן. דער קאָמיטעט פלעגט יעדעס מאָל ביי די איבערפאַלן אויף יידן, אויסקויפן זיי פון די הענט פון די אוקראַינישע רוצחים און אינטערווענירן ביי די אונגאַרישע מאַכט־אָרגאַנען וועגן די רדיפות פון די אוקראַינער. קיין גרויסע טובות האָט מען פון זיי באמת נישט געהאַט, נאָר זיי, די אונגאַרן אַליין, האָבן נישט געשלאָגן און נישט געמאָרדעט.

דער קאָמיטעט האָט אויך געשאַפן פאַרשידענע אַרבעטס־פלעצער

פאַר דער יידישער באַפעלקערונג און אונטערגעקויפט די פּאָליציאַנטן, זיי זאָלן ביי דער אַרבעט נישט שלאָגן. ער האָט אויך פאַרטיילט די אַרבעט אַזוי, אַז אַלע זאָלן אַרבעטן, נישט נאָר איין טייל פון דער באַפעלקערונג. ס'האָט געטראָפן, אַז די מער פאַרמעגלעכע פלעגן באַצאָלן די אָרעמע, זיי זאָלן פאַר זיי אַרויסגיין צו דער אַרבעט.

אין אַ געוויסן טאָג האָט דער קאָמיטעט באַקומען אַ באַפעל פון ד״ר שטעפוראַקס פרוי, אַ שרעקלעכע אַנטיסעמיטקע, די אַקטיווסטע אין דעם אוקראַיִנישן קאָמיטעט און באַזונדערס אַקטיוו ביים רודפן יידן, צו רעגאָווירן און אויסמעבלירן 5 ווילֿיעס פאַר די אָנקומענדיקע דייטשע געסטאַפּאָ־אָפיצירן; צוצוגרייטן און אויסמעבלירן ווױנונגען און ביוראָען פאַר דער דייטשער פּאָליציי, קרימינאַל־פּאָליציי (וועלכע איז באַשטאַנען מייניסטנס פון פּאָליאַקן) און אויך פאַר דער אוקראַיִנישער פּאָליציי.

ס'האָבן נישט געהאָלפן קיין טענות, אַז ס'זענען נישטאָ די מיטלען דערצו. בלית־ברירה האָט מען געזאַמלט געלט און געדונגען אַרבעטער, וועלכע האָבן אַלץ צו דער באַשטימטער צייט אויסגעפּערטיקט.

אין חודש סעפּטעמבער 1941 האָבן זיך באַוויזן די ערשטע דייטשן, טייל אויף פערד און טייל אויף אויטאָס. זיי האָבן פאַרנומען די צוגעגרייטע ווױנונגען, און שוין אויפן צווייטן טאָג אָנגעהויבן כאַפּן יידן צו פוצן די פערד. אַזוי ווי די יידן האָבן נישט באַוויזן צו פוצן ווי זיי האָבן געוואָלט, האָט מען געשלאָגן. און קריגן געשלאָגן ביי דייטשן איז פיל ערגער ווי ביי די אוקראַיִנער; דאָ ליגט מען אין אַ קאַלוזשע בלוט און מען בעט נאָר אַ קויל; אָבער נישט אַזוי שנעל טוט דער דייטש די טובה.

דער פּחד איז געווען גרויס, די גאַסן זענען געוואָרן ליידיק, און נאָר ווען מען האָט דרינגנד געמוזט זיין אין גאַס, איז מען געגאַנגען. צוויי טעג שפּעטער האָבן די דייטשן געכאַפּט יידן און מיט שערן אָדער מעסערס אָנגעהויבן שניידן בערד. פאַרשטייט זיך, אַז צו דער באָרד האָט מען צוגעשניטן אַ שטיק פּנים. די ערשטע יידן מיט אַזעלכע אָפּגעשניטענע בערד זענען געווען ר׳ זרח ערליך, אַלטער לופט, משה שערף ז״ל און נאָך אַנדערע. גלייך נאָך דעם האָבן אַ סך יידן אַליין זיך אָפּגעשוירן די בערד, אַ טייל האָט זיך אַרומגעבונדן די פּנימער מיט אַ טיכל און אַ טייל האָט זיך נישט אַרויסגעוויזן אין גאַס.

אינצווישן זענען אָנגעקומען ביטערע ידיעות פון די דערפער פון קאָסעווער באַצירק. אין יאַבלאָניצאַ, הריניאַווא, ריטשקאַ־דידוטשקאָ א. אַ. האָבן די אָרטיקע פּויערים נישט געהאַט קיין צייט צו וואַרטן ביז די

דייטשן וועלן קומען, כדי זיך אָפּצורעכענען מיט די יידן, נאָר אַליין עס געטאָן: ווי ווילדע חיות האָבן זיי, די שכנים פון די יידן, צו וועלכע זיי זענען יעדן טאָג געקומען לייען געלט, מיט וועלכע זיי האָבן געהאַנדלט, דערשמעקט, אַז מען מעג יידן מאָרדן, און אין אַ שיינעם העלן טאָג צוזאַמענגעטריבן אַלע יידן מיט זייערע משפחות צום טייך (טשערעמאָש), וואָס איז פון די רעגנס געווען אויפגעשוואָלן, זיי צוזאַמענגעבונדן צו צען און צו פופצן מיט שטעכעדיקע דראָט און אַריינגעוואָרפן אין וואַסער אַריין. מער ווי הונדערט יידן זענען אויף אַזאַ שרעקלעכן אופן אומגעבראַכט געוואָרן. איין איינציקע פרוי נאָר, מיטן נאָמען גלאזבערג, איז געבליבן לעבן און זי האָט דאָס דערציילט. אַ טייל פון די קערפּערס איז אַראָפּגעשווומען ביז קיין קאָסעוו, און דאָרט האָט מען זיי מקבר געווען.

די לאַגע איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג שווערער, אַרבעטן האָט מען געמוזט גיין, עסן איז געוואָרן קנאַפּער, מ׳האָט שוין באַשטימט שעהען, ווען יידן מעגן אַרויסגיין איינקויפן אין מאַרק, און שלאָגן איז אויף דער טאָג־אָרדענונג. נישט קיין אונטערשיד מענער, פרויען אָדער קינדער.

אַ פּאָליציאַנט אַ דייטש, מיטן נאָמען פּיאָרונאַ, איז אַ גאַנצן טאָג געלאָפן איבער די גאַסן מיט אַ לאַנגער בייטש, וואָס האָט ביים עק אַ בלייערנעם קנאָפּ, און האָט געטיילט שמיץ אויף רעכטס און לינקס. אַנדערע דייטשן האָבן געטראָגן קורצע נאַהייקעס און מיט זיי מזכה געווען די יידן. דאָס האָט זיי נישט געשטערט צו קומען אַלע מאָל צום יידישן קאָמיטעט און פאָדערן פאַרשידענע מתנות: שטאָפן, לעדער, מאַנטלען, טעפּיכער און דער עיקר משקה: וויין, שנאַפּס, קאָניאַק א. אַ. מ׳האָט געוויינט און געגעבן.

מיר זענען אָפּגעריסן פון אַנדערע שטעט: קיין ראַדיאָ־באַריכט, קיין צייטונג, און די פּויערים דערציילן אונדז נאָר שלעכטס.

ערב יום־כיפּור זענען אָנגעקומען וועגענער מיט 180 אונגאַרישע יידן, מענער פרויען און קינדער. זיי האָבן דערציילט, אַז די אונגאַרישע מאַכט־אָרגאַנען האָבן זיי אַרויסגעשיקט קיין גאַליציע, צו די דייטשן, ווייל זייערע עלטערן זענען געווען פּוילישע בירגער. זיי זענען אַלע געווען שוין געבוירענע אין אונגאַרן. מאַסן יידן, טויזנטער, האָט מען דאָרט צוזאַמענגעטריבן און איבערגעגעבן צו די מערדער. די דייטשן האָבן זיי געטריבן ביז צום דניעסטער, זיי אַריינגעיאָגט אין וואַסער און אָנגעהויבן אַ שיסעריי אויף זיי. מאַסן זענען געפאַלן טויט. דאָס וואַסער איז געוואָרן רויט פון בלוט. נאָר אַ קליינע צאָל איז געבליבן לעבן, זענען אַריבער געשווומען און זיך געראַטעוועט. איצט האָט מען זיי געשיקט אין די שטעט און

שטעטלעך. דער יידישער קאָמיטעט אין קאָסעוו האָט זיי איינגעאָרדנט אין הייזער, באַזאָרגט מיט עסן און תיכף נאָך יום־כיפּור געשאַפן פאַר זיי אין דער מזרחי־שול אַ קיך, וווּ זיי האָבן דריי מאָל אין טאָג באַקומען עסן.

סוכות. מיר באַקומען זייער טרויעריקע ידיעות פון אַלע זייטן: אין סטאַניסלאַוו האָבן די דייטשן אין איינעם אַ טאָג צוזאַמענגענומען צוועלף טויזנט יידן, אַוועקגעפירט אויפן בית הקברות און דאָרט מיט מאַשין־געווער צעשאָסן; אין קאָלאָמיי האָט די געסטאַפּאָ אַרומגערינגלט די מאָקרע גאַס מיט דעם אויסרייד, אַז דאָרט זענען באַהאַלטן קאָמוניסטן, אַרויסגענומען פינף הונדערט יידן, אַוועקגעפירט אין דאָרף שעפּאַראָוועצע און דאָרט אין וואַלד צעשאָסן. צווישן די דערשאָסענע איז אויך געווען די קאָסעווער רביצין מיט איר טאָכטער חוהלע, וועלכע האָבן געלעבט אין קאָלאָמיי דער רבי, ר׳ חיימל ז״ל, מיט זיינע פינף קינדער זענען געווען אויף אַ צווייטן פלאַץ באַהאַלטן, אין קאָלאָמיי. אַ סך פון אונדז האָבן נישט געגלייבט די ידיעות: ווי איז דאָס מעגלעך, מען נעמט הונדערטער אומשולדיקע מענטשן און מען שיסט זיי?!

חול־המועד סוכות איז פון סניאַטין געקומען אַ יידישע פרוי, פאַר־קליידעט אַלס אַ פּויערטע און איבערגעגעבן, אַז דאָרט האָט די געסטאַפּאָ צוזאַמענגענומען זיבן הונדערט יידן און זיי אַוועקגעפירט. די דייטשן האָבן געזאָגט, אַז מ׳נעמט זיי אויף אַרבעט, אָבער אַנדערע האָבן חושד געווען, אַז אויסער דער שטאָט האָט מען זיי דערשאָסן. דער קאָמיטעט האָט זיך פאַרשטענדיקט מיט דער פרוי, געגעבן איר געלט זי זאָל צופאָרן קיין סניאַ־טין און ברענגען אַ גענויע ידיעה, וואָס מיט די יידן איז געשען. אָבער מען האָט זי מער נישט געזען.

סוכות איז צו ענדע — דינסטיק איז שמחת־תורה. מיטוואָך איז יאַריד אין שטאָט, מען זעט מער דייטשן זיך אַרומדרייען, אין די גאַסן, אַ טייל מיט הינט, אָבער עס פאַלט קיינעם נישט איין, אַז עפּעס גרייט זיך. ווי תמיד, גייט מען צו דער אַרבעט. די פּויערים, וועלכע האָבן יאָ געוווּסט, אַז אויפן באַרג אויסער דער שטאָט גראָבט מען גריבער, האָבן דאָס געהאַלטן בסוד און אַפילו זייערע נאָענטע יידישע פריינד נישט דערציילט. אַ ייד, אַ געמיינדע פּאָליציי, מיטן נאָמען אַלתר בוך, וועלכער האָט אויך געגראָבן אויפן באַרג, האָבן זיי באַלד אויפן אָרט דערשאָסן. ער איז געווען דער ערשטער קרבן. דאָנערשטיק דעם 16טן אָקטאָבער 1941, זעקס אַ זייגער פרי, אַלע יידן ווערן פון די אַרבעטס־פּלעצער אַהיימגעשיקט. „היינט אַרבעט מען נישט״, זאָגט מען זיי. אַהיימגייענדיק זעט מען: עס קומען אָן

לאַסט־אויטאָס פול געפּאַקט מיט געסטאַפּאָ, די שטאָט ווערט פון אַלע זייטן אָפּגעשלאָסן, מען קאָן נישט אַריין און נישט אַרויס.

פּלוצעם באַפאַלן געסטאַפּאָ־לייט די יידישע הייזער. מיט שרעקלעכע געוואַלדן „יודען הערויס!" רייסן זיי אויף ווי ווילדע צעיושעטע חיות, די טירן און שלעפּן אַרויס יידן, איבערגעשראָקענע, בלאַסע, אַלטע און יונגע, מענער, פרויען און קינדער, מאַמעס מיט פּיצלעך אויף די הענט. אין דרויסן שטעלן זיי צוזאַמען טראַנספּאָרטן צו עטלעכע הונדערט, און עטלעכע דייטשן פירן זיי אַוועק אין שטאָטישן אַרעסט. זיי זאָגן די יידן, אַז מען נעמט זיי אויף אַרבעט.

ס'איז געווען געוואַלד אויפן בוידעם, אָדער אַראָפּגיין אין קעלער, כדי צו בלייבן אין דער היים. זיי האָבן דאָס מאָל מער נישט געזוכט. אָבער זייער אַ סך יידן זענען אַליין אַרויס אין די גאַסן און געגאַנגען אין די טראַנספּאָרטן. ביים אַרעסט זענען געשטאַנען לאַסט־אויטאָס, דאָרט האָט מען אויפגעלאָדן די מענטשן און אַוועקגעפירט אויפן „באַרג". איידער

גשר מוסקאַלובקה — ההר, עליו נרצחו ונקברו אחינו ואחיותינו.
מאָסקאַלוווקער בריק — דער באַרג, וווּ עס זענען דערמאָרדעט און באַגראָבן געוואָרן טויזנטער קאָסעווער יידן.

די אומגליקלעכע זענען צוגעקומען צום צוגעגרייטן קבר, האָט מען זיי באַפוילן זיך אויסטאָן נאַקעט און אַזוי האָט מען זיי צוגעטריבן צום קבר־גרוב און געהייסן אַריינשפּרינגען. אין אַלע פיר זייטן פון קבר איז געשטאַנען אַ דייטש, נעבן אים אַ טיש מיט פלעשער משקה, פון וועלכע ער האָט יעדעס מאָל געטרונקען. נאָך יעדן ייד האָט דער דייטש נאָכגעשיקט אַ קויל. אַ טייל איז געפאַלן טויט, אַ טייל איז געוואָרן נאָר פאַרווונדעט און אַ טייל אַפילו נישט פאַרווונדעט, נאָר לעבעדיק באַגראָבן. אונטער דער לאַסט פון די אַנדערע קערפּער, וואָס זענען אויף זיי געפאַלן.

קינדער האָט מען נישט געשאָסן: „אַ שאָד אַ קויל", האָבן זיי געזאָגט. די געשרייען פון די נישט־דערשאָסענע זענען געווען שרעקלעך: „מאַמע", „טאַטע" — הערט מען ביז אין וואַלד אויף מאָסקאַלובקע, וואָס ליגט קעגנאיבער דעם „באַרג".

דאָרט אין וואַלד ליגן מער ווי דרייסיק יידן, וואָס האָבן, גייענדיק פון דער אַרבעט, שוין נישט געקאָנט צוקומען צו זייערע דירות, ווייל ס'האָבן שוין דאָרט געאַרבעט די רוצחים. זיי זענען דעריבער אַוועק איבערן וואַסער אויף מאָסקאַלובקע און פון דאָרט אין וואַלד אַריין. צווישן די באַהאַלטענע אין וואַלד בין אויך איך געווען. מיר ליגן דאָ און ציילן די שאָסן. מיר ווייסן שוין, אַז יעדער שאָס איז אַ קאָפּ פון אַ ייד. די שיסעריי ווערט אַלץ געדיכטער און הערט נישט אויף. „מען שיסט אויס אַלע יידן אין שטאָט", — זאָגט איינער צום צווייטן, — „צו וואָס דאָ ליגן ? סיי ווי איז אַלץ פאַרלוירן". אָבער מיר האָבן נישט דעם מוט צו גיין זיך מעלדן.

אַזוי דעם גאַנצן טאָג. מיטן אָוונט האָט דאָס שיסן אויפגעהערט. אַ שרעקלעך בילן פון הינט פון אַלע זייטן און אַ פינצטערניש, חושך־מצרים. איינער דעם אַנדערן זעט נישט, און אַרויסצוגיין פון וואַלד איז אַפילו נישט צו דענקען. מיר ליגן־איבער די נאַכט אין וואַלד.

פרייטיק אין דער פרי הייבט זיך אָן די שיסעריי פון דאָס ניי. ווידער די זעלבע קולות פונעם באַרג. ווען די יידן פרעגן אין אַרעסט, וווהין מען פירט זיי ? ענטפערן די דייטשן : „איר פאָרט אויף אַרבעט. אין אָוונט קומט איר צוריק". אויף דער פראַגע וואָס איז דאָס שיסעריי ? ענטפערן זיי, אַז דאָס זענען איבונגען פון זייער מיליטער.

דעם גאַנצן פרייטיק הערט נישט אויף דאָס שיסן. אין יענעם טאָג האָבן אָרטיקע אוקראַינער און אויך פּאָליאַקן געבראַכט יידן צו דער שחיטה. די דייטשן האָבן נאָר געשאָסן. די אוקראַינישע פויערים זענען, באַוואָפנטע מיט שטעקנס און געווער, באַפאַלן די יידישע הייזער און האָבן אַרויס־

געשלעפּט די ייִדן פון די קעלערס, פון די בוידעמער און אַנדערע באַהעל־טענישן, צו ערשט זיי מערדערלעך געשלאָגן און דאַן געבראַכט צו די דייטשן. זיי האָבן באַקומען פון די דייטשן געווער און געהאָלפן זיי שיסן. הונדערטער און טויזנטער פּויערים זענען געגאַנגען אויפן באַרג זען ווי מען שיסט די ייִדן. די שול־קינדער זענען די טעג געוואָרן באַפרייט פונעם לערנען און געשיקט זעען דעם ספּעקטאַקל.

מ'האָט שפּעטער דערציילט, אַז די דייטשן האָבן געהאַט אַ באַפעל צו פאַרניכטן דאָס מאָל זיבן הונדערט ייִדן, אָבער אַזוי ווי די פּויערים האָבן נישט אויפגעהערט צו ברענגען אַלץ נייע קרבנות, האָבן זיי ווייטער געשאָסן. עס האָט אַפילו נישט געהאָלפן דער באַפעל פון די דייטשן, מער נישט צו ברענגען, ווייל זיי האָבן שוין גענוג. אַזוי אַרום איז אין די צוויי טעג צעשאָסן געוואָרן מער ווי צוויי טויזנט ייִדן, כמעט די העלפט פון דער ייִדישער באַפעלקערונג פון קאָסעוו.

ווען עס איז פינצטער געוואָרן, האָט די שיסעריי אויפגעהערט. און פּלוצעם דערזעען מיר אַ פייער אין שטאָט. דאָס האָט מען אונטערגעצונדן די „גרויסע שול", געכאַפּט צען ייִדן און זיי לעבעדיקערהייט אַריינגעוואָרפן אין פייער. די פאַרברענטע ייִדן, וועמענס ביינער מיר האָבן שפּעטער פון דאָרטן אַרויסגענומען און באַהאַלטן אויפן בית־הקברות, זענען געווען: יוסף האַזנפּראַץ, זיין שוואָגער בערל ערנסט מיט זיין פרוי און צוויי קינדער, זלמן שמערץ מיט זיין פרוי, רייזל קעס און מרדכי אבציס מיט זיין פרוי און קינד, הי"ד.

במשך דער גאַנצער צייט פון דער שחיטה האָט דער ייִדישער קאָמיטעט פאַרהאַנדלט מיט די געסטאַפּאָ־אָפיצירן און געפּרוּווט העלפן און פאַרקלענערן דאָס אומגליק. די קאָמיטעט־לייט האָבן קודם אויך נישט געוווּסט אַז דאָס שיסעריי אויפן באַרג איז אויף ייִדן, אויך זיי האָט מען דערציילט, אַז מען נעמט די ייִדן אויף אַרבעט, און דאָס שיסעריי זענען איבונגען פון מיליטער. אָבער פּויערים זענען געקומען פון באַרג און האָבן דערציילט, וואָס דאָרט גייט פאָר. דער קאָמיטעט האָט געגעבן געלט, גאָלד, טעפּיכער, פּעלצן, און די מערדער האָבן אַלץ צוגעזאָגט די ייִדן צו באַפרייען.

מיטגלידער פון קאָמיטעט האָבן מיט מסירת־נפש געאַרבעט, זענען געלאָפן אין די גרעסטע געפאַרן און געבראַכט צו דער געסטאַפּאָ אַלע גע־פאָדערטע זאַכן. זענען אָבער באַלד דאָרט געוואָרן פאַרהאַלטן און צוגלייך מיט אַלע ייִדן אומגעבראַכט דעם זעלבן טאָג. צווישן זיי זענען געווען: מאיר קרעסל, זיסיע שלאָסבערג, ד"ר הירש, שוואַגער א. אַ., הי"ד.

די דייטשן האָבן ווייטער פאַרזיכערט, אַז אַלע יידן לעבן און ה׳עלן קומען צוריק פון דער אַרבעט. דאָנערשטיק אין אָוונט, נאָך דעם ערשטן טאָג מאָרדן, האָט די פרוי פון ד״ר שטעפוראַק, די דערמאָנטע ווינער שונאת־ישראל, געמאַכט אַ באַל פאַר די רוצחים. זיי האָבן אַ גאַנצע נאַכט גע־טרונקען און געהוליעט, ביז זיי זענען פרייטיק אין דער פרי צוריקגעגאַנגען צו זייער „אַרבעט״. פרייטיק אין אָוונט האָט מען פאַרגעזעצט דאָס הוליען.

דאָנערשטיק אין אָוונט האָט מען די טויטע יידן צוגעדעקט מיט אַ ביסל ערד. אין דער זעלבער נאַכט זענען פון קבר פון צווישן די טויטע אַרויסגעקראָכן פיר לעבן־געבליבענע יידן. איינער פון זיי, אַ יונגערמאַן, דוד פויקער, איז אַרויס פונעם קבר אַ גאַנצער, אַפילו נישט פאַרוווּנדעט. ער האָט אַ סך טויטע קערפּער פון זיך אַראָפּגעוואָרפן און איז אַרויס אין גאַנצן איינגעטונקען אין בלוט. מורא געהאַט זיך צו ווייזן אין אַזאַ צושטאַנד, איז ער אַוועק אויפן נאָענטן בית־הקברות און דאָרט געלעגן צוויי טעג, דערנאָך צוריקגעגאַנגען צו זיין משפחה, וועלכע האָט נאָך געלעבט.

ווייטער זענען אַרויס פונעם קבר: צפורה שטיינער, די שוחטקע, מיט אַ ווונד אין דער לינקער האַנט; מרים בירנבוים, די טאָכטער פון מענדל האַק, מיט אַ שטרייפשאָס אין שטערן; און נאָך אַ מיידל, וועלכע די פויערים האָבן געכאַפּט און דערמאָרדעט תיכף ביים קבר. זיי אַלע האָבן באַקומען הילף פון דאָקטוירים און נאָך געלעבט צען חדשים, ביז דער צווייטער אַקציע. די דייטשן האָבן זיך דערוווּסט אַז עטלעכע יידן זענען אַרויס פון קבר, און געפאָדערט פון קאָמיטעט, מען זאָל זיי אויסליפערן, אָבער דאָס איז נאַטירלעך נישט געשען.

ווי מ׳האָט אונדז איבערגעגעבן, זענען ביים קבר פאָרגעקומען פאָל־גנדע פאַלן:

זיידע פריילעך האָט בשום אופן נישט געוואָלט זיך אויסטאָן נאַקעט. ווען אַ דייטש איז צו אים צוגעקומען נענטער, אים צו צווינגען, האָט ער זיך געוואָרפן אויף אים, אויסגעריסן ביי אים דאָס געווער און אויפגעהויבן עס אים דערמיט צו דערלאַנגען. זענען צוגעלאָפן אַנדערע דייטשן צו הילף און האָבן פריילעכן ממש צעהאַקט אויף שטיקער און אַריינגעוואָרפן אין קבר.

אַנטשל טאַו, אַ קצב, דער זון פון לייב טאַו, איז אַנטלאָפן פון קבר, און ווייט פון דאָרט האָבן אים פויערים געכאַפּט און צוריקגעבראַכט. האָט אַ דייטש אים אויסגעשטאָכן די אויגן און נאָכהער דערשאָסן.

שמחה שניידער, אַ זון פון אליהו שניידער, צוואַנציק יאָר אַלט, איז אַראָפּגעשפרונגען פון באַרג, אפשר צוואַנציק מעטער הויך. אונטן איז ווי

פון דער ערד אויסגעוואַקסן אַן אוקראַיִנישער פּאָליציאַנט, האָט געכאַפּט דאָס געווער און אים געוואָלט דערשיסן, אָבער דאָס געווער האָט פאַרזאָגט. האָט ער אים אָפּגעפירט צוריק אין אַרעסט. דאָרט האָט טאו דערציילט די יידן, אַז אויפן באַרג דערשיסט מען, זענען אַ סך אויף אים געוואָרן אין כעס, פאַר וואָס ער מאַכט אַ פּאַניק און דערציילט אַזעלכע נאַרישקייטן, אַז מען שיסט אומשולדיקע מענטשן. ער האָט אָנגעהויבן זוכן פאַר זיך אַ פאַר־שטעק און, געפונען אין אַ קעלער פּאַפּירן האָט ער זיך מיט זיי צוגעדעקט, איז געלעגן צוויי טעג און שפּעטער, ווען אַלע יידן זענען שוין געווען טויט, אַרויס פון דאָרטן און האָט געלעבט צען חדשים ביז דער צווייטער אַקציע. הי״ד.

און נאָך צו פאַרצייכענען:

ביים קבר איז געשטאַנען ד״ר גאָלדשטיין. די דייטשן האָבן אים, ווי אַ ספּעציאַליסט, געוואָלט באַפרייען. האָט ער פאַרלאַנגט, זיי זאָלן באַפרייען אויך זיין כלה, חיהלע דרוקער. ווען זיי האָבן דערצו נישט מסכים געווען, האָט ער גענומען זיין כלה אונטערן אָרעם און אויסגעשריגן: „דאָס איז דייטשע קולטור? שיסט!" און זיי זענען צוזאַמען געפאַלן פון די קוילן. הי״ד.

ר׳ שמשון געלער, דער שוחט, האָט שטייענדיק ביים קבר, אויס־געשריגן: „רבונו של עולם, אויב דיר איז רעכט, איז מיר אויך רעכט. שמע ישראל ד׳ אלוהינו ד׳ אחד!". הי״ד.

ר׳ הערשעלע פייער, אַ רב, אַ צדיק גדול, וואָס איז אין גאַנצן געווען פאַרטאָן אין עולם־הבא, איז דעם טאָג, ווי יעדן טאָג, געווען אין בית־המדרש אויפן מאַנאַסטיר און געשטאַנען אין טלית־און־תפילין, אויסגעדרייט צו דער וואַנט און האָט געדאַוונט. איז אַריין אַהין אַ דייטש האָט אים מיט דער קאָלבע פון געווער געמאַכט אַ לאָך אין קאָפּ און אַ פאַרבלוטיקטן געטריבן אין טלית און תפילין דורך דער שטאָט. ביים קבר האָט ער אויס־געהויכט זיין כשרע נשמה, נאָך פאַרן שיסן. הי״ד.

עס זענען געווען פאַלן אַז יידן האָבן זיך פרייוויליק געמאָלדן צום טראַנספּאָרט, זעענדיק אַז מען פירט אַוועק זייערע משפּחות, ווי: יוסף דרעזנער דער קצב, הערש שניצלער, וואָלף שירן א. אַ.

די אַלע פּרטים האָבן איבערגעגעבן די אָפּגעראַטעוועטע יידן און אויך פּויערים.

*

שבת, זייגער 11 בערך, האָבן די שטאָטישע פּאָליציאַנטן צו וויסן געטאָן דורך פּויקן אין די גאַסן, אַז אַלע לעבן־געבליבענע יידן, קאָנען אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן און זיך פריי באַוועגן אין די גאַסן, קיינעם וועט מער קיין שלעכטס נישט געשען. האָבן זיך תיכף אָנגעהויבן באַווייזן איינצלנע יידן אין גאַס. זיי זענען אַרויס פון די קעלערס, פון די ביידעמער, פון די וועלדער און פעלדער, מענער, פרויען און קינדער. יעדער זוכט זיין משפּחה, אָבער געפינט זי נישט. מענער אַליין, פרויען אַליין, קינדער אָן עלטערן, עלטערן אָן קינדער, מיט פאַרבונדענע קעפּ, הענט.

אויך מיר האָבן אָנגעהויבן אַרויסצוקריכן פון וואַלד. יעדער זוכט זיין משפּחה, אָבער אומזיסט. איך האָב מיין משפּחה יאָ געטראָפן. מיין פרוי דערציילט מיר, אַז באַלד ווי די דייטשן האָבן געשריגן מיט ווילדע קולות „יידן הערויס !”, און איך בין נישט געווען, האָט זי גענומען די צוויי קינדער, אָנגעטאָן זיי די בעסטע קליידער און פאַר מיר מיטגענומען אַ מאַנטל, ראַזירצייג, עפּעס עסן, געלט, ווייל — מיר וועלן זיך דאָך טרעפן אין אַרבעטס־לאַגער. פּלוצעם קומט אַריין אַ געסטאַפּאָ־מאַן, און הייסט זיי גיין, זי גייט מיט די קינדער, און ער נאָך זיי. ווען זיי זענען שוין אַוועק אַ שטיק וועג פון דער שטוב, בלייבט ער פּלוצעם שטיין און זאָגט צו איר: „דער טראַנספּאָרט איז וועג, גייט נאָך האַוזע”. האָט זי זיך אומגעקערט מיט די קינדער אַהיים, און דער רוצח איז אַוועק. אין שטוב האָט זי נישט פאַרשלאָסן די טיר, ווייל באַלד וועט דאָך קומען אַ צווייטער זיי נעמען. אַזוי איז זי געזעסן דאָנערשטיק און פרייטיק אָנגעטאָן און געוואַרט. אָבער מער האָט קיינער די טיר נישט געעפנט, ביז איך בין שבת געקומען פון וואַלד.

ווען עס זענען זיך צוזאַמענגעקומען אַ ביסל יידן, זענען מיר אַריינגעגאַנגען אין הויז פון משה יוסף פוקס — פון דאָרט האָט מען דעם טאָג דערמאָרדעט אַכצן מענטשן — און האָבן גענומען זאָגן קדיש. אַלע האָבן געזאָגט — מענער, פרויען און אויך קינדער. דאָס איז נישט געווען קיין קדיש, נאָר אַ ווילד געשריי פון נישט דערקוילעטע, עס איז געווען אַ ביטערער פּראָטעסט קעגן רבונו של עולם: פאַר וואָס? פאַר וואָס קומט אונדז אַזאַ ביטערע שטראָף? — פּיצעלעך עופהלעך, אומשולדיקע, לעבעדיק באַגראָבן, פאַר וואָס? צדיקים, תלמידי־חכמים, רבנים, שוחטים, דיינים, וועלכע האָבן אָפּגעהיט אַלע מצוות פון דער תורה, אַלע מיטן שמע־ישראל אויף די ליפּן — דערשאָסן, פאַר וואָס? איבער צוויי טויזנט יידן אומשולדיקע — כמעט לעבעדיק באַגראָבן אין צוויי קברים, פאַר וואָס? דער קדיש האָט זיך געצויגן שעהען לאַנג, אָן אַ סוף, אַלע האָבן געוויינט און געיאָמערט.

יעדעס וואָרט פון דעם קדיש איז געווען מיט בלוטיקע טרערן פאַרגאָסן. אָבער דער הימל האָט זיך נישט געשפּאָלטן, און קיינער פון די רוצחים איז נישט געטראָפן געוואָרן פון קיין בליץ. אַזעלכע קדישים זענען געזאָגט געוואָרן אויך אויף אַנדערע פּלעצער.

דעם זעלבן טאָג נאָך האָבן די אוקראַינער אַרויסגעשיקט וועגענער מיט זייערע מענטשן אַרויסצונעמען די זאַכן פון די יידיקע הייזער, דע־מאָלט האָבן די לעבנגעבליבענע, די איינצלנע פון גאַנצע משפּחות, געמוזט זיך אומקערן אין זייערע היימען, אָפּצוראַטעווען דאָס נאָך פאַרבליבענע ביסל זאַכן און האָבן וואָס צו פאַרקויפן, כדי ווייטער ממשיך זיין דאָס עלנדע לעבן.

אַ טייל מענטשן זענען אַריבער צו קרובים, שכנים, באַקאַנטע, נישט צו זיין אַליין, ווייל אַ גרויסער פּחד איז אָנגעפאַלן אויף די מענטשן: וואָס וועט זיין ווייטער? דאָס איז געווען די איינציקע פראַגע, וואָס האָט גע־בויערט אין קאָפּ פון יעדן פון אונדז.

די אוקראַינער האָבן אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן קלאַנגען, אַז דער טייל לעבן־געבליבענע יידן וועט די טעג איינגעשפּאַרט ווערן אין אַ געטאָ, אַרומגערינגלט מיט דראָט, פון וואַנען מען וועט נישט קאָנען אַרויסגיין. דער געטאָ וועט זיין אין די הייזער אָנגעהויבן פון אַלטער וואַגנבערג ביז זינדל פּיבער, נאָר די זייט ביים וואַסער. לויט דעם שטח און דער צאָל הייזער וועט אויסקומען אַריינצוזעצן צו צען־פופצן מענטשן אין איין צימער און אפשר נאָך מער, ווייל די צאָל לעבנגעבליבענע יידן איז בערך איבער צוויי טויזנט. הייסט עס אַז אונדזער גורל איז פיל גרויזאַמער ווי דער גורל פון די שוין־אומגעקומענע, ווייל הונגער, קעלט, מגיפות — דאָס דער־וואַרט אונדז.

אַזוי ווי מער ווי אַ העלפט פון ידישן קאָמיטעט איז אומגעקומען אין דער אַקציע פון יענער וואָך, האָבן די יידן זיך פאַרזאַמלט ביים רבין אין הויז און אויך פאַרבעטן אַנדערע מענטשן צו פאַרנעמען דעם פּלאַץ פון די קדושים.

דער נייער יידישער קאָמיטעט האָט באַשלאָסן אָנצווועגדן אַלע מיט־לען אויף אָפּצושרייען די נייע גזירה פון גיין אין געטאָ, ווייל אַזוי לאַנג זוי יעדער איז ביי זיך אין שטוב, קאָן ער זיך באַזאָרגן עפּעס עסן, קאָן אַנט־לויפן איבער דער גרענעץ, אָדער צו אַ באַקאַנטן פּויער. אַ סך יוידער האָבן געהאָפט אַזוי ווי עס גייט צו ווינטער, וועלן די רוסן אָנהייבן אַן אָפנסיווע און די דייטשן אַרויסיאָגן.

דער קאָמיטעט האָט זיך גענומען צו דער אַרבעט. די צוויי וויכ־טיקסטע לייט, צו וועלכע מען האָט געדאַרפט צוטרעטן, זענען געווען: דער באַצירקהויפּטמאַן פּאָלקמאַן, וועלכער האָט געוווינט אין קאָלאָמיי און איז נאָר יעדן שבת געקומען אין זיין ווילע אין קאָסעוו צו פאַרברענגען דעם זונטיק, און דער צווייטער, דער אַרבעטס־־לייטער רעבקאָוו, אַ באַוווּסטער רוצח, וועלכער פלעגט זיך מעלדן פרייוויליק צו אַלע אַקציעס אין די אַרומיקע שטעט צו שיסן יידן.

אַחוץ זיי איז געווען נאָך אַ גאַנצע ריי קליינע באַנדיטן, וואָס אַלע האָט מען געמוזט אונטערקויפן, און מען האָט אויך אונטערגעקויפט, אַפילו דעם רוצח רעבקאָוו. אָבער דעם הויפּטמאַן איז נישט לייכט געווען איינצו־בייסן; אַפילו דאָס צוקומען צו אים איז געווען שווער. נאָר אין אַ געוויסער צייט אַרום און ביי דער מיטהילף פון זיין פרוי, וועלכער עס האָבן געלאָקט די טייערע מתנות, האָט מען אויך אים איינגעביסן.

טעפּיכער, געלט, פעלצן, שטאָפן, לעדער, געטראַנקען, האָט מען געטיילט אויף רעכטס און לינקס און פּאָלקמאַן האָט דערליידיקט, אַז די יידן בלייבן נאָך ביזן ערשטן מאַי 1942 וווינען יעדער אין זיין הויז. האָפט מען: אפשר וועט דערווייל געשען אַ נס.

דערווייל האָט דער קאָמיטעט ווידער אויפגעמאַכט די קיך און אָנגע־הויבן אַרויסגעבן אַ ביסל זופּ מיט אַ שטיקל ברויט די הונגעריקע. די יידן זענען ווייטער געגאַנגען צו דער אַרבעט, יעדן טאָג אַנדערע, לויט אַ סדר.

עס האָבן אויך במשך פון אָט דער צייט נישט געפעלט קיין צרות. די דייטשן האָבן יעדן טאָג באַזוכט יידישע הייזער און געראַבעוועט, געשלאָגן מיט נאַהייקעס, און מיר האָבן געלעבט אונטער שטענדיקן פחד: וואָס וועט ברענגען דער מאָרגן. ביי נאַכט זענען אַ סך געשלאָפן אין די בגדים, אַנדערע ווידער האָבן אָנגעהויבן מאַכן פאַרמאַסקירטע בונקערס אין די קעלערס, צו קאָנען אין אַ נויט־פאַל זיך דאָרט באַהאַלטן.

אין קאָסעוו זענען געווען סטאַציאָנירט דייטשע פּאָליציי — 15 ביז 20 מאַן, קרימינאַל־פּאָליציי (מיינסטנס פּאָליאַקן) — 5 מאַן, אוקראַאינישע פּאָליציי — 10 ביז 15 מאַן, אַחוץ דעם זענען צוויי־דריי מאָל אין וואָך אַריינגעקומען געסטאַפּאָ פון קאָלאָמיי. זיי פלעגן צופאָרן מיט אַ שוואַרצן אויטאָ, וואָס דאָס אַליין איז געווען גענוג אָנצוּוואַרפן אַ פחד, אַריין אין קאָמיטעט, נישט באַגריסנדיק זיך און אַפילו נישט באַוויליקן צו ענטפערן אויפן גרוס פון די יידן, וועלכע האָבן געמוזט זיך שטעלן אין אַ מיליטערישער

פאַזע, און האָבן געמאַכט באַשטעלונגען, ווי למשל: „זעץ דיך און שרייב: 5 שטאָפן, 6 פּאָר שטיוול־לעדער, 10 טעפּיכער, 3 דאַמענפּעלצן 2 הערן־פּעלצן און געטרענק".

געווען איז דאָס אין דער פרי.

„אום 5 נאָכמיטאָג קאָמען וויר דאָס האָלען, מערקט אייך, פּינף אור! וועהע אייך, ווען וויר דאַס ניכט באַקומען פּינקטליך! דאַן ווייסט איר וואָס אייך ערוואַרטעט, דאַן גיבט עס היר טאָטע".

ווען זיי זענען זייגער פינף געקומען, איז אַלץ געווען צוגעגרייט. אַזוי יעדעס מאָל. עס פלעגן אויך קומען איינצלנע מערדער מיט דעם „טויטנקאָפּ" אויפן היטל, ווילדע מערדערישע פּנימער, מיטן קאַנטשיק אין דער האַנט און פאָדערן און — באַקומען. מען פלעגט אַזאַ באַנדיט אָנטאָן אַ פוקסנפּיטער, און ער פלעגט אַוועק. צו די רויבערייען האָט קיין סוף נישט געגומען, אָבער מ'האָט דאָס אָנגענומען פאַר ליב, אַבי בלייבן לעבן.

אין דעצעמבער 1941 איז געקומען דער סוף צו דער יידישער קהילה אין זשאַביע, ווו עס האָבן געלעבט אַן אַכט הונדערט יידן. זיי זענען געווען מענטשן גוטע, אַרבעטסזאַמע און טרייע נאַציאָנאַל־איבערגעגעבענע יידן. געווען צווישן זיי ערנסטע עסקנים, ווי: אליעזר גערטנער, לוי דיכטער, חיים פייגער, יצחק שיזל, הירש שפיגל, וועלוול רייך א. אַ.

די דייטשע מערדער האָבן פּלוצעם, לויט זייערע מעטאָדן, קאָנצענ־טרירט אַ 600 זשאַביער יידן, זיי אַריינגעפּרעסט אין אַזאַ ענגן לאָקאַל, אַז די מערהייט איז דערשטיקט געוואָרן, און די איבערגעבליבענע האָט מען מיט דער הילף פון די אָרטיקע הוצולן, דערשאָסן, אָדער מיט העק דערשלאָגן.

דער ווינטער איז געווען אַ שווערער, אָבער די האָפענונג אויף דער נאָענטער באַפרייונג איז געווען גרויס: די רוסן האָבן אָנגעהויבן אַן אָנ־גריף און — ווי מיר האָבן זיך דערוווּסט דורך די אוקראַיִנער, וועלכע האָבן אַלע געהאָט די יידישע ראַדיאָס, אַז דער דייטשער פראָנט איז דורכ־געבראָכן, און די דייטשן טרעטן אָפּ. דער הונגער האָט נאָך נישט אַזוי שטאַרק געפּלאָגט; מ'האָט פאַרקויפט זאַכן, געביטן ביי די פויערים פאַר עסן, און געהאָט דערוויל אַ שטיקל ברויט. פאַרשטייט זיך, אַז אין פיל הייזער איז געווען אַ מאַנגל, אָבער מ'האָט פאַר די דאָזיקע לויט מעגלעכקייט געזאָרגט.

אַזוי האָט זיך עס געשלעפּט אַ חודש נאָך אַ חודש, און מיר האַלטן שוין פאַר פּסח. טייל יידן האָבן אין די שטובן געבאַקן מצות בגנבה.

האָט פּאַסירט איין מאָל: צוויי דייטשן זענען אַריין אין הויז פון זיידע יעגערמאַן און האָבן דאָרט געטראָפן אַ גרעסערע גרופּע יידן ביים

באַקן מצות. פאַרשטייט זיך, אַז קודם האָט מען גענומען שלאָגן אָן רחמנות און דערנאָך — שיסן, קיין שום בעטן העלפט נישט! איין פרוי איז גע־לונגען זיך אַרויסצובאַקומען און איז אַריין אין קאָמיטעט: „ראַטעווועט, שרייט זי, מ׳וועט אַלע דערשיסן!“. צוויי מיטגלידער זענען אַהין אַוועק און נאָך לאַנגע פאַרהאַנדלונגען האָט מען די דייטשן אונטערגעקויפט און די יידן באַפרייט.

ווידער באַקומען מיר ביטערע ידיעות פון קאָלאָמיי און אַנדערע שטעט וועגן גרויסע שחיטות אויף יידן. חול־המועד פסח באַקומט מען אַ ידיעה, אַז אין קאָסעוו גרייט זיך עפּעס. די גאַנצע פּאָליציי איז שוין אויף די פיס, און עס קומען אָן מאַסן דייטשע פּאָליציאַנטן און אוקראַיִנער פון אַנדערע געגנטן. אַלע יידן דערוויסן זיך גלייך, אַז עס גרייט זיך עפּעס און מען דאַרף זיך פאַרשטעקן. האָבן זיך אַלע באַהאַלטן, ווער אין די בונקערס, ווער אין די וועלדער, ווער ביי באַקאַנטע פּויערים. אויף דעם צווייטן טאָג האָט מען שוין קיין לעבעדיקן נפש נישט געזען אין שטאָט. חוץ פיר מיטגלידער פון קאָמיטעט, וועלכע האָבן באַשלאָסן זיך נישט צו פאַרשטעקן, האַלטנדיק, אַז ווען די באַנדיטן וועלן קומען, דאַרף זיין עמעצער, וואָס זאָל מיט זיי פאַרהאַנדלען, אפשר וועט מען קאָנען עפּעס ראַטעווען? אויב קיינער וועט נישט זיין, וועלן זיי אונטערצינדן די שטאָט און די מענטשן וועלן פאַרברענט ווערן. די פיר האָבן זיך אָפּגעזעגנט מיט זייערע משפּחות און, טראַכטנדיק, אַז די ערשטע קרבנות וועלן זיי זיין, אַוועקגעזעצט זיך אין קאָמיטעט וואַרטן.

עס קלינגט דער טעלעפאָן. דער פּאָליאַק זבאָראָווסקי, וועלכער אַרבעט אין אַרבעטסאַמט, מעלדעט, אַז די „געסט“ זענען אָנגעקומען. דאָס מיינט די געסטאַפּאָ. איינער פון די פיר איז שטאַרק בלאַס געוואָרן. האָבן די אַנדערע דריי דעריבער אים געהייסן ער זאָל גיין זיך באַהאַלטן, ווייל ער איז צו שוואַך. ער איז אַוועק, און נאָר די דריי זענען געבליבן, צע־קושט זיך, — יעדער פון זיי ווייסט, וואָס אים דערוואַרט. אָבער אין אַ האַלבער שעה בערך, קלינגט ווידער דער טעלעפאָן, און דער זעלבער פּאָליאַק מעלדעט, אַז די „געסט“ זענען — אַוועקגעפאָרן מיט דער קיטעווער בריק.

מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז ס׳איז געקומען די ריי אויף קיטעוו, וועלכע איז ביז דעמאָלט נאָך אין גאַנצן פאַרשוינט געבליבן.

עס דויערט נישט לאַנג, דער טעלעפאָן קלינגט ווידער. עס רעדט דוצי שטענגעל פון קיטעוו. ער זאָגט די פאָלגנדע ווערטער: „די מחותנים זענען אָנגעקומען, די חתונה האָט זיך אָנגעהויבן, זייט געזונט!“.

אַ פינצטערע ביטערע „חתונה" פאַר די טייערע קיטעווער יידן. דאָרט האָבן די יידן געלעבט אין אַ געטאָ און, וויסנדיק וואָס זיי דערוואַרט, לויט ידיעות פון אַנדערע שטעט, האָבן זיי אויסגעבויט גוטע בונקערס און זיך פאַרשטעקט. ווען די דייטשן זענען אָנגעקומען און נישט געפונען קיין יידן, האָבן זיי אונטערגעצונדן דעם געטאָ, און דער רוב יידן זענען פאַרברענט, אָדער דערשטיקט געוואָרן. די וואָס זענען אַרויס פון די ברענענדיקע הייזער, זענען אין די גאַסן צעשאָסן געוואָרן. ווי ווילדע חיות זענען אַרומגעלאָפן די דייטשע און אוקראַיִנישע רוצחים, טייל מיט קצבישע העק און געהאַקט קעפּ פון אומשולדיקע קרבנות.

אַזוי האָט זיך געענדיקט, כמעט פולשטענדיק, דאָס לעבן פון דעם טייערן יידישן שטעטעלע קיטעוו. זייער ווייניק האָבן זיך געראַטעוועט.

דעם זעלבן טאָג זענען די באַנדיטן, פאָרנדיק קיין קיטעוו, אָפּגעטרעטן אין יאַבלאָנאָוו און פיסטין און דאָרט געמאַכט שרעקלעכע שחיטות.

קאָסעוו איז דאָס מאָל אָפּגעקומען מיט שרעק. ווען די בלוטיקע הינט זענען אויף דער רייזע צוריק פון זייער בלוטיקער אַרבעט דורכגעפאָרן קאָסעוו, האָבן זיי געמאַכט ביים קאָמיטעט אַ גרעסערע באַשטעלונג, וועלכע זיי האָבן נאַטירלעך תיכף באַקומען. ווען זיי זענען ענדלעך אַוועק, האָט מען תיכף צו וויסן געגעבן די יידן, אַז זיי קאָנען אַרויס פון די באַהעלטענישן, און אַלע האָבן אָפּגעאָטעמט.

אָבער מען איז נישט רויִק. עס דריקט עפּעס אַ שווערע לאַסט אויפן געמיט. תיכף נאָך פסח קומט אַ באַפעל, אַז אַלע יידן דאַרפן קומען אין אַרבעטסאַמט (אין הויז פון זינדל פיבער). דאָרט וועט מען באַקומען אַרבעט־קאַרטן מיט אַ קאַטעגאָריע, א., ב., צ. קיינער ווייסט נישט וועלכער צייכן איז גוט. צי זאָל מען בעטן אויף א. אָדער ב., מען ווייסט נישט וועלכער בוכשטאַב הייסט לעבן און וועלכער, חס־וחלילה, — פאַרקערט. אַלע באַקומען קאַרטן און גייען אַהיים מיט אַ שווער געמיט.

דערווייל דערנענטערט זיך דער טערמין פון שאַפן דעם געטאָ. דער קאָמיטעט פאַרהאַנדלט די גאַנצע צייט מיט דעם באַנדיט פאָלקמאַן, און עס געלונגט צו פאַרגרעסערן דעם שטח פון באַשטימטן געטאָ: אָנשטאָט פון אַלטער וואַגנבערגס הויז ביז זינדל פיבערס, וועט זיך דער געטאָ אָנהייבן פון מענדל שטומערס הויז ביז זינדל פיבערס, דאָס זענען נאָך עטלעכע הונדערט הייזער, און מען וועט נישט דאַרפן וווינען אַזוי שרעקלעך ענג.

אָבער איין גזירה יאָגט די צווייטע. עס קומט אָן אַ טרויעריקע מעל־

דונג, אַז אין קאָסעוו וועלן בלייבן נאָר הונדערט יידן, באַלמעלאָכעס, אַלע אַנדערע וועלן גיין אין געטאָ־קאָלאָמיי.

וואָס טוט מען? נאָך אַ לענגערער באַראַטונג האָט דער קאָמיטעט באַשלאָסן מען זאָל תיכף צוטרעטן דורכפירן פיקטיווע חתונות, יעדן באַלמעלאָכע אָן פאַמיליע צושרייבן אַ פרוי מיט קינדער, כדי וואָס גרעסערע משפחות צו שאַפן. דער זון פון וואָלף קרומהאָלץ, וועלכער האָט געהאַט אַלע מאַטריקל־ביכער פון זיין פאָטער, האָט דאָס אָפיציעל דורכגעפירט. אַזוי זענען אַנטשטאַנען משפחות פון פינף—זעקס מענטשן. איצט האָט מען גענומען פאַרהאַנדלען מיט די רוצחים, אַז נישט „מענטשן" (יחידים) זאָלן בלייבן, נאָר „משפחות" און נישט הונדערט נאָר צוויי הונדערט, וויל אַזויפיל פאַכלייט האָבן מיר. מיט אַ סך געלט און ווערטזאַכן האָט מען דאָס דורכגעפירט.

איצט איז מען צוגעטרעטן איינצואָרדענען וואַרשטאַטן, ווו ס'זאָלן אַרבעטן שניידער, שוסטער, סטאָלערעס, שלאָסער, ווייסעוועש־נייער, בלעכער, אינסטאַלאַטאָרן. אַלע האָבן באַקומען אַרבעטס־קאַרטן און געאַרבעט פאַר די דייטשן, אויך פריוואַטע אַרבעט האָבן זיי געמאַכט און באַקומען באַצאָלט.

עס איז אויך געווען אַ גרעסערע גרופּע יידן, וואָס האָט געזאַמלט קראָפּיווע, אַן אַנדערע גרופּע האָט געזאַמלט שמאַטעס, אַלט אייזן. אויך האָט דער קאָמיטעט געזאָרגט דערפאַר, אַז פון פאַרשידענע פלעצער זאָל מען פאָדערן אַרבעטער, צו פאַרריכטן די שטראָזן, צו רעגולירן די וואַסערן, פאַר דער ציגעלניע, פאַר די סעדער פון ד"ר טאַרנאָווסקי, פאַר דעם גמיזע־גאָרטן פון אָגראָדניק אָלשעווסקי, פאַרן פּאָסט־אַמט, דייטשע פּאָליציי, אוקראַיִנישע פּאָליציי, א. אַ. אויף טייל פלעצער פלעגן די אַרבעטער באַקומען אַ ביסל עסן. צו דער אַרבעט איז יעדע גרופּע געגאַנגען אַליין אָן אַן עסקאָרטע, נאָר איינער פון דער גרופּע האָט אויפגעפּאַסט, אַז מען זאָל גיין אין רייען פּאָרוייז און צוריקקומען. ביי דער אַרבעט פלעגן די מענטשן אויסבייטן פאַרשידענע זאַכן, אָדער זיי פאַרקויפן פאַר געלט צו די פּויערים.

די אַלע, וואָס האָבן קיין אַרבעטס־קאַרטן נישט באַקומען, זענען נישט געווען קיין פאַכלייט און אַ. וו. האָבן געהאַט אַ באַפעל דעם 24טן אַפּריל 1942 זיך צוצושטעלן אין געטאָ־קאָלאָמיי. האָבן אַ סך זיך באַלד אויסגעבויט גוטע, פאַרמאַסקירטע בונקערס און זענען אַהין אַריין מיט די משפחות, אַ טייל איז אַוועק קיין רומעניע אָדער צו באַקאַנטע פּויערים. דעם 24טן אַפּריל האָבן זעקס הונדערט ביז זיבן הונדערט מענטשן פאַר־

לאָזט קאָסעוו און זענען אַוועק, די מייניסטע צו פוס אין געטאָ־קאָלאָמיי. יעדער פון זיי האָט באַקומען פון קאָמיטעט אַ געוויסן סכום געלט און ברויט אויפן וועג; עלטערע מענטשן און קינדער האָט מען באַזאָרגט מיט פורן.

באַלד נאָך זייער אַוועקגיין האָט דער קאָמיטעט אָנגעהויבן צו פאַר־האַנדלען מיטן קאָלאָמייער יודנראַט וועגן שאַפן דאָרט אַ קיך פאַר די קאָסעווער. אַזוי ווי פון די פאַרהאַנדלונגען איז גאָרנישט געוואָרן, צוליב די הויכע פרייזן וואָס די קאָלאָמייער האָבן פאַרלאַנגט, האָט דער קאָסעווער קאָמיטעט געשאַפן אַ סומע געלט און צוויי קאָמיטעט־מיטגלידער זענען אַוועק קיין קאָלאָמיי, האָבן דאָרט צוזאַמענגערופן די קאָסעווער און זיי פאַרטיילט דאָס מזומענע געלט. אויך האָט מען אַ געוויסע צאָל מענטשן ספּעציאַליסטן פון בויען שטראָזן צוריקגעבראַכט פון קאָלאָמיי לויט אַ פאָדערונג פון אַרבעטס־לייטער. אַנדערע ווידער האָבן זיך דאָרט אַליין באַזאָרגט מיט אַרבעטס־קאַרטן פון שמאַטע־זאַמלער און זענען צוריק גע־קומען. די צאָל יידן אין קאָסעוו האָט זיך אַ ביסל פאַרגרעסערט.

דעם ערשטן מאַי 1942 האָבן די יידן גענומען זייער ביסל האָב און גוטס און זענען אַריבער אין געטאָ. אַלץ האָט מען געקאָנט מיטנעמען, ווי: מעבל, קליידער, בעטגעוואַנט. אין געטאָ איז געווען צוגעטיילט פאַר יעדער משפחה, לויט דער צאָל נפשות, אַ דירה, אַ קלענערע אָדער אַ ביסל אַ גרעסערע, און פאַמעלעך האָט מען, בלית־ברירה, אָנגעהויבן זיך צוגעוויינען צו דעם נייעם סאָרט לעבן.

דער געטאָ איז געווען אין די הייזער פון מענדל שטומער ביז זינדל פיבער, די זייט צום טייך, וועלכער איז אויך געווען די גרענעץ פון געטאָ. צום שטראָז זענען אַלע פענצטער און טירן געוואָרן פאַרקלאַפּט מיט ברע־טער. דער אַריינגאַנג אין די וווינונגען איז געווען פון זאַרינעק. אויסער דעם געטאָ איז געווען שטרענג פאַרבאָטן זיך צו באַוועגן, און אין געטאָ גופא — נאָר ביז זיבן אָוונט. אָפט פלעגן פאָרקומען קאָנטראָלן, דאָס נישט אויספירן די באַפעלן איז געווען פאַרבונדן מיט האַרבע שטראָפן.

זייגער זעקס אין דער פרי פלעגן די איינצלנע גרופן אַרויסגיין צו דער אַרבעט און זייגער פיר צוריקקומען. יעדער האָט זיך מיטגעבראַכט עפּעס עסן. אויך די קיך האָט פונקציאָנירט און אַרויסגעגעבן אַ ביסל וואַרעמס. דאָס רויבן און שלאָגן יידן האָט נישט אויפגעהערט, אָבער קיין הריגות זענען אין דער צייט נישט פאָרגעקומען.

אין חודש יוני האָט מען פּלוצלונג געהייסן אַלע יידן קומען אויף אַ פּלאַץ אין געטאָ צו אַ רעגיסטראַציע. אַהין איז געקומען דער אַרבעטס־

לייטער, האָט אָפּגעשטעמפּלט אַלע אַרבעטס־קאַרטן און נאָך עטלעכע שעה שטיין דאָרט אין פּחד איז יעדער ווידער אַהיימגעגאַנגען; ווידער אָפּגע־קומען מיט שרעק.

אַזוי שלעפּט זיך די צייט פּאַמעלעך, דער פּחד איז גרויס, יעדער דרייט זיך אַרום מיט זיין טויט־אורטייל אין קעשענע. פון אַלע שטעט און שטעטלעך רייסן זיך דורך ביטערע ידיעות וועגן מאַסן־שחיטות אויף יידן. די ידיעות זענען נישט צו קאָנטראָלירן, ווייל קיין ציייטונג, קיין ראַדיאָ האָבן מיר נישט, נאָר פּויערים דערציילן עס און צום גרויסן טרויער, באַשטעטיקן זיך שפּעטער די ידיעות.

אַ טייל יידן, וועלכע האָבן געלט־מעגלעכקייטן שוואַרצן די גרענעץ קיין רומעניע; דאָרט לעבן זיי אָבער אומלעגאַל און אין שטענדיקן פּחד פאַר רומענישע אַגענטן. ווען מען האָט עמעצן דאָרט געכאַפּט, האָט מען אים צוריקגעשטעלט צו דער פּוילישער גרענעץ, איבערגעגעבן דער גע־סטאַפּאָ, און זיי האָבן אים געשאָסן. אַזוי האָט מען געכאַפּט מאָטיע פּיבער מיט זיין פרוי חנצעל (טענענצאַפּף), אייזיק שערף מיט זיין פרוי, מלכה האַזעלמאַן א. אַ. אייזיק שערף זאָל האָבן, לויט אַ ידיעה, אין קרימינאַל אין סניאַטין באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. הי״ד.

עס זענען אויך געווען במשך דער צייט אין קאָסעוו עטלעכע זעלבסטמאָרדן דורך אויפהענגען: עזרא בעדער, מיכאל קליגער, די פרוי פון שוחט לוי געלער און אַ געוויסע דרעזנער, אַ מיידל פון קוסמאַטש.

פאַר די יידן אין די בונקערס האָט מען צוגעשטעלט דאָס ביסל עסן לויט מעגלעכקייט. לעבנסמיטל זענען אַלע מאָל געוואָרן טייערער, די געלט־מיטל קנאַפּער, און דאָס איינקויפן האָט אויך זיך אָנגעטראָפן אויף שווע־ריקייטן. מיר האָבן אויך באַקומען עטלעכע מאָל צוגעטיילט אַ ביסל לעבנס־מיטל, וועלכע זענען באַלד פאַרטיילט געוואָרן צווישן דער באַפעלקערונג.

אין איינעם אַ שבת נאָך מיטאָג דערהערט מען פּלוצעם אין געטאָ שיסן. ס׳איז געוואָרן אַ בהלה. ווען ס׳איז געוואָרן שטיל און מען איז אַרויס אין גאַס, האָט מען דערזען ליגן אין אַ קאַלוזשע בלוט דעם קירזשנער מענדל פריזל, זיין זון חיים און אַלטער מערפּאום. פאַר וואָס? דער קירזש־נער פלעגט איבערנייען די פעלצן, וואָס די דייטשן האָבן גערויבט ביי די יידן, און האָט מיט עמעצן וועגן דעם גערעדט. דאָס איז אָנגעקומען צו די דייטשן, און זיי האָבן אים דערפאַר ליקווידירט מיט זיין זון. דעם דריטן ייד האָבן זיי דערשאָסן סתם, ווייל ער איז אַ ייד. באַלד האָבן מיר אויס־געגראָבן אַ קבר און זיי געבראַכט צו קבר ישראל.

✶

חודש יולי. דער קאָמיטעט באַקומט אַ ידיעה, אַז דריי הונדערט פרויען, וועלכע דרייען זיך אַרום אין געטאָ אָן באַשעפטיקונג, וועלן מוזן אַוועק אין געטאָ־קאָלאָמיי. ס׳איז געוואָרן אַ גרויסער געוואַלד, און מען האָט באַשלאָסן אַז מען דאַרף שאַפן אַרבעט פאַר די פרויען.

אַזוי ווי פון דער קראָפּעווע, וואָס די יידן זאַמלען, מאַכט מען פאָדעם, וועלן די יידישע פרויען שפּינען דעם גאַרן, דערפון וועט מען מאַכן זעק און די זעק ליפערן פאַר די דייטשן. די דייטשן האָבן פאַר אַ גרויסן באַק־שיש דערצו מסכים געווען. מיר האָבן אָנגעהויבן צוזאַמענגעמען די קראָ־פּעווע און אויך קליאָטשע, וואָס האָט זיך געפונען אין גרויסע מענגעס אין געטאָ, באַזאָרגט שפּינרעדלעך און שוין זענען געזעסן פרויען און געשפּונען. גלייכצייטיק האָט מען אין „מזרח־שולעכל״ אויפגעשטעלט וואַרשטאַטן, און אונדזערע וועבער האָבן אויסגעאַרבעט גוטע זעק, וועלכע מען האָט גענייט און געליפערט קיין קאָלאָמיי. פאַר דער ערשטער ליפערונג האָט מען באַקומען לעבנסמיטל. אַזוי ווי די יידישע פרויען זענען געווען שוואַכע שפּינערינס און מ׳האָט געדאַרפט אַ סך רוימאַטעריאַל, האָט מען עס אַוועקגעפירט אין די דערפער און פאַר טייער געלט האָבן די פּויערים געשפּונען און געבריענגט דעם פאַרטיקן גאַרן אין געטאָ. אַזוי אַרום האָט נישט געפעלט קיין גאַרן צו דער אַרבעט, מען האָט יעדעס מאָל געליפערט זעק און די גזירה פון די דריי הונדערט פרויען איז דערווייל אָפּגעשריגן געוואָרן.

✶

איין מאָל קומט אָן אַ ידיעה, אַז פאַר אַ געוויסער סומע געלט קאָן מען אין קאָלאָמיי באַקומען „אויסווייזע״ (אַרבעטס־קאַרטן) פאַר אַ גרע־סערער צאָל מענטשן. האָבן זיך געמאָלדן צוויי מיטגלידער פון קאָמיטעט צו גיין קיין קאָלאָמיי און דאָס דערלעדיקן. מען האָט געקאָנט קומען אַהין נאָר צופוס, קיין שום פורמאַן האָט נישט געוואָלט פירן קיין יידן. דער וועג איז געווען זייער געפערלעך, ווייל ער האָט געפירט דורך אוקראַיִנישע דערפער, וווּ קיין איין ייד איז נישט געבליבן לעבן. די אוקראַיִנער האָבן גערויבט און געמאָרדעט נאָך ערגער ווי די דייטשן. אָבער עס שטייט דאָך געשריבן „שליחי מצוה אינן נזוקין״, איז זיי פון דעסטוועגן געלונגען אָנצוקומען אַהין. אין קאָלאָמיי האָט מען זיך פאַרבונדן מיט די געהעריקע אינסטאַנצן, און דאָס געשעפט איז געמאַכט געוואָרן.

די אַרבעטס־קאַרטן אין דער צאָל פון צוויי הונדערט ווערן אַרויס־

געגעבן אויף די נעמען פון די קאָסעווער ייִדן, וועלכע זענען אין געטאָ־קאָלאָמיי, און זיי וועלן קומען צוריק אין קאָסעוו. אָפּגעמאַכט, באַצאָלט די געפאָדערטע סומע, און מען נעמט שרייבן. מיט אַ מאָל ווערט אין געטאָ אַ בהלה. ס׳איז שבת, דעם 5טן סעפּטעמבער 1942. געסטאַפּאָ פאַלט אַריין אין געטאָ, מען כאַפּט ייִדן, מען שיסט אין די גאַסן, מען שלעפּט פון די הייזער, פון די קעלערס, פון די בוידעמער, מען לאַדעוועט זיי אויף אויטאָס, הונדערטער, טויזנטער, די קולות און געוואַלדן גייען עד־לב־השמים, די גאַסן זענען באַזייט מיט מתים. די צוויי קאָסעווער זענען על־פּי־נס ניצול־געוואָרן און האָבן פאַרלאָזט דעם געטאָ־קאָלאָמיי, ווידער דורכצומאַכן צופוס דעם וועג פון קאָלאָמיי, איבער איספּאַס־פּיסטין, קיין קאָסעוו.

אָנגעקומען זענען זיי קיין קאָסעוו שבת פאַר נאַכט און דאָרט גע־טראָפן אַ שרעקלעכע שטימונג. אַ טייל זאָגט, אַז ס׳וועט פאָרקומען אַ נייע רעגיסטראַציע, אַנדערע זאָגן, אַז עס קומט אַ נייע אַקציע. מען לויפט פון איינעם צום צווייטן, איינער קוקט דעם צווייטן אין די אויגן, מיינענדיק, אַז יענער ווייסט עפּעס און וויל אים נישט דערציילן. אויך די מיטגלידער פון קאָמיטעט קאָנען גאָרנישט ענטפערן אויף דער פראַגע, וואָס וועט זיין מאָרגן, ווייל אויך זיי ווייסן נישט. די נאַכט שלאָפט נישט קיין איין ייִד. מען באַראָט זיך, מען קלערט אַן עצה, אַ טייל גייט אין די בונקערס, אַ טייל צו פויערים, אַ טייל אין די וועלדער.

זונטיק אין דער פרי דעם 6טן סעפּטעמבער 1942. דער פּחד איז גרויס, אָבער קיינער ווייסט נישט וואָס עס קומט. דער אַרבעטס־לייטער פון קאָסעוו איז פּלוצעם אַוועקגעפאָרן פון שטאָט, פון אים וואָלט מען זיך אפשר עפּעס דערוווּסט. אויף זיין פּלאַץ איז דעם זעלבן טאָג געקומען דער אַרבעטס־לייטער פון האָראָדענקע. דער קאָמיטעט האָט באַלד אָנגעקניפּט מיט אים אַ קאָנטאַקט. ער האָט באַרויִקט און דערקלערט, אַז דאָס איז נאָר אַ רעגיסטראַציע, ס׳איז נישטאָ וואָס זיך צו שרעקן, אַלע ייִדן בלייבן דאָ און זיי זאָלן רויִק אַרויסגיין אויף דעם פּלאַץ.

כדי די ייִדן צו באַרויִקן, האָבן זיי תיכף אָנגעהויבן אויפשטעלן אויף דעם „ספּאָרט־פּלאַץ" טישן מיט בענק אַזוי ווי צו דער פריערדיקער רעגיסטראַציע.

מאָנטיק דעם 7טן סעפּטעמבער גאַנץ פרי, זענען די ייִדן אין דער צאָל פון בערך זעקס־זיבן הונדערט געקומען אויף דעם פּלאַץ, און אין אַ קורצער צייט נאָך דעם זענען אַרויס פון אַלע זייטן געסטאַפּאָ צוזאַמען מיט אוקראַיִ־נישע פּאָליציאַנטן, אַלע שווער באַוואָפנט און האָבן אַרומגערינגלט דעם

פלאַץ פון אַלע זייטן. מיר פילן אַצינד, אַז דער סוף איז געקומען. „וואָס שנעלער", בעטן אַלע. באַלד שטעלט מען אויס אַלע אין אַ ריי, און דער באַנדיט פראָסט ווילט אויס זעקס און פופציק מאַן צו דער אַרבעט; די איבעריקע הייסט ער אַוועקפירן אין שטאָטישן אַרעסט.

אויפן וועג צום אַרעסט האָט אַ טייל אָנגעהויבן לויפן. די באַנדיטן האָבן געעפנט אַ שיסעריי, און מער ווי צוואַנציק קרבנות זענען געפאַלן אויפן פלאַץ. דערמיט אָבער האָבן די רוצחים זיך נישט באַגנוגנט. תיכף נאָך דעם האָט מען אַרויסגעשיקט זוכן יידן אין די הייזער און דערשיסן. די מערדער האָבן אויסגעפירט דעם באַפעל פּינקטלעך, זענען אַריין אין געטאָ, אויפגעריסן די טירן און טויערן, געזוכט אין אַלע ווינקעלעך, אַרויס־געשלעפּט אין גאַס און דערשאָסן. פון אַלע עקן שטאָט האָט מען געהערט שיסן.

די אויסגעוויילטע זעקס און פופציק יידן שטייען דערווייל אויף דעם פלאַץ אונטער אַ שטרענגער וואַך. אין עטלעכע שעה אַרום פירט מען זיי אַוועק צוריק אין געטאָ, און זיי באַקומען אַ באַפעל: ביז צוויי שעה פאַרנעמען אַלע טויטע קערפּער פון די גאַסן, פון די הויפן, אויב נישט, וועט מען אויך זיי שיסן. אין גאַנצן צעבראָכן, האָבן מיר גענומען האַנט־ווּעגעלעך און געגאַנגען צונויפנעמען די טויטע. פיל פון די קרבנות זענען שרעקלעך געפּייניקט געוואָרן פאַרן טויט, און מיר האָבן געטראָפן מענטשן אין אַ גרויליקן צושטאַנד.

אין הויף פון אַברהם בלאָך טרעפן מיר אורצי קרומביין מיט זיין פרוי דבורה זיצן אָנגעשפּאַרט צום פּאַרקן, און אויף זייער פנים — אַ שמייכל, ווי זיי וואָלטן געלעבט. מיר זענען שטאַרק דערשראָקן צוגעקומען נענטער.ביידע זענען געווען טויט; האָט זיי דער באַנדיט אפשר געהייסן לאַכן פאַרן שיסן? אַזוי האָט מען צונויפגעזאַמלט די קערפּער און זיי אַוועק־געפירט אויף דעם בית־הקברות. אויפן צווייטן טאָג האָט מען אויסגעגראָבן צוויי קברים און די טויטע באַהאַלטן. צוזאַמען זענען געווען הונדערט זיבן און דרייסיק קרבנות, מענער, פרויען און קינדער. די קינדער האָבן זיי נישט געשאָסן, און זייערע מוחלעך האָט מען אָפּט פון די ווענט צוזאַמענ־גענומען.

די יידן וואָס אין אַרעסט האָט מען דעם צווייטן טאָג אָפּגעפירט צופוס קיין קאָלאָמיי, דאָרט זיי פאַרלאָדן אויף דער באַן אין די טרויעריק־באַרימטע וואַגאָנען און אַוועקגעפירט אין די גאַז־קאַמערן אין בעלזשעץ. אויפן וועג קיין קאָלאָמיי האָט אַ טייל יונגע מענטשן געפּרוווט אַנטלויפן.

אייניקע איז אַזוי אַרום געלונגען זיך צו ראַטעווען אונטער אַ האָגל קוילן, אַנדערע זענען געבליבן ליגן טויטע.

אין קאָלאָמיי האָט מען אויסגעווײלט אַ גרופּע שטאַרקע יונגעלייט און זיי אַוועקגעפירט קיין לעמבערג, אין באַרימטן יאַנאָווסקי־לאַגער, ווו זיי זענען נאָך אַ געוויסער צייט אומגעקומען פון שווערער אַרבעט, הונגער, קראַנקהייטן און שוידערלעכער באַהאַנדלונג.

אויפן וועג קיין בעלזשעץ, זענען אַ טייל געשפּרונגען פון צוג. צווישן זיי אַברהם בערגרין, וועלכער איז געבליבן לעבן און געקומען ביז ראַוואַ־רוסקאַ; פון דאָרט האָט ער געשריבן קיין קאָסעווּ, אַז מען פירט די יידן אין די גאַזקאַמערן אין בעלזשעץ. שפּעטער איז אויך ער דאָרט אומגעקומען. איצט האָבן שוין אַלע, סיי לעגאַלע, סיי אומלעגאַלע יידן, געוווּסט, אַז דער סוף איז נאָענט און אומפאַרמיידלעך.

מ׳האָט אָנגעהויבן שטאַרק לויפן, אַ טייל קיין רומעניע, אַ טייל קיין אונגאַרן. אין איינער אַ נאַכט איז דער פאָרזיצער פון הילפּס־קאָמיטעט ח. ה. שטיינער מיט זיין משפּחה און נאָך אַ גרופּע יידן אַוועק קיין אונגאַרן. געפירט איבער דער גרענעץ האָבן די אוקראַיִנישע שוואַרצערס.

דאָס לעבן פון די רעשטלעך יידן איז געוואָרן ממש אומדערטרעג־לעך. די דייטשן האָבן פאַרלאַנגט, מען זאָל זיי געבן זאַכן, ווי פריער און ס׳איז נישט מער געווען וואָס צו געבן. צו די יידן אין די בונקערס איז געוואָרן זייער שווער צוצוקומען, ווייל די אוקראַיִנער האָבן נאָכגעקוקט און שפּעטער אַליין געכאַפּט די יידן, אָדער געבראַכט צו זיי די דייטשן. עס זענען אויך געווען אוקראַיִנער, וועלכע האָבן גערעדט יידיש, זענען זיי אַרומגעקראָכן אין געטאָ איבער די צעשטערטע הייזער און געשריגן אויף יידיש, אַז זיי האָבן געבראַכט עסן, און אַ סך מאָל איז זיי געלונגען אַזוי אַרום אַרויסצונאַרן די יידן פון די בונקערס. שפּעטער האָט מען זיך דערזיבער אָפּגעמאַכט ספּעציעלע סימנים, פון וועלכע די שונאים זאָלן נישט וויסן.

דאָס לעבן אין די בונקערס איז מיט יעדן טאָג געוואָרן שווערער; ווייניק עסן, ווייניק לופט. און עס האָט שטאַרק דערקוטשעט דאָס ענגעניש. דאָס געוויין פון די קליינע קינדערלעך האָט פיל מאָל פאַראָטן דעם בונקער. ביטער און פינצטער!

ווידער איז אַ גרופּע אַוועק קיין אונגאַרן מיט די זעלבע שוואַרצערס. אָבער אין אַ וואַלד האָבן די אוקראַיִנער זיי באַרויבט און אַלע דערמאָרדעט; אַנדערע זענען געלאָפן קיין רומעניע.

דעם 28סטן סעפּטעמבער איז אַרויס אַ באַפעל, אַז אַלע אומלעגאַלע

יידן, וועלכע וועלן זיך פרייוויליק מעלדן קיין קאָלאָמיי אין געטאָ, וועט קיין שום שלעכטס נישט געשען. איז אַוועק אַ גרופּע קיין קאָלאָמיי פריי־וויליק, האָפנדיק, אַז פון דאָרט וועלן זיי זיך אפשר מיט געלט העלפן און דערשלאָגן אויף אַ מער זיכערן פּלאַץ. אָבער די רוצחים האָבן פריער שוין געזאָרגט דערפאַר אַז אַלע יידן אָן אויסנאַם, רייכע און אָרעמע, זאָלן אומקומען, ווער אין געטאָ פון הונגער און קראַנקהייטן, ווער אין לאַגער, און ווער אין די גאַזקאַמערן.

די צייט ווערט אַלץ שווערער, די קיך איז נאָך טעטיק, און מען טיילט צו אויך פאַר די בונקערס צו ביסלעך עסן, אויף וויפל די אומ־שטענדן דערלויבן דאָס. אָבער די דייטשן שטעלן יעדעס מאָל נייע פאָ־דערונגען, וועלכע מען קאָן נישט נאָכקומען, און יעדעס מאָל ביי אַזאַ באַשטעלונג דערמאָנען זיי, אַז פאַר נישט ליפערן וועט מען באַצאָלן מיטן לעבן. אויסער דעם כאַפּט מען יעדעס מאָל אומלעגאַלע יידן. ווען עמעצער פאַרלאָזט מחמת הונגער דעם בונקער, עפּעס עסן זיך צו פאַר־זאָרגן און גיין צוריק, שפּיאָנירט מען אים נאָך און מען כאַפּט אים. די געכאַפּטע פירט מען אַוועק אין קרימינאַל, מען זאַמלט צונויף אַ גרעסערע גרופּע און צוזאַמען מיט די יידן, וועלכע מען שטעלט אַריבער פון רו־מעניע, פירט מען זיי אַוועק און מען דערשיסט זיי אין שעפּאַראָווצער וואַלד.

מיר באַקומען ידיעות וועגן מיליאָנען יידן, וואָס ווערן פאַרגאַזט אין די גאַז־קאַמערן פון אוישוויץ, טרעבלינקע, מיידאַנעק און בעלזשעץ; וועגן יידן, וועלכע ווערן צו הונדערט פופציק פאַרלאָדן אין די פּי־וואַגאָנען, און די מערהייט פון זיי קומען אָן שוין אַהין טויט, אָדער האַלב טויט. גוט איז געווען נאָר יענע, וועלכע מ׳האָט אויפן באַרג דערשאָסן ביי דער ערשטער אַקציע! זיי האָבן נישט געוווסט, וווהין מען פירט זיי און זענען באַלד געווען טויט. ווען וועט שוין נעמען אַ סוף אויך צו אונדזערע צרות?

דאָס רעשט ביסל יידן האָט זיך צוזאַמען אַריינגעצויגן אין די הייזער, כדי ווייניקסטנס צו זיין צוזאַמען אין די לעצטע שעהען פון זייער לעבן.

די צאָל יידן פאַרקלענערט זיך פון טאָג צו טאָג, און צו דער אַרבעט גייען נאָר עטלעכע אויף יעדן פּלאַץ. עס קומט אָן אַ באַשטעלונג פאַר דער סטאָלעריי, אָבער די סטאָלערעס זענען שוין נישטאָ; דאָס זעלבע פאַר שוסטער, שניידער און אַנדערע, אויך זיי זענען מער נישטאָ. מען מאַכט דעריבער די אַרבעט ביי קריסטלעכע באַלמעלאָכעס, אָבער יענע הייסן זיך גוט באַצאָלן.

מען לויפט ווו די אויגן טראָגן, אין דער האָפענונג זיך צו ראַטעווען, אָבער די אויסזיכטן זענען אַזעלכע שוואַכע, די שוועריקייטן אַזעלכע גרויסע, אַז די יידן דאָ וואַרטן שוין אויף דעם מאָמענט, ווען זיי וועלן ענדלעך אויסגעלייזט ווערן.

אַזוי קומט אָן דער לעצטער שבת. אַ דייטש האָט זיך אויסגערעדט, אַז מיטוואָך דעם 4טן נאָוועמבער 1942 וועט מען די לעצטע יידן פון דאַנען אַריבערפירן קיין קאָלאָמיי, און קאָסעוו וועט ווערן „יידנריין". דעם זעלבן שבת זענען נאָך מערערע אַוועק. איין גרופּע איז אַוועק קיין רומעניע, אַ טייל פון איר האָט מען געכאַפּט אויפן וועג, צוריקגעבראַכט קיין קאָסעוו און פאַרניכטעט; אַ צווייטע גרופּע פון אַכט און צוואַנציק מענטשן איז אַוועק אין אַ בונקער צו אַן אוקראַינער אין דאָרף קובאַקי; איינצלנע זענען אַוועק אין וואַלד. די נאַכט אויף זונטיק איז קיינער נישט געשלאָפן. ווי גאָר ס'האָט אָנגעהויבן טאָגן, האָט מען געקאָנט באַמערקן מחוץ דעם געטאָ אַ באַוועגונג פון אוקראַינער, וואָס זענען שוין געקומען נעמען ירושה. די דייטשן, וועלכע האָבן זיך דורך זייערע אוקראַינישע שותפים דערוווּסט, אַז די יידן אַנטלויפן און אַז ביז מיטוואָך וועלן זיי נישט האָבן וועמען „אויסצוזידלען" און קאָנען נאָך, חלילה, פאַרלירן אַ שטיק בלוטיקע אַרבעט, האָבן באַשלאָסן באַלד זונטיק דעם 3טן נאָוועמבער צו מאַכן קאָסעוו „יודנריין".

זונטיק, זייגער אַכט אין דער פרי, זענען אַריין צוויי דייטשן אין געטאָ מיטן אויסרייד, אַז זיי דאַרפן אַרבעטער. ווען מען האָט זיי געענט־פערט, אַז ס'זענען נישטאָ מער קיין מענטשן צו דער אַרבעט, זענען זיי צוריק אַרויס, און מיט אַ מאָל זענען אָנגעקומען גאַנצע מחנות דייטשן און אוקראַינער, אַריין אין די הייזער, האָבן אויפגעבראָכן די פאַרשלאָסענע טירן און אָנגעהויבן אַרויסשלעפּן יידן, בלאַסע, דאַרע, אָפּגעריסענע, אַלטע און יונגע. האָבן געשלאָגן, געווילדעוועט, אויפגעריסן פּאָדלאָגעס, געזוכט בונקערס און אויך געפונען. עס שטייען שוין אין אַ ריי בערך הונ־דערט פופציק — צוויי הונדערט יידן, און מען שלעפּט ווייטער.

דאָ האָט פּלוצעם די מאַסע יידן זיך אַ ריר געטאָן און אָנגעהויבן לויפן צום טייך, לויפן ווי נאָר די פיס טראָגן נישט אַזוי זיך צו ראַטעווען, ווי כדי שוין דאָ אויפן אָרט צו כאַפּן אַ קויל און נישט דאַרפן פאָרן קיין בעלזשעץ. די פּאָליציי האָט אָנגעהויבן שיסן און אַ סך זענען געפאַלן טויט. אַנדערע לויפן ווייטער און פאַלן טויט. אַ טייל בלייבט שטיין, אָבער אויך זיי שוינען נישט די קוילן, און זיי ווערן אויסגעלייזט פון דעם עלנדן

לעבן. דער זאַרינעק, ווו ס'האָט תמיד געווווינט דער אָרעמסטער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קאָסעוו, איז איצט באַזייט מיט די גופים פון קאָסעווס טייערע זין און טעכטער. די וואָס זענען נישט אַנטלאָפן, האָט מען אַוועקגעפירט אין קרימינאַל, דאָרט געלאָזט זיצן אַן עסן און טרינקען ביז מיטוואָך און נאָכהער אַוועקגעפירט קיין קאָלאָמיי, ווו מ'האָט זיי מיט אַ סך אַנדערע יידן אַוועקגעשיקט קיין בעלזשעץ.

קאָסעוו איז געוואָרן „יודנריין״! דאָס טייערע, לעבעדיקע שטעטעלע מיט זיינע טייערע יידן, אַרבעטסזאַמע, אינטעליגענטע יוגנט, ביבליאָטעקן, שולן, זיינע קולטורעלע, ווירטשאַפטלעכע און פּאָליטישע אינסטיטוציעס, — נישטאָ מער, אָפּגעמעקט פון דער ערד, נישטאָ אַפילו ווער עס זאָל קדיש זאָגן אויף זייערע קברים! הי״ד!

✶

ס'איז כדאי צו פאַרצייכענען אין ספר נאָך עטלעכע וויכטיקע פאַקטן פון דער שואה־צייט.

1) נאָך דער ערשטער אַקציע, ווען מ'האָט אין די צוויי קברים אויפן באַרג באַגראָבן איבער צוויי טויזנט יידן, האָבן זיך די קברים יעדעס מאָל געזעצט, און מען האָט געדאַרפט אויפשיטן יעדעס מאָל ערד אויף די גופים — דאָס האָבן געטאָן אוקראַינער; איין מאָל קומט פון די דייטשן אַ באַפעל, אַז די יידן זאָלן דאָס אַליין טאָן. אַ גרופּע פון צוואַנציק יידן האָבן זיך פרייוויליק געמאָלדן צו דער אַרבעט, ווייל מען האָט געוואָלט געבן די גריבער אַ צורת־הקבר. אַרויפגעקומען צו די מאַסן־גריבער, האָט די גרופּע געזאָגט קדיש. דערווייל איז ביי אַ טייל אויפגעשווומען דער געדאַנק, מען זאָל אָנשטאָט צודעקן דאָס קבר, אויפדעקן עס אַ ביסל און זיך איבערצייגן, אויב דאָרט זענען טאַקע באמת דאָ מתים, ווייל ווי איז דאָס מעגלעך אין צוויי גריבער אַריינצוברענגען איבער 2000 מענטשלעכע גופים? מען האָט אויסגעשטעלט היטערס אין אַלע זייטן, טאָמער וועט זיך דערנענטערן אַ דייטש, און גענומען גראָבן. נאָך די ערשטע עטלעכע לאָפּעטעס ערד האָט מען שוין דערזען דעם ערשטן טויטן קערפּער פון אַ פרוי מיטן פּנים אַראָפּ, גאַנץ נאַקעט. באַלד דערזען מיר ווי דער היטער ח. ל. מילבויער רעדט דאָרט מיט אַ דייטש אים אויפצוהאַלטן אַ ביסל ביז מיר וועלן צוריק פאַרשיטן. ווען דער דייטש קומט צו צום קבר, איז שוין אַלץ ווידער פאַרדעקט, ער פרעגט אונדז, אויב מען זעט עפּעס דערין, און מיר אין גרויס שרעק דערקלערן אים, אַז מיר שיטן בלויז ערד אויפן קבר. ער איז אַוועק.

2) נאָך דער ערשטער אַקציע, אין אַ דעצעמבער־אָוונט. אין דרויסן פאַלט אַ נאַסער שניי, וואָס נעמט דורך די ביינער, אויפן שאָסיי אַ טיפּע בלאָטע, גייען צוויי מיטגלידער פון קאָמיטעט אַהיים. דער זייגער איז געווען 8.45, דאָס הייסט נאָך 15 מינוט צו דער פּאָליציי־שעה. (נאָך 9 אַזייגער האָט מען יעדן געכאַפּטן יידן אָן אַ משפּט געשאָסן). מיט אַ מאָל דערהערט מען פון ווייטנס די באַקאַנטע שווערע טריט פון דייטשע פּאָליציי־שטיוול. ווען די טריט קומען נענטער, זעט מען, כאָטש ס׳איז שטאַרק פינצטער, ווי פינף יידן שלעפּן אַ וואָגן, און די פּאָליציי גייט זיי נאָך. וואָס אויף דעם וואָגן איז דאָ, ווייסט מען נישט, אפשר מתים? פּלוצעם פאַלט פון די יידן אַ וואָרט: „יידן ראַטעוועט!", ווייסן מיר דערפון, אַז זייער לאַגע איז אַ קריטישע. איינער שלאָגט פאָר, מען זאָל זיך אומקערן און פּרוּוון ראַטעווען די יידן, דער צווייטער וויזט אָן, אַז ס׳איז אין גאַנצן געבליבן 10 מינוט ביז 9 אַ זייגער, קאָן מען אַפילו נישט באַוויזן ביז צו דער פּאָליציי צוצוקומען. מען דאַרף נישט איינשטעלן זיין אייגן לעבן. דער ערשטער לויפט דאַן אַליין צוריק, כאַפּט זיך אַריין צום פּאָרזיצער פון קאָמיטעט און דערציילט אים, אויף גיך, וואָס עס האָט פּאַסירט. יענער, נישט רעדנדיק קיין וואָרט, נישט קוקנדיק אויפן פּראָטעסטירן פון זיין משפּחה, גייט באַלד מיט, און דורך אונטערוועגן קומען זיי ביידע צו דער אוקראַיִנישער פּאָליציי. גראָד האָט מען געבראַכט אַהין די פינף יידן מיט דעם וואָגן, אויף וועלכן עס איז געלעגן — אַ געקוילעטע קו, דאָס הייסט, אַז מען האָט זיי געכאַפּט ביי שוואַרצער שחיטה און דער אורטייל דערפאַר איז — טויטשטראָף. מען פּרוּווט זיך צונויפצורעדן מיטן קאָמענדאַנט, אָבער ער האָט מורא פאַר זיינע אייגענע פּאָליציאַנטן. ערשט ווען מען איז מיט די פּאָליציאַנטן דורכגעקומען, האָט ער מסכים געווען עפּעס צו טאָן: „אָבער וואָס זאָל איך שרייבן אין פּראָטאָקאָל פאַר די דייטשן?", „שרייב, אַז די פּאָליציי האָט אין אַ ליידיק הויז קאָנפיסקירט אַ געקוילעטע קו און גענומען די יידן, זיי זאָלן זי אַראָפּשלעפּן". האָט ער אַזוי געשריבן. און „יעצט באַפריי די פינף יידן"! „ווי קאָן איך דאָס טאָן, זיי טאָרן דאָך נישט גיין ביי נאַכט, זאָלן זיי דאָ איבערנעכטיקן אין אַרעסט, און מאָרגן וועל איך זיי באַפרייען". „מאָרגן וועט שוין נישט זיין וועמען צו באַפרייען, זיי וועלן ביי נאַכט פאַרשווינדן, שיק זיי אַהיים מיט פּאָליציי, די זעלבע, וואָס האָבן זיי געבראַכט!" און אַזוי איז טאַקע געשען. איינער פון די יידן לעבט היינט אין ישראל מיט אַ משפּחה.

3) נאָך דער אַקציע פון 7טן סעפּטעמבער 1942 איז געקומען

פֿון קאָלאָמיי אַ ייד מיטן נאָמען אַברהם מאַוזנער, וועלכער האָט דאָ געזוכט אַ שוואַרצער, וואָס זאָל אים אַריבערשטעלן קיין רומעניע. אין אַ געוויסן טאָג קומט מען צו לויפֿן און מען דערציילט, אַז מ׳האָט געכאַפּט אַן אומלעגאַלן ייד און צוויי אוקראַיִנישע פּאָליציאַנטן פֿירן אים אַוועק. ער איז פֿאַרלוירן! אַ מיטגליד פֿון קאָמיטעט לויפֿט זיי נאָך, אָבער דערזען די פּאָליציאַנטן, ווייסט ער שוין, אַז מיט די דאָזיקע צוויי באַנדיטן קאָן מען גאָרנישט אויפֿטאָן. און דער ייד, אַ האַלב טויטער, גייט און שרייט דערביי, „מײַנע דודלעך, מײַנע דודלעך״, דאָס האָט ער געמיינט די דאָלאַרן, וואָס ער האָט געהאַט ביי זיך זייער אַ סך. „גייט ווייטער און רעדט נישט קיין וואָרט!״, זאָגט צו אים שטיל דער מיטגליד פֿון קאָמיטעט. ווען מען קומט אַריין אין דער פּאָליציי, גיבן זיי איבער אַ פּראָטאָקאָל, אַז זיי האָבן געכאַפּט אַן אומלעגאַלן ייד. דערויף האָט דער מיטגליד פֿון קאָמיטעט דערקלערט, אַז דער ייד איז לעגאַל, ער האָט אַן אויסווייז פֿון אַ שמאַטעזאַמלער, נאָר האָט אים פֿאַרגעסן אין דער היים. „ברענג מיר זיין אויסווייז, וועל איך אים באַפֿרייען — זאָגט דער קאָמענדאַנט, — ער וועט דאָ בלייבן ביז דו ברענגסט זיינע פּאַפּירן״. אָבער ווויסנדיק, אַז אויב ער וועט דאָ בלייבן, וועט מען אים רעוויזירן, און זיינע דאָלאַרן זענען אין אַ סכנה, און חוץ דעם קאָן אַריינקומען אַ דייטש און אים דערוויל סתם דערלאַנגען אַ קויל, בעט ער דעם קאָמענדאַנט אַריינצופֿירן דעם ייד אין אַרעסט. דער קאָמענדאַנט האָט געהייסן אַ פּאָליציאַנט אַזוי טאָן. דער אויפֿזעער איבער דעם אַרעסט, דער „קלוטשניק״, אַ פּאָליאַק, אַן אונטערגעקויפֿטער פֿון דעם קאָמיטעט, פֿלעגט העלפֿן מיט וואָס נאָר מעגלעך די אַרעסטירטע, ער האָט דעם יידן אַריינגעזעצט אַליין אין אַ צעלע און צוגעזאָגט, אים צו באַשיצן. דער קאָמיטעט־מיטגליד איז דעמאָלט געלאָפֿן אין געטאָ, האָט גענומען ביי אַ צווייטן ייד זיין דאָקומענט, (כאָטש דער נאָמען און די פֿאָטאָגראַפֿיע האָט נישט געשטימט), און איז דערמיט געקומען צו דער פּאָליציי. דער קאָמענדאַנט, נעמענדיק דאָס פּאַפּיר אין האַנט, האָט באַלד פֿאַרשטאַנען דעם טריק, געמאַכט אַ צווייטן פּראָטאָקאָל, אַז דער ייד איז אין אָרדענונג און געשיקט אין אַרעסט אַ פּאָליציאַנט אים צו באַפֿרייען. שפּעטער איז אָט דער קאָלאָמייער ייד אַנטלאָפֿן קיין רומעניע. היינט לעבט ער מיט זיין משפּחה אין ישראל און מאַכט גוטע געשעפֿטן.

4) אין די ערשטע טעג פֿון אָקטאָבער 1942 האָט מען געכאַפּט אַ גרעסערע צאָל אומלעגאַלע יידן אין געטאָ און אויך אַ גרופּע יידן פֿון טשערנאָוויץ, אַנטלאָפֿענע, וועלכע מ׳האָט פֿון דאָרט צוריקגעשטעלט. די

יידן זענען געזעסן אין אַרעסט און דער קאָמיטעט האָט זיי געשיקט אַהין עסן. זיי האָבן געוואַרט אויף זייער אורטייל. אין אַ געוויסן טאָג לאָזט דער קאָמענדאַנט פון דער אוקראַיִנישער פּאָליציי רופן צו זיך אַ מיטגליד פון קאָמיטעט און דערקלערט אים, אַז ער האָט באַקומען פון די דייטשן אַ באַפעל אויף מאָרגן גאַנץ פרי צוזושטעלן די יידן, וואָס געפינען זיך אין אַרעסט און אַז מען וועט זיי ליקווידירן. נאָר אַזוי ווי ער וויל דאָ העלפן, דערציילט ער, אַז עס איז פאַראַן אַ געהיימער באַפעל ביי די דייטשן, אַז אויב יידן פון די אַרעסטן וועלן פרייוויליק גיין אין געטאָ קיין קאָלאָמיי, דאַרף מען זיי באַפרייען. דערביי אונטערשטרייכט ער, אַז די וואָס וועלן זיך ווענדן צו די דייטשן וועגן באַפרייען די יידן, טאָרן נישט דערציילן, אַז דאָס ווייסט מען פון אים. ווייל דאַן איז זיין קאָפּ און אויך זייערע קעפּ נישט ווערט אַ פּרוטה... מען זאָגט אים צו צו זיין פאָרזיכטיק. צוויי קאָמי־טעט־מיטגלידער האָבן זיך געמאָלדן צו גיין אינטערווענירן. דאָס גיין דעמאָלט איז געווען גלייך צו זעלבסטמאָרד! אָבער עמעצער מוז דאָך גיין.

ווען די צוויי האָבן זיך געמאָלדן צום דייטשישן פּאָליציי־שעף, און זענען צו אים אַריינגערופן געוואָרן, האָבןביידע נישט געקאָנט אַ וואָרט אַרויסרעדן. אויף זיין פראַגע: „וואָס וואָלען די יודן?" איז קיין ענטפער נישט געקומען. ענדלעך האָט איינער זיך געפּאַסט און געזאָגט: „הער אָבערשטורעמפירער, עס איז ביי אינען איין ערלאַס פאָרהאַנדן, דאס די יודן, די זיך אים אַרעסט בעפינדן אונד פרייוויליק נאַך קאָלאָמיי געהען וואָלען, זאָלען פאָם אַרעסט באַפרייט ווערדן". „וואָהער ווייסן זי דאַס?", שרייט ער. „דאַס קאָן איך ניכט זאַגן". „גלייך ווירסט דו שפּרעכן!". ער קלינגט אָן, און עס קומען אַריין צוויי דייטשן. „נעמען זי די יודען און ברינגען זי זי צום רעדן!" די יידן ווייסן וואָס דאָס הייסט. מען נעמט זיי אַריין אין אַ צווייטן צימער און ווי נאָר די דייטשן ווילן זיך נעמען צו דער אַרבעט, קומט ער אַליין אַריין און פרעגט נאָך אַ מאָל „וואָהער ווייסן זי פאָן זאָ איינעם עדלאַס?". זאָגט דער ייד, „דאַס קאָן איך ניכט זאַגן, נור אַלס דייטשער אָפיציר ווערדן זי זיכער די באַפעלע דער העהערן מאַכט רעספּעקטירן". „ביטע באַפרייען זי די יודען פאָם אַרעסט און די ווערדן פרייוויליק אינס געטאָ קאָלאָמיי געהען". אַ שטילקייט הערשט, און פּלוצעם רופט ער צו אַ דייטש און זאָגט צו אים: „וואַכמייסטער וויטשוטעק, גייען זי מיט דעם יודען אינס אַרעסט און אַלע יודען, די אויס קאָסאָוו זינד, געבן זי פריי". די יידן האָבן געדאַנקט און אויפן וועג ביזן אַרעסט האָט מען נאָך מיט

דעם דייטש אָפּגעמאַכט, אַז אַלע יידן אין אַרעסט זענען קאָסעווער. די שמחה פון די פיר און פופציק יידן, וועלכע האָבן שוין געוואַרט אויף זייער אורטייל, איז נישט געווען צו באַשרייבן. אָנשטאָט צום טויט פירט מען זיי אַרויס פריי. אַלע זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אין געטאָ. דאָרט האָט מען זיי צוגעטיילט דירות און עסן און באַזאָרגט מיט שוואַרצערס, וועלכע האָבן זיי אַריבערגעפירט איבער דער גרענעץ. אַ טייל פון זיי איז אַוועק קיין רומעניע, קיין אונגאַרן, אַ טייל לעבט אין ישראל און אין אַמעריקע. אַ טייל איז שפּעטער אומגעקומען ביי דער לעצטער ליקווידאַציע פון די יידן אין קאָסעוו.

5) אין אַ בונקער אין הויף פון וואָלף ברונוואַסער האָט די אוקראַי־נישע פּאָליציי געכאַפּט צען יידן. אַ מיטגליד פון קאָמיטעט האָט זיי אויס־געקויפט, און איינער פון זיי לעבט אין ווין; די אַנדערע האָט מען שפּעטער דערהרגעט.

6) אין אַ בונקער אין הויז פון קאָסעווער רבין האָט די אוקראַינער פּאָליציי געכאַפּט פערצן יידן. אַ מיטגליד פון קאָמיטעט האָט זיי אויסגעקויפט און פיר פון זיי לעבן אין ישראל, איינער אין אַרגענטינע און איינער אין דייטשלאַנד.

7) דעם לעצטן טאָג פאַר דער ליקווידאַציע האָט אַ דייטש געכאַפּט צוויי ברידער, וועלכע זענען מיט גרויסע רוקזעק מיט זאַכן געגאַנגען אויף אַ פּלאַץ זיך צו ראַטעווען. אַ מיטגליד פון קאָמיטעט האָט זיי אויסגעקויפט פאַר 2000 זלאָטעס. איינער פון זיי לעבט אין נס ציונה, ישראל.

עד כאן דער באַריכט פון דעם עד־ראיה, ח׳ ברוך ענגלער.

✶

דאָס איז דער קאָשמאַרנער סך־הכל, די „ענדגילטיקע לעזונג" פונעם גורל פון העכער 4000 לעבעדיקע מענטשן:

בערך 2100 אין צוויי גריבער אויפן באַרג;

ביי 700 — דורך דעם קאַלאָמייער געטאָ — אין די גריבער פון שעפּאַראָוויעץ, אָדער מיט די טויטן־באַנען ווייטער;

בערך 600 ביי דער סעפּטעמבער־רעגיסטראַציע;

אַרום 200 אין טאָג פון מאַכן קאָסעוו „יודען ריין".

און דער רעשט, אויב נישט אומגעקומען פון דייטשע און אוקראַינישע מערדער־הענט, האָבן זיך אַליין דאָס לעבן גענומען, זענען געשטאָרבן פון הונגער, נויט, קרענק.

דאָס גרויזאַמע דערנידעריקן די מענטשן — אַ מינוט פאַרן טויט — דורך צווינגען זיי עפנטלעך זיך אויסצוטאָן נאַקעט און דאָס מעכאַנישע, באַנדיטישע אַריינטרייבן יעדן אַ קויל, אויסער די לעבעדיקע אין גרוב אַריינגעוואָרפענע קינדערלעך, — האָבן באַשריבן די עטלעכע געשאָסענע־און־נישט־דערשאָסענע, וועלכע האָבן זיך צייטווייליק אָפּגעראַטעוועט. פון אַ מרחק פון אַ האַלבן קילאָמעטער בערך האָבן זיך דערצו אויך צוגעקוקט מיט פחד און גרויל, צוויי פון אונדזערע פריינד (זלמן גלאַזבערג און ברוך ענגלער).

די הילכיקע טאַנץ־מוזיק, וואָס די מערדער האָבן זיך געלאָזט שפּילן אין מאַרק אַנטקעגן דעם „באַרג״, דעם שחיטה־פּלאַץ, זענען נישט געווען אימשטאַנד צו פאַרהילכן די שיסעריי און די געשרייען פון די געמאָרדעטע.

דאָס גסיסה־כאָרכלען פון אומשולדיקע, זיך שטיקנדיקע, קינדער־לעך האָט געדאַרפט האָבן דעם כוח, ווען שוין נישט די שערי־רחמים אויפצוטרייסלען, איז כאָטש אַ מבול אויף דער מיאוסער וועלט צו ברענגען! אָבער נישט דאָס און נישט יענץ איז געשען.

אונדזערע ברידער אין קאָסעוו האָבן נאָך דער גרויסער הריגה אויפן באַרג נאָך אַלץ נישט געקאָנט גלייבן, אַז איבער 2000 אומשולדיקע, דערהרגעטע מענטשן געפינען זיך אונטער דער דינער שיכט ערד אין די צוויי גריבער אויפן באַרג, ביז זיי האָבן נישט מיט זייערע לאָפּאַטעס אַליין זיך אָנגעשטויסן אויף די נאַקעטע טויטע קערפּערס.

אין שעפּאַראָוויץ ביי קאָלאָמיי, ווו עס זענען אויך דערשייכן געוואָרן יענע קאָסעווער יידן, וועלכע זענען נישט אומגעקומען פריער שוין אין קאָלאָמייער געטאָ פון הונגער, קעלט, קרענק און שמוץ, האָבן די דייטשן באַוויזן צו באַגראָבן אין פינף גריבער — 72.000 יידן! (טוביה פרידמאַן — „באַריכטן“).

פון בעלזשעץ, ווו ווייטערע הונדערטער קאָסעווער יידן זענען אומ־געקומען, פריער פון דערשטיקונג אין די אומבאַשרייבלעך איבערפולטע באַנען אָן אַ טראָפּן וואַסער, אָדער שפּעטער אין די גאַז־קאַמערן, האָט זיך קיין איינאיינציקער נישט אָפּגעראַטעוועט, און דאָס אַש פון אונדזערע ברידער און שוועסטער האָט דאָרט באַמיסטיקט די פעלדער פון די גויים.

*

ווער זענען געווען די קאַסעווער הויפּט־מערדער?

אָנגעפירט מיט דער אַקציע אין גאַנצן קאָלאָמייער קרייז, אַריינ־גערעכנט קאָסעוו און קיטעוו, האָבן:

דער שעף פון דער קרייז־געסטאַפּאָ, פּעטער ליידעריץ און דער שעף פון דער שוץ־פּאָליציי, הערבערט הערטעל.

(ליידעריץ, שפּעטער געכאַפּט, האָט געענדיקט אויף דער תליה אין פּוילן).

אין קאָסעוו האָבן געווילדעוועט:

דער אָפּטיילונג־שעף פון געסטאַפּאָ, פּראָסט, דער געסטאַפּאָ גראָס, דער וואַכמייסטער דענק, (דענק איז דער וואָס האָט אייגנהענטיק דער־שאָסן די אויבנדערמאָנטע דריי יידן אויף דער גאַס), דער געסטאַפּאָ בייער.

ווייטער זענען נאָך דאָ צו דערמאָנען: דער קרייז־קאָמענדאַנט פאָלקמאַן און דער אַרבעטס־לייטער רעבקאָוו.

זאָל אויך געזאָגט ווערן אַ „ימח שמם וזכרם" אויף פאָלגנדיקע אוקראַינער, וואָס האָבן מיט זיי מיטגעאַרבעט:

דער בירגער־מייסטער וויניצקי, וואָס האָט גרויסע פאַרדינסטן פאַרן דערפאָלג פון דער גרויסער הריגה ביי דער ערשטער אַקציע.

די צוויי פרויען־מאָנסטערס, די פרוי פון ד"ר סטעפּוראַק און די אלמנה נאָך ד"ר גאַרדעצקי.

דער קאָמענדאַנט פון דער אוקראַינישער מיליץ — יורקאָ קאָשאַק (אוקראַינישע פּאָליציאַנטן זענען אַגב, געווען די ערשטע, וואָס האָבן נאָך פּאַר די דייטשן געשלאָגן ביז בלוט גדליהו (טאַטקע) שמיט, מאיר גלאַזבערג, יוסף שערף מיט זיין פרוי א. אַ., לויט דעם עד־ראיה גלאַזבערג).

באַזונדערס האָבן געהאָלפן די דייטשן — לויט פריינד גלאַזבערג — די אוקראַינער קיאשטשוק סטעפּאַן, קיאשטשוק יורקאָ, מאַטיטשאַק איוואַן און אַנדערע.

*

אין דעם גרויסן ים פון שנאה פאַרלירן זיך נאַטירלעך, ווי טראָפּנס, די געציילטע גוים, וואָס האָבן געהאָלפן די יידן, איינשטעלנדיק דערביי זייער אייגן לעבן. אַזעלכע זענען געווען:

דער לינק ראַדיקאַלער אַדוואָקאַט בודנאַר, דער אינזש. הנאַטיוק,

אינזש. הוסיאַטינסקי, וואַסיל און אַננאַ לאָפּאַטינסקי, פּעטראָ טימקאָוו, ניקאָלאַי און יוזף טימיאַק און אפשר נאָך עטלעכע.

✶

זייענדיק קאָנצענטרירט אין דעם קליינעם געטאָ אָן אַ שטיקל געווער און אָן אַ מעגלעכקייט אַזעלכעס צו באַקומען, אין אַ סביבה פון לויטער בלוט־שונאים, האָט מען נישט געהאַט קיין שום מעגלעכקייט פון אַן אָרגאַניזירטן ווידערשטאַנד, אָדער מעשי־גבורה פון המונים. געהערט דעריבער דאָפּלט כבוד אַזעלכע מענטשן ווי זיידע פריילעך און ד״ר גאָלד־שטיין פאַר זייער מוט, שטייענדיק פּנים־אל־פּנים מיטן טויט, ווי עס איז אויבן געוואָרן באַשריבן. כבוד אויך דער יונגער פייגע שפּיגל אין זשאַביע פאַר איר אומגעוויינלעך מוטיקן פאַרהאַלטן זיך פאַרן טויט און צוגעבן מוט די אַנדערע.

נאַטירלעך נישט אויף געציילטע בלויז באַשרענקט זיך עס. אַ סך גרעסער איז די צאָל פון אונדזערע ברידער און שוועסטער, וואָס האָבן אין די שרעקלעכסטע מאָמענטן נישט פאַרלוירן דעם צלם־אלוקים און אַרויס־געוויזן מוט און כאַראַקטער. און ווען מיר ווילן היינט אורטיילן איבער זאַכן, וואָס האָבן זיך אָפּגעטאָן אין יענע טראַגישע טעג מוזן מיר זיך באַנוצן מיט באַזונדערע קריטעריען.

אויב אַ מאַמע האָט אין בונקער דערשטיקט איר וויינענדיק פּיצל קינד, איר אייגן בלוט און פלייש, כדי נישט צו פאַראָטן דעם בונקער מיט די מענטשן דרין פאַרן שונא, און אַזעלכעס איז פאָרגעקומען, ווי וועלן מיר דאָס אָנרופן? עס איז דאָך די זעלבע מאַמע, וואָס האָט נישט געקאָנט פריער אַ פליג אויף דער וואַנט אומברענגען! אָך און וויי איז געווען איר נשמה, ווען זי האָט געמוזט פאַרשטאָפּן דאָס לעבעדיקע מיילעכל פון איר קינד! גאָט האָט איר זיכער מוחל געווען, זייען מיר איר אויך מוחל!

נאָר די גאַנץ אויסערגעוויינלעכע אומשטענדן און די גאַנץ אומ־געוויינלעכע צייט האָבן געקאָנט גורם זיין דערצו.

מיט גאַנץ קליינע אויסנאַמען זענען אונדזערע טייערע ברידער און שוועסטער געבליבן מענטשן אין בעסטן זין פון וואָרט, האָבן זיך געטיילט מיטן לעצטן ביסל מעל, געהאָלפן איינער דעם צווייטן באַהאַלטן און דורכהאַלטן און אַזוי געגאַנגען אַנטקעגן דעם אומפאַרמיידלעכן טויט מיט ווירדע, ווער מיט פאַרביסענע ליפּן, ווער מיט אַ גלויביקן שמע־ישראל. אונזער הערשעלע פייער, בשעת מען האָט אים געפירט אַ פאַרבלוטיקטן

צום קבר, האָט — ווי מען דערציילט — יעדעסמאָל אויסגערופן: „איך זאָל זיין אַ כפרה פאַר כל ישראל".

אונדזער טייערער אַברהמציע קרייזל, פאַרשטעקט אין בונקער, אויסגעמאַטערט און אויסגעטרוקנט פון הונגער און קרענק, האָט פאַרן סוף (ער איז געשטאָרבן פון אַ געדערים־קרענק), אויף דער פראַגע, אויב עס קומען דאָך נישט אויף ביי אים עפּעס מחשבות־ספקות, צוזעענדיק וואָס עס טוט זיך, געענטפערט, אַז ניין, אַז זיין אמונה אין דער השגחה איז פול און גאַנץ.

✶

און אַ פּאָר באַמערקונגען צום פּראָבלעם „יודענראַט":

בדרך כלל האָט מען זיך איבערצייגט און אויך געהערט פון מויל פון דעם צורר אייכמאַן אַליין, אַז דער יודענראַט איז געשאַפן געוואָרן ווי איינס פון די מיטלען צו פאַרבלענדן, אָפּנאַרן און אַריינצוכאַפּן דעם קרבן.

עס גייט נישט אַריין אין אונדזער קאָמפּעטענץ צו אורטיילן, צי אין דעם אָדער יענעם יודענראַט זענען איניקע נישט געבליבן אויף דער מאָראַ־לישער הייך, צי עס איז געווען קאָאָפּעראַציע מיט די דייטשן, צי מען האָט דאָרט געדאַרפט אַזוי אָדער אַנדערש האַנדלען. אונדז אינטערעסירט איין זאַך — ווי איז געווען דער קאָמיטעט אין קאָסעוו?

וועלן מיר פון איין זייט אָפּוועגדן די טענות פון די יעניקע, וואָס טראָגן מעכאַניש אַריבער די אַלגעמיינע פראַזן וועגן „קאָאָפּעראַציע" א. אַ. וו., נישט האָבנדיק קיין פאַקטישע באַווייזן פאַר דעם, נאָר באַגניגנדיק זיך דערמיט, וואָס לויט זיי איז „יודענראַט" אידענטיש מיט אַקטיווער „קאָאָפּעראַציע".

זיי צו הילף וועלן קומען די ווינציקע, וואָס זענען אפשר בעוולט געוואָרן, אָדער מיינען, אַז זיי זענען בעוולט געוואָרן דורך וועמען פון קאָמי־טעט, און דערפאַר איז פאַר זיי דער קאָמיטעט כולו־חייב.

פון דער אַנדערער זייט ווידער טאָר מען זיך נישט לאָזן אין גאַנצן באַאיינפלוסן פון די יעניקע, וואָס מיטגלידער פון קאָמיטעט האָבן זיי גע־האָלפן, אָדער דאָס לעבן געראַטעוועט, און זיי זענען דעריבער פול מיט לויב פאַרן קאָמיטעט.

וואָס מיר ווייסן איז, אַז די מיטגלידער פון קאָסעווער קאָמיטעט, אַריינגערעכנט זיין פאָרזיצער, זענען געווען אַלע באַקאַנטע עסקנים מיט אַ לאַנג־יעריקן סטאַזש אין קאָסעווער געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישן לעבן.

ס'איז באַוווּסט אויך, אַז קיין לייכט לעבן אין קאָמיטעט האָבן זיי נישט

געהאַט, ווייל זיי האָבן תמיד געלעבט אין שרעק פאַר די אָפטע באַזוכן פון געסטאַפּאָ־לייט און ווייל דאָס גיין אינטערוועגירן ביי דער געסטאַפּאָ, אָדער דער אוקראַינישער פּאָליציי, איז תמיד געווען פאַרבונדן מיט סכנות־נפשות.

אַזוי האָבן שוין באַלד אין אָנהייב באַצאָלט מיט זייער אייגן לעבן פאַר אַן אינטערווענץ אין געסטאַפּאָ עטלעכע פון די בכבודיקסטע מיט־גלידער פון קאָמיטעט, און פון גאַנצן קאָמיטעט זענען בכלל ניצול געוואָרן נאָר געציילטע מענטשן.

וואָס האָט דער קאָמיטעט געטאָן? האָט ער געטאָן שלעכטס יידן? אויף אָט דער פראַגע האָבן אַלע אויסגעפרעגטע מיר געענטפערט מיט אַן אַבסאָלוטן ניין, און זיי רופן עס אָן אַ געמיינהייט, ווען עמעצער וואַגט אַזוי צו באַהויפּטן.

איז דער קאָמיטעט געווען ניצלעך? האָט ער געהאָלפן יידן? אויף דעם איז די תשובה אויך אַן איינהייטלעכע, כאָטש זי קומט פון פאַרשידענע מענטשן מיט פאַרשידענע טעמפּעראַמענטן און איינשטעלונגען:

זיי האָבן געהאָלפן, אויף וויפל מען האָט בכלל דעמאָלט געקאָנט העלפן.

זיי האָבן, ערשטנס, דורך ענערגישע אינטערווענצן, אָפּגעראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט גרופּן יידן, ווי די גרויסע גרופּע אין קרימינאַל, די קליינע גרופּע מיט דער געקוילעטער בהמה (פריינד אהרן דיסטעלהיים־וואַכטעל איז איינער פון דער גרופּע), און אַ סך יחידים.

זיי האָבן אַריינגעפירט אַן אָרדענונג אין דער צוואַנגס־אַרבעט, אַ ביסל געהאָלפן אין דער באַשפּייזונג פון די אָרעמע אין געטאָ, אין קרי־מינאַל.

האָבן געשטרעבט מיט פאַרשידענע מיטלען צו פאַרגרעסערן דעם קאָנטיגענט „לעגאַלע”, צייטווייליק פאַרשוינטע.

„עס איז געווען אַן אַדרעס וווהין זיך צו ווענדן”, לויט די ווערטער פון פריינד שלמה האַזעלמאַן — „מיט אַלע פּראָבלעמען און צרות”.

וואָס האָט מען דערפון, פרעגט מען נאָך, אויב סיי ווי סיי זענען כמעט אַלע אומגעקומען?

אויב מען האָט מיט עפּעס וואָס די אומגליקלעכע געבראַכט דער־לייכטערונג, אַזוי לאַנג ווי זיי האָבן געלעבט, איז עס אויך כדאי געווען.

און אויב נאָך די אַלע איבערלעבונגען האָט דאָך נאָך ווער טענות צו קאָמיטעט־מיטגלידער פאַר פערזענלעכע עוולות, ווייל איך דאָ אַבסאָלוט

קיינעם נישט ריינוואַשן, נאָר דערמאָנען דעם כלומרשט באַוווּלטן, דעם אַלטן כלל פון „אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו״.

✶

דערמיט זענען מיר געקומען צום סוף פון אונדזער טרויעריקער דערציילונג, וועלכע האָט געהאַט צוויי אויפגאַבן: די ערשטע — דערפילן די הייליקע פליכט פון יעדן פאַריתומטן צו שטעלן אַ מצבה זיינע מתים. די צווייטע — איבערלאָזן אונדזערע קינדער און קינדסקינדער אַ באַגלייביקטן יחוס־בריוו, אַ גרויסן אַלגעמיינעם דאָקומענט וועגן דעם, ווער עס זענען געווען זייערע זיידעס, וואָס האָבן געוווינט אין שטעטל קאָסעוו און ווי אַזוי די אָבות זייערע זענען געשטאָרבן דעם מות־קדושים.

אויף די ווענט פון אונדזערע שולן אין שטעטל פלעגן הענגען אין גלאָז איינגעראַמטע יזכורס מיט רשימות פון קדושים פון די גזירות ת״ח—ת״ט, פון דער בלוטיקער כמיעלניצקי־תקופה און, שטייענדיק און מורמלענדיק „שמונה עשרה״, פלעגן אונדזערע בליקן וואַנדערן איבער די דאָזיקע טרויעריקע שורות. צו אונדזער טרויער זענען נישטאָ מער היינט די שולן, נישטאָ מער די יידן, גאָרנישט איז נישטאָ.

נישטאָ קיין מצבות איבער די גריבער פון אונדזערע ברידער און שוועסטער, אין די גאַסן און בונקערס דערשלאָגענע און דערשאָסענע, אויף וועגעלעך אויף דעם בית־הקברות געפירטע. איבער דער אומגעהויערער, שוידערלעכער בלוטיקער מאַסע פון איבער צוויי טויזנט מענטשן אויפן שטעטישן באַרג וואַקסט גראָז, און קיין שום שטיין אָדער לוח אויפן אָרט רופט נישט זיך אָפּצושטעלן און מתפלל זיין פאַר די נשמות פון די, וואָס ליגן דאָ אין דער פאַרשאָלטענער ערד.

נישט קאָנענדיק אַנדערש, שטעלן מיר, די ווינציק פאַרבליבענע, שווער פאַריתומטע, אייך אונדזערע טייערע, אַ מצבה, אַ באַשיידענע, אין דעם „ספר יזכור״, זי זאָל זיך געפינען אין הויז פון יעדן, וואָס זיין שטאַם איז פון קאָסעוו, אָדער וועמען דער אָנדענק פון קאָסעוו איז טייער.

אויף פאַרשידענע וועגן האָט דער גורל דעם גרויסן רוב פון דער שארית־הפליטה געבראַכט קיין ישראל, און אויב עס איז נייטיק געווען דער אומקום פון זעקס מיליאָן יידן, כדי עס זאָל קאָנען ווידער אויפשטיין, נאָך צוויי טויזנט יאָר, די יידישע מדינה און עס זאָל מקויים ווערן דער חזון פונעם נביא וועגן די עצמות יבשות, האָט דאָך אפשר רעכט געהאַט אונדזער אברהמציע קרייזל וועגן די אומבאַגרייפלעכע וועגן פון דער השגחה.

אויף די אַלע, וואָס האָבן געמאָרדעט אונדזערע קינדער און פאַר־

גאָסן בלוט ווי וואַסער, וועלן מיר שרייען צום הימל מיט אַ הילכיקן קול און בעטן מיט די ווערטער פון בעל התהילים:

אלהים, אל דמי־לך, אל תחרש, ואל תשקוט אל.
...אמרו: לכו ונכחידם מגוי ולא יזכור שם ישראל עוד.
...אלוהי, שיתמו כגלגל, כקש לפני רוח.
כאש תבער יער, וכלהבה תלהט הרים.
כן תרדפם בסערך ובסופתך תבהלם
מלא פניהם קלון, ויבקשו שמך, ה׳!

און אייך, בני ק״ק קוסוב, געזעגענען מיר מיט דעם מסורתדיקן — בעל הרחמים יצרור בצרור החיים את נשמתכם.

אייערע טייערע נשמות, וואָס וועלן אונדז, איבערגעבליבענע, לייכטן כזוהר הרקיע, ביזן סוף פון די דורות!

שארית־הפליטה מדליקה נרות־נשמה על הקבר ההמוני, ללא גדר ומצבה, בקוסוב.
אַ גרופּע לעבנגעבליבענע יידן, צינדט נשמה־ליכט אויפן מאַסן־קבר,
אָן צוים און מצבה, אין קאָסעוו.

ד"ר משולם שמחה

השואה בעירנו והסביבה

תורגם ע"י אברהם צבי שטין

מה שאירע בעירנו ב־16 החדשים הגורליים, מתחילת יולי 1941, כשהרוסים עזבו את העיר ועד נובמבר 1942 כשקוסוב נעשתה „יודנריין" (בלי יהודים), על סבלות בני עמנו במשך התקופה הנוראה הזאת ועל הישמדם — קיבלתי מפי הניצולים המעטים מיהודי קוסוב, שחזו מבשרם את כל הצרות הנוראות ואת הזוועות האיומות, התוהים על עצמם, שעמדו בזאת ועודם נמצאים בחיים.

קשה לחטט בפצעים, שהוגלדו רק למראית עין; קשה לרענן זכרונות שחפץ החיים רוצה להשכיחם. כל אחד הוא בבחינת אוד מוצל מאש, פשוטו כמשמעו. משפחותיהם אבדו להם והם נשארו ערירים ושכולים ורק ע"פ מקרה עיוור, בלתי מובן, נשארו בחיים.

אני הגבר, מוכה־גורל קשה באבדן כל משפחתי עד אחד, התעניינתי במשך כל השנים בפרטי המאורעות של אסוננו. מתוך הכרת האחריות הכבדה שהוטלה עלי בפקודת הוועד שלנו לאסוף חומר על השואה בעירנו לשם הספר הזה, שישמש מצבת־זכרון־עד לקדושינו, אחינו ואחיותינו היקרים, הזמנתי את החברים הניצולים דלהלן, כדי לשמוע מפיהם שוב את הקורות אותם:

את זלמן גלזברג, פרידה גולדשמיד־בלטשטין (בת חיים), אהרון דיסטלהיים, שלמה הזלמן, ברוך אנגלר, מנדל לייב פייגר ואחרים. עיינתי בפרוטוקולים של ד"ר וולף מנדל ולולה רנד־משולם, שהעידו ב„יד ושם" וגם ברשימה על ז'ביה, כפר במחוזנו, שהיה בו קיבוץ יהודי גדול בן 800 (שמונה מאות) נפש, מאת דוד שפוטהיים.

מה ששמעתי מקודם, מרבים אחרים, מזדהה בכל עם מה שנמסר לי עתה ע"י העדים הנ"ל.

העדות המפורטת, בלי שינויים כל שהם, כפי שנמסרה לי בכתב ע"י חברנו מר ברוך אנגלר, מפעילי „פועלי ציון" בעירנו לפני תקופת השואה ואחד מחברי הוועד הפעילים ביותר בתקופת השואה (יולי 1941 — נובמבר 1942) ואחרון האחרונים, שירד לבונקר כשקוסוב נעשה „יודנריין".

ימי השואה בקוסוב יולי 1941 — נובמבר 1942

עם נסיגת הרוסים מקוסוב (בסוף יוני 1941) התארגנו האוקראינים, שהשנאה ליהודים בערה בלבם מאז ומתמיד, במגמה מפורשת ויחידה להתנקם ביהודים, באמרם: עתה ניפרע מהם על שקידמו בשמחה את הצבא האדום ועל שיתוף הפעולה של הקומוניסטים היהודים עמהם. הסוציאליסטים והליברלים האוקראינים מאתמול הפכו בין לילה את עורם והיו בין הפורעים האיומים ביותר. אלה היכו בלי רחם, גזלו ושדדו באין מעצור. הגלחים בכנסיות הטיפו בגלוי לפרוע ביהודים. חיי היהודים ורכושם נעשו הפקר.

הצבא ההונגרי, שנכנס לעיר אחרי נסיגת הרוסים, לא רק שלא הגן על היהודים, אלא אדרבא עוד הוסיף מכה על מכה. הוא הטיל סנקציות כבדות על היהודים, דרש מהם שישאו בכלכלתו, גבה קונטרבוציות שונות וגזר גזרות חדשות לבקרים. כל שהיה מגיל 12 עד 60 נצטווה לשאת סרט צהוב על השרוול, שהוחלף אח״כ לסרט לבן. נאסר על היהודים לשמוע רדיו והמקלטים נלקחו מהם. את כרטיסי המזון לקחו ובהרבה בתים לא היה לחם. מגיל 12 עד 60 מחוייבים היו ללכת לעבודת כפייה, בלי תשלום כלשהו. העבודות היו ע״פ רוב בלתי קונסטרוקטיביות ולא היה כל צורך בהם מלבד לנגוש את היהודים ולהעבידם. אכן, ההונגרים לא הכו ולא רצחו. אך הפוליציה האוקראינית, שלה נמסרה כביכול ההשגחה על הסדר בעיר, ליוותה והשגיחה על היהודים בשעת העבודה, היכתה בלי רחמים עד זוב דם. נתפסו למשל, שני יהודים משוחחים, אע״פ שהאיסור חל רק על יותר משלושה — נעצרו אלה ונזרקו לתוך המרתף בבניין העיריה ושם הוכו במקלות ובקתות רובים עד שהתחילו לירוק דם. הצעקות של המוכים והמעונים בקעו ועלו עד לב השמים ואין מושיע.

כשבאו מים עד נפש, התארגן „ועד עזרה" של עסקנים יהודיים מכל המפלגות לשעבר בעיר. הועד העמיד לו למטרה להכניס קצת סדר בתוהו ובוהו שהתהווה, לדאוג לשכבות העניות בעיר, שרעבו ממש ללחם ולנסות להקל במקצת על השיעבוד.

הצעד הראשון של הוועד היה לשחד את הפוליציה האוקראינית שלא ייתפסו יהודים מן הרחוב לעבודה ושתיפסקנה ההכאות. הועד קיבל על עצמו לשלוח אנשים לעבודה בהתאם לדרישות הפוליציה, אך לפי חלוקת־עבודה צודקת בין היהודים בעיר. הוא בא בדברים עם השלטונות

ההונגריים, שירככו את יחסם ליהודים ופתח מטבח שחילק יום־יום ארוחה חמה לנצרכים.

יום אחד קיבל הועד פקודה מאשת הד"ר סטעפוראק, הרוח החיה בועד האוקראיני ושונאת־יהודים קיצונית, להכין חמש חווילות בשביל קציני גסטפו גרמניים, העומדים לבוא העירה, לחדש אותן ולרהט אותן וכן להכין דירות ומשרדים בשביל הפוליציה הגרמנית. לא הועילו שום טענות ומענות — הפקודה היתה פקודה.

בספטמבר 1941 הופיעו הגרמנים הראשונים בעיר, על סוסים ובמכוניות. הם השתכנו בדירות המוכנות בשבילם וכבר למחרת התחיל הטרור. חטפו יהודים וציוו עליהם לנקות את הסוסים. ומכיוון שהיהודים לא ידעו את המלאכה, הוכו באכזריות. פחד הגרמנים נפל על היהודים. לא העזו לצאת החוצה והרחובות נתרוקנו. לאחר יומים התחילו לחטוף יהודים ולגזוז את זקניהם. גזזו במספריים וחתכו בסכינים ותוך כדי גזיזה חיבלו כמובן גם בחלק מעור הפנים. בין הראשונים שנחטפו היה ר' זרח ארליך, ר' אלטער לופט ור' משה שערף ז"ל, הי"ד.

בינתים הגיעו בשורות זוועה מן הכפרים הסמוכים. ביאבלאָניצא, הריניאווא, ריטשקא־דידוטשקא ועוד לא חיכו האוקראינים המקומיים לבוא הגרמנים. כחיות טרף התנפלו על היהודים ומתוך מכות רצח אספום והביאום אל הנהר — הטשירימוש — הגואה מהגשמים היורדים בזמן ההוא, כפתום עשרה עשרה בחוטי תייל והיטילום למים. כמאה יהודים נטבעו באופן אכזרי זה. אשה אחת בשם גלזברג, שניצלה בנס והגיעה העירה, סיפרה על הזוועות. הרבה גוויות הגיעו עם הנהר לעירנו, הוצאו והובאו לקבר ישראל.

המצב בעיר נעשה מיום ליום קשה יותר. הגרמנים השתוללו ברחובות העיר, התהלכו עם מצלפות עור בידיהם והכו כל יהודי שנקלע להם בדרך, בלי הבדל מין וגיל. השוטר הגרמני פיאָרונא הסתובב כל היום בעיר עם שוט ארוך, שבקצהו היה כדור עופרת והצליף על ימין ועל שמאל. עם כל זאת לא התביישו לבוא אל הועד ולבקש כל מיני הענקות: אריגים לחליפות, עורות לנעלים, מעילים, פרוות ושטיחים ועל הכל משקאות. ומוכרחים היו לתת.

בערב יום כיפור תש"ב (1941) הגיעו העירה 180 יהודים, שגורשו מהונגריה, שכן היו הוריהם אזרחים פולניים. הם סיפרו שכל היהודים אזרחי פולין, או שהוריהם היו אזרחים פולניים אע"פ שהם נולדו כבר בהונגריה, גורשו אל מעבר לגבול הונגריה ונמסרו לרוצחים הגרמנים.

הביאום אל נהר הדניסטר, הכריחום ע״י הכאות לרוץ אל המים ושלחו בהם כדורים. המונים מצאו באופן זה את מותם. המים האדימו מדם. ואלה היו המעטים שניצלו והגיעו לקוסוב. הועד דאג להם בדיור ואוכל.

סוכות — בשורות איוב מגיעות מכל הצדדים; בסטניסלבוב אספו הגרמנים 12 אלף יהודים, הביאום אל בית הקברות ורצחום במכונות יריה. בקולומיה הקיפו את רחוב מוקרא, תפשו 500 יהודים, הביאו אותם ליער בשיפורובצה ורצחום שם. בין הנרצחים אשת הרבי ר׳ חיימל ז״ל מקוסוב ובתם חוה׳לי (הרבי ובניו היו במחבוא אחר). בסניאטין אספו 700 יהודים באמתלא שהם נלקחים לעבודה ועקבותיהם נעלמו. מצב הרוח בעיר היה איום ונורא. התהלכו כצללים. פחד מות נפל על כולנו.

עבר החג, חלפה שמחת תורה, שחלה ביום שנכפל בו כי טוב — אך הפעם נכפלו צרותינו כפל כפלים.

יום רביעי — אסרו חג, גם יריד. והנה הופיעו הגרמנים במספר רב בעיר, יותר מן הרגיל, חלק בליוויים של כלבים גדולים. היתה הרגשה שדבר מה עתיד להתרחש. אך איש לא ניחש מה. הגויים שבאו ליריד דרך ההר ידעו את הדבר, אך שמרוהו ולא גילוהו לאיש. יהודי אחד בשם אלטר בוך, שהיה בין חופרי הקברים על ההר, נורה במקום. הוא היה הקרבן הראשון, שנורה ונפל לתוך הבור.

ביום חמישי בהשכמת הבוקר יצאו היהודים לעבודה כתמיד — אך נשלחו הביתה. „היום אין עובדים" נאמר להם. ובשעה שש בבוקר הגיעו העירה אבטומובילי־משא מלאים וגדושים אנשי גסטפו. אלה הקיפו פתאום את העיר מכל צד, סגרו על המבואות ואין יוצא ואין בא. כפריצי חיות התנפלו על הבתים היהודיים ברעש פרא, שברו את הדלתות ובצעקות אימה: „החוצה יהודים" סחבו החוצה את כל מי שמצאו: קטן וגדול, נשים עם התינוקות בזרועותיהן, זקנים וחולים מן המטות. בחוץ סידרו את הנבהלים והנפחדים בקבוצות קבוצות והובילו אותם לבית האסורים המקומי. הפחד והבהלה היו כה גדולים, עד שרבים יצאו ללא צורך והצטרפו לטרנספורטים. המלווים הגרמנים השקיטו אותם בדרך במרמה ואמרו להם שהם נלקחים לעבודה ואין מה לחשוש. ליד בית האסורים עמדו אבטומובילי־משא (עלו עליהם) — הרי הולכים לעבודה. אך עד מהרה נוכחו לדעת שרומו. לאחר נסיעה של רגעים מספר הגיעו לקצה מסעם. הם הורדו ליד הבורות הפתוחים שהוכנו מראש על ההר העירוני, הנשקף על בניין העיריה. ציוום להתפשט ובהצלפות שוט הכריחום לקפוץ הבורה בשלחם כדור אחרי כל קופץ. רבים נהרגו. והיו כאלה שרק

נפגעו, או שלא נפגעו כלל מן הכדורים, אך נקברו חיים תחת משא הבאים אחריהם. הילדים לא נורו — חבל על כדור — הם נזרקו חיים אל הבור. הצעקות של אלה שלא מתו מן היריות היו איומות ונשמעו ביער של מוסקאלאבקא, שמעבר לנהר, הזורם ממערב למזרח לאורך העיר, המשתרעת בין ההר והנהר. ביער הזה היו 30 יהודים, שחזרו מן העבודה באותו בוקר ובטרם הספיקו להגיע לבתיהם החל הנגף. באין ברירה ברחו אל היער והסתתרו בו ומשם שמעו את הצעקות והיריות. בכלל אלה היה גם כותב הדברים האלה.

היריות נמשכו כל היום ופסקו עם רדת הלילה. היה זה לילה נורא שאין לתארו במלים. למחרת ביום ששי, ב־17.10 בהשכמת הבוקר, שוב התחילו היריות והצעקות. אמנם הגרמנים הפסיקו את החטיפות, אך האוקראינים והפולנים, מזויינים במקלות וברובים, שקיבלו לצורך זה מן הגרמנים, המשיכו לחפש יהודים, הוציאום מן המחבואים, היכום מכות רצח ומסרום לרוצחים הגרמנים. היריות נמשכו כל יום שישי. הגרמנים ירו והאוקראינים והפולנים סיפקו יהודים. למאות ולאלפים מן הגויים עלו על ההר לראות במחזה. ילדי הגויים שוחררו באותו יום מבתי הספר, כדי ללכת גם המה לחזות ב„ספקטקל״.

בשני ימים אלה, בכ״ד וכ״ה בתשרי תש״א (16־17.10.1941) נרצחו 2180 יהודים, יותר ממחצית האוכלוסיה היהודית המקומית, ונקברו בשני בורות ענקיים על ההר.

לאחר מכן נודע שלפי הפקודה היה צורך לרצוח ב„אקציה״ הזו בקוסוב 700 יהודים, לא יותר. אך הגויים גרמו לשילוש המספר.

„גולת הכותרת״ של מעשה הרצח ביומיים אלה היתה שריפת ביה״כ הגדול על ספרי התורה הרבים והעתיקים ועמם עשר נפשות יהודיות שנתפשו ונזרקו אל התבערה.

ואלה שמות הקדושים שנשרפו חיים יחד עם ספרי התורה:

יוסף הזנפרץ, גיסו בערל ארנסט עם אשתו ושני ילדיהם, זלמן שמערץ עם אשתו, ריזל קעז ומרדכי אבציס עם אשתו וילדם — הי״ד.

בהיוודע לועד מה נעשה על ההר, עשה הוא מאמצים רבים להפסיק את הרצח ולפדות את החטופים. הוא שיחד ונתן כל מה שביקשו: ממון, זהב, שטיחים ופרוות. אך הכל היה לשוא. הרוצחים לקחו את השוחד, הבטיחו לשחרר תיכף את היהודים והמשיכו ברצח השפל. החברים היקרים מאיר קרסל, גיסו זוסיה שלוסברג, ד״ר הירש, שוואגר, שהתנדבו להביא המתנות לגסטפו, נעצרו ונורו יחד עם כולם. הי״ד.

בערבו של יום הרצח הראשון, ערכה האשה סטעפוראק הנ"ל נשף ריקודים גדול בשביל הרוצחים. אלה באו והתחוללו כל הלילה ובבוקר של יום שישי חזרו למלאכתם הנוראה.

בלילה הזה יצאו מן הבור, מבין המתים, ארבעה אנשים, שהצליחו להסיר מעליהם את גוויות המומתים, שכן לא סתמו הרוצחים את הבורות, באשר היה בדעתם להמשיך למחרת ברצח. האחד, דוד פויקר, היה שלם בגופו. הוא לא נפגע כלל, אולם כל כולו טבול בדם. פחד לרדת העירה. התחמק לבית הקברות הסמוך, שם התחבא יומיים והצליח אח"כ לבוא הביתה אל משפחתו שהיתה עוד בחיים. השניה, צפורה שטיינר, שנקראה גם השוחט'קה, יצאה פצועה בידה השמאלית. השלישית, מרים בירנבוים בת ר' מענדל האַק, נמלטה עם פצע קל במצח ועוד נערה, שהגויים תפשוה בעלותה מן הבור והרגוה.

מה שהתחולל על יד הקברים בשעת ההמתה ההמונית סופר ע"י הנמלטים המעטים וע"י גויים:

זיידי פרייליך לא רצה להתפשט. וכשניגש אליו איש גסטפו להפשיטו בכוח, התנפל עליו, הוציא את רובהו מידיו והרימו כדי להנחית עליו מכה. באותו רגע התנפלו עליו אנשי גסטפו אחרים קרעוהו לגזרים וזרקוהו אל הבור.

הקצב אנטשל טוי בן ר' לייב טוי הצליח להתחמק ולברוח מן הקבר ובמרחק רב ממנו נתפש ע"י גויים והוחזר. הרוצחים הגרמנים נקרו את עיניו וירו בו.

שמחה שניידר, בן אליהו, בחור בן 20, קפץ מן ההר מגובה של 20 מ', אך באותו רגע כאילו צץ מן האדמה פוליציאנט אוקראיני, שתפשו והביאו לבית האסורים. שם היו כלואים עוד הרבה יהודים. כשסיפר להם, שיורים ביהודים על ההר לא האמינו לו. כעסו ואמרו שלא יעשה בהלה: הרי לא ייתכן שיהרגו סתם אנשים על לא עוול בכפם! הוא הצליח להתחבא באחד המרתפים שבבית האסורים כשהוא מתכסה בערמת־ ניירות שנמצאה שם וניצל. לאחר שהעבירו את כולם על ההר, נמלט משם וחי עוד 10 חדשים.

ד"ר גולדשטיין וכלתו חיה'לי דרוקר היו ג"כ בין המובלים לשחיטה. כרופא מומחה רצו הגרמנים לשחררו ולשלחו הביתה. הוא דרש שישחררו גם את כלתו וכשלא הסכימו, שילב זרועו בזרועה וקרא: „כזאת היא התרבות הגרמנית, ירו!" וקפצו הבורה.

ר' שמשון גלר, השוחט, קידש שם שמים ע"י הבור. בטרם יקפוץ

הבורה הוא קרא: „רבש"ע, אם גזרה היא מלפניך, נקבלנה; שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד!" וקפץ הבורה.

ר' הרש'לה פייאר, רב וגדול ביראת שמים ובתורה כאחד, נתפש על ידי הגרמנים בבית המדרש כשהוא עטוף טלית ותפילין. במכת קת של הרובה מחץ הרוצח הגרמני את ראשו. שותת דם הובא אל הבור ובטרם הספיקו לירות בו נפח את נשמתו הטהורה.

היו מקרים, ויהודים יראי שמים, קידשו שם שמים לפני מותם, בהכריזם: אל תגידו שאין אלקים בעולם, למרות הכל, יש אלוקים בעולם!

זאת פרשת האקציה הראשונה בעירנו: שני ימים רצופים, כ"ד וכ"ה תשרי התש"ב (16 ו־17 באוקטובר 1941). מן הבוקר ועד הערב ירו וירו ביהודים בלי הרף, אנשים, נשים וטף, לעין השמש בנוכחותם של מאות ואלפים משכניהם הגויים, שרבים מהם עזרו באופן פעיל ביותר לרצח המוני ואין פוצה פה ומצפצף...

ולמטה, בעיר, על כיכר השוק לפני בית העיריה, בדיוק מול מטבחי היהודים ובורות הקברים הענקיים שעל ההר, ניגנה התזמורת מנגינות עליזות, כל עוד נמשכה השחיטה.

בשבת ב־18 באוקטובר בשעה 11 בערך יצאו השוטרים העירוניים בתופים והודיעו, שמעתה רשאים היהודים להתהלך ולא יאונה להם כל רע. היהודים יצאו ממחבואיהם, חזרו מן היערות והשדות, שכולים ומיותמים. אלה מחפשים את הוריהם ואלה את בניהם. זה מחפש את אשתו וזו את בעלה. אך אין למצאם. אין.

התאספו והתרכזו בביתו של משה יוסי פוקס ובבתים אחרים כדי להגיד קדיש אחר הקדושים. הקדיש הפך ליללה איומה, של חיות פצועות ולזעקת מחאה קורעת שחקים נגד הבורא עולם... אלהים למה הבאת עלינו את האסון הזה ואם אנחנו חטאנו, תינוקות אלו שנקברו חיים מה חטאו!???...

עוד באותו יום הופיעו הגויים בעגלות כדי לשלול ולבוז את הבתים הנטושים. הנותרים בחיים היו על כן חוזרים לבתיהם כדי להציל מה שנשאר עוד. והנה נפוצה שמועה ע"י הגויים, שאלה שנשארו בחיים, ייסגרו בגיטו מוקף גדר תייל ולא יורשו לצאת. על החיים היה איפוא לשבח את המתים, שכבר מתו, כי כולם הבינו שפירוש הדבר הוא: רעב וקור, מחלות ומגיפות. הפחד בפני הבאות היה גדול עד לאין שיעור.

הועד ששיכל המחצית מחבריו, אסף כמה יהודים לבקש מהם שימלאו את מקום הנעדרים. הועד החדש החליט לעשות כל מאמץ כדי

לסכל את גזירת הגיטו. אחרי מאמצים על־אנושיים הצליח לשחד את שר המחוז פולקמאן, שמושבו הקבוע היה בקולומיה והיה בא לקוסוב בכל שבת לבלות את חופשת יום ראשון, ואת מנהל העבודה ריבקוב, רוצח לתיאבון, שהיה מתנדב לצאת לכל אקציה כדי להרוג יהודים, ועוד אחדים בדרגות נמוכות יותר. ע״י שוחד רב הצליחו לדחות את ביצוע גזירת הגיטו לששה חודשים עד 1942.1.5. הועד פתח שוב את המטבח והתחיל לחלק בכל יום קצת מרק חם עם חתיכת לחם לרעבים.

ברם לא חסרנו צרות. הגרמנים ביקרו יום יום בבתי היהודים, גזלו ושדדו, היכו באכזריות — והפחד מה ילד יום היה גדול. בלילה לא העיזו להתפשט. התקינו בונקרים מוסווים במרתפים, כדי שיוכלו להסתתר בבוא היום. מלבד חיל מצב של 15—20 שוטרים, שחנה בקוסוב, ביקרו מדי שבוע בשבוע, פעמיים ושלוש פעמים אנשי גיסטפו. הם היו באים באוטו שחור שבו בלבד היה כדי להפיל אימה ופחד על היהודים וכל אימת שבאו היו מבקרים אצל הועד. כניסתם היתה דרך גסות. דיברו קשות. כל מלה פקודה. למשל: „זעץ דיך אונד שרייבע; 5 שטאָפּע, 6 פּאָר שטיוול־לעדער, 10 טעפּיכער, 3 דאַמען פּעלצע, 2 הערען פּעלצע אונד געטרענקע. ביז 5 אוהר מוז אַללעס בערייט זיין. פונקט אום 5 אוהר זינד וויר ווידער דאַ. וועהע דיר, ווען ניכט אַללעס פאַרבערייטעט איזט, עס גיבט טאָטע״. („שב וכתוב: 5 אריגים, 6 זוגות עור למגפים, 10 שטיחים, 3 פרוות גבירות, 2 פרוות גברים ומשקאות. עד שעה 5 צריך הכל להיות מוכן. בדיוק בשעה 5 נשוב, אוי לך, אם לא יהיה הכל מוכן, יהיו הרוגים״). מלבד אלו באו גם יחידים, שפניהם פני רוצחים, ושוטים בידיהם וסמל של גולגולת מת על המצנפות וגם להם דרישות ואף אותן היה הכרח למלא.

בדצמבר 1941 הקיץ הקץ על קהילת ז׳אביה. היתה זאת קהילה קטנה בת 800 יהודים, בעלי צדקה ובעלי הכרה לאומית; כולם אנשי עבודה וביניהם עסקנים ציונים מסורים, כמו ר׳ אליעזר גרטנר, ר׳ לוי דיכטר, ר׳ חיים פייגר, ר׳ יצחק שיזל, ר׳ הירש שפיגל, ר. וולוול רייך ועוד.

600 יהודים נדחסו ע״י הרוצחים לחדר אחד ובלילה אחד נחנקו רובם. הנותרים בחיים נהרגו בגרזנים ע״י ההוצולים שכניהם או נורו ע״י הרוצחים הגרמניים ימ״ש.

עם כל זאת לא אפסה התקווה מלבות החיים. רצו לחיות למרות כל הצרות — ומכיוון שרצו לחיות קיוו — הנה יבוא הגואל המשחרר. בינתים הגיע החורף הקשה. חתיכת לחם להשקיט את הרעבון הושגה

רק בקושי — והישיגו כל זמן שהיה בבית מה למכור או להמיר. משום כך דאג הועד לאלה שהיו כבר מחוסרי כל וכבר לא היה להם מה למכור. הזמן זוחל. עבר חודש ועוד חודש והנה התקרב חג הפסח. היו כאלה שעוד אפו מצות בבית. קרה גם ששני גרמנים נכנסו לביתו של זיידי יגרמן ומצאו מספר יהודים שאפו מצות והתחילו להכותם באכזריות. מלבד זה היה צפוי להם עונש מוות בירייה בשביל „עבודה" כזו. אשה אחת שהצליחה להתחמק מן הבית הזעיקה את הועד. שני חברים רצו לשם ואחרי מו"מ מייגע הצליחו לשחד את הגרמנים ולשחרר את היהודים.

בחול המועד פסח הגיעו ידיעות מחרידות מקולומיה ומערים אחרות על שחיטות המוניות. נודע, שגם אצלנו עומד להתרחש דבר מה. המשטרה הועמדה במצב של כוננות; הביאו שוטרים גרמנים ואוקראינים נוספים. הועד הודיע על כך לבתי היהודים והם ירדו לבונקרים וברחו ליערות. למחרת לא נראתה נפש יהודית ברחוב, מלבד ארבעת חברי הועד, שהחליטו להישאר במקום ולא להסתתר — צריך להסתכן אולי יצליחו להציל דבר מה. והנה מצלצל הטלפון. הפקיד הפולני זבורובסקי, שעבד בלשכת העבודה, מודיע ש„אורחים הגיעו". אחד מחברי הועד נבהל במידה כזו ששלושת האחרים ייעצו לו להיעלם, כי הוא חלש מדי והוא עלול להזיק. שלושת האחרים נשארו בועד, לאחר שהתייאשו מן החיים, שכן ידעו היטב את הצפון להם. אך לאחר מחצית השעה צלצל שוב הפעמון ואותו פקיד חזר והודיע, שאנשי הגיסטפו יצאו בכיוון לקיטוב. הבינונו שהגיע התור של קיטוב, שיהודיה כולם נשארו עד אז בחיים. ולא עברו אלא רגעים מספר והטלפון מצלצל מקוטי. דיבר דוצי שטענגעל: „המחותנים" הגיעו „החתונה החלה".

יהודי קיטוב רוכזו כבר קודם בגיטו. במשך הזמן בנו להם בונקרים מוסווים היטב וכשהגיעו אנשי הגיסטפו ולא מצאו יהודים מזומנים לשחיטה, הציתו את הגיטו. רובם נחנקו או נשרפו. אלה שניסו לברוח מן הבתים אחוזי הלהבות נורו ע"י הגרמנים ועוזריהם האוקראינים. כך הקיץ הקץ על קהילת קוטי, קהילה עתיקה ומפוארת. רק מעטים ניצלו. הי"ד.

באותו יום השמידו גם את יהודי פיסטין, קיבוץ יהודי קטן בן 120 איש בערך. היא שכנה בדרך לקולומיה וסמוכה לקוסוב. הי"ד.

בדרך חזרה מקיטוב, אחר כלותם שם את מעשי הרצח השפלים, סרו אל הועד שלנו ודרשו כמות גדולה של חפצים שונים, דרישה שבאה על מילוייה, והסתלקו. הפעם נפטרה קוסוב בפחד בלבד.

ברם, כולם ידעו שזו רק דחייה לשעה. הקץ המר בוא יבוא. אין מפלט ממנו. עכשיו כבר לא השלה איש את עצמו.

אחרי חג הפסח נתקבלה פקודה, שכל היהודים צריכים לבוא ולהירשם מחדש במשרד העבודה, ששכן בבית זינדל פיבר, ולקבל כרטיסי עבודה מסומנים ב־A או B, סימנים שאיש לא ידע פשרם: איזה לחיים ואיזה למוות.

בינתים מתקרב יום הדין, האחד במאי, יום המעבר אל הגיטו, שנקבע בגבולות אלו: מבית אלטר ווגנברג ממערב עד בית זינדל פיבר ממזרח, הנהר מדרום והכביש הראשי מצפון — פירוש הדבר 15 איש בערך בחדר אחד. אך הועד הצליח, ע״י תשלום רב לשודד פולקמאן, להרחיב את שטח הגיטו ולהעביר את גבולו המערבי עד הפלג ומביתו של מנדל שטומר עד ז. פיבר. ז. א. להכליל בתחומי הגיטו עוד כמה מאות בתים, לאמור, פחות דוחק. ברם גזירה רודפת גזירה.

הגיעה בשורה איומה. בקוסוב יורשו להישאר רק 100 יהודים, בעלי מלאכה, לא יותר. כל השאר ילך לגיטו קולומיה. כדי לסכל עד כמה שאפשר את הגזירה הזאת החליט הועד לסדר מיד חתונות פיקטיביות ולצרף לכל אדם פנוי, רווק או אלמן, אשה וילדים. נוצרו בין לילה משפחות בנות 5 ו־6 אנשים, ובנו של וואלף קרומהאלץ ז״ל, שאצלו נמצאו פנקסי הרישום של הלידות והנישואין של הקהילה מזמן שאביו ניהלם, רשם הכל בפנקסים באופן רשמי. ושוב נקטו בדרך המנוסה של מתן שוחד. הצליחו איפוא לשנות את הגזירה, שבמקום יחידים יישארו משפחות ובמקום מאה — מאתים. כולם נעשו גם לבעלי מקצוע, שעשויים להביא תועלת מרובה.

סדרו בתי מלאכה לחייטות, לסנדלרות, לפחחות, לנגרות וכו׳. בעיקר עבדו בשביל הגרמנים, כמובן בלא תשלום כל שהוא. השתדלו לעבוד גם בשביל אחרים ולהרוויח משהו. קבוצה אחת של יהודים אספה סירפד ושניה גרוטאות וסמרטוטים. נשלחו קבוצות יהודים לעבודות שונות מחוץ לעיר, כגון תיקון דרכים, וויסות מים וכד׳. הועד הצליח להשיג את הסכמת הגרמנים, שילכו לעבודה בלי ליווי משטרה גרמנית או אוקראינית. אחד מן הקבוצה היה אחראי להליכה מסודרת ולשובם במלוא המספר לגיטו.

כל אלה שעבדו קיבלו כרטיסי עבודה. אלה שלא עבדו מוכרחים היו לעבור לגיטו קולומיה וב־24 באפריל 1942 יצאו 700 יהודים מקוסוב לגיטו קולומיה. כולם קיבלו מן הועד סכומי כסף מסוימים ולחם לדרך.

זקנים וילדים נשלחו בעגלות. אחדים השיגו כרטיסי עבודה בקולומיה וחזרו לקוסוב. היו גם אחדים שהיו מומחים לסלילת כבישים ונדרשו לשוב ע״י משרד העבודה בקוסוב.

ב־1942.1.5 נאלצו היהודים להתרכז בגיטו. הם אספו את מעט המטלטלים, שעדיין היה בידיהם, ועברו. רשאים היו לקחת אתם הכל: רהיטים, בגדים, כלים, כלי מיטה וכו׳. כאמור השתרעו גבולות הגיטו מבית שטומר שע״י הפלג החוצה את העיר במערב ועד בית ז. פיבר במזרח, הנהר היה הגבול מדרום והדרך הראשית, העוברת את העיר לכל אורכה ממערב למזרח, הגבול מצפון. כל החלונות והדלתות של הבתים, לאורך הדרך, נחסמו. חדרי המגורים בגיטו חולקו וסומנו מראש לפי מספר הנפשות במשפחה ונמסרו לדיירים. לאט לאט התחילו להסתגל לתנאי החיים — אם אפשר לקרוא להם כך — החדשים.

תנועת היהודים שבגיטו היתה מוגבלת מאד. מחוץ לגיטו אסור היה ליהודי לצאת. בגיטו עצמו מותר היה לצאת לרחוב רק עד 7 בערב. כל פעם באו לבדוק, אם ממלאים אחרי ההגבלות. כל עבירה נענשה קשה. קבוצות העבודה יצאו ב־6 בבוקר וחזרו ב־4 אחה״צ. אנשי הקבוצות השיגו, אגב, דבר מה לאכול. גם המטבח היה עוד פתוח וחילק קצת תמחוי. השוד וההכאות נמשכו, רק הריגות לא היו.

בחודש יוני נצטוו כל דרי הגיטו להתייצב במקום מסויים. הפחד היה גדול: מי יודע מה שזוממים שוב הרוצחים. אך גם הפעם נפטרו בפחד גרידא. רק כרטיסי העבודה נבדקו ונחתמו מחדש.

בינתיים הגיעו ידיעות אימה על שחיטות והשמדת יהודים במקומות שונים. אחרים שהיו להם האמצעים לכך הצליחו לברוח אל מעבר לגבול הרומני. אך גם שם חיו בפחד תמיד, שכן היו בלתי ליגלים ואלה שנתפסו ע״י סוכנים רומניים נשלחו חזרה ונמסרו לגיסטפו. בדרך זו הוחזרו: מוטי פיבר ואשתו חנציל, איזק שמרץ ואשתו מלכה. הי״ד.

החיים בגיטו נעשו קשים יותר ויותר: מצרכי אוכל אי אפשר היה להשיג. הרעב גבר. קרו מקרי איבוד לדעת ע״י תליה. עזרא בדר, מיכאל קליגר, אשת השוחט לוי געלער והעלמה דרזנר מקוסמאטש שמו קץ לחייהם, כי לא יכלו לעמוד בחיים הקשים שבגיטו. הועד השתדל לחלק קצת מזון גם לאלו שהסתתרו בבונקרים ולא הלכו לגיטו.

באחת השבתות אחה״צ נשמעו פתאום יריות בגיטו. פרצה בהלה. משנפסקו היריות ויצאו החוצה מצאו את ר׳ מנדל פריזל הפרוון, את בנו

חיים ואת ר׳ אלטר מערפוים, שנורו ע״י הגיסטפו, בשלוליות של דם, הי״ד.

בחודש יולי נודע לועד ש־300 הנשים שבגיטו, שאינן עובדות, צריכות לעבור לגיטו קולומיה. כדי לקדם את פני הרעה החליט הועד למצוא עבודה בשביל כולן. היות ואספו סרפד ו„קלאָטשע״ בכמויות גדולות לטווית חוטים ואריגת בד לשקים, הרי יש עבודה גם בשביל הנשים — תטווינה חוטים, ואורגים, שיהודי קוסוב היו תמיד משופעים בהם, יארגו שקים בשביל הצבא הגרמני. את ההצעה הזאת עם שוחד רב בצדה העבירו לגיסטפו וההצעה נתקבלה. הגזירה בוטלה איפוא לעת עתה. יתר על כן, מכיוון שהשקים היו מעולים, נתקבל חלף המשלוח הראשון מצרכי מזון. דומה היה שעוד לא כלו כל הקיצין. אך פתאום בא מפנה לרעה.

בתחילת ספטמבר נודע לועד, שבקולומיה אפשר לקנות כרטיסי עבודה. שני אנשים מן הועד התנדבו ללכת לקולומיה ולרכוש 200 כרטיסי עבודה בשביל 200 יהודים שבגיטו קוסוב. מתוך סכנת נפשות יצאו לדרך והצליחו לבוא בשלום לקולומיה. העיסקה יצאה לפועל. אך מן השמים סיכלו את הדבר. בשבת ב־5 בספטמבר קמה בהלה נוראה. יהודים נראו אצים רצים ובורחים כחיות נרדפות מבלי לדעת לאן. הרוצחים הגרמנים היו רודפים אחריהם ויורים. הרחובות מכוסים היו גוויות הרוגים. היו תופשים יהודים וסוחבים מן העליות והמרתפים ושאר המחבואים, מעלים על מכוניות משא ונשלחים למקומות בלתי ידועים. שני חברי הועד הצליחו להימלט בנס ולהגיע הביתה — לדאבון לב, בידיים ריקות.

בינתיים התפשטו בגיטו קוסוב שמועות זוועה. אלה דיברו על רגיסטרציה חדשה ואלה על אקציה שניה. אימת מוות ריחפה באוויר. ברור היה שעתיד להתרחש דבר מה, ברם לא ידעו מה. חשדו אלו באלו, שיודעים כביכול ואין רוצים לגלות. במיוחד חשדו בחברי הועד, אך גם הם לא ידעו. מנהל משרד העבודה הגרמני, שאתו קיימו איכשהו קשרים, נעלם, ובמקומו בא עמיתו מהורודנקא. הועד התקשר אתו וקיבל הבטחות מרגיעות. נכון הדבר, יהיה רישום מחדש, אך אין פחד, כל היהודים נשארים במקום. לא תיפול מהם שערה ארצה. העיקר שיתייצבו כולם עד אחד,

ביום שני 7.9 הובאו על המגרש, שהיה מיועד לרישום, שולחנות וספסלים, כמו ברגיסטרציה הקודמת — וכל זה נעשה כדי להסוות את הכוונות האמיתיות ולהוציא את החשדות מלבות האנשים. אל המגרש

יצאו כשבע מאות יהודים. פתאום הגיחו מכל צד אנשי גיסטפו ושוטרים אוקראינים, מזויינים מכף רגל ועד ראש, והקיפו את המגרש. מפקד הגיסטפו, הרוצח פרוסט, בחר מכולם 56 איש לעבודה ואת השאר ציווה להוביל לבית האסורים. בדרך התחילו לברוח, המלווים ירו אחריהם והרגו יותר מ־20 איש. אח״כ פשטו הרוצחים על העיר וחיפשו אחרי יהודים. ניתנה פקודה, שכל יהודי שיימצא ירה יירה במקום. הם פרצו אל הגיטו. שיברו את דלתות הבתים, חיפשו בעליות ובמרתפים ובכל הפינות והמחבואים ומי שנמצא הוצא מיד להורג ביריה. הרציחות נמשכו שעות מספר והיריות הדהדו בכל פינות העיר.

56 היהודים שנשארו, עמדו כל הזמן הזה תחת משמר כבד. כששככו היריות, נצטוו לאסוף את גוויות המומתים. באותו יום אספנו 137 קרבנות, אנשים, נשים וטף. רבים מן הקרבנות עונו בעינויים קשים לפני המוות ומצאנו הרבה גוויות מושחתות באופן נורא ואיום. את הילדים לא המיתו ביריה, אלא ניפצו אותם אל הקירות.

ארורה השמש שלא אספה אז את נגהה והאירה לרוצחים בביצוע מעשיהם השפלים וארורה האדמה שקלטה את דם המעונים!!

בחצרו של אורצ׳י קרומביין מצאנו את ר׳ אורצ׳י קרומביין ואשתו במצב ישיבה, זה ליד זה, נשענים לגדר ומחייכים, משל היו בחיים. כשהתקרבנו אליהם ראינו שאין בהם רוח חיים.

את האסירים העבירו ברגל לקולומיה ישר אל תחנת הרכבת. בדרך ניסו אחדים לברוח. אחדים מהם נפלו מיריות המלווים ואחדים הצליחו להימלט. בקולומיה בחרו מהם קבוצה של צעירים חזקים ושלחו אותם למחנה המוות בבלזיץ. בדרך לבלזיץ קפצו אחדים מהקרונות בשעת נסיעת הרכבת והצליחו להימלט. אחדים נהרגו ביריות או נשחקו בין גלגלי הרכבת

אחדים מאלה שנשארו בחיים והיו להם עוד אמצעים, שילמו כסף רב למבריחים אוקראיניים, שהובילום אל מעבר לגבול ההונגרי או הרומני. ביניהם היה גם יו״ר הועד מר חיים הירש שטיינר ומשפחתו, אדם בעל ותק ציבורי עשיר. אך לדאבון לב נתפש בהונגריה, נשלח בחזרה ונמסר לגרמנים. רק אשתו ובתו ניצלו והם חיים כעת בארץ. היו גם מקרים, שהמבריחים האוקראינים רצחו בדרך את הנמלטים ושדדו את כספם.

והשרידים? — החיים התקנאו במתים, שהכל כבר מאחוריהם. הגרמנים תבעו הב הב ולא היה מה לתת. לנסתרים בבונקרים אי אפשר

היה לגשת, כי מכל פינה ארבו עיניים בולשות של אוקראינים. היו אוקראינים, שדיברו יידיש והיו מהלכים בגיטו בין הבתים ההרוסים וקראו: „הבאנו לכם אוכל". אירע והאומללים נתפתו וייצאו ונתפשו בידי השודדים. אלה שלא נתגלו גוועו לאיטם מרעב, קור ומחנק. גם אירע, שבכי ילדים רעבים וחולים גילה את המחבוא. בתנאים אלה אין מן הפלא שהיו מקרי חניקה של ילדים ע"י אלה שהרו וילדו אותם — וחורבן אחרון זה הוא איום פי כמה וכמה מן הראשון, שהמקונן בכה עליו: „אם תאכלנה נשים פרים עוללי טיפוחים". כן, מותר לספר בריש גלי, בלי בושה ופחד: אמהות חנקו ילדיהן, טיבעו אותם בדלי מים, אך לא להשקיט רעבונן אלא כדי לא לסכן את האחרים, שהיו אתן בבונקר.

והנה נודע, שקבוצת נמלטים נרצחה בדרך ע"י המבריחים, לאמור, אין לתת אימון בהם!

ככה נסתמו כל דרכי ההצלה ואפסה כל תקווה, ותהא הקלושה ביותר. החיים אינם חיים. נותרה השאלה: עד מתי ניתן להמשיך בחיים־לא־חיים אלה?

ב־28 בספטמבר 1942 הכריזו הגרמנים אמנסטיה, כביכול, בעיר, היינו כל מי שימסור את עצמו מרצון החופשי לא יירה, אלא יישלח לקולומיה לגיטו ולא יאונה לו כל רע. כך הפיחו שוב תקוות־מה בלבות האומללים: מי יודע אולי יוכלו להינצל איכשהו, הרי פה יגוועו מרעב. נתפתתה קבוצת יהודים והלכה לגיטו קולומיה. בבואם של אלה נשלחו ליער שיפורובצה ע"י קולומיה ושם נרצחו באופן אכזרי.

פה למשל, ממשיכים הפושעים הגרמנים לדרוש חפצים שונים וכל דרישה מלווה איומים של עונשי מוות על אי אספקתם. גם בתי המלאכה: הנגריה, הסנדלריה וכו' מקבלים הזמנות מן הרוצחים. אך הנגרים והסנדלרים והאחרים כבר אינם. אין מי שיעבוד. ושפר חלקם של אלה שאינם עוד. הם כבר לא יסבלו.

כאמור, נשארה קבוצה של 56 יהודים ליגליים, כביכול, ז. א. שמותר להם לחיות באופן זמני, עד שיעלה הרצון לפני הרוצחים לחסלם. למעשה נראה, שהשאירו אותם רק כדי שיהיה ממי לדרוש ואת מי לענות. בכל אופן החיסול הטוטלי מתקרב — זה ברור...

באוקטובר 1942 מגיעות ידיעות על מעשי זוועה איומים, שקודמיהם מחווירים כנגדם. נודע על תאי הגזים באושוויץ, טריבלינקה, מיידנק ובלזיץ, על מיליונים מושמדים ועל משלוחים בקרונות סגורים ובכל קרון 150 איש,

שרובם נחנקים בדרך. זה נודע מאלה שקפצו מהרכבות בשעת נסיעה. דרי הבונקרים גוועים מרעב וממחלות. בכל פעם מתגלה מחבוא אחר, שכן, יש מעונה מרעב עוזב את המחבוא, כדי למצוא מעט מזון או לשתות מעט מים ונתפס ע״י המארב שהגרמנים שמו, או, מה שגרוע יותר, עוקבים אחריו עד שובו, כדי לגלות את הבונקר ואז כולם נתפסים. אך האקט האחרון מתקרב.

קוסוב „יודנריין" — בלי יהודים

בשבת ב־31 באוקטובר 1942 נודע שביום רביעי 4.11 יעבירו את אחרוני היהודים מקוסוב לגיטו קולומיה וקוסוב תישאר „יודנריין", בלי יהודים. עוד באותה שבת ברחו יהודים לרומניה. אחדים מהם נתפסו, הוחזרו לקוסוב והושמדו. קבוצה אחת של 28 יהודים ברחה לקובאק, כפר אוקראיני סמוך לקוסוב והסתתרה בבונקר אצל גוי אחד, אחרים ברחו סתם אל יער, אך כולם נספו.

משנודע לגרמנים שיהודים בורחים, החליטו להקדים את החיסול הסופי. ביום ראשון, כשהאיר השחר, נראתה תנועה חשודה של גויים מסביב לגיטו. בשעה 6 נכנסו שני גרמנים, אנשי גיסטפו, לגיטו, באמתלא שדרושים להם אנשים לעבודה. וכשלא מצאו, יצאו וחזרו מיד עם מחנה גדול של גרמנים ואוקראינים. הם פרצו לבתים, עלו לעליות הגג וירדו למרתפים, פתחו רצפות כדי למצוא בונקרים ומצאו. סחבו יהודים מבוהלים, חיוורים כסיד, חצי מתים, מורעבים ומגודלי זקנים ופרועי שערות, אנשים ונשים צעירים וזקנים. הם היכו באכזריות והשתוללו כחיות טרף שהובהלו ממאורותיהם. עד מהרה אספו קבוצה גדולה של יהודים, בין 150—200 איש.

ופתאום, כאילו מתוך הסכמה כללית, זז המחנה והתחילו לרוץ ולברוח בכיוון הנהר. המשטרה פתחה תיכף ביריות וחיסל את האומללים הבורחים. נראה בעליל, שזאת היתה כוונת הבורחים. מוטב ליהרג ולהיפטר בדרך זו מעינויים נוספים. יבוא הקץ הנכסף, מוקדם יותר טוב יותר. מוטב ליהרג במקום מלהיות מובל לתאי הגזים ולעבור דרך ארוכה של עינויי שאול. ה„זארינִיק" היה מכוסה גוויות של האחרונים בקדושי קהילת קוסוב. אלה שלא ברחו ואלה שנתפשו חיים, נכלאו בבית האסורים והוחזקו שם בלי אוכל ובלי מים עד יום רביעי ונשלחו לקולומיה. שם הוטענו בקרונות המחנק ונשלחו לבלזיץ.

ככה הקיץ הקץ על קהילתנו, קהילת קוסוב היקרה והאומללה.
הרי עובדות, הראויות להירשם בספר:

א. וידוא מקום קברי הקדושים על ההר

אחרי ה„אקציה" הראשונה, בה נורו לתוך שני בורות ענק 2180 יהודים, היו פני הקברים שוקעים והיה צורך כל פעם להוסיף עפר. תחילה נשלחו גויים לעבודה הזאת. פעם נתקבלה פקודה, שיהודים בעצמם יעשו זאת, היות ושם קבורים אחיהם בני משפחותיהם. 20 יהודים התנדבו לעלות על ההר ולמלא את הבורות. בדרך לשם עלתה המחשבה לנצל את ההזדמנות ולפתוח את הקברים כדי לוודא אם אמת נכון הדבר, שבמקום זה נטמנו. והנה אחרי חפירה מועטה נתגלתה גוויית אשה. כיסינו, מילאנו עפר והערמנו כדי לשוות למקום צורת קבר.

ב. ממעשי הועד

הועד התארגן, כמסופר לעיל, עם נסיגת הרוסים ומטרתו היתה להכניס קצת סדר בתוהו ובוהו שהתהווה עם נסיגתם. העיר נשארה בלי משטר ושלטון והיתה נתונה לשבט ולחסד בידי האוכלוסיה האוקראינית, שלמרות היותם אחוז קטן בעיר היוו כוח גדול עם הפרברים והכפרים הסמוכים. הועד הזה, שהפך, לאחר בוא הגרמנים, ל„יודנרט" בקוסוב, לא יכול היה להציל את הקהילה, אך עשה — ולעתים קרובות מתוך סיכון עצמו — למען הקל על סבלם. ויש שהצליח להציל גם ממוות מיידי. והנה כמה עובדות:

1) באחד מערבי דצמבר הארוכים והאפלים, בין השעות 8—9 כשחזרו הביתה שני חברים מן הועד, שמעו צעדים כבדים באים לקראתם. כשהתקרבו הצעדים, ראו, למרות החושך, שחמישה יהודים מושכים בעגלה בליווי שוטרים אוקראינים. מה נמצא בעגלה זו, אולי מתים, לא ידענו. פתאום נשמעה קריאה: „יידן ראַטעוועט!" (יהודים הצילו!). אחד משני חברי הועד הציע לחברו לשוב ולגשת למשטרה ולנסות לעשות משהו להצלת היהודים. השני, בראותו שהשעה עשר דקות לפני 9, השעה שלאחריה היה כרוך עונש מוות לכל יהודי שנראה ברחוב, דחה את ההצעה. האחד חזר איפוא לבדו ובדרך נכנס ליו"ר הועד חיים צבי שטיינר וסיפר לו מה שראה ושמע. כששמע הלה את הדבר הצטרף אליו והלכו שניהם. למשטרה הגיעו

יחד עם חמשת היהודים. בעגלה היתה פרה שחוטה, שנשחטה על ידם בלי רשיון. בעד מעשה כזה צפוי היה להם עונש מוות. שני חברי הועד התדברו עם מפקד המשטרה והשוטרים וחמשת היהודים שוחררו ונשלחו הביתה בליווי אותם השוטרים שהביאום, אחד מהם, אהרון דיסטלהיים חי בארץ.

2) יום אחד הודיעו לועד שנתפס יהודי מקולומיה, שבא לקוסוב להפש מבריח, שיעבירו את הגבול הרומני. אחד מחברי הועד הלך למפקד המשטרה ואמר, שהיהודי הזה משוחרר כאוסף סמרטוטים ויש לו שטר שחרור, אך שכחו בבית. הוא מוכן ללכת להביאו. בינתים רמז אותו יהודי לחבר הועד, שהוא טעון הרבה „דוד׳לעך״ (כינוי לדולרים). מחשש לחיפוש אצלו, כשישאר במשרד המפקד, ואז הוא אבוד יחד עם ה„דוד׳לעך״ שלו, ביקש מן המפקד, שעד שיחזור ישימו בבית האסורים. וכך הווה: חבר הועד הביא שטר שחרור, שלקח מאחד היהודים הליגלים מקוסוב והיהודי הזה שוחרר. שמו אברהם מאוזנר והוא חי כעת בישראל.

3) בימים הראשונים של אוקטובר 1942 תפשו מספר גדול של יהודים בלתי ליגליים מקוסוב ועמם קבוצת יהודים מטשרנוביץ שהוחזרו ונכלאו בקוסוב. הועד הביא להם פעמים ביום אוכל לבית האסורים. יום אחד הודיע מפקד המשטרה האוקראינית, שלמחרת עומדים הגרמנים לחסל את היהודים הנמצאים בכלא, אך במפקדה הגרמנית בקוסוב מצויה פקודה חשאית, שכל היהודים שירצו ללכת לגיטו קולומיה יורשו ללכת. שני חברי הועד הלכו למפקדה הגרמנית, למרות החשש שיחוסלו יחד אתם והצליחו להביא לשחרור היהודים — 54 במספר. מהם הלכו לגיטו קולומיה, אחדים הבריחו את הגבול לרומניה וחלק חוסל כשקוסוב נעשתה „יודנריין״.

4) בבונקר אחד, בביתו של וולף ברוננווסר, תפשו שוטרים אוקראינים 10 יהודים. חבר אחד של הועד הצליח לפדותם. אחד מהם חי עתה בוינה.

ב) בבונקר שהיה בביתו של הרבי מקוסוב, תפשה המשטרה האוקראינית 14 יהודים. אחד מחברי הועד פדה אותם וארבעה מהם חיים כעת בישראל.

6) ביום האחרון לפני החיסול הסופי של יהודי קוסוב, תפש גרמני אחד שני אחים עם ילקוטים מלאי חפצים בדרכם למלט עצמם. חבר הועד פדה אותם ב־2000 זלאָטים (מטבע פולנית). אחד מהם חי עתה בנס־ציונה.

עד כאן הדו״ח של ברוך אנגלר.

✶

והרי סך־הכל של השמדת יהודי קוסוב והסביבה ויהודים אחרים שנקלעו לשם בדרכים שונות:

2200 בערך הושמדו באקציה הראשונה בכ״ד וכ״ה בתשרי התש״ב ונטמנו בשני קברי־ענק על ההר.

700 בערך הובלו לגיטו קולומיה והושמדו יחד עם יהודי קולומיה ביער בשיפורוביץ.

כ־200 נהרגו ברגיסטרציה בספטמבר וכ־200 נהרגו בתחילת נובמבר 1942 ב„אקציה" האחרונה כש„טיהרו" את עירנו מיהודיה (עשו את קוסוב „יודנריין"). והשאר? — חלק מת מרעב, מקור וממחלות, חלק נרצח ברחובות העיר, בבתים, בעליות גג ובמחבואים השונים — בכל מקום שמצאום ואילו רבים אחרים הובלו דרך קולומיה בקרונות המחנק אל תאי הגזים בבלזיץ. הי״ד.

✶

מי היו ראשי הרוצחים במחוזנו?

במחוז קולומיה והסביבה, כולל קוסוב וקוטי, עמדו בראש פעולת ההשמדה:

ראש הגיסטפו המחוזית פטר ליידריץ, שנתפס אח״כ בפולין ונתלה, כן יאבדו כל שונאי ישראל! וראש ה„שוץ־פוליציי" הרברט הרטל ימ״ש.

בקוסוב ניהלו את ההשמדה:

ראש מחלקת הגיסטפו פרוסט, איש הגיסטפו גרוס והוואכמייסטר דענק, ימ״ש! (דענק הוא שרצח במו ידיו ביריה את שלושת היהודים בגיטו ברחוב, כנזכר למעלה, לפי עדותו של ח' ד״ר וולף מנדל), מפקד מחוז קוסוב הרוצח פולקמאן ומנהל משרד העבודה, הרוצח לתיאבון, רעפקאוו.

מן האוקראינים, שכנינו, ייזכרו לדראון עולם:

ראש העיר וויניצקי, ימ״ש, שהיה פעיל מאד במיוחד ב„אקציה" הראשונה. שתי מפלצות הנשים — סטעפוראק אשת הד״ר סטעפוראק ואלמנת הד״ר גארדעצקי, ימ״ש.

ייזכר לשמצה מפקד המיליציה האוקראינית יורקא קושאק, שהיה פעיל מאד בהשמדה ובהנהלתה.

גם האוקראינים קיאשטשוק סטיפן, קיאשטשוק יורקא ומאטיטשוק איוואן התבלטו במיוחד בעזרתם לגרמנים בעבודתם השפלה.

מחובתנו להזכיר, שבתוך ים השנאה נמצאו אחדים שעזרו ליהודים

ומתוך סיכון עצמי נתנו מקלט לאחדים: העו״ד הרדיקלי בודנאר, האינז׳ הנאטיוק, האינז׳ הוסיאטינסקי, ה׳ לופאטינסקי וסיל ואשתו אננה, ה׳ פעטרא טימקוב, ה׳ ניקאָלאי וה׳ יוזף טימיאק.

מושפלים, מדוכאים, מבודדים וחסרי נשק כלשהו וללא כל אפשרות להשיגו ובסביבה עויינת ביותר ועל כן בלי סיכויים כל שהם להצלחה איזו שהיא, לא יכול היה להיות כל נסיון להתנגדות מאורגנת. משום כך יש להזכיר מתוך הערצה כפולה ומכופלת את היחידים והבודדים, שהתקוממו על הרוצחים השפלים, כמו: זיידי פרייליך, ד״ר גולדשטיין והצעירה פייגי שפיגל מז׳אביה והשוחט ר׳ שמשון גלר ואחרים האלמונים שמסופר עליהם שקידשו שם שמים ליד הבורות. הם הראו אומץ לב וגבורה נפשית, כל אחד לפי דרכו. הלכו בקומה זקופה לקראת המוות ובזו לרוצחים ועודדו את האחרים. יהי זכרם ברוך והי״ד!

ד. שפוטהיים

על קהילת ז׳אביה

לצערי אין לי מקורות מהם אוכל לשאוב ידיעות על יהדות ז׳אביה. לא נשארו מסמכים כל שהם, לא מזמנים עברו ולא מהשנים האחרונות שלפני השואה. אמסור איפוא בזה מה שנשאר בזכרוני.

ז׳אביה מרוחקת מקוסוב העיר, דרומית מערבית ממנה, בשיעור של 30 ק״מ. היו בה 800 יהודים בתוך 20,000 אוקראינים ומעט פולנים. רוב יהודי ז׳אביה לא היו עשירים ביותר, עיקר פרנסתם היה משק מעורב ומסחר. הם הצטיינו בחריצותם. היו ידועים כמכניסי אורחים, תרמו ביד נדיבה לכל נצרך, למוסדות צדקה, לקרן קימת לישראל ולקרן היסוד.

כיום נמצאים בארץ כחמישים איש יוצאי ז׳אביה, מהם שעלו זמן רב לפני השואה ומהם שניצלו והגיעו אחרי לבטים רבים ותלאות אין קץ למולדת.

אזכיר בזה כמה מהדמויות הבולטות שהיו בקהילתנו הקטנה:

לוי דיכטר, אשר דיבר עברית עם שני בניו. הוא היה יהודי חדור רוח ציונית והיה פעיל בכל ענייני הקהילה.

אליעזר גרטנר. אדם משכיל, ציוני ותיק, מסור ונאמן ועסקן ציבורי.

חיים פייגר, המורה, שייסד את ה„ציוניסטישער פעריין״ ואת הספריה. הוא היה הרוח החיה בין בני הנוער.

יצחק שיזל, היה כל השנים בא כוח הקרן הקימת וקרן היסוד ומזכיר המועצה המקומית. היה איש ישר ונבון. גם הגויים כיבדוהו ורחשו לו אימון.

ולוויל וייך (מוכר), מקובל בכל מוסדות השלטון בתור איש משכיל וישר.

ואחרון אחרון, ר׳ הירש שפיגל המורה והמדריך, אשר היה בקיא בכל שטחי הספרות הישנה והחדשה וכל ימיו חי בתקווה לחיות בארץ ישראל כעובד אדמה. היה בעל תפילה טוב ומדי פעם בעוברו לפני התיבה היה פורץ בבכי בהגיעו לתפילת „ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים״.

ההשמדה

כשנכנסו הגרמנים ימ"ש ריכזו את רוב היהודים בכפר קרסנילו. הכניסו אותם לביתו של החסיד הידוע ר' משולם דוד ושם נחנקו רובם בלילה מרוב צפיפות. רק מעטים נשארו בחיים עד אור הבוקר, שנרצחו אף הם בגרזנים ע"י האוקראינים.

וכך בא הקץ על קהילת ז'אביה. הי"ד.

בוזיע אודעלסמאַן־קליך
(בוענאָס־אײרעס)

ב׳בין געשפּרונגען פון טויטן־וואַגאָן

װען איך דערמאָן זיך די פּאַסירונגען פון יענע שרעקלעכע יאָרן, פרעג איך זיך: װו האָב איך גענומען דעם פיזישן און מאָראַלישן כוח דאָס אַלץ איבערצוטראָגן?

װען די רויטע אַרמיי האָט באַזעצט קאָסעװ, בין איך בסך־הכל אַלט געװען 17 יאָר און װען זײער אָרט האָבן פאַרנומען די דײטשן — 19 יאָר. האָב געהאַט אַ טײערן געליבטן מאַן, אײזיק, און אַ טעכטערל פון אַ יאָר.

אין אָנהײב האָבן מיר געהאַט מזל. די דײטשן האָבן מײן מאַן געלאָזט אַרבעטן אויף זײן פריערדיקן פּאָסטן, בײ דער לעדער־פאַרזאָרגונג, װו ער האָט געאַרבעט בײ די רוסן. אָבער נישט לאַנג האָט עס געדויערט. אין קורצן האָבן די נאַציס אָנגעהויבן װילדעװען, און עס זענען באַלד געקומען די שװאַרצע, גורלדיקע טעג פון נאָך סוכות, װען צעיושעטע געסטאַפּאָ־לײט האָבן געטריבן די ייִדן מיט געװאַלדן און קלעפּ צו דער גרויסער שחיטה אויפן שטאָט־באַרג.

דעם 16־טן אָקטאָבער 1941 בין איך געװען אין ביוראָ פון מײן מאַן אויפן זאַרינעק, האָב מיך אָבער פון דאָרט געלאָזט גײן צו מיר אהײם, װו עס האָט זיך געפונען מײן קינד. באַלד, אויפן זארינעק, האָט מיך געכאַפּט אַן אוקראַיִנישער פּאָליציאַנט, אָבער איך האָב מיך נישט פאַרלוירן. האָב פון מיר אַראָפּגענומען דעם סװעטער, דערלאַנגט אים, און בשכר זה האָט ער מיך געלאָזט װײטער גײן. װען איך בין אַרויס אויף דער הויפּט־גאַס, װו עס האָבן געװילדעװעט די נאַצישע חיות, האָב איך געזען װי אַזוי די אוקראַיִנער װיניצקי און פּרוי סטעפּוראַק, ימח שמם, העלפן זײ אין זײער שוידערלעכער אַרבעט. איך האָב זיך דערשלאָגן אהײם, באַהאַלטן אויפן בוידעם, פון װאַנען איך האָב געקאָנט זען פירן די ייִדן, און געהערט די גאַנצע צײט די שיסערײ אויפן באַרג.

לסוף איז מיר נמאס געװאָרן מײן באַהעלטעניש, האָב איך געװאָלט טײלן דעם גורל פון אַלע ייִדן און בין אַרויס אויף דער גאַס. דער ערשטער געסטאַפּאָ־מאַן, װאָס האָט מיך דאָ געטראָפן, האָט מיך אָנגעזידלט און צוריקגעשיקט אהײם, מיט די װערטער: „דומער קערל, בלײב!"

ווען עס האָט זיך דעם 18־טן אָקטאָבער געענדיקט די דאָזיקע ערשטע שרעקלעכע „אקציע“ אויף די יידן און איך בין אַרויס אויף דער גאַס, בין איך געוואָר געוואָרן, אַז צווישן די איבער צוויי טויזנט דערשאָסענע אויפן בארג, האָבן זיך אויך געפונען מיין מוטער, מיינע שוויגער־עלטערן מיט זייער משפּחה און א סך אנדערע נאָענטע.

ווען די יידן זענען אריינגעדריקט געוואָרן אין געטאָ, האָב איך מיט מיינע צוויי געשוועסטער זיך אריבערגעצויגן אין דער וווינונג פון מיינע אומגעקומענע שוויגער־עלטערן, וועלכע האָט זיך געפונען אין תחום פון געטאָ.

די גרויסע צווייטע אַקציע איז פאַרמאַסקירט געוואָרן מיטן נאָמען „רעיעסטראציע“. אַלע יידן האָבן באַקומען אַ באַפעל זיך מעלדן אויפן ספּאָרט־פּלאַץ, ביים בריקל, הינטער דעם הויז פון זינדל פּיבער.

איך און מיין שוועסטער האָבן זיך באַהאַלטן אויפן בוידעם פון אייזיקס ביורא. אייזיק אליין איז אַרויס אויפן פּלאַץ. אָבער ווען ער איז נישט באַלד צוריקגעקומען פון דער מכלומרשטער רעיעסטראַציע, האָבן מיר ביידע באַשלאָסן, אויך זיך דאָרט צו מעלדן, כדי צו זיין צוזאַמען מיט אים און מיט אַלע יידן. באַלד ווי מיר זענען אַרויס אויף דער גאַס, האָט אונדז געכאַפּט א דייטשער פּאַטראָל און געטריבן אויפן „ספּאָרט־פּלאַץ“. פון דאָרט זענען מיר אונטער שטאַרקע באַוואַכונג, צוזאַמען מיט אַנדערע, אָפּגעפירט געוואָרן אין שטאָטישן קרימינאַל, ווו מיר האָבן שוין געטראָפן אייזיקן און הונדערטער אַנדערע. דאָ פאַרברענגען מיר צוויי טעג אין תפיסה־הויף, ווייל דער תפיסה־בנין איז צו קליין פאַר אַזאַ צאָל אַרעסטירטע.

אויפן דריטן טאָג טרייבט מען אונדז צופוס קיין קאָלאָמיי, אַ 30 קילאָמעטער ווייט פון קאָסעוו. ס׳איז האַרבסט, רעגנדיק, און אַ נאַסע קעלט נעמט דורך די גלידער. מיר שפּאַנען אין רייען, און פון ביידע זייטן באַוואכן אונדז דייטשע און אוקראַיִנישע פּאָליציאַנטן מיט הינט. זיי שלאָגן מיט בייטשן אָן רחמנות, ווער עס מאַרשירט נישט ריכטיק, אָדער פּרובירט אַרויסטרעטן פון דער ריי.

אין אָוונט זענען מיר אָנגעקומען אין געטאָ־קאָלאָמיי. אַזוי לאַנג איך וועל לעבן, וועל איך נישט פאַרגעסן דאָס שרעקלעכע בילד! טויזנטער און טויזנטער מענטשן, קוים שוין ענלעך צו מענטשן, געשוואָלענע פון הונגער, אין אַן אומבאַשרייבלעכן שמוץ (מענטשלעכע באַדערפעניש̈ן ווערן דערליידיקט טאַקע דאָ אויפן אָרט), און צווישן אָט דעם המון אומגליקלעכע

לויפן אַרום די נאַצישע בעסטיעס, שרייען, שלאָגן מיט די קאָלבעס, וואַרפן קליינע קינדער, ווי גומי־באַלן.

נאָך אָט דער שרעקלעכער נאַכט אין געטאָ, אָן אַ טראָפּן וואַסער אין מויל, האָט מען אונדז אין דער פרי, „סעלעקציאָנירט“. מיין מאַן איז אַרויסגענומען געוואָרן פון געטאָ דורך זיין שעף און צוריקגעבראַכט געוואָרן קיין קאָסעוו. איך בין מיט אַ טראַנספּאָרט געטריבן געוואָרן צו דער באַן־סטאַציע. דאָרט האָט שוין געוואַרט אַ משא־צוג מיט וואַגאָנען פאַר פי. מען האָט אונדז אָנגעשטאָפּט אין די וואַגאָנען, ווי הערינג, און פאַרקלאַפּט די טירן. מיר זענען אָפּגעפּאָרן, און די ענגשאַפט און היץ אין וואַגאָן זענען געוואָרן אַזוי אומדערטרעגלעך, אַז אַ טייל האָט אָנגעהויבן חלשן און אומפאלן. דאָס האָט באַדייט זייער סוף, ווייל פאַר ענגשאפט האָבן באַלד אויף זיי געטרעטן די פיס פון די שטייענדיקע. שוין אָפּגערעדט, אַז עס איז נישט געווען קיין טראָפּן וואַסער זיך אָדער עמעצן צו מינטערן. מחמת היץ און חלשות־געפיל האָבן די מענטשן אַראָפּגעריסן פון זיך די קליידער און וועש און זענען געבליבן נאַקעט ווי אין געבוירן־טאָג.

ווען אין דרויסן איז געוואָרן פינצטער, איז געלונגען אויפצוברעכן טיילווייז דאָס קליינע פאַרקראַטעוועטע פענצטערל ביים סופית, און איינער האָט אַרויסגעשטופּט דעם קאָפּ. האָט ער באַלד געכאַפּט אַ קויל אין קאָפּ און איז געבליבן הענגען אַ טויטער אין פענצטערל. די מענטשן האָבן אים דאַן אַרויסגעוואָרפן פון וואַגאָן.

איך דערמאָן זיך, אַז איך האָב דעם מענטשן פשוט מקנא־געווען און באַשלאָסן אים נאָכצוטאָן. באַשלאָסן און געטאָן. מענטשן האָבן מיך אונטער־געהויבן. איך האָב מיך מיט מי דורכגעקוועטשט דורך דעם האַלב־פאַרקראַ־טעוועטן פענצטערל און אַרויסגעשפרונגען. איך בין געפאַלן אויפן פנים און געבליבן ליגן אַ צעשלאָגענע און פאַרבלוטיקטע ביי די רעלסן. די פרישע קאַלטע לופט האָט מיך דערמינטערט, און באַלד האָב איך דערהערט, ווי עס נעענטערן זיך טריט פון דייטשע פאַטרולן, וואָס באַוואַכן די באַן־ליניע. צוגעקומען, האָט איינער מיך אָנגעהויבן שלאָגן מיט אַ בייטש איבערן קאָפּ און פּלייצע. אָנשטרענגנדיק מיין גאַנצע ווילנס־קראפט, האָב איך זיך מיט קיין איינציקן ציטער, מיט קיין איינציקן קרעכץ נישט פאַראטן. דאַן האָט ער מיך מיט זיין באַשטיוולטן פוס איבערגעדרייט און שפּאָטיש אַ פרעג געטאָן: „מינא, דו לבעסט?“. איך האָב ווייטער מיט דער גאַנצער קראפט איינגעהאַלטן מיין אָטעם. זיין חבר, וואָס איז געווען מיט אים, האָט דאַן געפּסקנט: „אַלזאָ, זי בעקאָמט איינע קוגל“,

פון דער קויל, וואָס איז געווען געצילט אין מיין קאָפּ, האָב איך באַקומען נאָר אַ ווונד אין דער הויט (ביז היינט האָב איך אויפן קאָפּ דעם שראַם), בלוט האָט באַגאָסן דעם קאָפּ, דאָס פּנים, און די מערדער זענען אַוועק.

איך ליג אין דער פינצטערער נאַכט אַ נאַקעטע, אַ דערשלאָגענע, אַ פאַרבלוטיקטע, אַ שרעקלעך דורשטיקע, און מיין גאַנצער קערפּער ציטערט פון קעלט. איך הייב אָן צו קריכן אויף אַלע פיר און טאַפּן און זוכן אין דער סביבה. איך טאַפּ אָן אַן אומבאַוועגלעכן קערפּער פון אַ פרוי. איך פּרוביר אַראָפּנעמען פון איר אַ שטיקל מלבוש. אָבער דאָ דערהערט זיך אַ שטילע שטימע פון דער פרוי — זי איז גרייט מיר צו געבן איר העמד, נאָר מיר מוזן אַוועק פון דאַנען צום פעלד צו.

מיר זענען צוגעקראָכן. דאָ האָט זי פון זיך אַראָפּגענומען דאָס העמד און עס מיר דערלאַנגט.

מיר זענען זאַלבע צווייט געבליבן ליגן די גאַנצע נאַכט. פאַר גרויס דורשט האָבן מיר געטרונקען פון אַ גרוב דעם אורין פון פערד.

ווען עס איז געוואָרן אַ ביסל ליכטיק, זענען מיר אריין אין אַ חרובן הויז אין דער סביבה און דאָרט זיך באַהאַלטן ביזן אין אָוונט. פון אונדזער באַהעלטעניש האָבן מיר פון וויטנס געזען דאָס ווילדעווען פון די דייטשן.

די פרוי האָט זיך מיט מיר אָפּגעזעגנט און איז אַוועק, און איך האָב אין אָוונט זיך געלאָזט גיין אליין. איך בין געגאַנגען 2—3 טעג, אָבער קיין גרויסן מרחק האָב איך נישט געמאַכט, ווייל איך האָב מיך אַלע מאָל געמוזט אויסבאַהאַלטן. איך האָב מיך שוואַך אָריענטירט אין דער סביבה. נאָר מיין מזל האָט געפירט איך זאָל אָנקומען צום שאָסיי ראָזנעוו—קאָסעוו, און פון דאַנען האָב איך זיך, אַ טויט־מידע און הונגעריקע, דערשלאָגן קיין קאָסעוו.

איך האָב זיך געוואָלט ארייננגנבענען אין געטאָ, אָבער עס האָבן מיך געכאַפּט צוויי פּאָליציאַנטן, איין דייטשער און איין אוקראַאינער. זיי האָבן מיך מכבד געווען מיט אַזעלכע פּעטש אין פּנים, אַז איך בין אומגעפאַלן און זיי האָבן מיר נאָך צוגעגעבן מיט די קאָלבעס.

ווען זיי האָבן מיך געפירט אין׳ קרימינאַל, האָב איך זיך דערוועגט — נישט האַבנדיק שוין וואָס צו פאַרלירן — צו זאָגן דעם אוקראַאינער, אַז אויב ער וועט מודיע־זיין מיין מאַן, וואָס אַרבעט דאָרט־און־דאָרט, אַז איך בין אין קרימינאַל, וועט ער באַקומען אַ גרויסע מתנה. ער האָט עס געטאָן, און צו מאָרגנס איז מיין׳ מאַן געקומען צו מיר אין קרימינאַל צוזאַמען מיט אַ דאָקטאָר און מיר געבראַכט קליידער און עסן.

נאָך 2—3 טעג אין קרימינאַל, איז עס מיין אייזיקן געלונגען, געבנדיק שוחד אויף אַלע זייטן, — מיך פון דאָרט אַרויסצובאַקומען און אַריבערפירן אין יודנראַט. דאָ האָב איך נישט געקאָנט לענגער זיך באַהאַלטן ווי עטלעכע טעג און מיין מאַן האָט מיך — באַנוצנדיק זיך ווידער מיט מיטלען פון כאַבאַר — געבראַכט אין דעם פּריוואַטן באַהעל־טעניש פון פריינד שמואל (פּענדוציע) דרעזנער.

דאָרט זענען מיר, אַ גרופּע מענטשן, געלעגן באַהאַלטן אויפן בוידעם אין צרות און אַנגסטן.

די לאַגע אין שטאָט איז געוואָרן וואָס אַ מאָל ערגער, און מיר האָבן זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון דערפון, אַז דאָ וועט קיינער נישט בלייבן לעבן. מיר האָבן דעריבער באַשלאָסן אַריבערצושוואַרצן זיך קיין רומעניע.

אין אַ פינצטערער נאַכט — לבנה־נעכט זענען פאַר דעם נישט געווען פּאַסיק — זענען מיר, אייזיק און איך און נאָך אַן אַכט מענטשן, דערונטער צוויי אַכטיע־יעריקע קינדער, געפירט דורך גוים, שוואַרצער פון באַרוף, אַריבערגעגאַנגען דעם טשערעמאָש, די גרענעץ פון רומעניע, און אין דעם גרעסטן לעבנס־געפאַר אָנגעקומען אויף דער אַנדערער זייט; פון דאַנען האָבן אונדז אַנדערע שוואַרצער, שותפים פון די ערשטע, געבראַכט אין אַ קאַמיאָן קיין טשערנאָוויץ.

דאָ האָט צום גרויסן אומגליק, געפעלט יעדע אָרגאַניזירטע הילף. מיר האָבן געוואַנדערט פון איין אָרט צום צווייטן, פון איין פאַרשטעק צום אַנדערן, און אומעטום האָט אונדז נאָכגעשפּיאָנירט די רומענישע פּאָליציי, וועלכע פלעגן אַזעלכע ווי מיר, אַנטלאָפענע פון פּוילן, צוריקשטעלן צו דער גרענעץ און איבערגעבן אין די הענט פון געסטאַפּאָ.

אַזוי איז געווען אויך דער טרויעריקער גורל פון מיין מאַן, פון מיין אייזיקן, וועלכן מען האָט געכאַפּט אין גאַס.

אַזוי איז מיר, נאָך מיין גרויסן אומגליק פון דעם אומקום פון מיין קינד אין קאָסעוו געשען דאָס צווייטע גרויסע אומגליק.

איך בין געבליבן אליין, און דאָס מאָל האָב איך מיך צוזאַמענגעבראָכן. בין קראַנק געוואָרן און געלעגן לאַנג אין היץ. אָבער דער מענטש איז שטאַרקער פון אייזן. איך בין געזונט געוואָרן, האָב אָנגעהויבן אַרבעטן און מיך דערוואַרט צו דער באַפרייאונג דורך די רוסן.

ברוך ענגלער

קאַסעוו „יודענריין"

(דאָס לעבן אין די בונקערס)

ס'איז דער 1טער נאָוועמבער 1942. זונטיק. אַ טאָג זייער אַ שיינער. וואַרעם, ווי אין מיט זומער. אָבער די יידן אין געטאָ איז פינצטער און ביטער. זיי דרייען זיך אַרום ווי די שאָטנס, ווייסן, אַז דער סוף דערנענטערט זיך, פון קיינעם אין דער וועלט איז קיין רעטונג מער נישט צו דערוואַרטן. מען מוז שטאַרבן, און יעדער וואָלט וועלן — וואָס גיכער.

די אוקראַיִנער דרייען זיך שוין אַרום פון פאַרטאָג נעבן געטאָ און דערמאָנען מיט זייער פאַרהאַלטן זיך אין ווילדע חיות, וועלכע וואַרטן אויף זייער קרבן. זיי וואַרטן אויך, כדי צו נעמען ירושה. דיינע אַמאָליקע גרויסע פריינט צווישן זיי, זענען אימשטאַנד מיט די אייגענע הענט דיך אומצוברענגען, נאָר כדי דיך צו ירשענען און צונעמען דאָס לעצטע העמד פון לייב.

איך בין דער איינציקער אין געטאָ, וואָס פּרוּווט נאָך צוגעבן מוט מיינע חברים און פריינד, אָבער אַלע ווייסן דעם אמת און האָבן שלום געמאַכט מיט דעם גורל.

שוין גאַנץ פרי קומען אין געטאָ צוויי דייטשן אויסצופאָרשן. זיי פאָדערן מענטשן צו דער אַרבעט. אָבער קיין מענטשן זענען נישטאָ, ווייל די וואָס זענען אַפילו דאָ, זענען דאָך שוין נישט קיין מענטשן, נאָר מתים. מיר ווערן פלוצלונג אַרומגערינגלט פון מאַסן געסטאַפּאָ, אוקראַיִנישע פּאָליציי און אַנדערע רוצחים, וועלכע רייסן אויף די טירן און טויערן און שלעפּן די האַלב־טויטע יידן אויף דעם פּלאַץ הינטער דעם רבינס הויז. פון דאַנען פּרוּווט אַ טייל אַנטלויפן און זיי פאַלן פון רוצחישע קוילן. די אַנדערע פירט מען אַוועק אין קרימינאַל און פון דאָרט, מיט דריי טעג שפּעטער, קיין קאָלאָמיי, פון וואַנען זיי ווערן טראַנספּאָרטירט אין די גאַז־קאַמערן פון בעלזשעץ. עס זענען נאָך געבליבן אייניקע גוט פאַרמאַסקירטע בונקערס, אָבער אויך זיי האָט מען שפּעטער אויפגעדעקט. קאָסעוו איז שוין „יודענריין", נאָר אויפן זאַרינעק ליגן נאָך די טויטע קערפּערס פון די אומגעקומענע.

אויך איך בין אַנטלאָפן און ביי דער האַנט האָט מיך אָנגעכאַפּט

דער זון פון ירחמיאל בלעכער פון זשאַביע, דודי, אַ שיינער טייערער בחור פון צוואָנציק יאָר. אין לויף צוזאַמען מיט מיר, האָט ער באַקומען אַ קויל און איז געפאַלן, און איבער זיין קערפּער — אויך איך. געלעגן אַ ביסל און געפילט, אַז איך בין גאַנץ, האָב איך זיך אויפגעהויבן און ווידער גענומען לויפן, בין אַריבער דאָס וואַסער און געלאָפן. פּויערים זענען מיר אַנטקעגן געקומען, אָבער מיך נישט געטשעפּעט. אַזוי בין איך געלאָפן ביז איך האָב זיך געפונען נעבן דעם אוקראַיִנישן יתומים־הויז „אָכראָנקע״.

נישט ווייט פון דאַנען איז דאָס הויז פון דעם פּויער, וווּ מיינע צוויי קינדער ליגן באַהאַלטן. דאָס הויז האָט אַ מאָל געהערט צו אָשר האַזעלמאַן, איצט וווינט דאָ אַ ציגיינער מיטן נאָמען ניקאָליי האַרבאַטשיק מיט זיין ווייב יעלענע, מוטער אַנאַ און שוועסטער פּאַראַסקאַ. ווער ווייס צי מיינע קינדער זענען נאָך דאָ? ניקאָליי ווייסט דאָך, אַז קיין יידן זענען מער אין קאָסעוו נישטאָ, ווייסט אויך, אַז מיך האָט מען געשאָסן, ווייל ער איז געווען זייער אַקטיוו ביים דורכפירן די אַקציעס, האָט צוגענומען די קליידער פון די קרבנות, אַ סך באַגראָבן און נישט קיין קליינעם חלק געהאַט ביים פירן יידן צו דער שחיטה. היינט איז ער באַשטימט געווען אין שטאָט און געזען די לעצטע אַרבעט פון די רוצחים. מיך קען ער גוט, האָט מיך באַשטימט געזען צווישן די יידן, וואָס זענען אַנטלאָפן און מען האָט זיי געשאָסן, איז צו וואָס דאַרף ער האָבן די קינדער, איינס פון פופצן יאָר דאָס צווייטע פון אַכט יאָר, וועלכע איך האָב אים איבערגעגעבן צו באַהאַלטן?

דאָס אַריינגיין איצט אין זיין הויז איז פאַרבונדן מיט די גרעסטע געפאַרן, ווייל צו אים קומען זייער פיל געסט, און פּאָליציי קאָן מען אויך דאָרט טרעפן. אָבער נישט איבערלייגנדיק זיך וואָס איך טו, לויף איך אַריבער דעם שטראָז און בין שוין אין קאָרידאָר. ניקאָליי, וועלכער האָט מיך דער־זען דורכן פענצטער, איז מיר אַנטקעגן געקומען, און זעענדיק ווי איך זע אויס ווילד־איבערגעשראָקן, ענטפערט ער מיר אויף מיין פראַגע: „וווּ זענען די קינדער?״ אַז זיי זענען דאָ. ער פירט מיך אַרויף אויף דעם בוידעם. זיי ליגן דאָ בײדע אויף אַ ביסל שטרוי און וויינען. זיי האָבן געהערט די שיסעריי און זענען געווען זיכער, אַז זיי האָבן שוין קיין טאַטן אויך נישט.

די מאַמע זייערע איז אומגעקומען דעם 7טן סעפּטעמבער 1942.

איצט זענען מיר צוזאַמען און ליגן אויף דעם בוידעם. דעם 10טן נאָוועמבער האָט אָנגעהויבן פאַלן שניי, און ס׳האָט זיך געשטעלט דער ווינטער. ניקאָליי האָט אָנגעהויבן קלערן וועגן אַ באַהעלטעניש פאַר אונדז.

ער האָט אין זיין שלאָף־צימער, אונטערן בעט, אויפגעריסן דריי ברעטער, אויסגעגראָבן אַ גרוב אַ מעטער טיף בערד, 80 צענטימעטער בערך ברייט און 1.80 מעטער די לענג, אַריינגעלייגט אַהער אַ ביסל שטרוי, עטלעכע אַלטע זעק און דעם 12טן נאָוועמבער אונדז אָנגעזאָגט די בשורה, אַז דער קבר איז פאַרטיק, מיר זאָלן אַהין אַריינגיין.

ווען איך האָב זיך אַריינגעלייגט דאָס ערשטע מאָל אין דעם פינצטערן קבר, האָט מיר פאַרפעלט לופט און האָב געפילט, אַז מיר וועלן דערשטיקט. איך האָב אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ און געבעטן ניקאָלייען, ער זאָל מאַכן אַן עפענונג, ס'זאָל אַריין אַ ביסל לופט. דער ענטפער איז געווען: „קיין צווייטן פלאַץ האָב איך נישט, און אויב דו ווילסט נישט, קאָנסטו דיר גיין". איך האָב צוריק אַריינגעשטעקט דעם קאָפּ, פאַרמאַכט די ברעטער, און אַ שרעקלעכע פינצטערניש האָט אונדז אַרומגענומען. פאַרפאַלן, אַז מען וויל לעבן, מוז מען דאָ ליגן לעבעדיק באַגראָבן.

דערצו איז דער קבר אין אַ שטוב, ווו עס קומען אַריין פאַרשידענע געסט, אַפילו אוקראַיִנישע און דייטשע פּאָליציי, מיט וועלכע ער פירט פאַרשידענע געשעפטן, — טאָר מען דאָך דאָ נישט רעדן. ליגן דריי מענטשן אין אַ קבר, אָן ליכט, אָן לופט, שטום, מיט איין וואָרט — לעבעדיק באַגראָבן. אין אַ ווינקל שטייט אַן עמער פאַר די באַדערפענישן. ווען דער עמער ווערט פול, טראָגט אים ביי נאַכט דער גרויסער זון אַרויס אויסצוגיסן. אין דעם קבר האָט מען געקאָנט נאָר ליגן און אַ ביסל זיצן. פון איין זייט ליג איך מיט מיין קליינעם זון און אַנטקעגן ליגט דער גרויסער. יעדע נאַכט, אַרום זייגער 1, קומט צו ניקאָליי אָדער יעלענע, געבן דעם אָפּגערעדטן צייכן. דעמאָלט מאַך איך פון אינעווייניק אויף אַ ברעט, און ער גיט אַריין דאָס עסן אויף אַ גאַנצן טאָג: אַ שטיק קאַלטע מאַמעליגע, אָדער שטיקלעך ברויט־אָפּפאַל פון זייערע סעודות, אַ טעפּל וואַסער און אַ מאָל וואַרעמע זופּ (גאָלע וואַסער). אין דער פינצטער, נישט רעדנדיק קיין וואָרט, טייל איך איין דאָס עסן, עס זאָל זיין אויף אַ גאַנצן טאָג. דער גרויסער באַקומט מער, ווייל ער ליידט פון הונגער, דער קליינער — ווייניקער, און איך אַליין — כמעט גאָרנישט. אָבער מיך אַרט עס נישט.

אַזוי האָבן מיר אָפּגעלעבט דעם ערשטן חודש. חודש דעצעמבער איז געוואָרן שטאַרק קאַלט. האָט אונדז ניקאָליי אַריינגעגעבן אַן איבערבעט זיך צוצודעקן. נישט געקוקט דערויף וואָס מיר זענען געווען נישט ריין, האָט מען זיך אָנגעהויבן צוצופּאַסן צום נייעם לעבן.

עטלעכע מאָל אין דער וואָך זענען אין דער שטוב פאַרגעקומען הוליאַנקעס. דער באַלעבאָס האָט אַ נעם געטאָן דאָס פידעלע, און ווען ער האָט אָנגעהויבן שפּילן, האָבן פון אַלע זייטן געמען שטראָמען אוקראַינער מיט די ווייבער. נישט איין מאָל זענען געקומען צום טאַנץ אוקראַינישע פּאָליציי און אַפילו ס. ס.־לייט.

די האָר אויף דעם קאָפּ פלעגן זיך שטעלן, ווען זיי פלעגן אָנהייבן זינגען די אַנטיסעמיטישע לידער. קעגן וועמען? קיין יידן זענען שוין דאָך נישטאָ! נאָכן עסן, שוין רעכט שיכור, האָט מען גענומען טאַנצן און צוגעטאַנצט ביזן בעט. אָבער מחמת שיכרות האָבן זיי נישט באַמערקט, אַז אונטער דער פּאָדלאָגע איז הויל.

מיר פלעגן ליגן אין גרויס פּחד און שטענדיק אין אַזאַ אָוונט זיין אָנגעטאָן אין אונדזערע אַלטע שמאַטעס, (די גוטע האָט ניקאָליי צוגענומען און פאַרקויפט), אַז אויב מען וועט אונדז אַנטדעקן, זאָל מען אונדז נישט טרייבן נאַקעט דורך דער שטאָט. פאַרשטייט זיך, אַז קיין עסן פלעגן מיר שוין דעם אָוונט נישט באַקומען, ווייל שטענדיק פלעגט עמעץ בלייבן שלאָפן אין זעלבן צימער; מ׳האָט געמוזט וואַרטן אויף דער צווייטער נאַכט. אָבער נאָר די קינדער האָבן געליטן. אויף מיר האָט דאָס פאַסטן נישט געווירקט.

חודש יאַנואַר 1943. איך באַמערק, אַז ניקאָליי גייט אַרום זייער נערוועז. דאָס עסן איז געוואָרן קנאַפּער און ווערט אַריינגעוואָרפן אין גרוב, נישט ווי ביז איצט. פרעג איך אים: „ניקאָליי, זאָג מיר וואָס איז די סיבה וואָס דו ביסט אַזוי נערוועז?". ענטפערט ער מיר, אַז ס׳האָט זיך ביי אים געענדיקט דאָס עסן און ער האָט נישט מער וואָס אונדז צו געבן. ער ווייסט, זאָגט ער, אַז איך האָב מיינע שכנים, די פּויערים, געגעבן סחורה און קליידער צו באַהאַלטן, זאָל איך אַהין גיין ברענגען די זאַכן, וועט ער זיי פאַרקויפן, קויפן פאַר אונדז עסן און אונדז ווייטער האַלטן. ווען נישט, מוזן מיר גיין. איך בעט אים, ער זאָל פאַרקויפן מיין נייעם אַנצוג, וואָס איז ביי אים, זאָגט ער, אַז ער האָט אים שוין לאַנג פאַרקויפט.

נו, נישטאָ קיין ברירה. דעם 12טן יאַנואַר 1943, אַ נאַכט אַ פינצ־טערע, אין דרויסן ברענט אַ פראָסט, טוט ער מיר אָן אַ פעלץ מיט אַ גרוי־סער קוטשמע און גיט מיר אַ זאַק. איך געזעגן זיך מיט מיינע קינדער און גיי אַוועק.

„ס׳קאָן זיין, אַז איך וועל מער נישט צוריקקומען, דער וועג איז מיט

גרויסע סכנות פֿאַרבונדן, בעט איך דיך, ניקאָליי, זאָלסט מיר אָפּהיטן די קינדער״.

איך גיי מיט אַ שווער געמיט. דער זייגער איז איצט 7 און גיין מעג מען ביז זייגער 9 אין אָוונט. דער וועג איז אַ ווייטער. איך מוז גיין מיט אונטערוועגן, ווייל אויפֿן הויפּטשטראָז פּאַטראָלירן אוקראַיִנישע און דייטשע פּאָליציי; דערקענט מיך עמעץ, בין איך פֿאַרלוירן. וואָס וועט זיין מיט די קינדער? ער וועט זיי דאָך קיין איין טאָג נישט האַלטן. און אפשר איז דאָס טאַקע זיין כוונה? אָבער נישט קיין צייט זיך צו פֿאַר־קלערן, דער הונגער איז שטאַרקער פֿאַר דער שרעק, און איך מוז גיין. דער וועג, וואָס דויערט נאָרמאַל אַ 40 מינוט, דויערט ערשט צוליב דעם אומוועג וואָס איך מאַך, גאַנצע צוויי שעה, און ערשט זייגער 9 קום איך אַריין אין שטוב צו מיין געוועזענעם שכן און פֿריינד, קרעמעניוק. דער מענטש איז תמיד געווען אַ גוטער חבר, אַן אַקטיווער סאָציאַל־דעמאָ־קראַט און אַ יידן־פֿריינד. ער האָט מיר דערלויבט באַהאַלטן ביי אים מיינע סחורות און שטוב־זאַכן, קליידער, וועש, בעטצייג א. אַ. ער דערקענט מיך תיכף, טראָץ מיין פֿאַרקליידונג און מיין באָרד. ער און זיין ווייב צלמען זיך איבער און צעקושן זיך מיט מיר. „איך בין געווען זיכער, אַז דו לעבסט שוין נישט״, זאָגט ער צו מיר, „ווייל זונטיק, ביי דער לעצטער אַקציע האָט מען דיך געשאָסן״. אַזוי האָט מען אים דערציילט. „זיי האָבן שלעכט געשאָסן, זאָג איך, און איך בין געבליבן לעבן״. „וווּ ביסטו באַ־האַלטן״? „אין וואַלד, איך מיט מיינע צוויי קינדער. און איצט, מיין פֿריינד, קום איך צו דיר, זאָלסט מיר העלפֿן. מיר האָבן נישט וואָס צו עסן און זענען כמעט נאַקעט, וויל איך דיך בעטן, זאָלסט מיר עפּעס געבן פֿון מיינע זאַכן״. „הער״, זאָגט ער צו מיר, „דיינע זאַכן האָב איך אַוועקגעגעבן אין דאָרף באַבין, צו אַ פּויער מחמת מורא, די דייטשן זאָלן נישט אַריינקומען און אַלץ צונעמען. דאָ האָב איך גאָרנישט. נאָר אויב דו ווילסט, קום נאָך אַ מאָל מאָנטיק אויף דער נאַכט, די צווייטע וואָך, וועל איך דיר די סחורה צוגרייטן״. „אפשר האָסטו אַ שטיקל ברויט, אָדער מאַמעליגע? מיר גייען אויס פֿאַר הונגער״. „ניין, איך האָב גאָרנישט״. איך געזעגן זיך מיט זיי, זאָג צו מאָנטיק צו קומען און גיי אַוועק אַ צעבראָכענער.

גיין אַהין מאָנטיק טאָר איך נישט, ער איז פֿעיִק צו מעלדן דער פּאָליציי. אַזוי איז אויך געווען. איך האָב געבעטן ניקאָלייען, ער זאָל מאָנטיק גיין אַהין, איז דאָס הויז טאַקע געווען אַרומגערינגלט מיט פּאָליציי.

פֿון דאָרט בין איך אַוועק צו אַ צווייטן שכן און פֿריינד, מיטן נאָמען

באלאהוראק, ביי וועלכן איך האָב אויך געהאַט זאַכן. ווי אַנדערש איז דאָרט געווען די אויפנאַמע. ער, זיין פרוי און איר מוטער האָבן, מיך דערזעענדיק, זיך שטאַרק צעוויינט, זיך מיט מיר צעקושט און נישט געקאָנט אַרויסברענגען קיין וואָרט. ענדלעך פרעגט ער מיך, ווו די קינדער זענען? איך דערצייל אים, אַז מיר געפינען זיך אין אַ וואַלד און הונגערן שטאַרק, ליידן שטאַרק פון קעלט. „דאָס ערשטע זעץ זיך עסן". און שוין איז דער טיש געגרייט מיט הייסער מילך און מיט מאַמעליגע. נאָך דעם מאַכט ער אויף דעם שראַנק און זאָגט: „דאָ זענען דיינע זאַכן, נעם דיר וויפל דו קאָנסט. קאָנסט אויך מיינע זאַכן נעמען, אויב נאָר דו קאָנסט זיך דערמיט ראַטעווען".

ער האָט אין מיין זאַק אַריינגעפּאַקט קליידער, וועש, מאַנטלען, געגעבן מיר צוויי ברויט פאַר די קינדער און ביים געזעגענען מיך געבעטן נאָך אַ מאָל קומען. מיר האָבן זיך צעקושט, און מיט דעם שווערן זאַק אויף די פּלייצעס בין איך אַוועק צוריק. איך בין געגאַנגען מיט אַ גאַנץ אַנדערן וועג און האָב יעדעס מאָל געמוזט זיך פאַרשטעקן הינטער די הייזער, ווייל די פּאַטרולן האָבן מיט זייערע לעמפּלעך אומעטום באַלויכטן דעם וועג. אַזוי בין איך צוגעקומען צו דער בריק, וואָס אויף דער מאָס־קאַלובקע. אָבער די בריק איז געווען באַוואַכט דורך אוקראַ:נישע פּויערים. האָט מיר איינער אַ לייכט געטאָן מיט אַ לעמפּעלע אין די אויגן. דערזעענדיק, אַז איך בין פאַרלוירן, האָב איך זיך צוריקגעצויגן ביז דעם הויז פון חיים גאָלדשמידט. דאָרט בין איך אַריין דורך דעם איינגאַנג אין דעם פריערדיקן געטאָ. דער פּויער איז מיר נאָכגעגאַנגען טריט נאָך טריט, נישט ווויסנדיק, אַז ער האָט פאַר זיך אַ פאַרקליידעטן ייד. ער האָט געוואָלט צונעמען דעם זאַק מיט די זאַכן. לויפנדיק צום אויסגאַנג פון געטאָ, בין איך געפאַלן איבער אַ קאַסטן און זיך שטאַרק צעקלאַפּט. אויך דער פּויער איז איבער אים געפאַלן. אַ צעבלוטיקטער בין איך ווייטער געלאָפן און האָב זיך מיט דעם פּעלץ און זאַק פאַרטשעפּעט אין שטעכענדיקן דראָט; איך האָב נישט געוווּסט, אַז דער געטאָ איז איצט פאַרצוימט מיט דראָטן, כדי די פּויערים זאָלן נישט צעטראָגן די הייזער.

מיט מיינע לעצטע כוחות דריק איך אַראָפּ די דראָטן, וואַרף אַריבער דעם זאַק, שפּרינג אַריבער און לויף ווייטער. ביז איך בין צוגעקומען צום בית־הקברות. דאָרטן בין איך אַריין צווישן די מצבות, האָב זיך אַנידערגעלייגט, ליג אָן כוחות און הער זיך צו אויב עמעצער לויפט נישט נאָך. זיך איבערצייגט, אַז נישט, האָב איך זיך געלאָזט גיין באַרג־אַרויף, כדי

זיך צוצושטעלן צו מיינע באַקאַנטע פּאָליאַקן מיטן נאָמען ראָליעוויטש. אפשר וועלן זיי מיך לאָזן דאָרטן זיין איבער דעם טאָג.

ווען איך בין צוגעקומען צום הויז, האָט אַ הונט אָנגעהויבן אַזוי צו בילן, אַז באַלד וועלן די שכנים אַרויס און מיך כאַפּן אַלס אַ גנב — איך האָב דאָך מיט מיר זאַכן. בין איך צוריק אַרויף אויפן בית־הקברות. ערשט דערזע איך, עס הייבט שוין אָן טאָגן. נו, נישטאָ קיין ברירה. האָב איך זיך געלאָזט גיין באַרג־אַראָפּ, בין צוגעקומען ביז זונדל פּיבערס הויז, אַריבער דאָס וואַסער, געלאָפן מיטן זאַרינעק ביז צו דער „אָכראַנקע" און אַריין צו ניקאָלייען...

אַ שטיקל צייט האָב איך געהאַט רו. ניקאָליי האָט די זאַכן פאַר־קויפט און געגעבן בעסער עסן. מיר זענען ווייטער געלעגן אין קבר און געוואַרט אויף דער באַפרייונג. די הוליאַנקעס אין הויז זענען ווייטער געגאַנגען.

דעם 18טן יאַנואַר, פרייטיק צו נאַכטס, דערהערן מיר אַ שיסעריי. ווער שיסט מען איצט, ווען קיין יידן זענען שוין נישטאָ ?

עפּעס קומט פאָר. דאָס הויז איז נישט ווייט פונעם אַרעסט און פון דאָרט הערט מען עס, דאָס שיסעריי. ווען ניקאָליי האָט אַרום זייגער 1 געבראַכט דאָס עסן, פרעג איך אים. דערציילט ער, אַז אין קיטעוו זענען אין אַ בונקער געווען באַהאַלטן פופצן יידן, צווישן זיי די משפחות פון ד״ר באַרטעל, זיידע מאַנדעל, ד״ר מנשה מאַנדעל. אין איינעם אָן אָוונט איז ד״ר מאַנדעל אַרויס, צו כאַפּן אַ ביסל לופט, האָט אים אַ פויער דער־קענט, אים נאָכגעשפּיאָנירט, און געבראַכט פּאָליציי. מ׳האָט די יידן אַרויס־גענומען און געבראַכט קיין קאָסעוו. דאָרט האָבן די דייטשן באַשטימט דורכצופירן די עקזעקוציע פרייטיק צו־נאַכטס. זיי האָבן דורך פּלאַקאַטן צו וויסן געטאָן די באַפעלקערונג, זי זאָל קומען זיך צוקוקן צום ספּעק־טאַקל. מאַסן פויערים האָבן זיך פאַרזאַמלט אין הויף פון אַרעסט, מען האָט אַרויסגעפירט די יידן, נאַקעט האָט זיך איינער געמוזט לייגן אויפן צווייטן, און אַזוי האָט מען זיי צעשאָסן. דעם פּאָליאַק, וואָס האָט זיי אויסבאַהאַלטן, האָט מען אַוועקגעפירט קיין קאָלאָמיי אין אַרעסט, נאָר ער איז פון דאָרט אַנטלאָפן און האָט זיך אויסבאַהאַלטן.

ענדע יאַנואַר. אין הויז פון מענדל מארמאראש ז״ל, איז געווען אַ בונקער, אַ גוט פאַרמאַסקירטער. דאָרט זענען געלעגן באַהאַלטן יענקל ערנסט, זיין זון לייבציע מיט אַ קינד, זיין טאָכטער גוסטאַ, יהושע בילער מיט דער פרוי א. אַ. צוזאַמען עלף מענטשן. באַזאָרגט מיט עסן האָט זיי

יוזעק גענסיעצקי, אַ פּאָליציאַנט, נאָר שפּעטער האָט ער אַליין געבראַכט פּאָליציי און זיי איבערגעגעבן. מ׳האָט זיי אַלע געשאָסן.

נתן פייגער מיט זיין משפּחה זענען געווען באַהאַלטן ביי זיינעם אַ באַקאַנטן פּויער, וועמען ער האָט אַוועקגעגעבן אַ גרויס פאַרמעגן. ער האָט זיי איבערגעליפערט, און מען האָט זיי געשאָסן.

נאָך אַ בונקער איז געווען אין געטאָ. דאָרט זענען געווען באַהאַלטן הערש ערנסט מיט זיין פרוי חוה און צוויי קינדער, ישראל העניש מיט משפּחה — פיר מענטשן, און אַנדערע. דער אַריינגאַנג איז געווען דורך דעם הויפּט־קוימען און האָט אַריינגעפירט אין אַ קעלער פון משה האַזנ־פּראַץ. פון דאָרט איז געווען אַן אויסגאַנג צו דער שטאָטישער קאַנאַליזאַציע. אין בונקער איז געווען ליכט, וואַסער און עסן. איין מאָל איז דער זון פון ערנסט, יאָסל, אַרויס פון דאָרט, אַ פּויער האָט אים נאָכגעשפּיאָנירט און געבראַכט פּאָליציי. די פּאָליציי האָט זיך געשראָקן אַריינצוגיין אין דעם בונ־קער, האָבן זיי אַריינגעוואָרפן האַנט־גראַנאַטן. זענען די יידן פון דאָרט אַריין אין די קאַנאַלן. האָט די פּאָליציי אַריינגעוואָרפן אין די קאַנאַלן גאַז־גראַ־נאַטן, און אַלע יידן זענען דערשטיקט געוואָרן.

די אַלע געשעענישן האָט מיר איבערגעגעבן ניקאָליי. גענוי ווען דאָס איז געשען, ווייס איך נישט, יעדנפאַלס אין ווינטער 1942 אויף 1943.

נאָך אַ גוטער בונקער איז געווען אין שולעכל פון מזרחי. דאָרט האָט זיך אויסבאַהאַלטן די משפּחה פון איציק שאולס, א. אַ. פּויערים האָבן אים אויפגעדעקט, און די יידן האָט מען באַלד געשאָסן.

אין פעברואַר האָט מען געפונען דעם טויטן קערפּער פון ישראל פוקס. ער איז געווען באַהאַלטן ביי אַ פּויער. יענער האָט אים וואַרשיינלעך אַליין דערמאָרדעט און זיין קערפּער אַוועקגעשלעפּט אין וואַלד, וווּ פּויערים האָבן אים געפונען.

ענדע פעברואַר. ניקאָליי איז ווידער נערוועז, און ווידער די זעלבע שפּיל: ער האָט נישט קיין עסן פאַר אונדז. איך זאָל גיין ברענגען זאַכן. ווידער בין איך אַרויס פונעם קבר. דאָס מאָל בין איך געגאַנגען צו אַ שכן, אַ פּאָליאַק, פּעטראָוויטש, מיינער אַ פריינד. ער האָט מיר געגעבן זיינע און אירע קליידער, ברויט, עפּל און געבעטן נאָך אַ מאָל קומען. ווען איך האָב דאָס ניקאָלייען געבראַכט, איז געוואָרן ווידער גוט.

איצט איז געווען שטיל ביז דעם 26טן מערץ 1943. יעם טאָג קומט ניקאָליי און ברענגט מיר אַ בשורה, אַז אין דאָרף קובאַקי האָט מען אַנטדעקט אַ בונקער מיט זעקס און צוואנציק יידן. מ׳האָט זיי געבראַכט

קיין קאָסעוו. צווישן די יידן זענען געווען אונדזער פריינד מענדל שיינ־פעלד מיט זיין פרוי און פיר קינדער, מענדל שערף און פרוי, משולם שאַלער און פאַמיליע, אָקסנבערג א. אַ.

ווי אַזוי איז דער בונקער אַנטדעקט געוואָרן? אין יאָר 1938 איז קיין קאָסעוו געקומען אַ יונגער־מאַן, וואָס האָט גערעדט דייטש און אָנ־געגעבן זיין נאָמען לעאָן פירטעל. ער האָט געשפּילט די ראָל פון אַ פרומען ייד, געגאַנגען דאַווענען, געלייגט תפילין און פאַרקערט אין ייִדישע קרייזן. אַזוי ווי ביי אונדז איז געווען אַנטוויקלט די קילים־אינדוסטרי, האָט ער זיך אויסגעלערנט אַרבעטן קילימעס און פאַרדינט. שפּעטער האָט ער זיך פאַרליבט אין אַ יידיש מיידל און מיט איר חתונה־געהאַט. זיי האָבן ביידע געאַרבעט, פאַרדינט און געמאַכט אַ לעבן.

ווען די דייטשן זענען געקומען, איז תיכף געווען צו באַמערקן אַ פאַרענדערונג אין זיין אויפפירונג. ער האָט אין געהיים אַרויסגעפּאָדערט פון ווין זיינע קריסטלעכע פּאַפּירן און אַלס קריסט און דייטש זיך גע־מאָלדן ביי די דייטשע מאַכט־אָרגאַנען. זיי האָבן אים פריינדלעך אויפ־גענומען און געמאַכט פאַר דעם לייטער פון שטאָטישן עלעקטריציטעט־ווערק. ער האָט באַלד אַוועקגעוואָרפן זיין יידישע פרוי און זיך אַרויס־געוויזן פאַר אַ שונא־ישראל.

מיט אַ צייט שפּעטער האָט ער אָנגעהויבן נאָכגיין דער שיינער טאָכטער פון מענדל שיינפעלד, חיהלע. איר צוגעזאָגט, אַז אויב זי וועט צו אים גיין, וועט ער זי אויסבאַהאַלטן און ראַטעווען. זי איז צו אים נישט געגאַנגען, מען האָט נישט צוגעלאָזט דערצו, און איז אַוועק מיט אירע עלטערן אין בונקער. אָבער זי האָט אים פאַרטרויט ווו דער בונקער געפינט זיך, און יעדע וואָך פלעגט ער אַהין קומען און איר ברענגען מתנות און עסן. אין אַ צייט אַרום האָבן די דייטשן אים נאָכגעשפּיאָנירט, און בעת איינעם אַזאַ באַזוך האָט ער זיך פלוצעם דערזען אַרומגערינגלט פון פּאָליציי. ער האָט געפּרוווט אַנטלויפן, נאָר אַ קויל פון אַ פּאָליציאַנט האָט אַ סוף געמאַכט צו זיין לעבן. די זעקס און צוואַנציק יידן פון דעם בונקער האָט מען מיט שליטנס געבראַכט קיין קאָסעוו און גלייך געפירט אויפן בית־הקברות. דעם טאָג איז געווען אַ שטאַרקער פראָסט. און די אומגליקלעכע האָבן געמוזט אַליין פאַר זיך גראָבן אַ קבר, זיך אויסטאָן נאַקעט, און אַזוי האָט מען זיי צעשאָסן.

דאָס בלוט אין די אָדערן פלעגט פאַרקילט ווערן, הערנדיק די ביטערע בשורות, טראַכטנדיק, אַז אויך אונדז דערוואַרט דער זעלבער גורל.

ס'איז אָנגעקומען דער זומער, און מיט אים נייע גרויסע צרות. דאָס עסן איז מיט יעדן טאָג געוואָרן קנאַפּער, און דער הונגער גרעסער. אויך דער דורשט איז געוואָרן גרעסער, ווייל ניקאָליי האָט מער ווי דאָס טעפּל וואַסער נישט געגעבן. אַרויסגיין עפּעס ברענגען איז געווען אומ־מעגלעך. דאָס ליגן אין קבר איז מיט יעדן טאָג געוואָרן אומדערטרעג־לעכער. די היץ איז געווען שרעקלעך. מיר זענען געלעגן גאַנץ נאַקעט און אונדזערע קערפּערס, די אויסגעטרוקנטע, זענען געווען שוואַרץ פון לייז און פליי. מיר האָבן זיי געשאַרט פון זיך מיט די הענט, נאָר זיי זענען געוואָרן אַלץ מערער. מיליאַרדן זענען זיי געווען און אונדז געפרעסן. מיר זענען געווען באַוואַקסן ווי ווילדע חיות. דערצו זענען נאָך די באַזוכן ביי ניקאָלייען געוואָרן אָפטערער. פּויערים און פּאָליציי פלעגן קומען און טייל פון זיי בלייבן נעכטיקן אין דעם צימער און אין דעם בעט איבער אונדזער קבר. דאַרף מען ליגן און זיך נישט רירן, נישט שלאָפן, ווייל דער קלענסטער שאָרך קאָן פאַרראַטן. פון באַקומען אין אַזאַ נאַכט עפּעס צו עסן איז שוין אָפּגערעדט.

ס'איז געווען אַ פאַל, אַז אַ פּויער, איז געבליבן נעכטיקן און ער מיט זיין פרוי זענען געשלאָפן אין דעם בעט. אין דער פרי, ווען ער האָט אָנגעטאָן די שטיוול, האָט ער גענומען מיט זיי קלאַפּן אין די ברעטער אונטערן בעט. ס'קאָן זיין, אַז ער האָט ביינאַכט געהערט אַ שאָרך אונטערן בעט. אין דעם מאָמענט איז ניקאָליי אַריינגעקומען און אים געשטערט. אַ נישט וואָלט ער אונדז געווען אַנטדעקט און ס'וואָלט געווען מיט אונדז געענדיקט.

איין מאָל ביי נאַכט, בשעת ניקאָליי האָט אונדז געבראַכט דאָס עסן, טוט ער מיר אַ פרעג: „ווייסט עמעצער פון די יידן, וואָס זענען ערגעץ באַהאַלטן, אַז דו געפינסט זיך ביי מיר?". איך האָב מיך באַלד אָנגעשטויסן זיין מיין, און ענטפער אים, אַז קיין שום ייד ווייסט נישט וועגן דעם, אויסער איינעם, וואָס איז אַנטלאָפן קיין רומעניע. נאָך דעם זאָגט ער מיר, אַזוי ווי עס דערנענטערט זיך דער גרויסער יום־טוב זייערער, „איוואַנע", ווען טויזנטער פּויערים זענען עולה־רגל קיין קאָסעוו און אויך ער וועט האָבן פיל געסט, וויל ער, מיר זאָלן איצט אַרויסגיין פון קבר און אַרויפ־גיין אויף עטלעכע טעג אויף דעם בוידעם, וווהין ער וועט קאָנען ברענגען אונדז עסן; כאָטש די סכנה איז אויפן בוידעם פיל גרעסער, אָבער דער געדאַנק, אַז מיר וועלן עטלעכע טעג אָטעמען אַ ביסל לופט און זען אַ ביסל זון, האָט אויף מיר אַזוי געווירקט, אַז איך האָב תיכף מסכים געווען.

זענען מיר אַרויף אויף דעם בוידעם. איך האָב געבעטן ניקאָלייען, ער זאָל מיר געבן דריי שטריק, אַז טאָמער וועל איך זען, די געפאַר איז גרויס, זאָלן מיר אַליין קאָנען מאַכן אַ סוף צו אונדזער לעבן און נישט אַריינפאַלן אין די הענט פון די רוצחים, וואָס וועלן אונדז פייניקן, מיר זאָלן דערציילן ווו נאָך עס זענען באַהאַלטן יידן. ניקאָליי האָט מיר געבראַכט די דריי שטריק.

דער וועג אויף דעם בוידעם האָט געפירט דורך אַ קאַמער, ווו ס׳איז געשטאַנען אַ לייטער אַרויפצוקריכן. די טיר פון דער קאַמער איז געווען פאַרשלאָסן מיט אַ שליסל. דאָרט איז געווען אַ ביסל שטרוי און איך האָב געמאַכט אַ געלעגער. ניקאָליי האָט געבראַכט עסן. ווען עס איז טאָג געוואָרן, האָבן מיר זיך גענומען אַ ביסל אַרומרייניקן פון דעם אומפלייט.

נאָך מיטאָג האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען געסט, פּויערים מיט זייערע משפחות, מיט פּעק, פאָרנדיק, רייטנדיק, און צופוס און האָבן געמאַכט אַ גרויסן רעש. גלייך האָט מען אָנגעהויבן עסן און טרינקען, די פידלען האָבן אָנגעהויבן שפּילן, די פיס — טאַנצן, און ווילדע שיכורע קולות האָבן פאַרהילכט די גאַס. אַזוי ביז שפּעט אין דער נאַכט.

דעם צווייטן טאָג, ווען דער עולם איז צוריקגעקומען פון קלויס־טער, האָט די הוליאַנקע ווידער זיך אָנגעהויבן, נאָך מיט מער רעש און געפּילדער. די געמיטער האָבן זיך טאַקע צעקאָכט, און אין מיטן טאַנצן איז פּלוצלונג אויסגעבראָכן אַ געקריגערײַ צווישן יעלענע און פּאַראַסקאַ. ס׳איז דאָרט געווען אַ יונגער, שיינער, פּאָליציאַנט, און זיי ביידע האָבן געוואָלט מיט אים טאַנצן. אָבער אַזוי ווי ביידע מיט אַ מאָל קאָן מען נישט, האָט מען זיך אָנגעהויבן קריגן, זידלען איינע די אַנדערע, און יעלענע האָט פּאַראַסקען אַראָפּגעלאָזט אַ פּאַטש. האָבן אָנגעהויבן פליען פּעטש. פּלוצעם טוט פּאַראַסקע אַ זאָג צו יעלענען: „וואַרט איך וועל דיר באַלד ווייזן”, און לאָזט זיך לויפן אין דער ריכטונג פון דער דייטשער פּאָליציי. פּויערים מישן זיך אַריין, ווילן זי צוריקהאַלטן, זיי ווילן נישט, דייטשן זאָלן זיך אַריינמישן אין זייערע סכסוכים. דער שיינער פּאָליציאַנט וויל זי שלאָגן, אָבער די פּויערים לאָזן נישט צו, און עס קומט פאָר צווישן אים און זיי אַ רייסעניש ביי דער טיר, וואָס פירט אויפן בוידעם. איך הער ווי מען רייסט די טיר און מיר קומט פאָר, אַז ס׳איז דאָס קול פון אַ פּאָליציאַנט, וואָס וויל זיך אַרויפבאַקומען צו אונדז. איך לויף צו און שלעפּ אַרויף די לייטער אויפן בוידעם, זאָל אים כאָטש נישט אַזוי לייכט

אָנקומען; איך וויל געווינען אַ ביסל צייט. דורך אַ שפּאַרע אין דער „פייער־וואַנט“, געמאַכט פון ברעטער, זע איך ווי פּאַראַסקע לויפט אין דער ריכטונג פון די דייטשן, און ניקאָליי מיט יעלענען אַנטלויפן מיט פּעקלעך אין די הענט פון דעם הויז. די פידלען שפּילן נישט, די פּויערים דרייען זיך אַרום פאַרן הויז. איך ווייס, אַז אונדזערע מינוטן זענען געציילטע. פּאַראַסקאַ וועט ברענגען פּאָליציי.

איך האָב אין קורצע ווערטער דערקלערט די קינדער די לאַגע: אונדז איז געבליבן צום לעבן נאָך מינוטן. איך וויל נישט, מיר זאָלן אַריינפאַלן אין די הענט פון די דייטשן. וועל איך מיט אַ שטיק אייזן, וואָס איך האָב געפונען דאָ, אָפּרייסן צוויי־דריי ברעטער פון דער פייערוואַנט, און מיר וועלן אַראָפּשפּרינגען אין גאָרטן פון פּעטראָוויטש, איך — דער ערשטער, נאָך מיר דער קליינער, גדעון און צולעצט דער גרויסער זון, אשר. מיר וועלן לויפן, און די דייטשן וועלן אונדז פון הינטן דערשיסן. זיי זענען מסכים, און איך נעם מיט מיינע שוואַכע כוחות רייסן די ברעטער. פּאַמעלעך האָבן די ברעטער נאָכגעגעבן. איך האָב אַפילו נישט קיין טראַכט געטאָן, אַז פון שטראָז קאָנען די פּויערים באַמערקן מיין אַרבעט. איך האָב צוגעשפּאַרט די ברעטער, און מיר וואַרטן. מיט אַ מאָל דערזע איך דורך אַ שפּאַרע, ווי אַ פּאָליציאַנט, אַ שוואַר־באַוואָפנטער, פאָרט אויף אַ ראָווער מיט אַ שנעלן טעמפּאָ גלייך אין דער ריכטונג פון דעם הויז. ער בלייבט שטיין, שפּרינגט אַראָפּ און לויפט אַריין.

איצט איז פאַר מיר קלאָר, אַז דער פּאָליציאַנט איז געקומען אונדז נעמען. נעם איך אַ גרויסן נאָגל און קריץ אויס אויף אַ באָנטע (אַ געהילץ פון בוידעם), פאָלגנדע ווערטער: „פּה נהרגו שלושה יהודים: ברוך, אשר וגדעון אנגלר“, קלערנדיק אפשר וועט אַ מאָל, נאָך דער מלחמה פאַרבלאָנדזשען אַהער אַ ייד און וועט באַמערקן די אויפשריפט, וועט ער פאָדערן נקמה פאַר אונדז. איך האָב זיך צעקושט מיט די קינדער, אַוועקגעזעצט און געוואַרט. אָבער עס איז שטיל, און קיינער קומט נישט. קיין עסן האָבן מיר נישט, קיין טראָפּן וואַסער אויך נישט. די היץ איז שרעקלעך, די צונגען קלעפּן זיך צו צום גומען. אונטן הערט מען ווידער שפּילן און טאַנצן, און עס ווערט נאַכט. שפּעט ביי נאַכט זענען אַ טייל פּויערים אַוועק, און אַ טייל געבליבן דאָ שלאָפן.

ערשט אויפן דריטן טאָג, נאָך מיטאָג, איז ניקאָליי צוריקגעקומען. ער מאַכט אויף די טיר און דערזעט די לייטער איז נישטאָ. רופט ער מיך ביים נאָמען. האָב איך די לייטער אַראָפּגעלאָזט און ער איז אַרויף־

געקומען. ער איז געווען זיכער, אַז אָדער מיר זענען פון הונגער און שרעק געשטאָרבן, אָדער מען האָט אונדז געכאַפּט. איז אַוועק, געבראַכט עסן און דערציילט, אַז זיין שוועסטער איז שוין געווען אויפן שוועל פון דער דייטשער פּאָליציי, אונדז צו מסרן, אָבער אויס רחמנות אויף די קינדער האָט זי עס נישט געטאָן; דער פּאָליציאַנט איז דעמאָלט געקומען טרינקען און טאַנצן, און אונדזער שרעק איז געווען אַן אומזיסטע.

„ס׳איז געשען אויך אַ גרויסער נס", זאָגט ער, „איצט גייט שוין אַראָפּ אין גרוב".

געפינען מיר זיך ווידער אין קבר. דאָס עסן וואָס ניקאָליי האָט איצט געגעבן האָט קוים געקלעקט פאַר די קינדער. איך אַליין האָב דערפון כמעט נישט פאַרזוכט. וואָס זשע וועט זיין ווייטער?

כדי נישט צו פאַרגעסן דאָס רעדן, האָב איך אָנגעהויבן צו די קינדער צו שעפּטשען, לערנען זיי אויסנווייניק דאַווענען און פאַרשידענע לידער.

די צייט גייט פּאַמעלעך, און די לאַגע ווערט ערגער. די דייטשן מאַכן אָפּט „ראַציעס" און כאַפּן פּויערים צו דער אַרבעט קיין דייטשלאַנד. דעמאָלט פלעגט יעלענע אַריינשפּרינגען צו אונדז אין קבר און ליגן אַזוי לאַנג ביז די „ראַציע" האָט זיך געענדיקט. ניקאָליי האָט זיך מיט כריין געמאַכט ווונדן אויףביידע פיס און אַזוי יעדעס מאָל אויסגעדרייט זיך פון זייערע הענט.

איין מאָל איז געקומען צו פאָרן יעלענעס אַ טאָכטער פון איר ערשטן מאַן, אַ שיקסע פון אַ יאָר 18, און דאָ געבליבן וווינען. זיי האָבן זיך פאַר איר געהיט און נישט דערציילט וועגן אונדז, אָבער זי האָט באַמערקט, אַז ביי נאַכט טראָגט מען עסן צום בעט. זי איז דעמאָלט צו־געשטאַנען צו זיי, זיי האָבן איר געמוזט דערציילן וועגן אונדז און אויפ־געקלערט, אַז זי דאַרף שווייגן, ווייל דאָס קאָן אַלעמען קאָסטן דאָס לעבן. נאָך דעם איז געקומען אַ שייגעץ פון אַ יאָר 15, ניקאָלייס אַ ברודערס אַ זון, און אויך אים האָט מען אויסגעזאָגט דעם סוד. די סכנה האָט זיך פאַרגרעסערט.

איין מאָל אין אַ זונטיק, זענען ניקאָליי מיט יעלענען אַוועק אין קלויסטער, און די שיקסע האָט איינגעלאַדן אַהער חברים און חברטעס. מען האָט געזונגען און געטאַנצט אין דעם צימער ווו מיר זענען. די קינדער האָבן גראָד געכאַפּט אַ שלאָף, און דער קליינער האָט פּלוצעם אָנגעהויבן שרייען: ער האָט געחלומט, אַז פּאָליציי איז געקומען און מען

פירט אונדז שיסן. זייענדיק זיכער אַז מ'האָט אויבן דערהערט דאָס געשריי און באַלד וועט מען וועגן דעם צו וויסן טאָן, האָבן מיר אָנגעטאָן אונדזערע שמאַטעס און געוואַרט אויף דער פּאָליציי; אָבער אויך דאָס מאָל איז די זאַך אַריבער בשלום. זיי האָבן פאַרזיכערט, אַז דער רעש בײַ זיי איז געווען אַזוי גרויס, אַז מען האָט גדעונס געשריי נישט געהערט.

ניקאָליי האָט ווידער אָנגעהויבן ברענגען ידיעות וועגן כאַפּן יידן אין פאַרשידענע באַהעלטענישן.

אין איינעם אַ טאָג האָט מען געבראַכט מענדיסיע העלפער. די דייטשן האָבן אים שטאַרק געפּייניקט, ער זאָל דערציילן ווו די יידן זענען באַהאַלטן און אויסגעבן די פּויערים וואָס האָבן אים באַהאַלטן. ער האָט אָבער גאָרנישט דערציילט, האָבן זיי אים געשאָסן.

אין עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען געכאַפּט אין כאָמטשינער וואַלד פיר יידן, צווישן זיי אַברהם שטיינער, דעם קצב, מיט זיין פרוי. זיי האָבן געמוזט אַליין גראָבן פאַר זיך אַ קבר, און מען האָט זיי דערשאָסן.

מען האָט געכאַפּט וואָלף ברונוואַסער (שלמה הודקעס אײדעם). ער איז געווען אַ שטאַרקער מאַן. די דייטשן האָבן אים אָנגעטאָן אַ קייט אויפן האַלדז, אַ דייטש האָט אים געפירט ביי דער קייט, און ברונוואַסער האָט געמוזט לויפן אויף אַלע פיר און בילן ווי אַ הונט, אַזוי דורך דער שטאָט און צוריק ביז צום בית־עולם. דאָרט האָט ער אויסגעגראָבן אַ קבר פאַר זיך, און מען האָט אים געשאָסן.

צוויי טעג שפּעטער האָט מען געבראַכט צו די דייטשן אַ יונג, שיין מיידל, אַן אייניקל פון רפאל „שעשורער". מען האָט זי גלייך אַרויסגעפירט אַרבעטן אין גאָרטן. אויפן צווייטן טאָג פירט זי אַ דייטש אַריין אין הויז און באַפעלט איר אויסוויישן אַלע צימערן. ער שטעלט אַנידער צוויי בענקלעך, לייגט אַרויף אויף זיי אַ ברעט און הייסט איר אַרויפקריכן. זי האָט נישט געוואָלט אַרויפגיין. אויף זיין פראַגע, פאַר וואָס? ענטפערט זי, אַז זי קאָן צעברעכן אַ האַנט אָדער אַ פוס. „דומעס מיידל, — זאָגט ער צו איר — איך דאַרף דיך דאָך באַלד דערשיסן, האָסטו אַנגסט פאַר צעברעכן אַ האַנט?". ענטפערט זי, אַז שיסן — יאָ, אָבער צעברעכן אַ האַנט אָדער פוס — נישט. האָט ער אַנידערגעשטעלט אַ טיש, און זי האָט גענומען קאַלעכן. פּלוצלונג דערזעט ער, אַז פונעם חזירים־שטאַל גייט אויף אַ פלאַם. ער לויפט אַרויס, און העלפט אַרויסטרייבן די חזירים און קומט אין עטלעכע מינוט אַרום צוריק. דאָס מיידל איז נישטאָ. זי האָט אויסגענוצט דעם מאָמענט וואָס ער איז אַוועק, אויפגעמאַכט דאָס פענצטער

און אַרויסגעשפּרונגען. זי איז אַוועק צו אַ פּויער און דאָרט געווען ביז נאָך דער מלחמה; זי איז איצט אין ישׂראל.

ס׳זענען געווען שמועות, אַז דער שייגעץ וואָס האָט געאַרבעט אין שטאַל ביי די חזירים האָט בכוונה געמאַכט די שׂריפה, כּדי איר צו געבן אַ שאַנס זיך צו ראַטעווען.

איין מאָל האָבן די דייטשן געכאַפּט אַ ייִנגעלע פון אַ יאָר צוועלף פון קוטי, זיי האָבן דאָס קינד געשלאָגן, געפּייניקט, צעבראָכן די הענט־לעך און פיסלעך, עס זאָל דערציילן ווו עס איז געווען. אָבער דאָס קינד האָט נישט אויסגעזאָגט. האָבן זיי עס געשאָסן.

אָקטאָבער 1943. ניקאָליי קומט צום גרוב און דערציילט, אַז מ׳האָט געבראַכט שמואל ענגלער, מיינס אַ קרוב. ער און זיין ברודער מרדכי זענען געווען באַהאַלטן ביי אַ פּויער אויף מאָסקאַלובקע אין אַ בונקער. ס׳איז זיי דאָרט געווען נישט שלעכט, האָבן געהאַט צו עסן. אָבער ס׳איז זיי נמאס געוואָרן דאָס ליגן דאָרטן, האָבן זיי באַשלאָסן צו שוואַרצן די גרענעץ קיין רומעניע. אַזוי ווי קיין געלט צו באַצאָלן אַ שוואַרצער האָבן זיי נישט געהאַט, זענען זיי אַליין געגאַנגען ביז צום טשערעמאָש און געפּרוווט אַריבערגיין דאָס וואַסער. אָנגעטראָפן אויף אַ טיפער שטעלע אין וואַסער, האָבן זיי, ווי גוטע שווימערס זיך געלאָזט שווימען. דער יונגערער, מרדכי, איז אַריבערגעשווומען אויף דער רומענישער זייט. האָבן אים אָבער פּויערים געכאַפּט און איבערגעגעבן דער רומענישער פּאָליציי, וועלכע האָט אים געבראַכט קיין טשערנאָוויץ. די ייִדן האָבן אים אַרויסבאַקומען פון זייערע הענט. ער איז געבליבן לעבן און געפינט זיך היינט אין ישׂראל. דער עלטערער, שמואל, האָט זיך צוגעשלאָגן צו אַ ברעג לעבן קיטעוו. פּויערים האָבן אים געכאַפּט און איבערגעגעבן דער פּאָליציי, וועלכע האָט אים איינגעזעצט אין קרימינאַל. אין דער צעלע האָט ער זיך געפּרוווט אויפהענגען, אָבער אַ פּאָליציאַנט האָט עס באַ־מערקט און אים אַראָפּגענומען. אויפן צווייטן טאָג האָט מען אים געבראַכט קיין קאָסעוו און איבערגעגעבן די דייטשן. זיי האָבן אים געפּייניקט, געשלאָגן מערדערלעך, ער זאָל עפּעס דערציילן, אָבער אומזיסט, ער האָט נישט גערעדט. דאַן האָט מען דורך פּלאַקאַטן געגעבן צו וויסן די פּויערים צו קומען דעם און דעם טאָג זען אַ ספּעקטאַקל. מען האָט אים אַרויס־געפירט און אין קעגנוואַרט פון הונדערטער פּויערים אָנגערייצט אויף אים פיר הינט. די הינט האָבן אים צעריסן ממש אויף שטיקער, און דעם קערפּער, וואָס האָט זיך נאָך געלעבט, אַריינגעוואָרפן אין אַ צעלע. אויפן

צווייטן טאָג, ווען מען איז געקומען אים נעמען צו באַגראָבן, האָט מען אים געטראָפן הענגען איבערן בעט. דער קדוש ליגט אויפן קאָסעווער בית־עולם. הי״ד.

ענדע אָקטאָבער האָט מען אין דער בעקעריי פון פרוי ריפּטיק געכאַפּט ישעיהו געלטנער. איר זון, וועלכער האָט געוווינט אין לעמ־בערג, איז געקומען צו איר אין גאַסט, האָט אויפן בוידעם געפונען דעם ייד און אים באַלד איבערגעגעבן דער פּאָליציי. מען האָט אים געפּייניקט, ער זאָל אויסגעבן ווו נאָך יידן ליגן באַהאַלטן. אָבער מען האָט פון אים גאָרנישט געקאָנט אַרויסבאַקומען. ער האָט זיי געגעבן אייניקע אַדרעסן, אויף וועלכע זיי האָבן נאַטירלעך קיין איין ייד נישט געפונען. דערוויייל האָבן זיי אים נישט געשאָסן.

אין מיטן נאָוועמבער האָט מען ביי אַ פויער געכאַפּט שמשון פויגל, זיינע צוויי טעכטער מיט אַ קינד.

איין מאָל קומט ניקאָליי און זאָגט, אַז מיר מוזן אַרויס פון גרוב און אַרויף אויף דעם בוידעם, ווייל ער דאַרף דעם גרוב צוגרייטן צום ווינטער. אָבער ער האָט דערביי געהאַט אַנדערע כוונות. עסן האָט ער געגעבן איין מאָל אין צוויי טעג און איז שטענדיק אַרומגעגאַנגען ברוגז. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז דאָ גייט עס שוין צו אַ סוף, און מיר דאַרפן זיין גרייט. מיר ליגן שוין אויף דעם בוידעם. אין דרויסן איז קאַלט און עס רעגנט, מיט איין וואָרט: ווינטער. מיר מאַכן אָפּט פּרוּוון מיט די שטריק, כדי אין נייטיקן פאַל צו קאָנען אַליין מיט זיך אַ סוף מאַכן. דעם גרויסן זון מוז איך די גאַנצע צייט היטן, ווייל דער הונגער דערגייט אים שטאַרק, און ער מאַכט אַלע מאָל אַ פּראָבע מיטן שטריק. דער קליינער קאָן נישט דערלאַנגען, עס איז צו הויך, און איך זאָג אים צו, אַז איך וועל אים העלפן.

דעם 22סטן נאָוועמבער קומען אַרויף צו אונדז ניקאָליי מיט יעלענען און זאָגן, אַז מיר מוזן תיכף פאַרלאָזן זייער הויז, ווייל מ׳איז זיי שוין חושד, און יעדע מינוט קאָן מען אונדז כאַפּן. פרעג איך זיי: וווהין זאָלן מיר איצט גיין? ווער וועט אונדז אָפּגעריסענע און אָפּגעשליסענע, נאַקעטע און באָר־וועסע, הויט און ביין, קוים וואָס מען האַלט זיך אויף די פיס, באַוואָקסן ווי ווילדע חיות, אָן אַ גראָשן ביי דער נשמה — צונעמען? ענטפערן זיי, אַז זייער אייגן לעבן איז זיי טייערער און אַז אין סטאַרי קאָסעוו איז דאָ אַ פויער מיטן נאָמען לולטשוק, וועלכער האָט שוין עטלעכע מאָל איבער־געחזרט, אַז ער באַדויערט זייער פאַר וואָס ער האָט מיך נישט געראַ־

טעוועט, זאָל איך צו אים גיין, און ער וועט מיך באַשטימט צונעמען. דער פּויער איז טאַקע געווען מיינער אַ גוטער פריינד. ניקאָליי זאָגט מיר שוין, ווי אַזוי איך זאָל גיין צו אים, כדי מען זאָל מיך אין וועג נישט כאַפּן.

איך האָב תיכף פאַרשטאַנען זיין פּלאַן. ער איז אַ כיטרער פּויער, ער וויל פון מיר פּטור ווערן, וויל אָבער נישט, מען זאָל מיך כאַפּן ביי אים אין שטוב. זאָלן מיר אַוועקגיין צו לולטשוקן, און אויפן וועג וועט מען אונדז שוין דערליידיקן.

איך האָב אים גענומען בעטן, צוגעזאָגט מיין הויז, מיין פעלד, געלט, וואָס ליגט באַגראָבן ערגעץ אויף אַ פּלאַץ, אָבער עס העלפט נישט. דעמאָלט בעט איך אים, ער זאָל מיך נאָך איין טאָג לאָזן דאָ זיין. איך האָב גערעכנט, מיר וועלן דאָ מיט זיך אַ סוף מאַכן. אָבער ער האָט זיך עס אָנגעשטויסן. צו וואָס דאַרף ער האָבן דריי געהאָנגענע יידן ביי זיך? האָט ער איינגעוויליקט, נאָר מיר זאָלן תיכף אַראָפּגיין אין גרוב.

דעם 23סטן נאָוועמבער אויף דער נאַכט איז ער צוגעקומען און געזאָגט, „איצט מוזט איר גיין". מיר זענען אַרויס פון גרוב, זיך געזעגנט און צעקושט מיט זיי. איך האָב אים געבעטן, ער זאָל מיך נישט באַגלייטן, — וואָס ער האָט געוואָלט טאָן — און מיר האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריין.

לויט זיין פּלאַן האָבן מיר געדאַרפט דורכגיין נעבן שמשון פויגלס מיל, וועלכע איז שוין געווען אַרומגעשטעלט מיט פּאָליציי. ער האָט אונדז נאָכגעקוקט, און מיר זענען טאַקע געגאַנגען אין דער ריכטונג. אָבער שפּעטער בין איך אַוועק אויף אַ צווייטן וועג.

ס'איז פינצטער און קאַלט, עס רעגנט אַ גאַנץ דריבנע רעגנדל. די שמאַטעס אין וועלכע ס'זענען איינגעהילט אונדזערע אויסגעטרוקנטע קערפּערס זענען אין עטלעכע מינוט געווען דורכגעווייקט און צוגעפרוירן צו די ביינער. מיר קאָנען קוים אַ שפּאַן טאָן. דער וועג פירט דורך פעלדער, וועלדער און וואַסערן. די בלאָטעס — ביז די קניען. דער גרויסער ייִנגל גייט מיט צוויי שטעקנס, און דעם קלענערן, וועלכער פאַלט אַלע מאָל אַוועק, מוז איך נעמען אויף די הענט. אויך מיר פאַרלאָזן די כוחות. אָבער מען מוז ווייטער גיין.

איינצלנע פּויערים קומען אונדז אַנטקעגן, זעען פאַר זיך דריי ווילדע פאַרשוינען, אָבער טשעפּען אונדז נישט. אַזוי זענען מיר די גאַנצע נאַכט געגאַנגען און אָנגעקומען אין דאָרף סאָקאָלובקא, אַכט קילאָמעטער פון קאָסעוו. דאָ האָב איך פיל באַקאַנטע פּויערים.

מיין שטימע איז פאַר דער צייט פאַרענדערט געוואָרן, און פון מיין האַלדז איז אַרויס אַ מין קוויטשען פון אַ חיה. איך האָב זיך אַליין דערשראָקן פאַר דער שטימע מיינער. דערצו זענען מיר די אויגן רויט, און איך בין אין גאַנצן באַוואַקסן ווי אַ ווילדער.

ווען איך בין צוגעקומען צום ערשטן הויז פון מיינעם אַ באַקאַנטן פויער און אָנגעקלאַפּט אין פענצטער: „הריצקי, מאַך מיר אויף!" הער איך ווי ער זאָגט צו זיין פרוי, „ברוך איז דאָ אין דרויסן". ער לויפט אַרויס, כאַפּט מיך אַרום און קושט מיך, „דו לעבסט"?, שרייט ער, „אָבער ווי דו זעסט אויס! איך ברענג דיר שוין עסן", „ניין, הריצקי, נישט עסן וויל איך פון דיר, אפשר קאָנסטו מיך צונעמען און באַהאַלטן, ווייל מיר האָבן נישט וווּהין צו גיין". „ניין" זאָגט ער, „זיין ביי מיר קאָנסטו נישט, ווייל איך האָב אַ פרעמדע דינסט, און זי וועט תיכף מעלדן דער פאָליציי".

זענען מיר באַלד אַוועק צו אַ צווייטן הויז — מען לאָזט אונדז נישט אַריין. אויך אין אַ דריטן נישט. און אין דרויסן הייבט אָן טאָגן. מיר וועלן פּרובירן נאָך אויף איין פּלאַץ, ווען נישט מאַכן מיר מיט זיך אַ סוף!

איך קלאַפּ אָן ביי דעם פויער און רוף: „אָנופרי, מאַך מיר אויף", ווען זיי האָבן אונדז דערזען, האָבן אַלע אויסגעבראָכן אין אַ געוויין, און מען זאָגט מיר „גיי שנעל דורכן גאָרטן, ביז דו וועסט צוקומען צו אַ שטאַל. דאָרט גיי אַריין, ס'איז דאָ שטרוי, לייגט אייך אַריין, און באַלד ברענגט מען אייך עסן. דאָרט קאָנט איר זיין וויפל איר ווילט, קיין עסן וועט אייך נישט פעלן!"

אַריינגעקומען אין שטאַל, לייגן מיר זיך אַריין אין שטרוי, און באַלד ברענגט די פויערטע ברויט מיט הייסע מילך און זאָגט נאָך אַ מאָל, אַז דאָ וועלן מיר קאָנען זיין ביז נאָך דער מלחמה. חוץ אונדז קומט קיינער נישט אַהער, זאָגט זי. זי דערציילט אונדז אויך, אַז די דייטשן האָבן אויף אַלע פראָנטן גרויסע מפלות, און אין קורצן וועט זיך דער קריג ענדיקן, און מיר וועלן זיין פריי. מיר וויינען אַלע פאַר פרייד.

פינף טעג ליגן מיר דאָ, און עס איז אונדז גוט. אויפן זעקסטן טאָג, פאַר טאָג, קומט אַריין דער פויער און זאָגט, אַז מיר מוזן שוין אַוועק. מען האָט נאָכגעקוקט און מען ווייסט שוין וועגן אונדז. איך נעם די קינדער און מיר גייען.

מיר גייען צו צו אַ הויז. איך וועק אויף דעם פויער, און ער זאָגט מיר: „שנעל גייט דאָ אַריבער דאָס וואַסער. אויף יענער זייט איז דאָ אַ שטאַל, גייט אַהין אַריין. איך וועל קומען אַהין, וועלן מיר אָפּרעדן ווי

אַזוי אייך צו באַהאַלטן". מיר טוען ווי ער האָט אונדז געהייסן. אַ פּאָר מינוט שפּעטער קומט אַריין, אָנשטאָט דעם פּויער, זיינער אַ זון, אַ שייגעץ פון אַ יאָר 18, וועלכן ער האָט געשיקט. ווי נאָר ער דערזעט אונדז, לויפט ער אַרויס אין דרויסן מיט אַ געשריי: „זשידי! זשידי!" מיר לאָזן זיך אַנטלויפן. אין דרויסן איז שוין טאָג, און פּויערים, דערהערנדיק די קולות, שטעקן אַרויס די קעפּ פון די פאַרפרוירענע פענצטער. אַ טייל גייט אויך אַרויס פון די הייזער. און מיר לויפן. נאָענט דערזעען מיר אַ וואַלד, לויפן מיר אין אים אַריין און פאַרשווינדן אין דער געדיכטעניש פון דיביימער.

איך בין קיין מאָל אין דעם וואַלד נישט געווען. מיר גייען אַריין אין אים טיפער און טיפער. נאָר וואָס ווייטער פון דעם דאָרף! דעם גאַנצן טאָג בלאָנדזשען מיר אַזוי אַרום אין דעם וואַלד. ווען ס'איז געוואָרן נאַכט, האָבן מיר זיך אַריינגעלייגט צווישן די קשאַקעס און איינגעשלאָפן.

אויפן צווייטן טאָג — דער רעגן הערט נישט אויף. די קינדער בעטן עסן, אָבער איך האָב זיי נישט וואָס צו געבן. הייבן די קינדער אָן צו־צושטיין צו מיר: „טאַטע, מיר האָבן דאָך שטריק, פאַר וואָס זאָלן מיר זיך אַזוי מוטשען?" איך באַרויק זיי, בעט זיי נאָך צוּוואַרטן, אפשר דאָך וועט געשען אַ נס. מיר גייען נאָך טיפער אַריין אין וואַלד. פּלוצעם דערזע איך פון ווייטן אַ הייזל. איך לאָז איבער די קינדער און גיי צו דעם הייזל. איך קום אַריין און בעט עפּעס עסן פאַר מיר און מיינע קינדער. גיט מיר די פּויערטע עסן, און איך ברענג דאָס מיינע קינדער. ווען זיי האָבן שוין אָפּגעגעסן, גיי איך באַלד אַוועק פון דעם פּלאַץ, ווייל איך ציטער, זי זאָל מיר נישט שיקן פּאָליציי. ביי טאָג האָט דער רעגן נאָכ־געלאָזט, און מיר האָבן זיך צוגעלייגט אַ ביסל.

אין דעם וואַלד האָט מיין גרויסער זון אָנגעהויבן שוין צו אָפּט צו מאַכן רעפּעטיציעס מיט דעם שטריק, און איך האָב דעריבער געמוזט אויף אים שטאַרק אויפפּאַסן. איין מאָל, בשעת אונדזערן אַ דרימל, האָט ער אָנגעטאָן דעם שטריק, און ווען איך וואַך נישט אויף, ווער ווייסט וואָס עס וואָלט געשען.

אויף צומאָרגנס האָב איך ווידער געבעטן עסן אין אַ צווייטער הייזקע, און האָב באַקומען.

מיר זענען געלעגן צווישן קשאַקעס. אין שלאָף דערפיל איך, אַז מיין קליינער זון איז נישטאָ נעבן מיר. אויפגעהויבן דעם קאָפּ, דערזע איך ווי ער פליט אַראָפּ פון באַרג. איך האָב מיך אַ לאָז געטאָן נאָך אים און

אים אָנגעכאַפּט ביי אַ פּיסל. ער קאָן נישט רעדן, נאָר ווייזט מיר עפּעס מיט דער האַנט. איך טו אַ קוק אין דער ריכטונג: דאָרט שטייט אַ סאָלדאַט מיט געווער אין האַנט. גדעון האָט אים דערזען און איז פאַר שרעק אַנטלאָפן און געפאַלן. דאָס בלוט גליווערט אין מיינע אָדערן. וואָס צו פאַרלירן האָב איך שוין נישט מער. נעם איך גדעונען ביי דער האַנט, גיי מיט אים צו צום סאָלדאַט און זאָג צו אים אויף אוקראַיִניש: „האָב מיטלייד מיט די קינדער. דו האָסט דאָך אויך קינדער. טו אונדז נישט קיין שלעכטס“.

איך ווייס נישט, צי די ווערטער האָבן געווירקט, צי דער אָנבליק פון די קינדער, איך ווייס נישט אַפילו צי ער האָט מיך פאַרשטאַנען, צי דאָס איז געווען אַ דייטש, צי אַן אוקראַיִנער. ער טוט זיך אַ שטעל אַוועק אין אַ זייט און אַ מאַך מיט דער האַנט: „גייט אייך!“. ער איז פאַרשוווּנדן. אויך איך האָב באַלד גענומען די קינדער און בין אַוועק פון דעם אָרט.

מיר גייען אַריין נאָך טיפער אין וואַלד. די לאַגע איז האָפענונגסלאָז. אָבער איך פאַרטרייב דעם געדאַנק פון זעלבסטמאָרד. איך וועל נאָך פּרוּוון אונדזער מזל, דאָס וועלן מיר נישט פאַרשפּעטיקן. אויפן צווייטן טאָג, גיי איך זוכן עפּעס עסן, און איך האָב באַקומען אין אַ פּויערישער הייזקע אַ שטיק קאַלטע מאַמעליגע. גייענדיק ווייטער האָב איך מיך איבערגעלייגט, אַז מען מוז זיך פון דאַנען אַרויסבאַקומען. אפשר, אונטן, אין די דערפער, צווישן אַזוי פיל באַקאַנטע פּויערים, וועט זיך דאָך געפינען איינער, וואָס וועט אונדז וועלן העלפן. עס בלייבט נאָר די פראַגע, ווי אַזוי קומט מען אַרויס פון דאַנען? דער וואַלד איז אויף אַ באַרג, פון די רעגנס איז שטאַרק גליטשיק, און מען האַלט זיך קוים אויף די פיס. איך געפין עפּעס אַ סטעזשקע, און מיר הייבן אָן גיין באַרג אַראָפּ. ס'איז געווען שווער צו גיין, האָט מען זיך אַראָפּגעזעצט און אַראָפּגעגליטשט, נישט צו וויסן ווו מען איז. אויף אַזאַ אופן זענען מיר אַראָפּגעקומען, שוין אין אָוונט, נאָענט צו אַ דאָרף. מען זעט די כאַטקעס מיט די קליינע נאַפטלעמפּלעך. ווען מיר זענען דערגאַנגען צום ערשטן הייזל, האָבן די הינט אָנגעהויבן בילן און נישט געלאָזט צוגיין. אַזוי אויך ביי דעם צווייטן הייזל. מען מוז פון דאַנען וואָס שנעלער אַנטלויפן, ווייל די פּויערים וועלן אונדז כאַפּן. מיר זענען אַוועק און, דורך טיפע בלאָטעס, קוים זיך אַרויסבאַקומען. מיר זענען אַרויס אויף אַ שטראָז, און איך ווייס נישט אין דער פינצטער ווו מיר זענען. מיר קומען צו צו אַ קירכע. נעבן דער קירכע שטייט אַ

נייע הייזקע, וועלכע איך דערקען, אַז דאָ האָט אַ מאָל געוווינט וועלוול קרויטהאַמער. מיר געפינען זיך, הייסט עס, אין דאָרף האָראָד, נאָר פינף קילאָמעטער פון קאָסעוו. איך בין געווען אַזוי שטאַרק צעטומלט, אַז איך בין שיעור נישט אַריינגעגאַנגען אין דעם הויז, ווו עס האָט זיך געפונען די פּאָליציי.

מיר גייען ווייטער. דער וועג איז זייער געפערלעך, פון איין זייט דער וואַלד, פון דער צווייטער אַ וואַסער, וואָס איז פון די לעצטע רעגנס שטאַרק אָנגעשוואָלן געוואָרן און האָט אָפּגעשווענקט אַלע בריקלעך און קלאדקעס. אַריבערגיין אויף יענער זייט איז נישט מעגלעך. גייען מיר ווייטער מיט דעם וועג, ביז מיר קומען אָן מיט אומוועגן קיין קאָסעוו.

ווען איך קום צו צום הויז פון ערשטן פּאָליאַק, מיין פריינד קעמ־פּינסקי און קלאַפּ אָן אין פענצטער, קומט ער צו און ווי נאָר ער דערזעט מיך, שרייט ער אויס: „אַוועק פון מיין שטוב! שנעל אַוועק"! אַ צווייטער פּאָליאַק — דאָס זעלבע. אַ דריטער דראָט מיר מיט פּאָליציי, אַ פערטער העצט אויף מיר דעם הונט. איך בעט אַ ביסל וואַסער, אָבער אויך דאָס באַקום איך נישט. איך גיי אַוועק צו אוקראַינער. אויך דאָ האָב איך דעם זעלבן קבלת־פּנים. מען לאָזט אונדז נישט צו צו די הייזער, ווי קרעציקע הינט טרייבט מען אונדז. גאַנץ פאַרצווייפלט שטיי איך איצט און באַדויער, וואָס איך האָב נישט געפאָלגט די קינדער און נישט געמאַכט אַ סוף צום לעבן.

פון ווייטן גייט אַ פּאַטרול און באַלייכט מיט לעמפּלעך דעם וועג. מיר פאַרשטעקן זיך. ווען זיי זענען דורך, זאָג איך צו די קינדער, אַז מיר מוזן זיך צושלאָגן נאָך אַ מאָל צו ניקאָלייען, איך האָף, אַז ער וועט אונדז צונעמען. מיט שווערער מי און גרויסע יסורים זענען מיר מיט זייטיקע וועגן אָנגעקומען, שפּעט ביי נאַכט, צוריק צו ניקאָלייס הויז. שוין פון ווייטן דערהערן מיר דאָס שפּילן די פידעלעך און שיכורע קולות פון פּויערים. אַלזאָ, דאָרט איז איצט אַ באַל, און אונדז איז געבליבן נאָר איין וועג — ענדיקן מיטן לעבן! די קינדער לאָזן נישט נאָך, נאָר מיר זאָלן עס שוין טאָן. מיר גייען אַריין אין גאָרטן. אין דרויסן שנייעט. מיר לייגן זיך אונטער די ביימער און וואַרטן. איך הער ווי מען הייבט זיך אָן דרינען געזעגענען און עס ווערט שטיל. גיי איך צו צום פענצטער, ניקאָליי קומט צו און ער הייסט אונדז אַריינגיין אין שטוב. זיי האָבן איינגעהייצט דעם אויוון, אַראָפּגעריסן פון אונדז די נאַסע שמאַטעס און געגעבן הייסע מילך מיט מאַמעליגע. ווען מיר זענען אַ ביסל צו זיך געקומען, זאָגט ער:

„דערציילט מיר וואָס איז געווען". איך זאָג אים, אַז צו לולטשוקן בין איך נישט געגאַנגען, ווייל איך בין נישט געווען זיכער צי ער וועט מיך צונעמען. איך בין אַוועק אין אַן אַנדער דאָרף, נאָר קיין איין פויער לאָזט נישט אַריין צו זיך. אַלע ווילן געלט, און איך האָב איצט נישט.

„אפשר, ניקאַליי, וועסטו מיך צוריק אַריינלאָזן אין גרוב? איך פאַרשרייב דיר מיין גאַנץ פאַרמעגן. דער קריג וועט שוין לאַנג נישט דויערן. די דייטשן האָבן אויף אַלע פראָנטן גרויסע מפלות".

„ניין", — ענטפערט ער, ער וויל אונדז נישט מער, ער האָט מורא.

ער האָט צום סוף דערלויבט איין טאָג צו בלייבן. מיר האָבן זיך אַנידערגעלייגט אין דעם גרוב, און זענען איינגעשלאָפן.

אין אָוונט איז ניקאָליי צוגעקומען: „איצט מוזט איר גיין". מיר געזעגנען זיך און גייען אַוועק.

אויף דער פראַגע פון די קינדער, וווהין מיר גייען, ענטפער איך זיי, אַז נאָך איין פלאַץ איז מיר געבליבן, אויב דאָרט וועט מען אונדז נישט צונעמען, וועלן מיר באַגיין זעלבסטמאָרד.

מיט זייטיקע וועגן, דורך טיפע בלאָטעס, קומען מיר צו צום הויז פון דעם אינזשיניער לאַפאַטינסקי, איצט בירגערמייסטער פון קאָסעוו. ער איז מיינער אַ גוטער באַקאַנטער. ער און זיין פרוי זענען עלטערע מענטשן, אַ 70 יעריקע, אָן קינדער, די פרוי פאַרנעמט זיך מיט היילן קראַנקע, עס קומען צו איר אַ סך לונגען־קראַנקע פויערים, וועלכע זי היילט מיט קרייטעכצער. אַרום הויז איז דאָ אַ גאָרטן. מיר גייען אַהין אַריין. איך באַהאַלט די קינדער, צווישן קשאַקעס, און אַליין גיי איך צו דער טיר און קלאַפּ אָן. אין עטלעכע מינוט אַרום קומט אַרויס די פרוי, און מיט איר זייערע צוויי הינט. דערזען פאַר זיך אַ ווילדן פאַרשוין, פרעגט זי:

„ווער ביסטו"?, „ענגלער", ענטפער איך.

„ענגלער לעבט נישט", און זי קלאַפּט צו די טיר.

די הינט בלייבן מיט מיר, און איך קאָן נישט אַוועקגיין, זיי וועלן מיך צערייסן. שטיי איך, און נאָך עטלעכע מינוט קלאַפּ איך ווידער אָן. עס חזרט זיך איבער די זעלבע סצענע. זוען איך קלאַפּ אָן צום דריטן מאָל, עפּנט זי די טיר, וויזט מיר אָן אויף אַ שטאַל פון חזירים און זאָגט: „לויף אַהין אַריין".

איך קריך אַריין און ליג דאָרט. איך הער ווי מען זאָגט, „אַ גוטע

נאַכט״, אויף אוקראַיִניש. עס זענען געווען ביי זיי געסט. איצט קומט זי אַרויס, רופט מיך פון שטאַל און ווען איך שטיי נעבן איר, זאָגט זי:

„איך זע, אַז דו ביסט אַ ייד. זאָג מיר דעם אמת, ווער דו ביסט, וועל איך דיך צונעמען״.

„ענגלער״, זאָג איך איר.

„ער לעבט נישט. מ׳האָט אים געשאָסן ביי דער לעצטער אַקציע״.

„איר גלייבט מיר נישט, גייט צו דאָרט אונטערן פּאַרקן, וועט איר געפינען מיינע קינדער״.

זי גייט שנעל אַהין צו און נעמט אַרויס די קינדער. מיך האָט זי נישט דערקענט, אָבער זיי יאָ. זי הייבט אָן שטאַרק צו וויינען, לויפט אַריין אין שטוב צו איר מאַן, וועלכער זיצט ביים ראַדיאָ, פירט אים אַרויס צו אונדז אין קאָרידאָר. ער צלמט זיך און זאָגט, צוגייענדיק נאָענט און דערלאַנגענדיק מיר די האַנט:

„רוחות גייען דאָך נישט אַרום אויף דער ערד. דיך האָט מען דאָך געשאָסן דעם 1טן נאָוועמבער 1942. ביזט געלעגן צווישן די טויטע, ווי אַזוי קומסטו אַהער?״

„אמת, געלעגן בין איך, אָבער איך בין געבליבן גאַנץ און איצט בעט איך דיך, זאָלסט אונדז ראַטעווען״.

די פרוי איז דערוויל צוגעגאַנגען צו אַ טיר און געגעבן דריי קלעפּ — אַ סיגנאַל אַזאַ. פון אַ באַהעלטעניש איז אַרויסגעקומען אַ יידישע פרוי און ווען זי האָט איר געזאָגט, אַז ברוך ענגלער מיט זיינע קינדער זענען דאָ, האָט זי גענומען שטאַרק שרייען. צום גליק האָבן דאָס געשריי די שכנים נישט געהערט. די פרוי איז געווען פּעסיע ערנסט. זי האָט זיך צעשריגן, ווייל שוין מער ווי אַ יאָר ווי זי איז געווען זיכער, אַז מיר לעבן נישט.

מיט איר צוזאַמען זענען דאָ געווען באַהאַלטן נאָך דריי יידן: אורציע דיסטלהיים, זיין שוועסטער, אסתר לויב, מיט איר מיידעלע, מלכה. פּאַמעלעך האָט מען זיי מיטגעטיילט וועגן אונדזער קומען, און מיר זענען אַריין אין דעם פּאַרשטעק. דאָס באַגעגעניש איז נישט צום באַשרייבן. מען האָט געוויינט און זיך געקושט, און כסדר דאָס זעלבע. קיין וואָרט אַרויסברענגען האָט מען נישט געקאָנט. זיי האָבן אַ גאַנץ יאָר גערעדט וועגן אונדז ווי וועגן טויטע, און ערשט זענען מיר צוזאַמען!

דרך אַגב, קיין טשערנאָוויץ איז אָנגעקומען אַ ידיעה וועגן מיין טויט, האָט דאָרט מיין ברודער געזאָגט נאָך מיר אַ גאַנץ יאָר קדיש.

אויפן צווייטן טאָג האָט מען זיך צו אונדז גענומען: אָפּגעשוירן די האָר, די נעגל, אָפּגעוואַשן אַ ביסל פון דעם שמוץ, אַוועקגענומען די שמאַטעס און געגעבן אַנדערע קליידער. מיר זענען געזעסן, און איך האָב זיי דערציילט מיינע איבערלעבענישן.

די פיר ייִדן זענען געווען אין אַ צימער, נאָר ווען עס פלעגן קומען געסט, פלעגט מען זיי דורך אַ סיגנאַל צו וויסן טאָן, און זיי פלעגן אַרייַן אין אַ בונקער, וואָס דער אינזשיניער האָט געמאַכט פאַר זיי. זיי האָבן דאָרט געהאַט נישט שלעכט.

אויפן דריטן טאָג זאָגט די פרוי, אַז זי באַדויערט, וואָס זי האָט אונדז צוגענומען. זי וועט אונדז מוזן אַוועקשיקן, ווייל זי וועט נישט קאָנען געבן עסן זיבן פאַרשוין. האָבן זיי אַלע געוויינט און געבעטן, זי זאָל אונדז נישט אַוועקשיקן, מען וועט דאָס עסן וואָס ביז איצט פאַרטיילן פאַר אַלע. און מיר זענען פאַרבליבן. די שטריק האָט מען ביי אונדז צוגענומען און פאַרברענט. די צוויי ייִדישע פרויען האָבן ביי די באַלעבאַטים אַלץ געטאָן: געקאָכט, געבאַקן, געוואַשן וועש, די פּאָדלאָגעס, און אַנדערע הויז־אַרבעט. די מענער האָבן געהאַקט האָלץ אין שטוב. די שכנים איז קיין מאָל נישט איינגעפאַלן צו פרעגן, פאַר וואָס מען האַקט ביי זיי דאָס האָלץ אין שטוב; ווער קאָן עס גאָר אויף דער מחשבה קומען, אַז ביים בירגערמייסטער אַליין, וועלכער איז אויך באַקאַנט אַלס אַנטיסעמיט, זענען באַהאַלטן זיבן ייִדן! ער פלעגט אָפט איינלאַדן געסט, און דעמאָלט זענען מיר געלעגן אין בונקער. ווען עס איז געווען רויִק, און מיר זענען געווען אין צימער, פלעג איך אויסנוצן די צייט און לערנען די קליינע קינדער שרייבן און לייענען, חשבון אָדער פאָרלייענען פאַר אַלע די ביכער, וואָס דער באַלעבאָס האָט מיר צוגעשטעלט.

אַזוי איז אונדז די צייט אַוועקגעאַנגען. מ׳האָט ווייניק געגעסן, אָבער פיל געשלאָפן. דער ווינטער איז געווען אַ קאַלטער, איז מען גע־לעגן איינגעוויקלט אין שמאַטעס און געוואַרט אויף דער באַפרייונג. יעדן אָוונט פלעגט די פרוי אונדז רופן הערן ראַדיאָ, כאָטש דאָס איז געווען פאַרבאָטן אונטער טויט־שטראָף. און מיר האָבן געוווסט וועגן די גרויסע מפּלות פון די דייטשן אויף אַלע פראָנטן.

אין פענצטער זענען געשטאַנען הייליקע בילדער, אונדז אָפּצו־היטן פאַר שלעכטס. זי פלעגט יעדן טאָג אָפּריכטן תפילות, פאַלן צו דער ערד און זיך שלאָגן אין האַרצן.

אין יאַנואַר 1944 קומט צו פאָרן צו איר אַ גלח פון לעמבערג, וועל־

כער קומט איין מאָל אין צוויי יאָר זיך היילן פון זיין לונגען־קרענק. ער איז שוין דאָ געווען עטלעכע מאָל און בלייבט יעדעס מאָל אַ גאַנצן חודש. פאַרשטייט זיך, אַז ער איז פול אומעטום, אין די שטובן, אויפן בוידעם, אין קעלער. וואָס וועט איצט זיין?ביידע יידישע פרויען זענען אין דער קיך הינטער אַ פוירהאַנג. ער קומט אַריין, און די באַלעבאָסטע רופט איין פרוי ביים נאָמען, זי זאָל אַריינקומען. זי שטעלט זי פאָר פאַר אים:

„אסתר, אַ יידישע פרוי".

אסתר, בלאַס, ציטערט אין גאַנצן, שטייט און קאָן קיין וואָרט נישט אַרויסרעדן. דער גלח גייט צו איר צו, גיט איר די האַנט, און זאָגט:

„האָב קיין מורא נישט. איך וועל דיר קיין שלעכטס נישט טאָן".

ער איז אַליין אויך שטאַרק איבערראַשט. אויפן צווייטן טאָג קומט פאָר די זעלבע סצענע מיט דער צווייטער יידישער פרוי. ער באַרויִקט זי און זאָגט צו דער באַלעבאָסטע:

„מילא, דו ווילסט ראַטעווען יידישע פרויען, קאָן איך דיר נאָך מוחל זיין, אָבער ווען דו וואָלסט דאָ געהאַט יידישע מענער, וואָלט איך זיי מיט מיינע אייגענע הענט דערשאָסן".

זי שווייגט און ענטפערט נישט. אָבער אויפן צווייטן טאָג דאַרף מען האַקן האָלץ, דערציילט זי אים, אַז נאָך צוויי מענער מיט דריי קינדער זענען דאָ ביי איר.

„דאָס זענען מיינע קינדער, און דו ביסט אויך מיין קינד, ווען דו וועסט אויסגעבן מיינע קינדער, וועל איך מיט זיי צוזאַמען גיין צום טויט! ווילסטו, מען זאָל דיין מאַמען אומברענגען?" ער איז בלאַס געוואָרן און האָט געשוויגן. אַ גאַנצן חודש איז ער דאָ געווען. ביים אַוועקפאָרן האָט ער אונדז געווונטשן, מיר זאָלן בלייבן לעבן. ער האָט אויך עטלעכע מאָל צוגעשיקט לעבנסמיטל־פּאַקעטן.

די באַלעבאָסטע איז געווען אַ נערוועזע פרוי, און אָפט פלעגט פאָרקומען סכסוכים צווישן איר מיט איר מאַן. נאָך יעדן געקריג פלעגט זי אויסלאָזן דאָס האַרץ צו די יידן, אונדז געזידלט, געשאָלטן און געשטראָפט מיט פאַרקלענערן די מאָלצייטן. נאַכהער פלעגט זי חרטה האָבן און מיר פלעגן באַקומען יעדער צו אַ שטיקל ברויט, וואָס מיר פלעגן באַלד אַוועקגעבן די קינדער.

דער ווינטער גייט צו ענדע. דער דייטשער פראָנט איז דורכגעבראָכן, די רוסן גייען פאָרויס און דערנענטערן זיך מיט יעדן טאָג. די באַלעבאַטים אָבער ווייזן אַרויס וואָס ווייטער אַלץ אַ גרעסערע נערוואָזיטעט.

ביידע גייען אַרום שטאַרק אומרויִק. די סיבה דערפון האָבן זיי שפּעטער דערציילט.

אין גאַנץ גאַליציע האָבן זיך לעצטנס געבילדעט באַנדעס פון אוקראַיִנישע און דייטשע דעזערטירן און סתם באַנדיטן, וואָס האָבן די גאַנצע צייט געדינט היטלערן און קעמפן איצט פאַר אַ „זעלבסטשטענדיקער אוקראַיִנע". זייער פירער הייסט: „בענדעראַ" און זיי רופט מען „בענדע־ראָווצעס". זיי רויבן, מאָרדן יידן, פּאָליאַקן און אַפילו יענע אוקראַיִנער, וועלכע גייען נישט מיט זיי.

אין אַ געוויסן טאָג קומט דער אינזשיניער אַהיים און דערציילט, אַז די לעצטע דייטשן האָבן פאַרלאָזט די שטאָט, און די ערשטע רוסן זענען אַריין, אויף טאַנקען, אָבער זיי פאָרן דורך די שטאָט און ציען ווייטער. מען זאָגט, אַז אויך זיי שרעקן זיך פאַר די בענדעראָווצעס. אויפן צווייטן טאָג דערציילט ער, אַז פאַריקע נאַכט האָבן די באַנדיטן געקוילעט זיבעציק פּאָליאַקן אין די בעטן און אָפּגעשניטן זיי די קעפּ. אַ נאַכט נאָך דעם — נאָך פופציק געקוילעט און פאַרברענט זייערע קערפּערס צוזאַמען מיט די הייזער. מען זעט שריפות פון אַלע זייטן. עס ברענט ביי טאָג און ביי נאַכט. די שיסערייען הערן גאָרנישט אויף.

מיר האָבן זיך באַוואָפנט מיט העק און גאַנצע נעכט שטייען מיר אויף דער וואַך.

אין איינעם אַ טאָג איז דורכגעגאַנגען אַ פּאַטרול פון רוסישע אָפי־צירן מיט סאָלדאַטן. אונדזער באַלעבאָסטע גייט אַרויס צו זיי, שטעלט זיי אָפּ און זאָגט:

„חברים, ביי מיר זענען דאָ יידן".

„האַלט דיר די יידן", — ענטפערט מען איר און מען גייט ווייטער.

אַ צווייטן מאָל אויך אַזוי.

איז זי, ווי אַ ווילדע, אַריין צו אונדז און אָנגעהויבן שרייען:

„קיינער דאַרף אייך נישט. אַ שאָד נאָר, וואָס היטלער האָט אייך אַלע נישט אויסגעמאָרדעט".

שטענדיק ווען זי איז געווען נערוועז, פלעג איך זי באַרויִקן און איר זאָגן, אַז ווען אונדזערע וועלן קומען, וועט מען זי באַלוינען, איר גרויס כבוד אָנטאָן. און איצט זעט זי, אַז איך האָב זי גענאַרט. זי קאָן מיר דאָס נישט מוחל זיין.

איין מאָל קומט דער אינזשיניער און דערציילט, אַז אין שטאָט

דרייען זיך אַרום צוויי יידישע מיידלעך, די טאָכטער פון ווילהעלם ראַנד און די טאָכטער פון אַברהם גאָלדשמידט.

נישט געקוקט אויף די פּראָטעסטן פון מיינע חברים און די קינדער, גנבע איך מיך אַרויס פון מיין באַהעלטעניש און גיי אַוועק אין שטאָט. פויערים, וואָס האָבן מיך דערזען, האָבן מיך דערקענט און זיך געצלמט. זענען צוגעקומען, מיך באַגריסט און נישט איינער פון זיי זאָגט מיר: „דו לעבסט?, צו וואָס האָסטו זיך געראַטעוועט, וועסט סיי ווי נישט לעבן". איינער פון מיינע אוקראַיִנישע פריינד זאָגט מיר: „דו זעסט די אַלע? דאָס זענען בענדעראָווצעס, אין יעדן טאַש האָבן זיי רעוואָלווער, פון זייערע הענט וועסטו זיך נישט אַרויסדרייען".

נאָך עטלעכע שעה אַרומזוכן האָב איך דערזען די צוויי מיידלעך נעבן שטאָטישן קינאָ. ווי איך בין צוגעקומען צו זיי, און מיר האָבן זיך דערקענט, האָבן מיר גענומען וויינען און קושן זיך. נאָך אַ מאָל און נאָך אַ מאָל. זיי זאָגן מיר באַלד, אַז זיי ווערן די גאַנצע צייט פאַרפאָלגט פון אַ באַנדיט, און זיי קאָנען נישט מער צוריקגיין אין זייער פאַרשטעק. הינטער זיי שטייט טאַקי אַ הויכער יונג, די הענט אין די קעשענעס, און קוקט זיך צו צו אונדזער באַגעגעניש. דאָס בלוט אין די אָדערן ווערט פאַרגליווערט. קיין סך צייט צום איבערלייגן זיך איז נישטאָ. איך נעם די צוויי מיידלעך מיט מיר און דערקלער זיי אין גאַנג, אַז ווי נאָר מיר וועלן קומען צום הויז פון רבין, וועל איך דעם באַנדיט אָפּשטעלן און עפּעס פרעגן, און זיי דאַרפן אָט די מינוט אויסנוצן און פאַרשווינדן אין אַ זייטיק געסל. וואָס מיט מיר אַליין וועט זיין ווייס איך, אָבער אפשר וועלן זיי זיך ראַטעווען. אַזוי איז אויך געווען. דער באַנדיט האָט זיך געכאַפּט, אָבער צו שפּעט. די מיידלעך זענען שוין נישט געווען. ער האָט זיך אויף מיר צעשריגן. איך האָב זיך אַנטשולדיקט און גענומען גיין.

ער גייט מיר נאָך. מיין גורל איז געחתמעט. ער האָט געקאָנט מיך באַלד אַוועקלייגן, האָט אָבער וואַרשיינלעך געוואָלט וויסן, ווו איך בין באַהאַלטן. פּלוצעם קומט אָן אַן אוקראַיִנער, מיינער אַ שול־קאָלעגע און אַ חבר. ער טוט אַ פאַל אַרויף אויף מיר, הייבט מיך אָן קושן און שרייט:

„אָך, ענגלער מיין פריינד. קום צו מיר".

ער נעמט מיך אונטערן אָרעם און אַזוי גייענדיק זאָגט ער:

„ווייסט ווער עס גייט דיר נאָך? אַ געפערלעכער מערדער, אָבער אַז דו גייסט מיט מיר, וועט דיר גאָרנישט געשען".

עס קאָן זייער זיין, אַז ער אַליין האָט אויך געהערט צו דער חברה.

דער באַנדיט האָט זיך צוריקגעצויגן, און איך בין מיט אים ווייטער געגאַנגען ביז דעם הויז פֿון שמואל שניידער. דאָרט האָב איך אים געבעטן, ער זאָל מיך שוין לאָזן אַליין. די גאַנצע צייט איז ער צו מיר צוגעשטאַנען, איך זאָל אים זאָגן ווו איך בין באַהאַלטן. אָבער ווען ער האָט געזען, אַז ער וועט גאָרנישט אַרויסבאַקומען פֿון מיר, האָט ער זיך געזעגנט און איז אַוועק. איך בין דאַן אַרויף אויפֿן בית־הקברות און זיך דאָרט באַהאַלטן צווישן די מצבות. ווען עס איז נאַכט געוואָרן, האָב איך מיך צוגעשלאָגן צוריק צו מיינע לייט.

דאָרט איז דעם טאָג שוין געווען אַ תשעה־באָב. אַלע האָבן שוין פֿאַרלוירן די האָפֿענונג מיך נאָך צו זען. ערשט איז געוואָרן אַ שמחה. איך האָב זיי אַלץ דערציילט און זיך באַלד ווידער געשטעלט מיט אַ האַק אין האַנט היטן דעם איינגאַנג.

מיט צוויי טעג שפּעטער קומט דער אינזשיניער און זאָגט, אַז מרדכי זינגער דרייט זיך אין גאַס. האָב איך זיך ווידער אַרויסבאַקומען פֿון דעם בונקער און אַוועק אים זוכן. אָבער נישט געפֿונען.

גייענדיק צוריק, בין איך אַריין צום אָגראָדניק אָלשעווסקי, בעטן עפּעס עסן. ער דערציילט מיר, ער האָט געראַטעוועט מרדכי זינגער מיט זיין משפּחה, איינשטעלנדיק זיין אייגן לעבן, ווייל דער בונקער איז געווען אין אַ קאַמער, ווו די דייטשן האָבן געהאַלטן זייערע אַרבעטס־מכשירים. ער זאָגט מיר, אַז זינגער איז אַוועק פֿון אים נאָך דער באַפֿרייונג און געפֿינט זיך אין זאַבלאָטאָוו. דער פּאָליאַק אָלשעווסקי האָט אויך פֿריער אַ סך געהאָלפֿן די יידן אין געטאָ מיט עסן און אַרבעט.

איך גיי פֿון אים צוריק, דערזע איך פֿאָרן אַן אויטאָ מיט רוסישע סאָלדאַטן און מיט זיי די צוויי יידישע מיידלעך. די מיידלעך שרייען צו מיר, מיר זאָלן אַוועק קיין קיטעוו. דאָרט איז דער שטאָב פֿון די רוסן. פֿון דאָרט וועט מען אונדז אַוועקשיקן קיין קאָלאָמיי, ווו עס זענען שוין דאָ אַ ביסל יידן.

איך האָב דערנאָך מיט שווערער מי זיך צוריק אַריינבאַקומען אין אונדזער פֿאַרשטעק און זיי אַלץ איבערגעגעבן. זיי האָבן באַלד מסכים געווען דערצו. אָבער ווען איך האָב דאָס פֿאַרגעשלאָגן אונדזערע באַלעבאַטים, איז די פֿרוי מיך באַפֿאַלן מיט קללות און באַליידיקונגען. פֿאַר וואָס איך וויל ביי איר צונעמען די קינדער. איך אַליין קאָן מיר גיין, אָבער זיי וועט זי נישט לאָזן. דער אינזשיניער אָבער האָט מיר צוגעהאָלפֿן, און ענדלעך האָט אויך זי מסכים געווען מיר זאָלן גיין. מען האָט אונדז מיט־

געגעבן ברויט, און ווי נאָר עס האָט אָנגעהויבן טאָגן, האָבן מיר זיך געזעגנט מיט די באַלעבאַטים, געקושט און געוויינט און אַוועקגעגאַנגען. קוים־קוים וואָס מיר האָבן זיך געשלעפּט. די קינדער זענען געגאַנגען מיט שטעקנס, ווייל די פּיס האָבן נישט געדינט. דער וועג איז אַ לאַנגער, צען קילאָמעטער בערך. אין דעם טאָג איז מאַרק אין קאָסעוו, פּויערים קומען, קויפן און פאַרקויפן זייערע סחורות. אַלע קוקן אויף אונדז ווי אויף אַ בייז ווונדער, אָבער טשעפּען אונדז נישט.

מיר זענען שוין אויף האַלבן וועג, אין דאָרף טשערהאַנובקאַ. מיר קומען צו צום קלויסטער. עס שטייען דאָ פּויערים און שמייכלען בייז. אַ ביסל ווייטער 'אויף דעם שטראָז, זע איך ליגן צעשאָטן פאַרשידענע זאַכן און עסנוואַרג, ווייטער — אַ פּאָר תּפילין. ס'ווערט מיר פינצטער אין די אויגן, דאָ האָט מען זיכער געכאַפּט יידן, ווייל ווי קומען אַהער תּפילין, ווען שוין אַכצן חדשים זענען קיין יידן נישטאָ אין דער געגנט.

באַלד דערזע איך ווייטער אַ ביסל צוויי געהרגעטע יידן אויף איין זייט פונעם שטראָז, און איינעם אויף דער צווייטער זייט, אַלע דריי מיט צעהאַקטע קעפּ. דאָס איז אַ מוטער מיט צוויי קינדער, אַ ייִנגל פון אַ יאָר פערצן און אַ מיידל פון אַ יאָר צוועלף. זיי זענען נעכטן געגאַנגען קיין קיטעוו און דאָ האָבן זיי די מערדער דערהרגעט. די פרוי האָב איך באַלד דערקענט, עס איז די משפּחה פון ניסן בעדער. די גאַנצע משפּחה איז געלעגן אין אַ בונקער אין קאָסעוו. אין ווינטער 1943 איז דער פאָטער אַרויס צו באַזאָרגן עפּעס עסן, האָט אים אַ פּויער דערקענט, פאַרפאָלגט, און אַן אָנגעקומענער פּאָליציאַנט האָט אים דערשאָסן. איצט האָבן די בענדעראָווצעס דערמאָרדעט זיין משפּחה.

אונדזער גורל איז אַלזאָ געחתמעט. מיר גייען איצט דורך אַ וואַלד, וואָס ציט זיך אַ צוויי קילאָמעטער. דאָ געפינען זיך זיכער די באַנדיטן. באַלד דערזע איך, ווי פונעם וואַלד גייט אַרויס אַ באַנדיט אין אַ טונקעלן אָנצוג, די הענט אין די קעשענעס, שפּאַנט אַריבער דעם שטראָז און שטעלט זיך אָפּ. אַנטקעגן אויף אַ פעלד איז פאַראַן אַ ציגיעלניע, ער גיט אַהין סיגנאַלן, רופט. דאָרט מן הסתם ליגן די באַנדיטן. איך טו אַ זאָג צו מיינע מיטגייער, אַז איצט איז געבליבן נאָר איין מעגלעכקייט — לויפן וויפל נאָר אונדזערע כּוחות דערלויבן, און דער עיקר — נישט צוזאַמענגעדרענגט. עס הייבן אָן פליען קוילן פון אַלע זייטן, און מיר לויפן. דאָס שיסעריי ווערט געדיכטער, איבער די קעפּ און נעבן אונדז פאַלן קוילן. די פרויען און קינדער שרייען, וויינען, אָבער אַלע לויפן.

מיט אַ מאָל דערהער איך שיסן אויף פון אַנטקעגן. איצט איז שוין ביטער. פּלוצעם דערזע איך אַנטקעגן אונדז רוסישע סאָלדאַטן. איך שריי צו זיי, זיי זאָלן נישט שיסן. זיי ענטפערן: „האָט נישט קיין מורא". און אָט זענען מיר שוין נעבן זיי. מיר פאַלן זיי צו די פיס, קושן זיי און וויינען פאַר פרייד.

זיי זאָגן אונדז, אַז מיר האָבן מער מזל פון יענע יידן, וואָס ליגן דאָרט טויט. זיי האָבן די באַנדיטן אומגעבראַכט מיט קאַלט געווער, אָבער אויף אונדז האָבן זיי געשאָסן, האָבן זיי, די רוסן, דערהערט און געעפנט אויף די באַנדיטן אַ פייער, וואָס האָט זיי נישט אַרויסגעלאָזט פון דער ציגיעלניע. אַזוי אַרום זענען מיר ניצול געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

„איצט קאָנט איר רויק גיין קיין קיטעוו", זאָגן די רוסן, „דאָרט איז דער שטאַב, דאָרט וועט מען אייך העלפן".

מיר דאַנקען זיי, געזעגענען זיך און גייען קיין קיטעוו. אָנגעקומען אַהין צום שטאַב. האָט אונדז אויפגענומען אַ פּולקאָווניק. עס איז מיר אָפּגענומען געוואָרן דאָס לשון. ווען ער טוט אַ זאָג הויך:

„קאָנסט רעדן צו מיר יידיש".

ער בעט אונדז דערציילן וועגן די איבערלעבענישן און איך דערצייל אים אין קורצן. ער איז גערירט און הייסט אונדז געבן עסן. ער זאָגט אויך צו אונדז איבערצושיקן מיט אַן אויטאָ קיין קאָלאָמיי, ווו עס זענען שוין פאַראַן עטלעכע הונדערט יידן. איך דאַנק אים. מיר זענען אין קיטעוו געבליבן איבער שבת.

זונטיק אין דער פרי קומט אָן אַ לאַסט־אויטאָ. עס שפרינגט פון אים אַראָפּ אַ יידישער קאַפּיטאַן. אויף דעם אויטאָ זיצן זעכצן געכאַפּטע באַנדיטן, וועלכע מען פירט קיין קאָלאָמיי צום משפט. צוויי רויטאַרמייער היטן זיי. דער קאַפּיטאַן איז אַריין צום פּולקאָווניק און ווען ער איז אַרויס־געקומען, זאָגט ער אַז אויב מיר ווילן פאָרן אַלע צוזאַמען, זאָלן מיר אַרויפ־גיין אויפן אויטאָ. מיר האָבן אַזוי געטאָן. די באַנדיטן האָבן גערעדט אויף דייטש, אוקראַיִניש, אונגאַריש, און פון אונדז חוזק געמאַכט.

נאָך מיטאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין קאָלאָמיי. דער טאָג איז געווען זייער אַ שיינער. מאַסן פּויערים שפּאַצירן אין די גאַסן. מיט אַ מאָל פאָרט אַרויס פונעם „הייפלאַץ" אַ לאַסט־אויטאָ און שטויסט זיך צוזאַמען מיט אַ געוואַלדיקער קראַפט מיט אונדזער אויטאָ. ווען מיר האָבן זיך, צעקלאַפּטע און צעבלוטיקטע, אויפגעהויבן און זיך אַלע אָפּגעפונען, איז פון די באַנדיטן שוין קיין זכר נישט געווען. וואַרשיינלעך איז דאָס געווען

אַ צוגעגרייטער פּלאַן פון די בענדעראָווצעס, וועלכע האָבן באַהערשט די גאַנצע געגנט.

נישט קאָנענדיק גיין ווייטער און אויך נישט וויסנדיק וווּהין צו גיין, האָבן מיר זיך אַוועקגעזעצט אויפן טראָטואַר נישט ווייט פון קלויסטער און געוואַרט. מיט אַ מאָל קומט צו צו אונדז אַ פּויער מיט אַ גרויסן שנור־באַרט און זאָגט אויף יידיש: „איר זענט יידן. קומט מיט מיר״.

מיר האָבן קוים געקאָנט זיך באַוועגן, אָבער זיך אים נאָכגעשלעפּט ביז צו אַ הויז, וווּ עס זענען געווען מערערע יידן, אַרויסגעקומענע פון די וועלדער, פון די בונקערס, גריבער, פון פאַרשידענע דערפער און שטעטלעך אַרום קאָלאָמיי.

די אַלע צעבראָכענע יידן זענען געווען קאָנצענטרירט אין צוויי הייזער. קיין קאָסעווער האָבן מיר צווישן זיי נישט געטראָפן. ערשט שפּעטער איז געקומען אַהין צבי שניצער פון ראָזשנאָוו, וועלכער האָט אונדז געבראַכט עסן און ידיעות. מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט אויף דער פּאָדלאָגע, צוקאָפּנס אַ ביסל פּאַפּיר. באַלד האָט אונדז באַדעקט אַ שיכט לייז.

אויף צו מאָרגנס זענען אַ טייל פון אונדז אַוועק אין דעם געוועזענעם קאָלאָמייער געטאָ, וועלכער ליגט איצט אין חורבות, פאַרברענט. דאָרט זענען אומגעקומען עטלעכע צענדליק טויזנט יידן, און אויך מיר, קאָסעווער, האָבן דאָ אַ גרויסן חלק. אויסגעוויינט זיך, געזאָגט קדיש און געגאַנגען זוכן אַ ביסל קאַרטאָפל, זיך דאָס חיות צו דערהאַלטן.

אין אַ געוויסן טאָג באַקומען מיר אַ בשורה, אַז די דייטשן האָבן ווידער דורכגעבראָכן דעם רוסישן פראָנט און געפינען זיך אַכט און צוואַנ־ציק קילאָמעטער פון קאָלאָמיי. דאַרף מען שנעל אַנטלויפן, כדי נישט ווידער אַריינצופאַלן אין זייערע הענט. די זעלבע נאַכט זענען אָנגעפלויגן דייטשע פליער און געוואָרפן באָמבעס. ס׳זענען געווען קרבנות, אָבער אין די הייזער וווּ די יידן האָבן געוווינט, זענען צום גליק קיין קרבנות נישט געווען. אָבער שוין גאַנץ פרי זענען מיר אַלע אַוועק צו דער באַן, וווּ מיר האָבן זיך געווענדעט צום באַן־נאַטשאַלניק, אַ רוסישער מאַיאָר, ער זאָל אונדז איבערשיקן קיין טשערנאָוויץ. איז ער אויף אונדז אָנגעפאַלן מיט געוואַלדן:

„אַנטלויפן ווילט איר, אָנשטאָט קעמפן קעגן די דייטשן? גלייך זאָלן אַלע מענער נעמען געווער און גיין אויפן פראָנט״.

עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום בקשות און טענות, אַז מיר זענען

לעבעדיקע מתים, ווער פון אונדז האָט אַפּילו כוח אויפצוהייבן אַ געווער? צום סוף איז צוגעפאָרן אַ לאָקאָמאָטיוו מיט צווי וואַגאָנעס, און מיר פאָרן. די נסיעה האָט געדויערט, ווייל די שטרעקע איז געווען צעשטערט.

שבת נאָך מיטאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין טשערנאָוויץ. דער קהילה־פּרעזעס האָט אונדז צוגעטיילט אַ הויז, אָן טירן־און־פענצטער, וואָס האָט פריער געדינט ווי אַ שטאַל פאַר די פערד פון די רוסן. מיר האָבן אויסגערייניקט דאָס מיסט, באַקומען אַ ביסל שטרוי, און די טשערנאָוויצער יידן האָבן געבראַכט עסן.

שפּעטער איז מען געגאַנגען זוכן פּרנסה. טייל יידן זענען געוואָרן האָלץ־העקער, אַנדערע — טרעגער, און מ׳האָט פאַרדינט אַ שטיקל ברויט.

אין איינער אַ נאַכט אָבער זענען אונדז באַפאַלן רוסישע סאָלדאַטן און מאָביליזירט אַלע מענער און אַוועקגעפירט אויף דער זאַמלשטעלע. דער דענטיסט דרעזנער, פון קאָסעוו, וועלכער האָט געלעבט אין טשערנאָוויץ און געהאָט פאַרבינדונגען מיט די מאַכט־אָרגאַנען, ווייל ער האָט פאַר זיי געאַרבעט, האָט זיך באַמיט פאַר מיר און נאָך עטלעכע יידן און מ׳האָט אונדז באַפרייט פון דעם זאַמל־לאַגער. מיר זענען באַלד אַוועק צו די רוסן און געבעטן אַרבעט. מיר האָבן באַקומען אַרבעט און מיר האָבן געאַרבעט אַכט חדשים אין טשערנאָוויץ.

אין יאָר 1945 איז אונדז געלונגען זיך אַריבערצובאַקומען קיין רומעניע, וווּ מיר האָבן געלעבט ביזן יאָר 1946.

אין חודש מאַי 1946 זענען מיר אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל פון קאָנסטאַנצאַ מיט דער אומלעגאַלער שיף „מקס נורדוי״, אַ קליין, אַלט שיפל, וואָס האָט קוים געקאָנט אַריינגעמען ביז 500 מענטשן און אַריינגעפּאַקט האָט מען דערין דריי מאָל אַזוי פיל.

נאָך אַ זייער שווערער נסיעה אויף אַ שטורמישן ים האָבן אונדז די ענגלענדער געכאַפּט און אַוועקגעפירט קיין עתלית. דאָרט זענען מיר געזעסן פאַרשפּאַרט אונטער דראָטן גאַנצע צוויי חדשים, ביז דער פול־שטענדיקער באַפרייאונג אין אונדזער אייגענעם, אויסגעבענקטן היימלאַנד.

צושריפט נאָך 20 יאָר

מיין זון, דער קליינער גדעון, איז היינט אַ דערוואַקסענער מענטש, מיט אַקאַדעמישער בילדונג, אַ ישראל־בירגער, טיף פאַרוואָרצלט אין לאַנד און האָט נישט וואָס צו באַדויערן דאָס נישט אויסנוצן די דריי

שטריק. אָבער אין זיין קינדישן זכרון זענען פאַרבליבן טיף אויסגעקריצט די קאָשמאַרנע איבערלעבענישן.

אָט זענען עטלעכע פון זיינע געדאַנקען, וועלכע ער האָט לעצטנס סקיצירט — נאַטירלעך אין עברית — ביים דערמאָנען יענע טעג.

...מבחינה רוחנית ונפשית מה אין עובר על אדם במסיבות כאלה?

אז, כשכל רגע היה קודש להציל ולהנצל, להשיג מזון ולדחות את גזר הדין לעוד שעה, לעוד יום — לא היה זמן להרהר, כל הזמן היה נתון לשלטון הפחד.

...תוך שכיבה במשך חדשים רבים מבודד בבור בחושך עם עצמך, האם אפשר שתראה עוד את האדם כמות שהוא? שתישאר עם אמונתיך ושאיפותיך? שלא יתמוטט בך משהו? אחרי מראות „אקציות", מראות מוחות ילדים מרוחים על קירות, רעב, השפלה וניוון? כיצד תמחיש לעצמך מות תינוק הנזרק ונתפס על חרב? כיצד תמחיש מיני מיתות שונות שאף השטן לא העלה כמותם בדעתו?

המוח מסרב להאמין ולתפוס כיצד, נוכח כל זה, חיו ומתו יהודים ועוד שמרו על צלם אלהים?

...קשה היה להאמין, באותו בור, בכל שהוא טוב ויפה, הכל נראה שחור ומאוס; הלכה והעמיקה החידה, שהיא הגדולה בחידות שבכל הזמנים — האדם מהו?

...נותר לנו הכאב הצורב. היגון על אלה שאינם עוד אינו מרפה.

...מה נשאר לנו? לא לשכוח! לא לשכוח ולא לסלוח לעולם!

ברוך אנגלר

קוסוב „נקיה מיהודים" (יודענריין)

החיים בבונקרים ואירועים אחרים, מיום היות קוסוב „נקיה מיהודים" ועד צאתי מן העיר בתום המלחמה

תורגם מיידיש על ידי אברהם צבי שטיין.

האחד בנובמבר 1942 היה יום נאה, בהיר וחמים. קיצי ממש, אחד הימים בו תשוקת החיים גוברת אצל כל יצור עלי אדמות. יום זה הפך שחור שבשחורים לשארית הפליטה בגיטו קוסוב. כבר בהשכמת הבוקר של אותו יום הורגשה תנועה חשודה של אוקראינים מסביב לגיטו. הם הגיעו מצויידים בשקים וכלי־משחית מוכנים לרצוח וגם לירוש. העינים הבזיקו חיצי אש, כחיות טרף האורבות לטרפם, מוכנים כל רגע להתנפל על קרבנם, כשיינתן האות.

בבוקר של אותו יום הופיעו בגיטו שני גרמנים וביקשו אנשים לעבודה. וכשלא מצאו אנשים עזבו בזעם את הגיטו. ברור היה שזאת היתה אמתלא גרידא. הם לא התכוונו כלל לקחת אנשים לעבודה, הם באו לתור את המקום.

כמעט יצאו השנים, הוקפנו לפתע על ידי גסטפו, פוליציה אוקראינית וסתם רוצחים. בצעקות אימים „יודען הערַאוס" (יהודים החוצה) פרצו אל הבתים, ירדו אל המרתפים, עלו על העליות, חיפשו יהודים ומצאו, היכו בלי רחם וסחבום אל מגרש הכנס, שמאחורי בית הרבי, מול הנהר. רבים ניסו לברוח מפה אך נפלו מכדורי המרצחים. את הנשארים העבירו לכלא ואחרי שני ימי זוועות, בלי אוכל ומים הובילום ברגל לקולומייה, הרחוקה כ־30 ק"מ מקוסוב, ומשם ברכבת לתאי הגזים של בלזיץ.

גם אני, כותב הטורים האלה, הייתי בין הבורחים. לידי רץ בנו של ירחמיאל בלכר, דודי מז'אביה. הוא אחז בידי ורצנו. אך הוא נפגע מכדור ובנפלו משכני אחריו. אני לא נפגעתי. מבלי לחשוב הרבה קמתי ורצתי הלאה. עברתי את הנהר והמשכתי לרוץ עד שהגעתי לבית היתומים האוקראיני „אוכרונקה". לא הרחק מפה, מעבר לכביש הראשי, עומד הבית, שהיה שייך פעם לאשר הזלמן. הצוענִי ניקולאי ירש אותו והתגורר שם עם אשתו ילנה ואחותו פרסקה. אצלו הפקדתי את שני ילדי, האחד בן שש

עשרה והשני בן שש. להיכנס אליו היה מסוכן מאד, כי אצלו היו מתכנסים תדיר אורחים רבים וביניהם גם שוטרים, לחינגא והילולא. מבלי לחשוב עברתי במהירות הבזק את הכביש הראשי וישר אל הפרוזדור. והנה אני עומד פנים אל פנים עם ניקולאי שראני דרך החלון ויצא לקראתי הפרוזדורה. — הילדים!? היתה שאלתי הראשונה, השלום להם? הוא הרגיעני: שלום, והובילני אליהם אל עליית הגג, שם שכבו על קצת קש, מתייפחים בבכי. בשמעם את היריות הבינו שמחסלים את שארית הפליטה בגיטו ובתוכם בוודאי גם אותי.

ב־10 בנובמבר נפל שלג. החורף וקרתו הגיעו. היה ברור שבעלייה לא נוכל להישאר. פה נקפא מקור. ניקולאי הרים שני נסרים מהרצפה בחדר השינה מתחת למיטה, פתח בור של מטר אחד עומק, 80 ס״מ רוחב ו־1.80 אורך, הכניס קצת קש ושקים אחדים, ודלי בקצהו לצרכים אחרים. וב־12 בנובמבר התבשרנו שהכל מוכן וירדנו שלשתנו אל הבור האפל. בתחילה הרגשנו מחנק איום ומחסור באויר לנשימה. הרימותי נסר וביקשתי מניקולאי שיפתח איזה אשנב לאויר. אך הוא ענני ברוגז, אם לא נוח לכם אתם רשאים ללכת. הורדתי את הקרש ושכבתי. חושך וצלמוות אפפונו ומצרי שאול מצאונו. נוסף לכל זאת אסור היה להוציא הגה מן הפה, כי אל ביתו היו באים אנשים שונים — ובכללם שוטרים גרמניים ואוקראיניים, שאתם קיים בקשרי־עסקים שונים, לשם בידור והוללות וטעימת כוסית. צריך היה להיזהר מאד שלא תפרוץ חס וחלילה אנחה כל שהיא בהקיץ או בחלום. וככה שכבנו קבורים חיים באדמה, מצד אחד אני ובני הקטן ומולנו בני הגדול. פעם אחת ביממה, כשעה אחר חצות הלילה, אחרי שקלטתי את האות המוסכם, הרימותי את אחד הנסרים וניקולאי או ילנה אשתו הגישו לנו את מנת המזון הדלה ליום תמים — ממליגה (מין דיסה מקמח תירס) קרה או חתיכות אחדות לחם קשה עם ספל מים. ולפעמים מעט מרק חם. בחושך חילקתי את המנה כך שיהיה לכל היום. ככה עבר עלינו חודש נובמבר. בדצמבר גבר הקור וניקולאי נעתר להכניס לנו כסת אל הבור. כפעם בפעם נערכו בחדר הזה מסיבות, שאליהן היו באים מלבד השכנים הקרובים והרחוקים עם נשותיהם, בניהם ובנותיהם, גם שוטרים גרמניים ואוקראיניים ואנשי ס. ס. במסיבות אלה היו שותים לשכרה, הוללו ורקדו ושרו לקול כינורו של ניקולאי הצוענִי. כמובן שבריקודיהם הגיעו עד המיטה, שמתחתה שכבנו קבורים. אי אפשר לתאר במילים את גודל האימה והפחד, שנפלו עלינו, כששמענו שמתחילים להתאסף. בלילה כזה היינו לובשים את בלואי הסחבות, שניקולאי הואיל בחסדו הגדול להשאיר לנו לפליטה, כדי, שאם

נתגלה לא נהיה ערומים. בלילה כזה היינו שומעים הרבה דברי נאצה, קללות וגידופים על היהודים שכבר לא היו. אלה היו שרים שירים אנטי־שמיים ואנחנו שכבנו ממש מתחת לרגליהם, דא לדא נוקשות, רק הודות למהומה והרעש שהקימו במסיבות כאלה, לא הרגישו ברתת שאחזתנו. בלילה כזה לא היינו מקבלים כמובן את מנת המזון שלנו, כי ע״פ רוב נשאר מי מן האורחים השיכורים ללינת לילה ומסוכן היה לגשת אלינו, והיינו נאלצים לחכות ללילה השני. וככה מתוך אימת מוות, רעב וקור עבר עלינו חודש דצמבר.

הגיע חודש ינואר 1943. פתאום בא שינוי ביחסו של ניקולאי אלינו. הרגשתי שפניו אינם כתמול שלשום. מנת המזון צומצמה ונזרקה אל הבור במין רוגזה ולא כתמיד. באחד הימים לבשתי עוז ושאלתיו:

— מה קרה ניקולאי, למה פניך זועפים?

— אין לי מה לתת לכם לאכול, הוא ענה בקיצור.

— מכור את חליפתי החדשה, אני מיתמם...

— כבר מזמן מכרתיה, ענה והוסיף: הרי יש לך חפצים וסחורה אצל שכנים. לך והבא לי חלק מהם ויהיה לי מה למכור ואוכל להחזיק אתכם הלאה. ולא תצטרכו ללכת.

באין ברירה, נפרדתי מן הילדים. יצאתי מבור קברנו. ניקולאי הלבישני פרוות איכרים וכובע־פרווה של איכרים (קוטשמע). ביקשתיו בדמעות, שאם לא אחזור, מה שקרוב לוודאי, ישמור על הילדים ולא יזרוק אותם החוצה. יצאתי לדרך. זה היה בערבו של 12 בינואר 1943 בשעה שבע.

בחוץ חושך ואפלה. הקור גדול. השלג קפא על הארץ. כל צעד נשמע כאנקת גוסס. אך אין ברירה. מוכרחים ללכת. הדרך רחוקה. המטרה בקצה השני של העיר — מהלך ארבעים דקה דרך העיר מניקולאי עד לבית שכני מאז. אך אני נאלצתי לעקוף את הדרך הראשית, כי שם היו משוטטים משמרות שוטרים גרמניים ואוקראיניים. בדרכים עקלקלות, כשאני מסתתר מדי פעם בפעם בשמעי תנועה חשודה, הגעתי בשעה 9 לשכני וידידי מאז, לקרמניוק. היה זה סוציאליסט ודימוקראט פעיל בעבר ונחשב תמיד כידיד היהודים. אצלו הפקדתי רכוש גדול, סחורות, כלי מיטה, בגדים ועוד. הוא ואשתו הכירוני תיכף בהיכנסי לביתם למרות היותי שעיר כחיה ומזוקן ומלובש בגדי איכרים.

הרי ראוך שוכב בין ההרוגים, אמרו בתימהון.

נכון. עניתי. אך לא נפגעתי.

איפה אתה מסתתר? שאלו?

ביער, אני ושני ילדי. והוספתי: רעבים אנחנו ועירומים, אין לנו מה לאכול והקור גדול. אנא תנו לי קצת מחפצי שהשארתי אצלכם!

את חפציך העברנו לאיכר בכפר באבין, מחשש שהגרמנים ייכנסו ויקחו הכל. בוא נא שוב ביום שני בערב, אכין לך את החפצים.

אולי יש לכם חתיכת לחם או דייסת תירס, שאלתי, אנחנו גוועים ברעב!

לא, אין לנו דבר בבית...

נפרדתי מהם. אמרתי שאשוב ביום שני — ויצאתי בלב שבור. כמובן שאף לא עלתה על דעתי לחזור הנה. הם עשויים להכין לי מארב ויתפסוני. אך גם לא הלכתי הביתה — איך אבוא לניקולאי הביתה וכלום אין בידי?!

מכאן הלכתי בדרך־לא־דרך לשכן שני בשם בלהורק, שגם אצלו הפקדתי חלק מחפצים וסחורות. פה קיבלוני באמת כידיד. עיניהם זלגו דמעות כשראוני במצב משונה זה ולא יכלו לדבר דבר. אח״כ שאלוני על הילדים. אמרתי להם שאנו נמצאים ביער רעבים וקופאים מקור. הם בקשו ממני לשבת ועד מהרה הביאו חלב חם ודייסת־תירס מהבילה. אח״כ פתח ידידי בלהורק את הארון ואמר הנה החפצים קח כמה שאתה יכול, קח גם משלי, אם זה יעזור איך שהוא להצלתכם. ואומר ועושה — הוא מילא את שקי בגדים ולבנים ושני כיכרות לחם עבור הילדים וביקשני לבוא שנית. העמסתי את השק הכבד על שכמי ויצאתי לשוב לילדי. היה אז עוצר לילה מתשע בערב עד עלות השחר. כל אדם הנמצא ברחוב עלול היה להיעצר. איך אבוא הביתה, אשר בקצה השני של העיר?... רק ה׳ לבדו יודע.

לא העזתי לחזור בדרך שהלכתי בה מקודם והלכתי בדרך אחרת. בכל פעם נאלץ הייתי להסתתר מפני המשמרות שהאירו בפנסיהם ותרו את הסביבה ואחר שעה ארוכה של טלטולים קשים וביעותי שאול הגעתי עם השק שעל שכמי לגשר מאַסקאַלובקה — גשר בטבור העיר, המקשר אותה עם הכפר מאַסקאַלובקה שמעברו השני של הנהר. במרחק מה מן הגשר הרגשתי במשמר אוקראינים שעמדו לידו. התחלתי תיכף לסגת ולברוח. אך אחד מהם הרגיש בי וירדוף אחרי. פליאה דעת ממני היום מניין היה לי הכוח לרוץ עם משא כבד על שכמי; אני הרעב והעייף, שבמשך חדשיים שהייתי קבור בבור לא יכולתי ליישר את רגלי וכמעט שכחתי את אמנות ההליכה — ברחתי מפני רוצח בריא־אולם ולא השגני. רק הפחד נשאני — ואולי, זכר ילדי, שחייהם היו תלויים בהצלחת משימתי זאת, הוא שהפיח בי כוח על־אנושי זה! רצתי, נכנסתי בין בתי הגיטו הריקים. נתקלתי

באיזה חפץ ונפלתי, נחבלתי קשה, קמתי זב־דם והמשכתי לרוץ מבלי לחשוב לאן. רציתי לצאת מן הגיטו מעברו השני ונתקלתי בגדר תייל שהגרמנים מתחו לאורכו. רבש"ע, מה יהיה על הילדים? אימצתי את שארית כוחותי, הרימותי תייל והעברתי את השק, קפצתי מעל גדר התייל ואחרי ריצה נוספת הגעתי לבית־הקברות. נחבאתי בין המצבות והקשבתי אם אין רודפים אחרי. משנוכחתי לדעת שאמנם שקט שורר מסביב קמתי והתחלתי לעלות על ההר. בית־הקברות נמצא במורד ההר — כדי להגיע לידי פולני רליעוויטש, אולי יתן לי לבלות אצלו את היום, כי הרגשתי שהזריחה מתקרבת. כשהגעתי לחצרו, התחיל הכלב נובח. פחדתי שמא יתעוררו השכנים ויחשבוני כגנב ויתפסוני, שהרי אני סוחב שק עם חפצים. באין ברירה חזרתי וירדתי מן ההר ובהגיעי אל הנהר ע"י בית זינדל פיבר כבר האיר היום. למהר, למהר — המטרה לפני. עברתי את הנהר הקפוא ורצתי מעברו השני וליד האוכרונקה — בית היתומים האוקראיני — עברתי את הכביש ומבלי לחשוב הרבה — ישר לבית ניקולאי...

וניקולאי, כשראה את השק מלא, נחה דעתו. נשכבתי שוב בבור וחיי הבונקר נמשכו כמקודם. בקוצר רוח חיכינו לגאולה המתמהמהה לבוא. למען האמת יש להודות, שמנות האוכל השתפרו עכשו.

מתגלים יהודים שהתחבאו בבונקרים

בליל שבת ב־18 בינואר 1943 נשמעו יריות. הם באו מכיוון בית האסורים, שנמצא לא רחוק מבית משכננו. במי יורים? הרי אין כבר יהודים!

בשעה אחת אחר חצות, כשניקולאי הביא את האוכל שאלתיו לפשר היריות. הוא סיפר שמצאו בקוטי 15 יהודים בבונקר. בין אחרים היו שם המשפחות של ד"ר ברטל, זיידי מנדל וד"ר מנשה מנדל. הם הובאו לקוסוב ונורו בבית האסורים בלי משפט. האוכלוסיה הוזמנה במודעות לבוא לחזות בספקטקל והם באו בהמוניהם. המעונים הוצאו עירומים לחצר בית הכלא, נצטוו להסתדר ב5 טורים עורפיים וככה נורו. הי"ד.

בסוף ינואר 1943 נתגלו אחד עשר יהודים שהיו חבויים בביתו של מנדל מרמורוש, בבונקר משוכלל ומצוייד היטב. שם הסתתרו בין האחרים יענקל ארנסט, בנו ליבצ'י עם ילד ובתו גוסטה, יהושע בילר ואשתו ועוד. השוטר יוזק גנסיצקי, שהיה איש סודם והיה מביא להם מצרכי מזון, מסר אותם. כולם נורו.

נתן פיגער ומשפחתו התחבאו אצל אכר אוקראיני, מכיר וידיד,

בשכר כל הונו, שהיה רב מאד. האכר הלשין עליהם ומסרם בעצמו בידי הגרמנים.

בגיטו היה בונקר מוסווה היטב. הכניסה אליו היתה דרך ארובת עשן. משם הגיעו למרתף. פה התקינו אור ומים, הכינו צידה לזמן ארוך. כאן הסתתרו הרבה יהודים, ביניהם הירש ארנסט עם אשתו ושני ילדיהם, ישראל הניש ומשפחתו, ארבע נפשות ועוד. פעם יצא משם בנו של ארנסט, יוסל. אוקראיני אחד הכירו, בלש אחריו, גילה את המחבוא והביא לשם את המשטרה. היות ופחדו לרדת לבונקר דרך הארובה, השליכו לשם רימוני־יד. מן המרתף היתה יציאה לתיעול העירוני והיהודים התחמקו לשם. המשטרה השליכה לתעלה פצצות גז וכולם נחנקו. הי״ד!

ושוב מעשה בבונקר שהיה בביהכ״נ של המזרחי. שם היתה משפחתו של איציק שאול׳ס. הבונקר היה מוסווה היטב. אך עין האוקראינים בלשה בכל הפינות. הם נתגלו ונמסרו לגרמנים. הי״ד!

בפברואר מצאו את גווית ישראל פוקס ביער. הוא הסתתר אצל אכר, ששילם לו מחיר רב. כנראה שזה רצחו נפש והשליך את גוויתו ביער. הי״ד!

כל המאורעות האלה קרו בארבעת החודשים שהייתי בבונקר אצל ניקולאי וממנו שמעתי כל זאת.

סוף פברואר, ניקולאי שוב עצבני ושוב אותה מימרה: אין לי במה לקנות אוכל. שוב הייתי נאלץ לעזוב את הבור. מתוך סכנת נפשות וללכת להביא חפצים. הכרח הוא לפייס את ניקולאי. פחדתי ללכת שוב לשכני הקודם, אם כי קיבלנו אז בסבר פנים יפות. כי מי יודע איך הוא יגיב הפעם? על כן הלכתי לידיד פולני בשם פטרוביטש, שגם אצלו הפקדתי מחפצי. והוא אָמנם נתן לי חפצים, לחם ותפוחים.

סוף מארס, ניקולאי הביא שוב בשורת איוב: בכפר קובק נתגלה בונקר עם עשרים וששה יהודים, ביניהם מנדל שינפלד עם משפחתו, שש נפשות, מנדל שרף ואשתו, משולם שלר ומשפחתו, אוקסנברג ואחרים. כולם הובאו לקוסוב ישר לבית הקברות. הוכרחו לחפור בעצמם את קברם ונורו לתוכו. הלב עמד מדפוק לשמע הדברים האלה יוצאים מפיו של ניקולאי: „מי יודע מה ילד יום״?!

יהיה מן העניין לספר איך נתגלה הבונקר ההוא:

ב־1938 הופיע בקוסוב בחור שדיבר גרמנית וקרא את עצמו ליאון פורטל. הוא התנהג כיהודי אדוק, היה הולך להתפלל, הניח תפילין והיה יוצא ונכנס בבתים יהודיים. למד עד מהרה את מלאכת הקילימים (סוג של מרבדים), שהיתה נפוצה מאד בעירנו, עבד והרויח ונשא בחורה יהודית, שגם היא עבדה במקצוע זה, וחיו חיים תקינים.

עם פלישת הגרמנים לעירנו שינה טעמו השיג בחשאי את ניירותיו הנוצריים מוינה, שילח את אשתו היהודית, והלך לשלטונות הגרמניים, שקיבלוהו בסבר פנים יפות ומינוהו מנהל מפעל החשמל בעיר. עכשו גילה את טלפיו. הוא נתגלה כשונא ישראל מובהק.

מאוחר יותר התחיל לחזור אחרי בתו היפהפיה של מנדל שינפלד, חיה׳לי. הבטיח לה להצילה אם תלך אחריו. לא קל היה להניא אותה מלעשות זאת אך מאמצי הוריה וידידים השפיעו והיא ירדה לבונקר בכפר קובק. ומאהבתה אותו גילתה לו את מקום מחבואה וזה עלה בחיי 26 יהודים שהיו בבונקר יחד עמה.

בא הקיץ והישועה רחוקה עדיין כשהייתה. מנות המזון, שניקולאי הגיש לנו, פחתו והרעבון גדל ויותר ממנו הצימאון, ויותר מהם המחנק. ניקולאי אמנם לא הפחית את מנת המים, אך גם לא הגדיל. אותה סירית מים כמו בחורף. גם הבור לא הוקטן, אך גם לא הוגדל, הוא נשאר באותם הממדים. כמו מקודם להרים נסר אסור היה ולצאת אף לרגע קט סכנת נפשות. מידי יום גדל החום. מזי רעב ולחומי רשף עם זוחלי עפר שכבנו שם עירומים, הלכלוך דבק בנו. הכינים והפרעושים רחשו עלינו במיליונים ומצצו את דמנו. בידים היינו מגרפים אותם. היינו מגודלי שער־פרא כחיות היער — ביקשנו את נפשנו למות.

נוסף לכל רבו עכשו הביקורים וההילולות בבית ניקולאי. שתו ושיכרו ורקדו עד לשעות המאוחרות בלילה. ויש ששיכורים נשארו ללינת לילה באותו חדר ובמיטה שעל קברנו, ואז אסור היה לנו לישון. כי נחירה או רעש כל שהוא עלול היה לגלות את מחבואנו. ברור שבלילה כזה לא קיבלנו את מנת המזון והמים.

פעם בלילה בהביאו את האוכל שאל אותי ניקולאי: היודע מי מן היהודים הנחבאים שאתה נמצא אצלי? לא, עניתי. והוא המשיך: כידוע מתקרבת החגא הגדולה שלנו „איוואַנה" בחגא זה, וכבר ימים מספר לפני כן, יורדים לקוסוב מן הכפרים הקרובים והרחוקים שבהרים מסביב, זה מין „ירידה"־לרגל לקוסוב — המתרגם) ובכן יתארחו אצלי הרבה אנשים, ואי אפשר איפוא שתישארו פה בבונקר. האנשים יישארו פה ימים מספר ולא נוכל להגיש לכם אוכל — כל מלה כמדקרות חרב — ובכן, אני שואל? ובכן, הוא עונה, מכיוון שאין לכם לאן ללכת, תעלו לימים אחדים לעליית הגג. מבלי לחשוב הרבה הסכמתי — הרי נצא לאוויר העולם, נראה שמש, אם כי דרך הסדקים, נוכל להתיישר. אמנם הסכנה גדולה פי כמה מהבונקרים, אך לא השגחנו בזה. הדרך לעלייה הובילה דרך מחסן. ניקולאי הביא אותנו

לשם, הראה לנו את הסולם המוביל לעלייה ואמר: „עלו". עם עלותנו לעלייה בקשתי מניקולאי שלושה חבלים כדי שנוכל לשים קץ לחיינו, בטרם ניפול בידי הגרמנים, במקרה שנתגלה. הוא הביא את החבלים, אוכל ומים לימים מספר, כפי שאמר, יצא ונעל אחריו את דלת המחסן על מנעול.

ואמנם למחרת הגיעו אל ניקולאי הרבה אורחים ברכב וברגל. יומיים התהוללו ושתו לשכרה. לפעמים הגיעו הדברים לידי קטטות עם מהלומות ובלי מהלומות. בקיצור: היה שמח. פעם פרצה מריבה רצינית עם מהלומות בה היו מעורבות אשת ניקולאי, ילנה, מזה ואחותו פרסקה מזה. והנה שמעתי פרסקה מאיימת על ילנה: חכי אני אלמד אותך דרך־ארץ. אלך למשטרה ואספר הכל. דרך סדק ראיתי ממחבואי את פרסקה רצה בכיוון למשטרה הגרמנית וניקולאי ואשתו עוזבים בחיפזון את הבית עם חבילות בידיהם. האורחים שלא רצו כנראה להיפגש עם המשטרה כשהם שתויים התפזרו לכל רוח. אימת מוות נפלה עלינו. במילים מועטות בירתי לילדים את המצב. התקנתי את החבלים ואמרתי לילדים להיות מוכנים לכל צרה שלא תבוא. אח"כ העליתי את הסולם כדי להקשות על העלייה ולהרויח זמן.

פתאום ראיתי שוטר מזויין הגיע רכוב על אופנוע אל הבית, ירד ונכנס. הקשבתי אם הוא איננו פותח את הדלת של המחסן. היינו מוכנים כל רגע לשים קץ לחיינו. אודה על האמת, שלא הרגשתי כל רתיעה ממעשה כזה. הרי חיים כאלה אינם חיים. הנה אנחנו שוכבים פה באימה ופחד יותר מיומיים, רעבים וצמאים. החום גדול ואין טיפת מים. הלשון נדבקת לחיך. לשם מה חיים עלובים כאלה, מוטב לגמור. ברם השוטר נסע. הכוונה לא היתה איפוא אלינו.

ביום השלישי חזר ניקולאי. הוא פתח את דלת המחסן וכשלא ראה את הסולם קראני בשם. נעניתי לו והורדתי את הסולם.

„אחרי כל מה שקרה פה בימים האחרונים", אמר אחר שעלה אלינו „חשבתי שנתפשתם או מתם מפחד ומרעב". ירד והביא לנו אוכל ומים וסיפר, שאחותו פרסקה רצה למשטרה להלשין עליהם וכשהיתה כבר ליד המשטרה הגרמנית נכמרו רחמיה על הילדים, לפי דבריה, וחזרה ממחשבתה הנוראה. והוסיף: „נס גדול קרה לכם ולנו. עכשו עליכם לרדת שוב לבונקר". מה לעשות, הרי נתונים אנו לחסדו של ניקולאי! ירדנו.

מנות המזון, שקיבלנו עתה הצטמצמו עוד יותר. גם לא הוגשו בכל יום. האם זה רמז לבאות? ואמנם התרחשו בבית דברים, שעשו את שהותנו פה למסוכנת ביותר. יום אחד באה להתארח אצלם בת גדולה של בעלת הבית מבעלה הראשון. מתחילה לא סיפרו לה דבר עלינו אך במשך הזמן הרגישה

בתעלומה. היא התחילה לשאול ולחקור את בעלי הבתים ולבסוף מוכרחים היו לספר לה. מאוחר יותר בא בן אחיו של ניקולאי וגם לו גילו משום מה את הסוד. כמובן עם אזהרה, שאם ייוודע הדבר, יעלה זה בחיי כל אנשי הבית ולא רק באלו של היהודים. לא פעם אחת קרה שסודנו היה קרוב להיגלות ורק בנס ניצלנו. גם בחוץ אירעו דברים שהשפיעו על יחסו של ניקולאי אלינו. בכל פעם גילו מחבואים ותפסו יהודים. יום אחד הביאו את מנדיסי הלפר. הגרמנים עינוהו עינויי תופת כדי להציל מפיו את מקום מחבואו. אך לא הצליחו לדובבו. הוא לא פתח את שפתיו והוצא להורג. הי״ד.

ימים אחדים לאחר מכן תפסו בכפר חומטשין ארבעה יהודים וביניהם את הקצב אברהם שטיינר ואשתו. הם נאלצו לחפור בעצמם את קברם ואחר כך נורו.

תפסו את זולף ברונווסר, חתנו של שלמה הודקיס. הוא היה גברתן. התעללו בו הרוצחים הגרמניים, שמו שרשרת ברזל על צווארו ואילצוהו לרוץ על ארבע ולנבוח כמו כלב. וככה העבירוהו את העיר שמה וחזרה עד לבית הקברות ושם נפח את נשמתו. הי״ד.

פעם הביאו את נכדתו של רפאל משׁשר, נערה צעירה ויפה. שלחוה לסייד חדרים אצל גרמני אחד. היא עבדה והוא שמר עליה שלא תברח. פתאום ראה דרך החלון, שדיר החזירים עולה בלהבות. הגרמני אץ להציל את החזירים והיא ניצלה את ההזדמנות, פתחה חלון וברחה. היא הצליחה להתחבא ונמצאת כיום בארץ. רגליים לדבר, כי הפועל שעבד בדיר העלה אותו באש, כדי לתת לה את ההזדמנות לברוח.

פעם תפשו ילד כבן 12. עינוהו עינויים קשים שיגלה את מקום מחבואו ולא הצליחו להציל מפיו דבר. הוא הוצא להורג. הי״ד.

באוקטובר 1943 סיפר ניקולאי שהביאו את הקרוב שלי שמואל אנגלר. הוא ניסה לעבור לרומניה ונתפס בקוטי על יד הטשרמוש הזורם לאורך הגבול. בכלא קוטי הוא ניסה לעשות קץ לחייו בתלייה אך השוטר ששמר עליו הרגיש בזה והורידו מן התלייה. הוא הובא לכלא קוסוב, עינוהו קשות, אך לא הצליחו להוציא מפיו דבר וחצי דבר. הוא לא פתח את שפתיו. אח״כ הזמינו את האוכלוסיה המקומית לבוא לראות מה ייעשה ליהודי שניסה להימלט. כשהתאספו הוציאוהו עירום, שיסו בו ארבעה כלבים והם קרעוהו לגזרים. פצוע קשה זרקוהו כל עוד נשמתו בו לתא הכלא ולמחרת מצאוהו בלי רוח חיים. הוא נטמן בבית הקברות בקוסוב. הי״ד.

אח״כ נודע לי ששמואל אנגלר ומרדכי אחיו, הנמצא כעת בארץ, הסתתרו בבונקר אצל איכר אוקראיני בסביבת קוסוב, וכשנמאסו עליהם החיים בבונקר החליטו לנסות לעבור לרומניה. שניהם הגיעו לטשרמוש וניסו לחצותו בשחייה. מרדכי הצעיר הצליח להגיע לחוף הרומני והבכיר שמואל נאלץ היה לעלות שוב על החוף, שממנו ירד בקיטוב, נתפס ונמסר למשטרה.

בסוף אוקטובר תפסו במאפיה של האשה האוקראינית ריפטיק את ישעיהו גלטנר. בנה של בעלת המאפיה שהתגורר בלבוב בא הביתה, עלה לעלייה ומצא את היהודי ומסרו למשטרה.

בנובמבר תפסו את שמשון פויגל, בנו של שמואלביץ, עם שתי בנותיו וילד. יום אחד אמר ניקולאי, שעלינו לעלות שוב לעליית הגג, כי ברצונו להתקין את הבונקר לקראת החורף הממשמש ובא. דבריו נראו לנו חשודים ובייחוד לאחר שמבחינים היינו, כי יחסו אלינו איננו כתמול שלשום. את מנת המזון הביא רק פעם ביומיים. פניו היו זועפים. אבל לעלות מוכרחים — עלינו לעליית־הגג, חששנו שקיצנו מתקרב. התקנו שוב את החבלים, שנוכל להשתמש בהם בכל רגע שתגבר הסכנה להימסר לגיסטפו. את בני הגדול הייתי צריך לשמור היטב שלא יתאבד, לאחר שעשה כמה נסיונות־התאבדות, כי הרעב הציק לו מאד. לבני הקטן, שדאג שלא יוכל להגיע לחבל, הבטחתי לעזור לעת הצורך.

עד מהרה נתגלו כוונותיו של ניקולאי. ב־22 בנובמבר עלה הוא אלינו עם ילנה אשתו ואמר: „עליכם לעזוב את ביתנו, כי נודע לי שבמשטרה החלו לחשוד בנו ובכל רגע ייתכן חיפוש בבית״. שאלתיו, לאן ללכת במצב כזה, עירום ועריה, בלי פרוטה שחוקה בכיס, לבושים בלויי סחבות, מגודלי שערות פרע כחיות הבר, מי יקבל אותנו? — „חיינו חשובים לנו יותר משלכם״ היתה תשובתם. בכל אופן, המשיך, ידידך לולטשוק אמר לי כמה פעמים, שהוא מצטער על שלא הציל אותך. נסה להגיע אליו. הוא בוודאי ישמח לקבל אתכם. הוא גם סימן לי את הדרך שלפי דעתו היא הבטוחה ביותר להגיע לשם. התחננתי לפניו בדמעות שליש, שיחוס וירחם עלי, על הילדים. כולנו בכינו בכי רב, נפלנו על פנינו. אך לשוא. הם באחד, אתם מוכרחים ללכת ותיכף. אחרי הפצרות מרובות והבטחות שונות נתרצו להשאירנו לעוד יום אחד. כוונתי היתה בינתיים לשים קץ לחיינו כדי שלא ניפול בידי המענים. אבל ניקולאי, כאילו ניחש את כוונתי, אמר: נרשה לכם להישאר עוד יום

אחד, אך עליכם לרדת תיכף לבונקר ובלילה הבא תלכו לכם. בלית ברירה ירדנו לבונקר.

בלילה השני ב־23 בנובמבר 1943 פתח ניקולאי את הבור ואמר: עכשיו עליכם להסתלק. עלינו מן הבור קרועים ובלויים מבפנים ומבחוץ וברגלים כושלות עזבנו את הבית. בקשתיו שלא ילווינו וכשהרגשתי שהוא עוקב אחרינו התחלתי ללכת בדרך שהתווה לנו. ומשיצאנו מטווח ראייתו שינינו את הדרך. בחוץ חושך ואפלה. אין רואים בריחוק אמה איש את רעהו. גשם טורד חודר דרך הסחבות העוטפות את גופותינו המצומקות ומגביר את הקור. הלכנו דרך שדות ויערות, נמנעים היינו מללכת בכביש או אפילו בשביל כל שהוא. טובעים היינו עד הברכיים בבוץ ובשלוליות־מים גדולות. הילד הצעיר נפל וקם עד שכוחותיו עזבוהו ואני לקחתיו על זרועותי כשאני רק בקושי שורך את דרכי. אחרי הליכה של הרבה שעות — לא אדע כמה — הגענו לסוקולובקה, כפר מרוחק כ־7 ק״מ מקוסוב. בכפר הזה היו לי הרבה מכרים וידידים בין עם הארץ. צריך לנסות למצוא מחסה כל עוד לא האיר היום. אך מקודם אני מנסה להשמיע לי קולי, דבר שזמן רב לא עשיתיו. והנה נבהלתי — מגרוני יצא איזה קול משונה, מלווה שריקה מוזרה. מי יודע? האם ידידי יכירני? בלילה מאחורי החלון? אבל לנסות מוכרחים.

ניגשתי לחלון אחד הידידים לשעבר ודופק בזהירות: הריצקי, פתח לי את הדלת, אני ברוך... שמעתי שהוא אומר לאשתו: ברוך עומד בחוץ. הוא פתח את הדלת ובראותו אותי נפל על צווארי: עודך חי ברוך, איך אתה נראה, בוודאי רעב אתה, אביא לך אוכל. — לא הריצקי, אני מחפש מחבוא בשבילי ובשביל ילדי. התוכל לתת לי מחסה? לא, ענה, עובדת אצלי משרתת זרה, אני חושש שתודיע למשטרה. ניסיתי אצל שני — אך גם לפתוח לא רצה. ובאופק מחוויר. אנסה עוד אצל שלישי אם אצליח מה טוב, ולא — נעשה קץ לחיינו.

„נסיון אחרון". אני מעודד את הילדים, צריך לעשות מאמץ ולהגיע לאנופרי, איש ישר, ידיד אמת היה... אחרי מאמצים הגענו. אני דופק בחלון: „אנופרי, אנא פתח לי, אני, ברוך, פה, אנא תן לי להיכנס..." הדלת נפתחה והוא ואשתו יצאו וכשראו אותנו פרצו בבכי ואמרו: לא בבית, למען השם לא בבית, רוצו דרך הגן אל הרפת, שם יש קש, שם תוכלו להיות, איש איננו בא שמה. תיכף נביא לכם אוכל. אך שכבנו, הופיעה האשה עם לחם וחלב חם ושוב אמרה: פה תוכלו להיות עד אחרי

המלחמה. אח״כ סיפרה, שהגרמנים הובסו בכל החזיתות וקץ המלחמה נראה באופק.

עברו חמישה ימי גן־עדן. ביום הששי, בהשכמה, לפני עלות השחר הופיע אנופרי ובשורת איוב בפיו: אכן נודע הדבר, עליכם לעזוב את המקום ויפה שעה אחת קודם... ובכן שוב פרשת וילך... אך לאן?! מאי נפקא מיניה, כאשר אבדנו, אבדנו.

ניגשתי לבית אכר. דפקתי והוא נענה לנו ואמר: מהרו למחסן מעבר לנחל, אני בא אחריכם. אך במקומו בא בנו, בחור כבן 18. משראה אותנו פרץ בצעקות: ז׳ידזי, ז׳ידזי! יהודים! יהודים!) ברחנו. בינתיים האיר היום. דלתות הבקתות נפתחו. הסכנה גדולה. לא רחוק נראה היער. היערה, קראתי לילדים. רצנו בכל הכוחות והגענו ליער. אך לנוח אסור. צריך לחדור עמוק יותר ולהתרחק מן הכפר כל כמה שאפשר. כל היום תעינו בין העצים וברדת הלילה שכבנו בין השיחים הרטובים. הגשם לא פסק מלרדת. הקור חודר אל העצמות. הרעב מציק. הילדים בוכים מר ומבקשים את נפשם למות. עד מתי אבא? עד מתי? אי אפשר, אי אפשר להמשיך. נעשה קץ, הרי לקחנו את החבלים! ניסיתי לעודד את הילדים: עוד לא כלו כל הקיצין. צריך להמשיך. הרי שמעתם שקץ המלחמה קרוב! נלחצנו אחד למשנהו ונרדמנו.

למחרת המשכנו לתעות ביער. אי אפשר לשהות במקום אחד. צריך למצוא אוכל. והנה נראתה בקתה מרחוק. הילדים הסתתרו בין שיחים ואנכי נגשתי לבדי. ביקשתי אוכל וקיבלתי. אחרי שאכלנו מיהרנו לעזוב את המקום. מי יודע אם לא יודיעו עלינו למשטרה. חדרנו שוב לעמקי היער. בינתיים פסק הגשם. שכבנו בין השיחים. למחרת ניסיתי את מזלי במקום אחר ושוב קיבלנו מעט אוכל.

בעוד אנו שוכבים בין השיחים הרגשתי שבני הקטן גדעון איננו. הרימותי את הראש וראיתיו בורח. רצתי אחריו וכשהשגתיו הראה לי ביד בכיוון הפוך. פניתי והנה חייל ורובהו בידו. פחד מוות אחזני. לקחתי את הילד ביד והתקרבתי אל החייל. בקול רועד התחננתי באוקראינית שיחוס על הילד. לא אדע מה השפיע עליו. הוא הראה לי ביד ללכת וגם הוא פנה והלך.

ובכן קרה לנו נס וניצלנו. אך להישאר פה אסור. צריך לעקור מכאן. הכרח למצוא איזה מחסה.

היער השתרע על הר. תעינו כל היום ועם רדת הלילה הגענו לקצה היער. למטה, במרחק־מה, נשקף כפר מבין העצים העירומים. הירידה

היתה קשה מאד, כי עקב הגשמים נעשתה האדמה רכה וחלקלקה. בישיבה ושכיבה התחלקנו למטה. בבקתות כבר הועלו עששיות הנפט. התקרבנו לביקתה הראשונה. אך נביחת הכלבים הבריחה אותנו. אותו דבר חזר בשניה. אסור לנסות יותר. צריך לברוח מכאן, נביחת הכלבים עשויה להוציא את האכרים מבתיהם ואז אבדנו. סטינו מן הכפר אל השדות הפתוחים ונתקלנו בביצות, וטבענו ביוון מצולה. רק אחרי מאמצים על־אנושיים הצלחנו להיחלץ והגענו לכביש. לא ידעתי את המקום. והנה ראיתי כנסייה ולידה בית חדש, שזיהיתיו בחושך, כביתו של וולוול קרויטהמר, ובכן אנחנו בכפר הורוד כחמישה ק״מ מקוסוב. ידעתי שהבית נתפס ע״י המשטרה וצריכים להסתלק מפה ככל האפשר מהר. המשכנו ללכת. מצד אחד היער ומעבר השני הנהר, שגאה מאד עקב הגשמים שירדו בימים האחרונים. הגענו העירה. מה לעשות? לאן לפנות? בינתיים רואים משמר שוטרים עם פנס בידים — הסתתרנו. אמרתי לילדים: אין ברירה, מוכרחים לחזור לניקולאי, אולי ירחם עלינו. בדרכים עקלקלות מתוך סכנת נפשות הגענו אל הבית. אפשר למלא דפים שלמים בתיאור כברת הדרך עד ניקולאי וכל מה שעבר עלינו. ובכן הגענו. מן הבית בקעו קול כנור וקול זמרה. הסתתרנו בגן. לא עבר זמן מועט והקולות נדמו והמסובים עזבו את הבית. לאחר שהשתרר שקט, התקרבנו אל הבית. דפקתי בזהירות על החלון ובראותו אותנו הרשה לנו להיכנס. הבעירו את האח והגישו לנו חלב חם עם דיסת תירס. לאחר שהתאוששנו שטחתי לפניו את בקשתנו להרשות לנו שוב לרדת אל הבונקר אצלו. הבטחתי לו את כל רכושי, אחרי גמר המלחמה. הרי אין איש מוכן לקבל אותנו במצב זה. אילו היה לנו כסף היינו מוצאים מקום־מפלט כלשהו, אבל בחינם אין איש רוצה בנו. אך ניקולאי מסרב. הוא מפחד. עלינו ללכת. אחרי הפצרות ותחנונים התרצה להרשות לנו להישאר אצלו יום אחד. שכבנו בבור ותיכף נרדמנו.

למחרת בערב דרש מאתנו במפגיע לעזוב תיכף את הבית. הודינו לו על החסד האחרון שעשה עמנו ויצאנו. על שאלת הילדים לאן? עניתי: עוד נסיון אצל ידיד אחד לשעבר...

בדרך־לא־דרך, כשאנחנו טובעים בבוץ ובמים עד הברכיים הגענו לביתו של האינג׳ינר לופטינסקי, שהיה אז ראש העיר של קוסוב. הוא ואשתו, שניהם קשישים כבני 70 והולכים ערירים. היא היתה עוסקת בריפוי חולים, בייחוד חולי־ריאות, באמצעים ביתיים וסממנים. נכנסנו לגן שמסביב לבית. החבאתי את הילדים, נגשתי ודפקתי על הדלת. אחרי

רגעים מספר נפתחה הדלת והאשה יצאה ועמה שני כלביה. מי אתה? שאלה בתדהמה, בראותה לפניה בריה משונה כמוני — אנגלר, עניתי. — „אנגלר מת", אמרה והגיפה את הדלת. הכלבים נשארו בחוץ. פחדתי לזוז מן המקום, שהכלבים לא יתנפלו עלי. דפקתי שוב ושוב חזרה אותה סצינה: „אנגלר מת". אנסה בשלישית, אין מה להפסיד, בין כך אין לי לאן ללכת. אני דופק שוב ומדפיקתי על הדלת, חזקה דפיקת לבי בקרבי. היא פותחת ומראה על דיר החזירים ואומרת בלחש: רוץ אל הדיר. בזחילה נכנסתי לשם, שוכב ומחכה. שמעתי, אנשים יוצאים מן הבית, נפרדים והולכים. אח"כ היא באה אל הדיר וקראה לי. כשיצאתי היא אומרת: אתה, יהודי, הגד את האמת מי אתה? — אנגלר, עניתי שוב ואם אינך מאמינה, הרי שם בין השיחים נמצאים ילדי, תגשי ותיווכחי. היא רצה לשם וחזרה עם הילדים, שהכירה תיכף. ראיתי שהיא בוכה. בלי אומר ודברים הלכנו אחריה ונכנסנו לפרוזדור הבית. חיכינו והיא נכנסה ויצאה עם בעלה. הוא הושיט לי את ידו ואמר: האם רוחות מתהלכות עלי אדמות? הרי ראו אותך שוכב בין הרוגי האקציה האחרונה ב־1 בנובמבר 1942? עניתיו: אמת, שכבתי שם אך לא נפגעתי, החטיאו את המטרה. עתה בידכם להצילנו או לשלחנו בין אלה, שביניהם שכבתי אז.

הגב' לופטינסקי ניגשה בינתים לדלת אחת והקישה שלוש דפיקות. אחרי כמה שניות נפתחה הדלת מבפנים ואשה יהודיה יצאה.

— הנה ברוך אנגלר עם ילדיו, אמרה לה. היתה זו פגישה דרמטית, שקשה לתארה. היתה זאת פסיה ארנסט. עמה היו עוד שלושה יהודים, אורצי דיסטלהיים ואחותו אסתר לאוב וילדתה. כעת היינו במחבוא שבע נפשות. כולם הוכו בתדהמה. איש לא דיבר דבר. כל אחד, בכה בקרן זוית. יותר משנה חיו בידיעה ודאית שאנחנו בעולם האמת.

דרך אגב, הידיעה על מותי הגיעה גם לטשרנוביץ ואחי אמר אחרי קדיש שנה תמימה.

יום המחרת עבר בהסתפרות ונקיון עצמי. קיבלנו גם בגדים אחרים. היה שם בונקר מרווח, אך את רוב הזמן הורשינו להיות בחדר הסמוך. וכשהתקרב מישהוא לבית ניתן אות וירדנו לבונקר. ביום השלישי לבואי התאוננה הגב לופטינסקי שקשה לה לכלכל שבעה אנשים. משפחת אנגלר תצטרך על כן לחפש מחסה אחר. כולם התחילו לבכות ולבקש להשאיר אותנו. אף ביקשו ממנה לא להגדיל את מנות המזון. ברצון יסתפקו במנות אוכל בשיעור שהיה עד בואנו שמה. לאחר שידולים רבים נתרצתה להשאיר אותנו.

הזמן שעשינו בחדר ניצלתי כדי ללמד את הילדים קרוא וכתוב. הורשינו לשמוע מידי פעם לרדיו, אם כי זה היה כרוך בעונש מוות. שמענו על המפלות שסבלו הגרמנים ובקוצר רוח ציפינו לשחרורנו.

בחלונות היו מוצגים לראווה תמונות קדושי הכנסייה לשם סגולה. ואמנם עקרת הבית היתה נוצריה אדוקה.

הנשים היהודיות עשו כל עבודה בבית ובמטבח וגם הגברים עשו עבודות ככל שניתן שלא יתגלו.

עבר חורף 1944. הגרמנים הובסו ונסוגו בכל החזיתות. ועזבו גם את עירנו. הרוסים התקדמו והתקרבו לעירנו. בגליציה המזרחית בעלת הרוב האוקראיני, התארגנו כנופיות של עריקים אוקראינים וגרמנים וכל מיני אלמנטים אפלים, שקראו לעצמם „בנדרובצים" על שם מנהיגם בנדירא, כדי להילחם כביכול למען אוקראינה עצמאית. ברם למעשה עסקו בשוד וברצח. הם רצחו ושדדו יהודים — אם נקרו להם כאלה — פולנים וגם אוקראינים. הבעלי בתים שלנו היו שרויים בפחד גדול. אחרי שהגרמנים האחרונים עזבו את העיר, רצחו ה„בנדרובצים" בעירנו לילה אחד שבעה עשר פולנים במיטותיהם וערפו את ראשיהם. בלילה השני חמישים ושרפו את בתיהם. שריפות נראו בכל פינות העיר ביום ובלילה. הצטיידנו בגרזינים ועמדנו כל היום על המשמר.

יום אחד עבר משמר חיילים רוסיים וקציניהם. בעלת הבית שלנו יצאה לקראתם, עיכבה אותם ואמרה: „נמצאים אצלי יהודים". „כלכי לך עם יהודיך" ענו. בפעם השנייה אותה תשובה. היא היתה מאוכזבת מאד. היא התנפלה עלינו בגידופים ואמרה: איש איננו רוצה בכם, הלואי והומתם בידי היטלר. אנחנו לא התרשמנו ביותר מגידופיה, שכן היתה זו אישה עצבנית מאד, וכשהיתה נרגזה, מאיזה סיבה שהיא, היתה שופכת את חמתה על יהודיה. אחר כך חזרה בה ופייסה אותנו בפרוסת לחם.

יום אחד בא לופטינסקי הביתה מן העיר וסיפר שבעיר מסתובבות שתי נערות יהודיות: בתו של וילהלם רנד ובתו של אברהם גולדשמיד. למרות התנגדותם ומחאותיהם של חברי במחבוא יצאתי העירה לפגוש את הנערות. בדרך פגשו בי אוקראינים ממכירי. „אתה חי"? תמהו, איפה הסתתרת? לא תימלט, אמר לי אחד כאילו בידידות. אתה רואה את כל אלה המסתובבים פה אלה הם בנדרובצים. אצל כל אחד מהם תמצא אקדח בכיסו.

את הנערות פגשתי על יד הקולנוע. היתה זו פגישה מאד דרמטית, ידידים שקמו מקבריהם ממש. אחר כך רמזו לי, שבולשים אחריהן ואינן

יכולות לחזור למחבואיהן. ואמנם ראיתי במרחק מה מאתנו עמד בחור חסון בארז עם הבעת פנים של רוצח ומסתכל בנו. מבלי לדבר שילבתי זרועותי בזרועותיהן והלכנו. הבחור הלך אחרינו. אחרי הליכה של כמאתיים מטר בערך כשהגענו לבית הרבי, עזבתי את הבחורות ניגשתי למלוונו וקשרתי אתו שיחה. הן ניצלו את ההזדמנות והסתלקו. ראיתי שהעליתי את חמתו עלי עד להשחית. נפרדתי ממנו והלכתי והוא אחרי. איך אמלט מפניו, רק ה׳ יודע. והנה קרה נס ממש. אחרי רגעים מספר של הליכה, בא לקראתי מכיר אוקראיני, ידידי מאז. הוא נפל על צווארי, חיבק ונשק אותי. מה טוב שאתה חי, קרא, הצלחת להימלט! אך היודע אתה — הלה ההולך אחריך הוא בנדיט איום. אבל בנוכחותי לא יגע בך לרעה. ואמנם אחרי רגעים מספר נעלם מלווני הבלתי רצוי. חברי רצה להביאני הביתה. אך ביקשתיו שיניח לי ללכת לבדי והוא הלך. פניתי לכיוון בית הקברות הסתתרתי בין המצבות ועם רדת הלילה הצלחתי להגיע לחברי, שכבר דאגו לי מאד.

אחרי יומים סיפר האינז׳ינר לופטינסקי, שראה את מרדכי זינגר בעיר. לא יכולתי להתאפק ויצאתי לפגשו. אך לא מצאתיו. בדרך חזרה סרתי לגנן אולשבסקי, לבקש מעט מזון. האדם הזה הושיט עזרה חשובה ליהודי הגיטו במזון ובעבודה, שהמציא להם. הוא סיפר לי שהציל את משפחת מרדכי זינגר והוא נמצא כעת בזבלוטוב. כשיצאתי ממנו ראיתי אוטו עם חיילים רוסיים ועל האוטו שתי הנערות היהודיות רנד וגולדשמיד. הן קראו אלי מן האוטו שאלך לקיטוב, שם נמצא המטה הרוסי והם ישלחוני לקולומיה, בה נמצאים כבר קצת יהודים.

כשהגעתי חזרה לבונקר, אחרי קשיים לא מעטים ובדרכים עקל־קלות, סיפרתי לחברי את דברי הנערות. הוחלט ללכת לקיטוב. כשנודע הדבר לבעלת הבית התרגזה מאד ואמרה שבשום אופן לא תתן לילדים ללכת. אלה הם ילדיה, היא הצילה אותם ואינה רוצה להיפרד מהם. רק בעזרת בעלה האינג׳ינר לופטינסקי, עלה בידינו לשכנעה, שסוף סוף יצטרכו גם הילדים להפרד ממנה, במוקדם או במאוחר, והיא הסכימה לתת להם ללכת. מטיבינו אפו לחם טרי ונתנו לנו צידה לדרך.

הבוקר אור והחבורה הקטנה בת שבע הנפשות, אודים מוצלים מאש, יצאה לדרך. היה זה יום רביעי, יום שוק קבוע בקוסוב, יום אביב נאה וחמים. העצים לבלבו וקול הקוקיה בישר חיים חדשים. המוני איכרים עם סחורותיהם, חי ודומם, זרמו העירה והסתכלו בנו בעינים תמהות, כעל יצורים שלא מעלמא הדין ואשר אין להם מקום עלי אדמות.

כשהגענו לכנסיה בטשרהונובקה, כפר בחצי הדרך בין קוסוב לקיטוב, עמדו שם כנופיות איכרים והביטו עלינו במין חיוך מעורב לעג ורשע. אך לא אמרו דבר. במרחק מה מהם היו מפוזרים על הדרך חפצים שונים צידה וגם תפילין. עתה הוברר לי פירוש הלעג המרושע של האיכרים ליד הכנסיה. פה נהרגו יהודים ומקרוב. נפל עלינו פחד גדול. אך מאוחר לחזור. נקלענו לגוב האריות. זה ברור. המשכנו ללכת והנה ראינו בצד הדרך מונחים שתי גוויות של נער ונערה ומעבר השני של הדרך גוויית אשה. ראשיהם היו מנופצים. זיהיתים מיד כאשתו של ניסן בדר. ובכן זאת היא משפחתו, אשתו ושני ילדיה.

הם היו חבויים בבונקר בקוסוב, בחורף 1943 יצא אבי המשפחה, ניסן, לבקש טרף לילדיו ומצא את מותו. ועתה נרצחה משפחתו. רבש״ע נקום נקמת דם צאן קודשים! קרוב לודאי שנרצחו ע״י ה„בנדרובצים״.

אימה גדולה אחזתנו, נפלנו בפח יוקשים. לפנינו משתרע היער הנמשך כשני ק״מ. פה בוודאי אורבים הרוצחים. לסגת אי אפשר. הכרח הוא להמשיך וללכת. והנה ראיתי בחור חסון, רחב כתפיים, לבוש חליפה כהה יוצא מן היער עובר את הכביש ומאותת לצד משרפת הלבנים, שארובתה הגבוהה הזדקרה מאמצע השדה. באותו רגע נשמעה יריה. אמרתי למלווי, אין ברירה, יש איפוא לרוץ בכל המהירות ולהתפזר ככל האפשר. אזי רבו היריות גם מצד אחר. אנחנו רצים, הילדים גועים בבכי, הנשים צועקות ופתאום ראינו חיילים רוסיים באים בריצה לקראתנו בעוד הם יורים. קראנו להם לא לירות והם ענו, אל תיראו, התקרבו מהר אלינו, והמשיכו לירות לעבר המשרפה. אחרי רגעים מספר נדמו היריות.

נפלנו אפים ארצה, נשקנו וחיבקנו אותם ובכינו בכי רב, אך אלה היו דמעות של שמחה ותודה — אכן ניצלנו.

עתה, אמרו הרוסים, יכולים אתם ללכם לקיטוב, שם נמצא המטה שלנו והם יעזרו לכם.

במטה הרוסי בקיטוב קיבל אותנו פולקובניק. הוא דיבר אלינו באידיש וביקש לספר לו מה שעבר עלינו. הביא לנו אוכל והוא אמר שיעביר אותנו לקולומייה, שם נמצאים כבר מאות אחדות של יהודים.

פה נשארנו עד יום ראשון, בבוקר הגיע למטה אוטו משא ובו ששה עשר בנדרובצים שבויים, מובלים לקולומייה. שני חיילים רוסיים שמרו עליהם. מן האוטו ירד קפיטן רוסי ונכנס לפולקובניק. כשיצא אמר לנו לעלות על האוטו ולנסוע אתו לקולומייה. בין אנשי הכנופייה שמענו

שיחות באוקראינית, הונגרית וגרמנית. הם השמיעו דברי נאצה כלפינו אך לא נגעו בנו לרעה.

אחה"צ הגענו לקולומייה. היה יום נאה וחם. המוני אכרים הסתובבו ברחובות. כשעברנו על יד ה"היי פלאַץ" (כיכר החציר) יצא משם לפתע במהירות אוטו משא והתנגש כאילו בכוונה בכוח רב עם האוטו שלנו. האוטו שלנו התהפך. כשקמנו פצועים וזבי דם לא היה זכר לבנדרובצים השבויים. האם היתה זאת התנגשות מאורגנת? קרוב לוודאי שכך היה.

רצוצים ודוויים התיישבנו על המדרכה מבלי יכולת ללכת וגם לא ידענו לאן ללכת. אחרי ישיבה וציפיה ממושכת ניגש אלינו אכר משופם ואמר באידיש: הרי אתם יהודים, בואו עמי.

בקושי רב, ממש בלי כח נשתרכנו אחריו. הוא הביאנו לבית, שם היו מרוכזים כמה עשרות יהודים, אודים מוצלים מאש, שיצאו ממחבואים שונים ומשונים, מבורות, שיחין, מערות ומיערות, סחופים וסחוטים כמונו. היהודים היו מרוכזים בשני בתים. שכבנו על הרצפה ותיכף כוסינו במכה השלישית מהעשר המכות. יהודים מעירנו לא מצאנו שם. מאוחר יותר הגיע לשם צבי שניצר מרוזנוב, עיירה לא רחוקה מקוסוב.

למחרת ניגשנו, יהודים אחדים, לחורבות גיטו קולומייה לתפילת אל מלא רחמים... ולהגיד קדיש. שם ניספו עשרות אלפים מיהודי קולומייה וגם חלק מיהודי קוסוב שהוגלו לשם.

אוכל לא ניתן לנו וגם לא היה במה לקנות. אף לא היה מה לקנות. בקושי השגנו קצת תפוחי אדמה.

יום אחד הגיעה בשורת איוב: הגרמנים שטפו את החזית הרוסית ומתקרבים לקולומייה. צריך איפוא לברוח. בלילה ההוא הפציצו הגרמנים את קולומייה, בתים נהרסו והיו קרבנות בנפש.

למחרת בהשכמה הלכנו לתחנת הרכבת. ביקשנו מה"נאַטשאַלניק" מיור רוסי, שישלח אותנו לטשרנוביץ. הוא התרגז וגידף אותנו באמרו: רצונכם לברוח מפה, התגייסו לצבא הרוסי והילחמו נגד הגרמנים. אחרי ששוכנע שאין אנו מסוגלים להילחם, שלח אותנו בשני קרונות לטשרנוביץ.

ראש הקהילה היהודית בטשרנוביץ קיבלנו בסבר פנים יפות ושיכן אותנו, מחוסר מקום, בבית בלי חלונות ודלתות, ששימש מקודם אורווה לסוסים של הרוסים. אחר שפינינו את הזבל וניקינו את המקום הביאו לנו קש נקי ואוכל והסתדרנו שם איך שהוא. אח"כ יצאנו כל אחד לחפש משען לחם. היינו לחוטבי עצים וסבלים כל אחד לפי כוחו ועשינו כל מיני עבודות — העיקר להרוויח פרוסת לחם.

ברם עדיין לא בא קץ לצרותינו. לילה אחד באו קצינים וחיילים רוסיים וגייסו את כל הגברים לצבא הרוסי. כולנו נלקחנו למחנה ריכוז. אותי ועוד יהודים אחדים הוציא משם ה„דנטיסט" דרזנר מקוסוב, שהתגורר בטשרנוביץ — הוא עבד בשביל הרוסים והיו לו קשרים מצויינים אתם. בטשרנוביץ נשארנו כשמונה חדשים וב־1945 עברנו את הגבול הרומני בתקוה לעלות משם לא"י.

חבלי גאולה

שנה תמימה ציפינו לגאולה. במאי 1946 הגיעתנו ידיעה שעלינו לבוא לעיר הנמל הרומני קונסטנצה. שם עלינו כבלתי ליגלים על האניה הקטנה „מקס נורדוי" בעלת תפוסה של 500 איש. אולם הועלו עליה 1500 איש והפלגנו, מוכנים לכל צרה שלא תבוא, לא"י. אחרי נסיעה מלאת תלאות וסכנות, בים סוער, נתפסה האניה על ידי האנגלים. הם הביאו אותנו לעתלית. פה נשארנו כלואים חודשיים ימים מוקפים תיל דוקרני עד שזכינו לשחרור המלא במולדת הנכספת.

יזכור

אל מלא רחמים, דיין אלמנות ואבי יתומים, אל נא תחשה ותתאפק לדם ישראל שנשפך כמים. תן מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים וטהורים כזוהר הרקיע מזהירים, את נשמותיהם

של אלפי קדושי העיר קוסוב.

אנשים ונשים, ילדים וילדות, שנהרגו ונשחטו, ונשרפו, ונטבעו, ונחנקו, ונקברו חיים, כולם קדושים וטהורים, ובינֵיהם גאונים וצדיקים, ארזי הלבנון ואדירי התורה. בגן עדן תהא מנוחתם, לכן בעל הרחמים יצרור בצרור החיים את נשמותיהם. ה׳ הוא נחלתם, ויזכור לנו עקידתם, ותעמוד לנו ולכל ישראל זכותם.

א ר ץ אַ ל ת כ ס י ד מ ם !

בזכותם ישובו נדחי ישראל לאחוזתם, והקדושים — לזכרון תמיד. ה׳ צדקתם, יבואו בשלום וינוחו על משכבם — ונאמר אמן.

לזכר עולם

רשימת קדושי קוסוב, חללי השואה, היא פרי עמלם של שניים מניצולי השואה, הח"ח ב. אנגלר וי. גרטנר, כעת בישראל, אשר במשך חדשים רבים טרחו ורשמו מזכרונם את שמות הקרבנות.

מספר שמות הוסיפו גם אחרים מבני עירנו.

למרות רצונם הטוב של אלה והתמסרותם הרבה לעבודת קודש זו, ייתכן שמספר לא מבוטל מאלפי חללי קדושינו נשמט מזכרונם וייתכן גם שמלבד ההשמטות נפלו גם טעויות.

על כל אלה אנו מבקשים סליחה מן הקרובים והידידים הנוגעים בדבר.

תהיינה נשמות אלה ואלה צרורות בכלל הנזכרים
לנצח נצחים!

די רשימה פון די קאָסעווער קדושים, קרבנות פון דעם גרויסן אומקום, איז צונויפגעשטעלט געוואָרן דורך צוויי פון די אָפּגעראַטעוועטע, די ח"ח י. גערטנער און ב. ענגלער, היינט אין ישראל, וועלכע האָבן במשך פון לאַנגע חדשים מיט גרויס מי צוזאַמענגעשטעלט פונעם זכרון די נעמען פון די אומגעקומענע.

אַ געוויסע צאָל נעמען האָבן צוגעגעבן אַנדערע לאַנדסלייט.

טראָץ זייער בעסטן ווילן און איבערגעגעבענער אַרבעט איז אָבער דאָך מעגלעך, אַז אַ געוויסע צאָל נעמען איז פאַר-געסן געוואָרן און אַז עס זענען אויך אַריינגעפאַלן טעותן אין דער רשימה.

בעטן מיר דעריבער אַנטשולדיקונג ביי די באַטראָפענע קרובים און פריינד.

מיר וועלן אַלע אונדזערע קדושים אייביק געדענקען!

מצבת קדושי קוסוב במרתף השואה על הר ציון בירושלים

רשימת הקדושים והטהורים,

בני קוסוב והסביבה

א

אַדעלסבערג שלום
אדלערשטיין דוד
אדלערשטיין פרידה אשתו
אודעלסמאן איטה
אודעלסמאן העניע בתה
אודעלסמאן חנה
אודעלסמאן שרה־לאה בתה
אודעלסמאן יוסף
אודעלסמאן גיטל אשתו וילדה
אודעלסמאן חיים־מאיר
אודעלסמאן, אשת חיים־מאיר, 2 ילדים
אודעלסמאן פאני אשת ירוחם
אודעלסמאן צילה בתה
אודעלסמאן בערל בנה
אויסטער, ד"ר
אויסטער זעלדע אשתו
אויערהאהן עזריאל
אויערהאהן סחנה אשתו, 4 ילדים
אויפזעהער פייוויש
אויפזעהער יעקב
אויפזעהער בערל
אויפזעהער אלטער
אויפזעהער חיים
אויפזעהער פעפי
אויפזעהער פרומה
אורהעבער יצחק
אורהעבער דאַליע אשתו וילד
אורמאַן הערש
אורמאַן פרידה אשתו, 4 ילדים
איוואַניער שלמה
איוואַניער פערל אשתו
איידעלשטיין אורי

איידעלשטיין, אשת אורי, 4 ילדים
איידעלשטיין פרומע אחותו, 3 ילדים
בעלה של פרומע
איידעלשטיין שבתאי
איידעלשטיין אייזיק
איידעלשטיין, אשתו וילד
איידעלשטיין מאלצ'י אשתו, 4 ילדים
אייזענקראַפט יוסף
אייזענקראַפט אסתר־רויזע אשתו
אייזענשטיין יצחק
אייזענשטיין סאמי בנו
אייזענקראַפט שלמה
אייזענקראַפט מלכה אשתו
אייזענקראַפט טודרוס בנו
אייכנער יצחק מאיר ואשתו
אייכנער צפורה
אייכנער יעקב
אייכנער דבורה אשתו וילד
אייכנער חיים
אייכנער פייגע אשתו
אַלבערג ישראל
אַלבערג מרים בתו
אַלבערג פייגע בתו
אַלבערג זלמן בנו
אַלבערג יהודה בנו
אַלבערג הערש
אַלבערג פריידע אשתו וילד
אַלבערג יהושוע
אַלבערג געניאַ אשתו, 2 ילדים
אַלבערג שרה
אַלבערג אַנטשל
אַלבערג אשת אנטשל, 2 ילדים
אַלטהויז אַברהם
אַלטהויז מלכה אשתו, 2 ילדים

אַפּלאַוּער אַברהם
אַפּלאַוּער אסתר לאה אשתו
אַפּלאַוּער רחל בתו וילד
בעלה של רחל
אַפּענצעלער גרשון
אַפּענצעלער שרה אשתו
אקסעלראַד שמואל
אַקסעלראַד פּאַני ד"ר אשתו
אָקסענבערג חיים
אָקסענבערג אסתר אשתו וילד
אָקסענבערג ישראל אחיו
אַרענדאַר חיים
אַרענדאַר טשאַרנע אשתו
אַפּפּעלבוים ישראל
אַפּפּעלבוים שרה אשתו

ב

ברעכער באַבצי
ברעכער גאָלדע
ברעכער חנה
ברעכער מינה
באָכנער יוסף
באָכנער חיה אשתו, 2 ילדים
באָכנער חיים נחום
באָכנער רבקה רחל
באָכנער פּסיה
באָכנער מענדל
באָכנער' חנה
באבאד רייזל (זשאַביע)
באַרטפעלד חיה שרה, אשת מרדכי
בוימוואָל פרומע
בוימוואָל ניסן בנה
בוימוואָל חיים
בוימוואָל אשת חיים, 2 ילדים

בוּך אַלטער
בוּך לאה אשתו, 3 ילדים
בוּלער אַנטשל
בוּלער איידעל אשתו
בוּלער מאיר
בוּלער שיינדל אשתו, 3 ילדים
בוּלער מרדכי
בוּלער שרה אשתו, 5 ילדים
בוּלער משה
בוּלער רייזל אשתו
בוּלער בערל
בוּלער אשת בערל וילד
בוּלער דוד יוסף
בוּלער מינה בתו
בילדנער יעקב
בילדנער גיטל אשתו
בילדנער משה בנו
בילדנער זאב בנו
בילער יהושוע
בילער בלומה אשתו, 2 ילדים
בילער הערש (יאַבלאָנאָוו)
בילער אסתר אשתו (יאַבלאָנאָוו)
בילער בערל
בילער מינה אשתו וילד
ביק אַברהם ברוּנאָ
בירנבוים ברוך
בירנבוים מרים אשתו
בירנבוים יוסף
בירנבוים פייגע אשתו, 2 ילדים
בירנבוים מענדל
בירנבוים בתיה אשתו וילד
בירנבוים פסיה בתו
בלאַזענשטיין נחום
בלאַזענשטיין באַבצי אשתו

בלאַזענשטיין נחמן בנו
בלאָך טשאַרנע
בלאָך אַברהם
בלאָך אשת אַברהם
בלאָך משולם אחיו
בלאָך איטה
בלאָך רחל
בלוטשטיין מלכה
בלוטשטיין רייזל בתה
בלוטשטיין איידל בתה
בלוטשטיין משה
בלוטשטיין שרה אשתו, 2 ילדים
בלוטשטיין פרומע
בלוטשטיין משה בנה
בליי חיים
בליי חנה אשתו
בליי בן־ציון בנו
בלייוויים עטל
בלייוויים שלמה
בלייוויים אשת שלמה וילד
בלעכער דוד בן ירחמיאל
בעדער ניסן
בעדער אשת ניסן, 2 ילדים
בעדער דבורה אשת חיים
בעדער שמעון
בעדער אשת שמעון וילד
בעדער עזרא, 2 ילדים
בענדער חנה, 2 ילדים
בענדער מיכאל
בענדער אשת מיכאל, 4 ילדים
בענדער מרדכי
בענדער חיה אשתו
בענדער פערל בתו
בענדער פייגע בתו

בענדער בן־ציון
בענדער שרה אשתו וילד
בענדער חיים
בענדער חיה שרה אשתו 2 ילדים
בעק יעקב
בעק אשת יעקב, 2 ילדים
בעקער זלמן
בעקער מרים אשתו
בעקער אשת ברוך, 2 ילדים
בעקער הערש
בעקער אשת הערש וילד
בעקער מיכאל
בעקער אשת מיכאל וילד
בערגרין ישראל
בערגרין רויזע אשתו, 3 ילדים
בערגרין שרה
בערגרין אַברהם
בערגרין אשת אַברהם וילד
בערגרין דבורה אשת משה וילד
בערגמאַן דוד
בערגמאַן צפורה אשתו
בערגמאַן אַהרן בנו
בערגמאַן יוסף
בערגמאַן גיטל אשתו
בערגמאַן נטע
בערגמאַן פרידה אשתו
בערגמאַן שמעון
בערגמאַן גיטל אשתו, 2 ילדים
בערקאָביץ גרשון (זשאַביע)
בערקאָביץ רבקה אשתו (זשאַביע)
בערקאָביץ שיינדל בתו (זשאַביע)
בערקאָביץ הלמן בנו (זשאַביע)
בערקאָביץ יוסף בנו (זשאַביע)
בראָדער אבא

בראָדער מאלצי אשתו, 2 ילדים
בראָדער פייגע אשת יצחק, 2 ילדים
בראָדער שרה אחותה
בראָדער אשת משה
ברונוואַסער אַברהם
ברונוואַסער אשת אַברהם, 2 ילדים
ברונוואַסער חיים
ברונוואַסער אשת חיים, 2 ילדים
ברונוואַסער וואָלף
ברונוואַסער אשת וואָלף, 2 ילדים
בראַנד טויבע
בראַנד שרה, 2 ילדים
ברוקנער מרדכי
ברוקנער רבקה אשתו, 2 ילדים
ברימעל אליעזר
ברימעל רבקה רחל אשתו
ברימעל מרדכי
ברימעל שרה אשתו
ברימעל חוה בתו וילד
ברימעל אַברהם
ברימעל העניע אשתו וילד
ברימעל חנה אמו
ברעכער יונה
ברעכערביילצי אשתו, 3 ילדים
ברעכער חיים
ברעכער אשת חיים, 2 ילדים
ברעכער חיה בתו
ברעכער שמואל
ברעכער אשת שמואל

ג

גערטנער הערש
גערטנער אשת הערש וילד
גאָטעספעלד אליעזר
גאָטעספעלד צפורה אשתו
גאָטפריד יצחק
גאָטפריד ישראל
גאָטפריד אשת ישראל, 2 ילדים
גאָלדשטיין נחום
גאָלדשטיין טויבע אשתו, 2 ילדים
גאָלדשטיין משה
גאָלדשטיין עטל אשתו
גאָלדשטיין איידל בתו
גאָלדשטיין סימה בתו וילד
גאָלדשטיין בעלה של סימה
גאָלדשטיין ישראל
גאָלדשטיין יהודית אשתו, 3 ילדים
גאָלדשטיין דבורה
גאָלדשטיין רבקה אשת יצחק וילד
גאָלדשטיין טובה, 2 ילדים
גאָלדשטיין חנה
גאָלדשטיין פעפי
גאָלדשטיין ד״ר
גאָלדשמידט חיים
גאָלדשמידט שרה אשתו
גאָלדשמידט אַברהם
גאָלדשמידט בלומה אשתו
גאָלדשמידט רחל בתו
גאָלדשמידט רבקה בתו
גאָלדשמידט שרה בתו
גאָלדשמידט חנה וילד
בעלה של חנה
גאסטער רייזל
גאסטער לייבצי
גאַסטער רחל אשתו, 3 ילדים
גוגיק אַברהם
גוגיק שרה אשתו, 2 ילדים
גוגיק יחיאל

גוגיק אשת יחיאל, 2 ילדים
גוגיק אמו
גוטהערץ שלמה
גוטהערץ פייגע אשתו
גוטהערץ רחל בתו
גוטהערץ יעקב בנו
גוטשטיין יוסף
גוטשטיין רייזל אשתו, 4 ילדים
גלאַזבערג נפתלי
גלאַזבערג אשת נפתלי
גלאַזבערג מאיר
גלאַזבערג טויבע אשתו, 2 ילדים
גלאַזבערג חנה אשת זלמן, 2 ילדים
גלאַזבערג אליעזר
געלער מרדכי
געלער דבורה אשתו, 2 בנות
געלער ישראל אליעזר בנו
געלער לוי
געלער עליזה אשתו
געלער ישראל
געלער אשת ישראל
געלער שמשון
געלער אשת שמשון
געלער חיים משה
געלער יהודית אשתו, 4 ילדים
געלער חותן מרדכי געלער
געלער אשתו וילד
געלטנער ישעיהו
געלטנער איטא אשתו וילד
גערטנער אליעזר (זשאַביע)
גערטנער זעלדע אשתו
גערטנער אריה ד"ר בנו
גערטנער שמעון בנו
גערטנער יעקב ד"ר
גערטנער אסתר אשתו וילד
גערטנער מרדכי הערש
גערטנער טיסיא
גערטנער שמעון
גערטנער אפרים
גערטנער ראָניע בת מאיר
גערטנער ישראל
גערטנער באבע
גערטנער צביה
גערטנער זליג
גערטנער יונה
גערטנער רחל
גערטנער אשת יונה, 2 ילדים
גערטנער מוצי בנה
גערטנער יצחק בנה
גערטנער ישראל בנה
גערטנער הודיע
גערטנער העניע אחותה
גערטנער שרה אחותה
גראָפּאַך ליפּקע
גראָפּאַך משה בנה
גראָפּאַך חיים
גראָפּאַך פּערל אשתו
גראָפּאַך משה
גראָפּאַך טויבע אשתו, 2 ילדים
גראָפּאַך מאיר שמואל
גראָפּאַך אשת מאיר שמואל
גרוי זיידע (זיגמונט)
גרוי אשת זיידע, 2 ילדים
גרוי יוסף
גרוי סאַלקע אשתו וילד
גרוי יעקב בנו
גריל שמואל
גריל אשת שמואל, 2 ילדים

גריל ישראל
גריל פרידה אשתו, 2 ילדים
גרין קלמן
גרין טויבע אשתו, 2 ילדים
גרינבערג חיים
גרינבערג באבצי אשתו
גריינער מלכה
גריינער יצחק
בריינער דאָניע אשתו וילד
גריינער דוד
גריינער אשת דוד, 2 ילדים
גריינער אליק
גריינער אשת אליק
גריינער מאמצי
גרייף רבקה אשת בערל
גלאזער משה
גלאַזער דבורה אשתו
גלאַזער נתן
גלאַזער אשת נתן, 2 ילדים
גלאַזער דוד
גלאַזער אשת דוד, 2 ילדים
גלאַזער ברכה

ד

דויבער יונה
דויבער הינדע אשתו ובת
דויבער זלמן בנו
דויבער וואָלף בנו
דויבער שלמה בנו
דויבער פישל
דויבער אשת פישל 2 ילדים
דויבער אפרים
דויבער מרים אשתו
דיסטלהיים הערש
דיסטלהיים אפרים
דיסטלהיים עטל אשתו, 4 ילדים
דיסטלהיים רחל אשת אהרן 3 ילדים
דיסטלהיים חנציע
דיסטלהיים חיים
דיסטלהיים אהרן
דרוקמאַן שמעון
דרוקמאַן אשת שמעון ובן
דרוקמאַן גיטל בתו וילד
בעלה של גיטל
דרוקמאַן הערצל
דרוקמאַן אשת הערצל
דרוקמאַן חיים
דרוקמאַן פייגע אשתו 2 ילדים
דרוקער איטא
דרוקער פייוויש
דרוקער אשת פייוויש, 3 ילדים
דרוקער קאַרפל
דרוקער אשת קאַרפל וילד
דרוקער אמו של קאַרפל
דרוקער חיים הערש
דרוקער צפורה אשתו
דרוקער חיה בתה
דרימער מענדל
דרימער מייטע אשתו, 2 ילדים
דרעזנער אַנטשל
דרעזנער חיה אשתו ובת
דרעזנער ראָזא בתו
דרעזנער מאיר בן יעקב
דרעזנער אסתר אשתו
דרעזנער רייזל בתו
דרעזנער אייזיק בן מאיר וילד
דרעזנער יוסף
דרעזנער ליפשע 4 בנות

דרעזנער מאיר בן מענדל
דרעזנער קלאַראַ אשתו, 3 ילדים
דרעזנער שמשון
דרעזנער רחל אשתו
דרעזנער נעכע בתו
דרעזנער משה בנו
דרעזנער קלאַראַ
דרעזנער בונם
דרעזנער מלכה
דרעזנער יוסף
דרעזנער גיזה
דרעזנער משה
דרעזנער פולי
דרעזנער חיה
דרעזנער דוד
דרעזנער בלומה אשתו
דרעזנער ליפע
דרעזנער מלכה אשתו וילד
דרעזנער רייזל אשת שמואל
דרעזנער רחל בתה
דרעזנער יוסל בנו
דרעזנער חיים לייב
דרעזנער אשת חיים לייב
דרעזנער יוסל בנו
דרעזנער ישראל (ראָזשנוב)
דרעזנער עטל אשתו, 3 ילדים
דרעזנער אשת משה יוסל

ה

האבער וואָלף
האבער לאָטי אשתו, 2 ילדים
האבער מרדכי
האבער לאה אשתו
האבער יוסף
האבער אשת יוסף
האבער אשת אבא
האבער ברוך
האבער אשת ברוך
האבער אליעזר
האבער אשת אליעזר
האגער חיים (רבי ר' חיימ'ל)
האַגער העניע אשתו
האַגער חוה בתו
האַגער משה בנו ועוד 4 ילדים
האַגער מאָניק
האַגער חנצל אשתו וילד
האַזעלמאַן שרה אשת שלמה, 2 ילדים
האַזעלמאַן אַברהם בן יוסף
האַזעלמאַן פאַני אשתו וילד
האַזעלמאַן רחל אחותו
האַזעלמאַן מרים אחותו
האַזעלמאַן אברהם בן אשר
האַזעלמאַן אשת אברהם, 2 ילדים
האַזעלמאַן באַבצי וילד
האַזעלמאַן יהושוע אחיה
האזענפראַץ גיטל
האזענפראַץ יוסל בנה
האזענפראַץ משה
האַזענפראַץ אשת משה וילד
האַזענפראַץ מלכה, 2 בנות
האזענפראַץ שמעון בנה
האַזענפראַץ אַברהם
האזענפראַץ אשת אברהם, 2 ילדים
האזענפראַץ רחל
האזענפראַץ לאה
האלבער משה
האַלבער צפורה אשתו, 2 ילדים

האַנדרעלסמאַן מאַניאַ בת ירוחם, 3 ילדים
בעלה של מאַניאַ
האַלפּערן מלכה ובת
האַלפּערן מענדל
האַלפּערן יענטע אשתו, 2 ילדים
האָפּנבערג באַבצי (פּערל)
האָפּנבערג חיים בנה
האָפּנבערג יהודה
האָפּנבערג רויזע אשתו וילד
האָפּנבערג ישראל
האָפּנבערג אשת ישראל, 2 ילדים
האָפּנבערג חיה
האָפּנבערג שלמה בנה
האָפּנבערג רבקה בתה
האָפּמאַן הערמאַן
האָפּמאַן פרידה אשתו וילד
האפלער משה הערש
האַפּלער אשת משה הערש וילד
האפלער דוד
האפלער אשת דוד, 3 ילדים
האפלער אשת מנשה, 2 ילדים
הארניק אשת ירחמיאל וילדה
הארניק דוד
הארניק אשת דוד
הארניק משה
הארניק אשת משה
האָרן הערש '
האָרן איטא אשתו וילד
האָרן מיכל
האָרן פרידה אשתו, 3 ילדים
האָראָוויץ חיה
הוזען חיים
הוזען אסתר בתו
הוזען לייב בנו
הויזקנעכט הודל (זשאַביע)
הורביץ עטל (זשאַביע)
הייזלער מחלה
הייזלער דוד
הייזלער אשת דוד, 3 ילדים
הייזלער קאָפּל
הייזלער שיינדל אשתו, 2 ילדים
הייזלער בן ציון
הייזלער אשת בן ציון, 2 ילדים
הייזלער זיידע
הייזלער אשת זיידע
הייזלער נח
הייזלער אשת נח, 2 ילדים
הייט אורי
הייט מאלצי אשתו, 2 ילדים
הייט מענדל
הייט אשת מענדל, 2 ילדים
הייט חיים
הייט אשת חיים וילד
היימאַן אַלטער
היימאַן אשת אַלטער ובן
היימאַן חיה וילד
בעלה של חיה
היימאַן מרים אחותה
הייצלער מרדכי, 3 ילדים
הילמאַן אַלטער
הילמאַן אסתר אשתו
הילמאן בערנאַרד
הילמאַן בעטי אשתו, 2 ילדים
הילמאַן העברהאָן
הילמאַן לאָני אשתו
הילמאַן הערש
הילמאַן יענטע אשתו

הילמאַן רייזל בתו
הילמאַן לייב בנו
הילמאַן קאָפּל
הילמאַן רחל אשתו
הירשהאָרן דוד
הירשהאָרן חנה אשתו
הירש ד"ר
הירש ונדה אשתו וילד
הירש יוסף (זשאַביע)
הירש משה שמחה (זשאַביע)
העכט יעקב
העכט פּערל אשתו וילד
העכט ווילהעלם ד"ר
העכט פּוילא אשתו
העכט מנשה
העכט אשת מנשה
העכט בת מנשה
העלפער מענדל
העלפער אשת מענדל, 2 ילדים
העניגסבערג הערצל
העניגסבערג אשת הערצל וילד
העניש ישראל
העניש בת שבע אשתו, 2 ילדים
הערציג זינדל
הערציג חיה אשתו
הערציג משה בנו
הערציג רויזע בתו
הערציג חוה בתו
הערציג שלמה
הערציג אשת שלמה
הערשקאָוויץ אשת שלמה

ו

וואגענבערג אַלטער
וואגענבערג רבקה אשתו ובת
וואַגנער חנא
וואגנער אשת חנא, 2 ילדים
וואָהל יוסף
וואָהל אשת יוסף, 2 ילדים
וואַכטעל בוזיע בת יעקב וטויבע
וואַכטעל אפרים
וואכטעל חוה אשתו, 3 ילדים
וואַכטעל בן ציון
וואַכטעל אשת בן ציון וילד
וואַכטעל גרשון
וואַכטעל אשת גרשון, 4 ילדים
וואכטעל העניך
וואַכטעל אנה
וואכטעל רחל
וואָלאָך לייב
וואָלאָך חיה אשתו
וואָלאָך שמואל בנו
וואָלאָך זיידע
וואָלאָך אשת זיידע, 2 ילדים
וואָלאָך יצחק
וואָלאָך ליפשע אשתו, 2 ילדים
וואָלאָך חיים
וואָלאָך אַיה אשתו, 2 ילדים
וואָלאָך רבקה אשת משה
וואָלף ישכר
וואָלף רבקה אשתו
וואָלף חיה בתו
וואָלף גיטל בתו
וואָלף איטה בתו
וואנדערמאן פּנחס
וואנדערמאן אשת פּנחס וילד
וואנדערמאן אפרים
וואנדערמאַן אשת אפרים, 2 ילדים

וואנדערמאַן לייב
וואנדערמאן אשת לייב וילד
וואנדערמאן (יאַוואָראָוו)
וואנדערמאן אשתו, 2 ילדים
וואסערמאן בצלאל
וואסערמאן פערל אשתו
וואסערמאן לייב בנו
וואסערמאן הערש בנו
וואסערמאן יעקב בנו
וויזלמאן שלמה
וויזלמאן פערל אשתו
וויזלמאן ישראל
וויזלמאן ביילצי אשתו, 2 ילדים
וויזלמאן פייוויש
וויזלמאן רחל אשתו, 2 ילדים
וויזלמאן יצחק
וויזלמאן אשת יצחק, 2 ילדים
וויזלמאן רחל
וויזלמאן סאָסיע בתה
וויזלמאן גדליהו
וויזלמאן אשת גדליהו, 2 ילדים
וויזלמאן שלמה
וויזלמאן קריינדל וילד
וויזלמאן יצחק בן
וויזלמאן וואָלף בן
וויזלמאן זיידע
וויזלמאן מלכה אשתו
וויזלמאן רחל בתו
וויזלמאן משה בנו
וויזלמאן שיינדל אשת מענדל וילד
וויזלמאן חיים לייב
וויטשער יעקב
וויטשער פרידה אשתו
וויטשער לייב
וויטשער אשת לייב, 2 ילדים
וויטשער בענאָ
וויטשער אשת בענאָ וילד
וויטשער וואָלף
וויטשער אשת וואָלף, 2 ילדים
וויטשער יהודה אחיו
ווייזער הינדע אשת רפאל
ווייזער שיינדל בתה
ווייזער שרה בתה
ווייזער זעלדע
ווייזער פרידה
וויטמאַן אברהם
וויטמאַן אשת אַברהם וילד
וויינער זיידע
וויינער אשת זיידע
וויינער לייב
וויינער חנה אשתו
וויינער יעקב
וויינער אשת יעקב, 4 ילדים
ווייסבלום מאלי
ווייסבלום דוד לייב
ווייסבלום טויבע אשתו
ווייסבלום רחל
ווייסבלום מאַלצ'י
ווילדהאָרן מלכה
ווילדהאָרן נחום בנה
ווילדהאָרן זיידע
ווילדהאָרן שיינדל אשתו
ווילדהאָרן אייבער
ווילדהאָרן אשת אייבער, 3 ילדים
ווילדהאָרן ישעיהו
ווילדהאָרן שרה אשתו, 2 ילדים
ווילדהאָרן חוה
ווילדהאָרן נתן בנה

ווילנער שמעון
ווילנער זלמן
ווילנערביילע אשתו, 2 ילדים
ווייסבאָרד יעקב
ווייסבאָרד אשת יעקב
ווייסבאָרד דוד
ווייסבאָרד מאַניע אשתו, 2 ילדים
ווייסבאָרד גרישע
ווייסבאָרד פרידה אשתו, 2 ילדים
ווינטער דוד
ווינטער רבקה אשתו
ווינטער גבריאל בנו
ווינטער ברכה בתו
ווינטער חיים
ווינטער אשת חיים וילד
ווינטער משה
ווינטער אלטער בנו
ווינטער רחל בתו
ווינטער בנימין
ווינטער גיטל אשתו
ווינטער ברכה בתו וילד
ווינטער בעלה של ברכה
ווינטער יוסף בן בנימין
ווינטער אשת יוסף וילד
ווינטער זעלדע
ווינטער בעלה של זעלדע, 2 ילדים
וויניקער משה
וויניקער פייגע אשתו וילד
ווינקלער יוסף
וויעליטשקער עדמונד, ד"ר
וויעליטשקער עטל אשתו
וויעליטשקער דבורה אחותה
וועבער שלום
וועבער טויבע אשתו, 2 ילדים

וועקסלער שמחה
וועקסלער טויבע אשתו
ווערנער אשת נתן, 2 ילדים
ווישנער חיה

ז

זאַלצמאַן קלמן לייב
זאלצמאַן אשת קלמן לייב, 2 ילדים
זאמלער נתן
זאמלער אשת נתן
זאמלער בתו
זאמלער אייזיק
זאמלער עטל אשתו וילד
זידערער הערש בן יעקב
זידערער לאה אשתו, 2 ילדים
זידערער סענדער
זידערער אשת סענדער, 2 ילדים
זידערער הערש
זידערער עלקא אשתו, 3 ילדים
זידערער טויבע
זידערער דוד
זידערער אשת דוד, 2 ילדים
זיידל שלמה
זייפער יוסל
זייפער איידעל
זייפער אהרן
זילבער לייב
זילבער חנה אשתו
זילבער מענדל בנו
זינגער הערש
זינגער הודל אשתו
זינגער חיים בנו
זינגער שיינדל בתו
זינגער ישראל בן הירש

זינגער חנה אשתו, 2 ילדים
זינגער דבורה (ווארשאווסקי)
זינגער העלאַ
זינגער שרה
זינגער לאה
זינגער מענדל
זינגער שרה אשתו, 3 ילדים
זינגער דבורה אשת משה לייב
זינגער פרידה בתה
זינגער ישראל בנה
זינגער בערל בנה
זינגער שלמה בנה
זינגער שיינדל בתה
זינגער זיגי בנה
זינגער יונה
זינגער בלומה אשתו, 2 ילדים
זינגער ישראל בן הודיע
זינגער אשת שלמה
זינגער ישראל בן יהודה
זינגער אשת ישראל, 2 ילדים
זינגער אנטשל
זינגער אשת אנטשל, 2 ילדים
זינגער מאנציע בתו
זינגער באַבצי בתו
זינגער ישעיהו
זינגער אשת ישעיהו, 2 ילדים
זינגער יהודה
זינגער אשת יהודה, 2 ילדים
זינגער יואל
זינרייך חיים
זינרייך פרידה אשתו
זינרייך יונה
זינרייך ביילע אשתו
זענענזיב יוסף
זענענזיב מרים אשתו, 3 ילדים
זעלצער אלטער
זעלצער אשת אלטער
זינגער גבריאל
זינגער אסתר אשתו, 2 ילדים

ח

חוסיד יוסף
חוסיד רחל אשתו

ט

טאבאק עמיל
טאבאק רבקה אשתו וילד
טאָקער פרידה
טוי אַברהם
טוי איידל אשתו וילד
טוי אלטער
טוי אשת אלטער, 2 ילדים
טוי אַברהם בן איצי
טוי רייזל אשתו
טוי צירל בתו
טוי חיה רבקה בתו
טוי יוסף בן אברהם
טוי אשת יוסף
טוי פאני אשת זוסיע
טוי זעלמה בתה
טוי רות בתה
טוי רייזעל אשת בוני וילד
טוי חיים
טוי אשת חיים
טוי יעקב שמשון
טוי אשת יעקב שמשון, 2 ילדים
טוי אברהם
טוי אשת אברהם ובת

טוי יוסף בן אברהם
טוי אשת יוסף
טוי דוד בן אברהם
טוי לאה אשתו
טוי לאה אשת לייב (פרינץ)
טוי אנטשל בנה
טוי גרשון בנה
טוי ישעיהו
טוי משה
טענענצאפף גיטל ובן
טענענצאפף ליטמאן בנה
טענענצאפף אנטשל
טענענצאפף פרידה אשתו, 2 ילדים
טענענצאפף מאלצי אשת הערמאן
טענענצאפף יוסף
טענענצאפף אסתר אשתו
טענענצאפף זיגמונט בנו
טענעצאפף פעסיה בתו
טענעצאפף הערש בנו
טרוטנער אליעזר
טרוטנער פייגע בתו
טרייביטש פייוויש לייב

י

יעגערמאן יעקב
יעגערמאן אשת יעקב, 2 ילדים
יעגערמאן יוסף
יעגערמאן אשת יוסף וילד
יעגערמאן מיכאל
יעגערמאן רחל אשתו וילד
יעגערמאן מלכה
יעגערמאן אסתר
יעגערמאן זשאנעט וילד
יעגערמאן יוסף
יעגערמאן אשת יוסף וילד
יעגערמאן חיים
יעגערמאן סימה
יעגערמאן לאה
יעגערמאן גיטל
יעגערמאן יוסף
יעגערמאן לייב
יעגערמאַן וואָלף
יעגערמאן אשת וואָלף, 2 ילדים
יעגערמאן מיכאל
יעגערמאן אשת מיכאל, 2 ילדים

כ

כהנא יוסף
כהנא אשת יוסף, 2 ילדים

ל

לאַבע חנה (זשאַביע)
לאַנדמאַן דוד
לאנדמאן חוה אשתו
לאנדמאן בן ציון
לאנדמאן סאָפיע אשתו, 2 ילדים
לאנדמאן יצחק בן דוד
לאַנדמאַן חוה אשתו
לאנדמאן בת שבע
לאנדמאן בעלה של בת שבע
לאַנדמאַן זיסל
בעלה של זיסל
לאנדמאן יצחק (הסורג)
לאנדמאן חיה אשתו, 2 ילדים
לאנדוזער זעליג
לאנדוזער פייגע אשתו וילד
לאקס חיים
לאקס רחל אשתו, 3 ילדים

לאקם יחזקאל
לאקם שמשון
לאָקער משה
לאָקער אשת משה
לאָקער שלום
לאָקער חיה אשתו
לאָקער איטה ביילע בתו
לאָקער (קאַסנער) רייזעל
לאָקער אַברהם
לאָקער איטא ביילע
לאָקער חיה
לאָקער טויבע
לאָקער משה
לאָקער רחל
לאריש רויזע אשת אורי, 2 ילדים
לאַריש שרה, 2 ילדים
לאַריש משה
לאַריש אשת משה 2 ילדים
לאַריש משה הערש
לאַריש פרידה אשתו
לאַריש שרה בתו
לאַריש אנטשל בנו
לאַריש אשת אברהם, 2 ילדים
לאַריש ברכה
לאַריש מרדכי וילד
לאַריש חיה
לאַריש גאָלדע (זשאַביע)
לאַריש לייב ומשפחתו (זשאַביע)
לאַריש מאיר ומשפחתו (זשאַביע)
לאַריש שלום ומשפחתו (זשאַביע)
לופט אלטער
לופט לאה אשתו
לופט פיצי אחותו
לופט ישראל
לופט אשת ישראל
לופט יצחק
לופט אשת יצחק וילד
לופט אנטשל
לופט אשת אנטשל וילד
לוצקי יוסף מאיר
לוצקי איטא צירל אשתו
לויב גרשון וילד
ליבער פייוול
ליבער לוצע אשתו וילד
ליבער רחל אשת יונה
ליבער יחזקאל
ליבער דבורה אשתו, 3 ילדים
ליבמאן באבצי אשת יצחק וילד
ליבמאן בנימין
ליבמאן שיינע חיה אשתו
ליבמאן משה לייב
ליבמאַן אשת משה לייב, 3 ילדים
ליבמאן שרה, 2 ילדים
ליבמאן בעלה של שרה
לינדויער אברהם
לינדויער מכלה אשתו, 2 ילדים
לינדויער משה
לינדויער אשת משה, 2 ילדים
לינדויער רחל
לינדויער רבקה ובעלה, 2 ילדים
לינדויער שרה ובעלה, 2 ילדים
לינדויער מענדל
לינדויער אשת מענדל, 4 ילדים
לינדויער זוסיע
לינדויער אשת זוסיע, 2 ילדים
לינדויער אחותו
לינדויער יצחק
לינדויער אשת יצחק וילד

לינדויער פּעסיה
לינדויער בעלה של פּעסיה
לינדויער יוסף
לינדויער אשת יוסף
לינדויער אחותו
לינדויער בת זוסיע וילד
לינדויער משה
ליסער קלמן
ליסער ביילע אשתו, 2 ילדים
לעדער טשאַרנע
לעדער יצחק
לעדער אסתר אשתו, 2 ילדים
לעדער שלמה אייזיק
לעדער בריינע אשתו
לעדער משה
לעדער פריידע אשתו
לעדער יהושוע
לעדער דבורה אשתו, 2 ילדים
לעדער זיידע
לעדער קיילע אשתו, 2 ילדים
לעדער אַלטער
לעדער אשת אלטער וילד
לעדער משה בנו
לעדער שיינדל וילד
לעדער נתן
לעדער אשת נתן
לעדער משה בנו
לעדער משה (אייבער)
לעדער אשתו
לעדער נתן דוד
לעדער אשתו, 2 ילדים
לעדער מרדכי
לעדער אשתו, 4 ילדים
לעטיך יעקב שמשון

לעטיך רחל אשתו וילד
לעטיך זאניע בנו
לעטיך איטה בתו
לעטיך זיידע
לעטיך אשתו וילד
לעטיך ניני אחיו
לעטיך יהושוע
לעטיך יוסף אחיו
לעסנער אלטער
לעסנער יעקב הערש
לעסנער אשתו, 2 ילדים
לעסנער אחותו
לעסנער ישעיהו
לעסנער אשתו

מ

מאנדעל מנשה, ד"ר
מאַנדעל מאיר
מאַנדעל בלומה אשתו, 2 ילדים
מאַנדעל משה אחיו
מאָרגענשטערן באַבצי
מאָרגענשטערן (סך) אנטשל
מאָרגענשטערן אשת אנטשל, 2 ילדים
מאָרגענשטערן (סך) דוד
מאָרגענשטערן חוה אשתו,2 ילדים
מארמאראש מענדל בן אשר
מארמאראש בריינע אשת אשר
מארמאראש רוצי (רחל) בתה
מארמאראש יעקב
מארמאָראש שרה אשתו, 3 ילדים
מאַנגער דוב (זשאַביע)
מאַנגער קלאַראַ אשתו (זשאַביע)
מאָשקאָוויץ שמעון
מאָשקאָוויץ דרייזי אשתו, 2 ילדים

מוירער יוסף
מוירער טויבע אשתו וילד
מייער שמעון
מייערביילה לאה אשתו
מייער צפורה
מייער משה
מייער דבורה בתו
מייער חיים
מייער דאָניע אשתו, 2 ילדים
מייער יצחק
מייער לאה אשתו וילד
מייער (פינדער) יוסף
מייער אשת יוסף
מייער יעקב בנו
מייער מרדכי
מייער בעטי אשתו, 2 ילדים
מייער שמואל
מייער חיה אשתו
מייער זלמן בנו
מייער נחמן בנו ועוד 2 ילדים
מייער הערש
מייער שרה אשתו
מייער מענדל
מייער חנה אשתו
מייער דוצי
מייער אשתו, 2 ילדים
מייער שיינדל בת דוצי וילד
מייער בעלה של שיינדל
מייער רבקה (זשאַביע)
מייער יעקב (זשאַביע)
מייער יחיאל (זשאַביע)
מייער אברהם (זשאַביע)
מייער רחל (זשאַביע)
מילבויער משה בן אנטשל

מילבויער הערש בן אנטשל
מילבויער חנה אשתו, 2 ילדים
מילבויער דינה אשת לייב
מילבויער ברכה בתה
מילבויער זאָסיע בתה
מילבויער זעלמא בתה
מילבויער אלטער
מילבויער שרה איידל אשתו, 3 ילדים
מילבויער שמואל
מילבויער דבורה אשתו, 2 ילדים
מילבויער מרדכי (פאָך)
מילבויער משה חותן אליעזר גלאזברג
מילבויער אשתו
4 אחיותיו (זשאַביע)
מינצער מענדל
מינצער רויזע אשתו
מינצער שמואל
מינצער מאציע אשתו
מינצער שלמה בנו
מינצער הערש בנו
מינצער לייב
מינצער חיה אשתו וילד
מינצער אנטשל
מינצער עלקא אשתו, 4 ילדים
מינצער יצחק
מינצער אשת יצחק, 2 ילדים
מינצער חיים
מינצער אשת חיים
מינצער יעקב אחיו
מילבויער שמואל (זשאַביע)
מילבויער מרדכי (זשאביע)
מילבויער קריינדל (זשאַביע)
מילבויער ביילע (זשאַביע)

מילבויער פרץ (זשאביע)
מילבויער זיסל (זשאַביע)
מילבויער טשאַרנע (זשאַביע)
מענטשל משה
מענטשל רחל
מער נטע
מער פיניע
מער פאַולה אשתו, 4 ילדים
מעצגער ישראל, ד"ר
מעצגער אשת ישראל וילד
מערבוים יעקל, 2 ילדים
מערבוים דוד
מערבוים אשת דוד וילד
מערבוים לייב
מערבוים עטל אשתו וילד
מערבוים רחל
מערבוים שרה בתה
מערבוים בעלה של שרה
מערבוים גוסטא וילד
מערבוים משה
מערבוים ברײנע אשתו
מערבוים יוסף בנו
מערבוים פאַני
מערבוים יוסף
מערבוים עטל אשתו, 2 ילדים
מערבוים יעקב
מערבוים דוד
מערבוים שרה
מערפּאָם גרשון
מערפּאָם אלטער
מערפּאָם אשת אלטער, 3 ילדים
מילבויער פולי (זשאַביע)

נ

נאַגלער מענדל
נאַגלער ברײנע אשתו, 2 ילדים
נוסבוים זוסיע
נוסבוים שרה אשתו, 2 ילדים
נוימאן ישראל
נוימאן אשתו , 2 ילדים
נוימאן יוסף
נוימאן אשתו, 2 ילדים
נעמעט וואָלף
נעמעט אשתו, 2 ילדים
נעמעט שמואל
נעמעט בלומה אשתו וילד

ס

סאַלפּעטער רינה
סאַלפּעטער רבקה
סאַלפּעטער חנה
סאַלפּעטער דוד
סאַלפּעטער אַנטשל
סאַלפּעטער אשת אַנטשל
סאַלפּעטער רבקה בתו
סאַלאָמאָן אייזיק לייב
סאַלאָמאָן רחל אשתו, 2 ילדים
סאַלאָמאָן מענדל
סאַלאָמאָן אשתו, 2 ילדים
סאַלפּעטער שמואל
סאַלפּעטער חיה אשתו, 2 ילדים
סאַמעט חיים
סאַמעט פייגה אשתו וילד
סאַמעט אפרים בנו
סאַמעט פרומע בתו
סאַק בערל
סאַק שרה אשתו

סאַק שמעון
סאַק לאָטי אשתו, 2 ילדים
סאַק חיה
סאַק רחל
סאַק אשת וואָלף, 2 ילדים
סאַק שמעלקע
סאַק אשת שמעלקע, 3 ילדים
סאַק מענדל בנו
סאַק חיים
סאַק אשת חיים, 2 ילדים
סאַק לייצי בתו
סאַק שיינדל בתו
סאָבעל (ריזל) סימה
סאָבעל (ריזל) רייזל
סאָבעל (ריזל) חוה
סופר שלמה
סופר שרה אשתו, 2 ילדים
סופר אברהם
סופר בתיה אשתו, 3 ילדים
סופר שרה־גיטל
סופר רחל וילד
סיגלער רחל
סיגלער עטקה בתה
סיגלער יוסף
סיגלער רחל אשתו וילד
סיגלער ליבע בתו
סיגלער חיים בנו
סיגלער שמואל בנו׳
סיגלער ישראל
סיגלער פרומע אשתו
סיגלער העניע בתו
סיגלער אסתר בתו
סיגלער יוסף בן לייב
סיגלער חנה אשתו

סיגלער רחל בתו
סיגלער בערל בנו
סיגלער קיילע בתו
סיגלער בלומה בתו
סיגלער בערל
סיגלער בלומה אשתו, 3 ילדים
סיגלער דבורה בתו
סיגלער קיילע בתו
סיגלער פעסיע בתו
סיגלער יצחק
סיגלער רייזל אשתו ובת
סיגלער לייב בנו
סיגלער שמשון בנו
סיגלער זיסל
סיגלער חיים בנה
סיגלער מיכאל
סיגלער יוסף
סיגלער פעסיה
סענדער דוד
סענדער טויבע אשתו, 2 ילדים
סענדער מיכאל
סענדער אשת מיכאל, 3 ילדים
ספּאַסער הערש
ספּאַסער שרה אשתו, 2 ילדים
סקאַלקאַ חיים־יעקב
סקאַלקאַ אשת חיים־יעקב, 2 ילדים

ע

עהרליך זרח
עהרליך פייגע אשתו
עהרליך טויבע בתו
עהרליך אברהם
עהרליך אשתו וילד
עהרליך בנימין

עהרליך דבורה אשתו
עהרליך אשת שמואל, 2 ילדים
עלטים שרה
עלטים יצחק
עלטים רחל אשתו וילד
עלטים פערל בתו
ענגלער חנה אשת אשר
ענגלער בלומה אשת ברוך
ענגלער אורי
ענגלער אסתר אשתו
ענגלער אָשר
ענגלער פערל אשתו
ענגלער משה בנו
ענגלער שמואל
ענגלער לאָני אשתו וילד
ענגלער דוד (זשאביע)
ענגלער אשת דוד, 2 ילדים (זשאביע)
ענגלער זכריהו (זשאביע)
ענגלער נטע (זשאביע)
ענגלער הערש (זשאביע)
ענגלער אשת הערש (זשאביע)
ענגלער אלקא בתו (זשאביע)
ענגלער נעטי בתו (זשאביע)
ענגעל יפה (זשאַביע)
ענגעל מאַניאַ (זשאַביע)
ענגעל פרידה (זשאַביע)
ענגעל גרשון
ענגעל פייגע אשתו וילד
ענגעלשטיין חיים
ענגעלשטיין בעטי אשתו וילד
ערנסט שמואל בן־יעקב, 2 ילדים
ערנסט הערש
ערנסט חוה אשתו ובת
ערנסט יוסף בנו
ערנסט יעקב
ערנסט גוסטא בתו
ערנסט אנטשל בנו
ערנסט לייב
ערנסט רבקה אשתו, 3 ילדים
ערנסט הערש (לייצעס)
ערנסט אשת הערש
ערנסט מרדכי בנו
ערנסט אשת חיים
ערנסט אשת יעקב ובת
ערנסט בערל
ערנסט יענטע אשתו, 2 ילדים
עקהויז רחל
עקהויז הינדע אחותו

פ

פונט אפרים (זשאביע)
פונט חיים (זשאביע)
פונט יהודית (זשאביע)
פונט גבריאל (זשאביע)
פונט פרידה (זשאביע)
פונט פנינה (זשאביע)
פונט שרה (זשאביע)
פוקס משה־יוסף
פוקס רויזע אשתו
פוקס נתן בנו
פוקס ישראל
פוקס סאָניע אשתו וילד
פוקס מאיר
פוקס פערל אשתו וילד
פוקס דוד
פוקס חיה אשתו, 3 ילדים
פוקס זיידע
פוקס חוה אשתו

פוקס פיני אחיו
פוקס אסתר
פוקס מרים (מונצי)
פוקס יהודית בתה וילד
פוקס ראָניע בתה
פוקס יוסף בן איציק
פוקס שרה אשתו, 2 ילדים
פוקס יונה
פוקס רויזע אשתו וילד
פוקס בנימין
פוקס אשתו, 3 ילדים
פוקס איציק
פוקס אשתו, 2 ילדים
פוקס מאיר בן איציק
פוקס אשתו, 2 ילדים
פויגל דוד
פויגל רויזע אשתו
פויגל מרים
פויגל בלומה
פויגל שרה
פויגל שמשון
פויגל אשת שמשון
פויגל מאציע וילד
פויגל בעלה של מאציע
פויגל בלומה בתו
פויגל משה בנו
פויגל רייזל וילד
פויגל בעלה של רייזל
פויגל לייב
פויגל אשת לייב, 2 ילדים
פויגל שמעון
פויגל אשת שמעון
פויגל פייגע
פויגל משה

פויגל עלקא אשתו
פויגל אנשל בנו
פויקער דוד
פויקער קיילע אשתו, 3 ילדים
פויקער רחל בת פינצי
פוש יעקב
פייגער סאָסי
פייגער שלמה בנה
פייגער מענדל
פייגער אשת מענדל
פייגער נתן
פייגער איטא אשתו, 2 ילדים
פייגער משולם
פייגער סאָסי אשתו, 2 ילדים
פייגער אלטער
פייגער צפורה אשתו
פייגער פייגע אשת דוד
פייגער חיים
פייגער אהרון
פייגער טויבע־סערקע אשתו, 2 ילדים
פעדער יוסף
פעדער רבקה אשתו, 3 ילדים
פלעכנער משה
פלעכנער טויבע אשתו
פלעכנער שמואל
פלעכנער גיטל אשתו
פלעכנער דינה בתו
פלעכנער פייגע בתו
פלעכנער הערש
פלעכנער סימע אשתו, 3 ילדים
פלעכנער אברהם
פייגער סחנה אשת אלטער
פייגער הערש בנה
פייגער מענדל

פייגער אשת מענדל וילד
פייגער ראובן
פייגער פריידע אשתו, 4 ילדים
פייגער חיים יהושוע
פייגער אשת חיים יהושוע
פייגער לאה בת אלטער ובת
פייגער איידל, 4 ילדים
בעלה של איידל
פייגער דוד
פייגער אשת דוד
פייגער אשת מענדל לייב, 2 ילדים
פייגער אשת שלמה וילד
פייגער גאָלדע (זשאביע)
פייגער אשר (זשאביע)
פייגער הדסה (זשאביע)
פייגער חיה־שרה (זשאביע)
פייגער חיים (זשאביע)
פייגער מיכאל (זשאביע)
פייגער טויבע (זשאביע)
פייגער לייב (זשאביע)
פיידען סאָסיע
פיבער חיים־איציק
פיבער שרה אשתו וילד
פיבער אברהם בנו
פיבער מרדכי (מאָטיע)
פיבער חנצל אשתו
פייער ר' הרשהלע רב
פייער רחל אשתו
פייער בנימין
פייער רחל אשתו
פייער לאה אמו
פייער איציק
פייער אשת איציק, 3 ילדים
פייער איידל בתו וילד

פייער יוסף
פייער פרידה אשתו, 5 ילדים
פייער יוסל (זשאַביע)
פייער דבורה (זשאביע)
פייער מנחם (זשאביע)
פייער אליעזר (זשאביע)
פייער מאיר (זשאביע)
פייער צבי־דוד (זשאביע)
פינגער פרידה (שזאביע)
פינגערל מענדל
פינגערל חנה אשתו, 2 ילדים
פינגערל יצחק
פינגערל צעלינא אשתו וילד
פינגערל יצחק
פינגערל דאָניע אשתו וילד
פינדער שרה
פינדער ברוך
פינדער אשת ברוך
פינדער לייב
פינדער רחל אשתו
פינדער משה בנו
פינדער שרה בתו
פינדער באבע בתו
פינדער בעלה של באבע
פינדער אברהם
פינדער סאַלקע אשתו
פינדער מענדל
פינדער מינדל אשתו, 4 ילדים
פינדער מאיר
פינדער אשת מאיר, 2 ילדים
פינדער באַבציע
פינדער מענדל בן שמואל לייב
פינדער רחל אשתו, 3 ילדים
פינסטער שרה

פינסטער מילקע בתה
פינסטער הדסה בתה
פינסטער יעקב בנה
פינסטער מאיר בנה
פיש איטא אשת בעריש, 2 ילדים
פישער משה
פישער באבצי אשתו ובת
פישער יענטע
פישער קלמן בנה
פישער גיטל בתה
פישער אַנטשל בנה
פירטעל חנה
פלאמער שמשון
פלאמער אשת שמשון, 3 ילדים
פלאמער ישראל
פלאמער אשת ישראל
פלאמער שלמה בנו
פלאַך מרדכי
פלאַך פייוול
פלאַך אשת פייוול וילד
פלאַך דוד
פלאַך אשתו
פליישער משה
פליישער רחל אשתו, 4 בנות
פליישער יוסל
פליישער פערל אשתו, 2 ילדים
פליישער פייגע בתו
פליישער יהודה
פליישער דבורה אשתו, 2 ילדים
פליישער אברהם הערש בנו
פלעגל יהושוע
פלעגל משה
פלעגל חיה
פליגלער אליעזר

פליגלער רחל אשתו, 2 ילדים
פעדערינג בן ציון
פעדערינג באבצי אשתו
פעדערינג דוד בנו
פעדערינג אלטער
פעדערינג חיה אִשתו, 2 ילדים
פעדערינג פרומה, 2 ילדים
פעדערינג בעלה של פרומה
פעליקס שלום
פעליקס פרומה אשתו וילד
פעליקס יצחק
פעליקס צירל אשתו, 3 ילדים
פעליקס הערש
פעליקס אשת הערש
פעליקס שלמה
פעליקס חנה
פעליקס נטע
פעליקס אשת נטע, 2 ילדים
פעליקס מאנציע
פעליקס טויבע
פעלער גרשון
פעלער בלה אשתו, 2 ילדים
פעסלער קוינע ובת
פעלצעל יעקב
פעלצעל רבקה אשתו, 3 ילדים
פערנבאַך משה
פערנבאך אשת משה, 2 ילדים
פערסט שמחה
פערסט אשת שמחה, 2 ילדים
פפוי משה
פפוי אשת משה, 3 ילדים
פפוי סאַיקע, 2 ילדים
בעלה של סויקע
פפוי חיים

פפוי אשת חיים, 2 ילדים
פרידל מענדל
פרידל בלומה אשתו
פרידל שלמה
פרידל אשת שלמה, 3 ילדים
פרידל מאיר
פרידל אשת מאיר, 3 ילדים
פרידל יוסף
פרידל אשת יוסף
פרידפערטיג משולם
פרידפערטיג חיה אשתו וילד
פריזל יהודה
פריזל אשת יהודה
פריזל יעקב בנו
פריזל סימע בתו
פריזל דוד
פריזל שרה אשתו וילדה
פריזל שמעון
פריזל אשת שמעון
פריזל חיים
פריזל נתן
פריזל אשת נתן
פריזל שמשון
פריזלביילע אשתו וילד
פריזל שמואל
פריזל אשת שמואל
פריזל מענדל
פריזל אשת מענדל
פריזל חיים בנו
פריזל שמעון
פריזל אסתר אשתו וילד
פריזל יוסל
פריזל אשת יוסף, 2 ילדים
פריילעך יוסף

פריילעך דוד (זיידע)
פריילעך עטקה אשתו
פריילעך בערל בנו
פריילעך אמו
פריילעך ישראל
פריילעך מאַנציע אשתו
פריילעך אלטער
פריילעך חנצל אשתו, 2 ילדים
פריילעך מוציע
פריילעך עטל אשתו וילד
פריילעך חיים (מאָשקעס)
פריילעך טויבע אשתו
פריילעך אנטשל
פריילעך אשת אנטשל
פריילעך חיים בן אברהם
פריילעך מענדל
פריילעך חיה אשתו
פריילעך רייזל בתו
פריילעך דאָניע בתו
פריילעך אשר בן יוסף
פריילעך בן ציון
פריילעך אשת בן ציון
פריילעך פייוול
פריילעך פייגע אשתו
פריילעך יצחק
פריילעך שיינדל אשתו וילד
פריילעך גדליהו
פריילעך חנה אשתו וילד
פריילעך יהושוע
פריילעך לייב
פריילעך אשתו
פריילעך ציטא
פריילעך שמואל בער
פריילעך אשתו, 2 ילדים

פריילעך שמאי
פריילעך אשתו
פריילעך חיים נחמן
פריילעך אשתו
פריילעך מענדל בנו
פריילעך זוסיע
פריילעך חוה אשתו וילד
פריילעך טויבע בתו
פריילעך רחל בתו
פרענקל מרדכי
פרענקל חנה אשתו
פרענקל קיילע בתו
פרענקל בתיה אשת ד"ר פרענקל
פרענקל דניאל בנם
פרענקל יצחק בן חיים
פרענקל אסתר אשתו
פרענקל נתן בן מרדכי
פרענקל אסתר אשתו
פעסלער בן ציון, ד"ר
פעסלער אשתו, 2 ילדים
פרייליך משה וואָלף
פרייליך אסתר אשתו
פרייליך יוסל בנו
פרייליך רחל בתו

צ

צייגער ישראל
צייגער סאלי אשתו וילד
צייגער רבקה אחותו
צייגער שרה אחותו
צייגער דבורה אחותו
צימערמאן מענדל
צימערמאן אמו
צימערמאן אחותו
צווידערער גיטל (זשאַביע)

ק

קאָך שמעון
קאָך בריינע אשתו, 2 ילדים
קאלמאן אלטער יעקב, 2 ילדים
קאלמאן משה הערצל
קאלמאן הינדע אשתו
קאלמאן יוסל בנו
קאלמאן מענדל בנו
קאלמאן רות בתו
קאמיל משולם
קאמיל יענטע אשתו
קאמיל אלטער
קאמיל בריינע אשתו וילד
קאמיל מוציע
קאמיל צילא אשתו, 2 ילדים
קאמיל דבורה
קאמיל רחל אחותה
קאמיל יהושוע
קאמיל מוני אשתו, 2 ילדים
קאמיל לייב
קאמיל אשתו, 2 ילדים
קאמיל אברהם
קאמיל אשתו
קאמיל טוביה
קאמיל זעלדע אשתו וילד
קאמיל משולם
קאמיל חנצי אשתו
קאמיל זלמן
קאמיל לאה אשתו
קאמיל זימל
קאמיל פריידע אשתו, 2 בנות

קאמיל ישראל בנו
קאמיל בערל
קאמיל אשתו, 2 ילדים
קאמיל מרדכי
קאמיל באבצי אשתו
קאמיל אנטשל
קאמיל אשתו
קאמיל שלמה
קאמיל פאני אשתו וילד
קאמיל מענדל
קאמיל מרדכי
קאמיל מלכה
קאמיל טוביה
קאמיל פעסיה
קאמיל טויבע
קאמיל משולם בן משה
קאמיל האלקא אשתו
קאַנטאר שמואל
קאַנטאר אשת שמואל, 2 ילדים
קאָרן אשת יהודה וילד
קאַרפל מרדכי
קארפל לאה אשתו, 3 ילדים
קוגלער אהרן
קוגלער בינע אשתו
קוגלער אמו
קוגלער יעקב
קוגלער אשת יעקב וילד
קוגל שמעון
קוגל חנה אשתו וילד
קויפמאן וואָלף
קויפמאן זוזי אשתו וילד
קויפמאן יוסף
קויפמאן אשת יוסף וילד
קויפמאן הערש
קויפמאן אשת הערש
קויפמאן יששכר
קויפמאן באבצי אשתו
קויפמאן מאיר
קויפמאן אשת מאיר ובת
קויפמאן שמעון
קויפמאן אשתו
קויפמאן יהושוע
קויפמאן אשתו
קויפמאן משה
קויפמאן הינדע אשתו ובן
קוועטשער שמואל (זיידע)
קוועטשער שרה אשתו
קוועטשער פערל וילד
קוועטשער בעלה של פערל
קוועטשער אברהם
קינסטלער פוליע
קירמייער מלכה
קירמייער משה בנה
קירמייער יוסף בנה
קירמייער חיה בתה
קלוי אברהם
קלוי אשת אברהם
קלוי נעסיע בתו
קלוי רפאל
קלוי אשת רפאל
קלוי יוסף
קלוי מייטע אשתו
קלוי אליעזר בנו
קלוי לייב
קלוי בלומה אשתו, 2 ילדים
קלוי אמא של בלומה
קלוי אליהו
קלוי חיה אשתו, 4 ילדים

קלוי רייזל אשת בוניע וילד
קלוי זאָניע
קלוי אשת זאָניע, 3 ילדים
קלוי אברהם
קלוי אשת אברהם, 2 ילדים
קלוי אשת איציק, 2 ילדים
קלוי קלמן
קלוי אשת קלמן, 2 ילדים
קלוי אליעזר
קלוי חיים
קלוי עטל אשתו
קלוי פרומה בתו
קלוי העניע בתו
קליגער מענדל
קליגער אשת מענדל, 2 ילדים
קליגער ישעיהו לייב
קליגער באבצי אשתו
קליגער בתו וילד
קליגער בן ציון
קליגער אשתו, 2 ילדים
קליגער יעקב
קליגער אשתו, 2 ילדים
קליגער דוד
קליגער פייגע אשתו, 2 ילדים
קליגער מרדכי
קליגער אשתו, 6 ילדים
קליגער בערל לייב
קליגער אשתו, 2 ילדים
קליגער אמו
קליגער יעקב הערש
קליגער אשתו
קליגער יעקב („דער טעפּערינס")
קליגער אשתו וילד
קלינגער הערש לייב (קוטי)

קלינגער לאה אשתו (קוטי)
קלינגער ליאון בנו (קוטי)
קלינגער אברהם בנו (קוטי)
קליין מיצי בת יעקב הערש
קליין חיים
קליין חיה אשתו, 2 ילדים
קליין זלמן בנו
קליין זיידע בנו
קליין יעקב
קליין אשת יעקב ובן
קליין זלמן בנו
קליין אנטשל בן יעקב
קליין אשתו, 2 ילדים
קליין אנטשל בן זעליג
קליין אשתו, 8 ילדים
קליין יוסף
קליין פרידה אשתו
קליין דוד
קליין אשת דוד
קליין נטע
קליין אשת נטע
קנאָל שרה
קנאָל אליעזר
קנאָל עטל אשתו, 3 ילדים
קנאָל בערצי
קנאָל טעמע אשתו ובת
קעגלער יצחק
קעגלער אשתו, 2 ילדים
קעם אברהם
קעם חיה אשתו, 2 ילדים
קעם מאציע
קעם מענדל
קעם יוסף
קעם אסתר אשתו, 2 ילדים

קעם מענדל בן שלמה
קעם אשתו, 2 ילדים
קעם מאָטל
קעם אשתו
קעם שמואל
קעם אשתו, 2 ילדים
קעם אליעזר
קעם אשתו
קעם ישראל
קעם אשתו
קעם יעקב ד"ר
קעם אשתו
קעסטען הערש
קעסטען אשתו, 4 ילדים
קרומביין אהרן בן חיים (האָראָד)
קרומביין אשתו וילד
קרומביין קלמן לייב
קרומביין איטא אשתו
קרומביין אלטער בנו
קרומביין ליבע בתו
קרומביין שמואל
קרומביין גיטל אשתו
קרומביין קאָפל בנו
קרומביין אהרן בן שלמה
קרומביין דבורה אשתו
קרומביין יעקב בן אהרן
קרומביין שיינדל אשתו וילד
קרומביין איציק
קרומביין פריידע אשתו
קרומביין סאָבעל בתו וילד
קרומביין קריינדל בתו
קרומביין נטע
קרומביין פעסיה אשתו
קרומביין איטא בתו

קרומביין ישראל בנו
קרומביין מלכה בתו
קרומביין אהרן
קרומביין אשתו, 2 בנות
קרומביין יעקב בן אורי
קרומביין העניע אשתו
קרומביין אורי
קרומביין אשתו וילד
קרומביין ישראל
קרומביין אשתו, 2 ילדים
קרומביין איציק אהרן
קרומביין גולדע אשתו
קרומביין אשת מאיר, 2 ילדים
קרומביין שמאי
קרומביין אשתו, 2 ילדים
קרומביין העניע
קרומביין לאה
קעסטען זוסיע (זשאַביע)
קעסטען פוליע (זשאַביע)
קרומהאָלץ הערש
קרומהאָלץ צביה אשתו, וילד
קרומהאָלץ וואָלף
קרומהאָלץ מינא אשתו, 2 בנות
קרומהאָלץ נפתלי בנו
קרומהאָלץ דוד בנו
קרומהאָלץ מרדכי (זשאַביע)
קרויטהאַמער בערל
קרויטהאַמער מייטע אשתו
קרויטהאַמער לייב בנו
קרויטהאַמער משה
קרויטהאַמער אשתו, 2 ילדים
קרויטהאַמער בלומה בתו וילד
קרויטהאַמער בעלה של בלומה
קרויטהאַמער חיים

קרויטהאַמער שרה אשתו וילד
קרויטהאַמער הערש
קרויטהאמער ליבע אשתו
קרויטהאַמער אשר בנו
קרויטהאַמער חיים בנו
קרויטהאַמער ישראל
קרויטהאַמער אשתו, 2 ילדים
קרויטהאַמער אליהו
קרויטהאַמער קריינדל אשתו וילד
קרויטהאמער אברהם
קרויטהאמער וועלוול
קרויטהאמער אשתו, 2 ילדים
קרויטהאמער נתן
קרויטהאמער טעמע אשתו, 3 ילדים
קרויטהאַמער אברהם בן שמשון
קרויטהאַמער לאָטי אשתו, 2 ילדים
קרויטהאַמער יוסף
קרויטהאמער אשתו
קרויטהאמער מוני אחיו
קרויטהאַמער אברהם
קרויטהאמער אשתו, 3 ילדים
קרויטהאַמער שלמה
קרויטהאַמער העניע אשתו
קרויטהאַמער זיידע
קרויטהאַמער אשת זיידע, 3 ילדים
קריגסמאן רייזל ובת
קריגסמאן גאָלדע, 2 ילדים
בעלה נתן
קריגסמאן משה
קריגסמאן אשת משה וילד
קריגסמאן וואָלף
קריגסמאן רויזע אשתו, 2 ילדים
קריגסמאן ליפע
קריגסמאן הערש (זשאַביע)

קרייזעל אברהם
קרייזעל שיינדל אשתו
קרייזעל הערש בנו
קרייזעל שלומיה בתו
קרייזל משה
קרייזל אשתו
קרייזל יעקב
קרייזל טויבע אשתו, 4 ילדים
קרייזל מעכל
קרייזל העניע אשתו וילד
קרייזל דוד
קרייזל אשת דוד, 2 ילדים
קרייזל מלכה
קרייזל העניע בתה
קרייזל לאה בתה
קרייזל חוה (זשאביע)
קריינער משה
קריינער פעסיה אשתו וילד
קריינער לייב
קריינער באבצי אשתו
קריינער פוליע בתו
קריינער מאיר
קריינער אשת מאיר
קריינער ישראל בנו
קרעמער יצחק
קרעמער פעפי אשתו וילד
קרעמער יוסף בן זעליג
קרעמער גיטל אשתו וילד
קרעמער זעליג
קרעמער מלכה אשתו
קרעמער פרידה בתו
קרעמער אנטשל בנו
קרעמער יעקב
קרעמער חוה אשתו וילד

קרעמער ברײנע בתו
קרעמער חיים
קרימער אסתר בתו
קרעמער גיטל
קרעמער יוסף בן אהרן
קרעמער אשתו ובת
קרעמער אהרן בנו
קרעמער שלמה בנו
קרעמער מענדל לייב
קרעמער מאַצי אשתו, 2 ילדים
קרעמער הערש
קרעמער אשתו, 2 ילדים
קרעמער איציק
קרעמער גיטל אשתו
קרעמער שמואל
קרעמער הינדע אשתו
קרעמער אשת חיים
קרעמער משה
קרעמער דבורה
קרעמער סאלקע
קרעסל מאיר
קרעסל רחל אשתו, 2 ילדים
קרעסל פייוול בנו
קרעמער אלטער בן יואל
קרעמער אשת אלטער, 2 ילדים
קרעמער אברהם בנו
קאמיל חוה אשת הערש, 2 ילדים
קאַפּעלמאַן זיידע
קאַפּעלמאַן חיה אשתו, 2 ילדים

ר

רעלער שמעון
רעלער גיטל אשתו, 2 ילדים
ראַבינאָוויטש אלישע
ראַבינאָוויטש דבורה אשתו, 2 ילדים
ראָזענבערג שמשון
ראָזענבערג מאַנצי אשתו, 3 ילדים
ראָזינבערג סאַלי, בתו
ראָזענבערג יעקב
ראָזענבערג חנצי אשתו
ראָזענבערג פריידע אמו
ראָזענבערג חיים
ראָזענבערג אסתר הינדע אשתו, 3 ילדים
ראָזענבערג משה
ראָזענבערג רייזל אשתו, 2 ילדים
ראָזענבערג חיים
ראָזענבערג קריינדל אשתו וילד
ראָזענבערג חיים
ראָזענבערג שרה אשתו, 2 ילדים
ראָזענבוים אברהם, ד"ר
ראָזענהעק לייב
ראָזענהעק שרה אשתו, 2 ילדים
ראָזענרויך אהרן
ראָזענרויך סויקע אשתו
ראָזענרויך ישראל
ראָזענרויך אשתו
ראָזענרויך אחותו
ראָט מעכל
ראָט יצחק
ראָט רחל אשתו וילד
ראָל חיים יהושוע
ראָל מלכה אשתו, 2 ילדים
ראנד ווילהעלם (וואָלף)
ראנד פערל אשתו
ראנד עטל
ראַפּאַפּאָרט משה
ראַפּאַפּאָרט פרידה אשתו וילד

ראַפּאַפּאָרט אַנטשל
ראַפּאַפּאָרט אשת אנטשל, 2 ילדים
ראַפּאַפּאָרט 2 אחים שלו
ראַפּאַפּאָרט דוד
ראַפּאַפּאָרט בת שבע אשתו, 4 ילדים
רובינגער חיים
רובינגער אסתר אשתו
רובינגער משה בנו
רובינגער זיידע
רובינגער אַדעלא אשתו, 2 ילדים
רובינגער אשת יואל וילד
רובין פערל
רובין צילה
ריגלער אהרן
ריגלער סאָפיע אשתו, 3 ילדים
ריגלער דאָניע
ריגלער חיה אחותה
ריגלער בערטא
רייך מענדל
רייך מאציע אשתו
רייך אברהם בנו
רייך מאיר בנו
רייכמאַן אפרים
רייכמאַן העניע, אשתו
רייכער זינדל
רייכער פערל, אשתו
רייכער מינדל בתו
רייכער ראובן
רייכער באבצי אשתו
רייכער רחל בתו
רייכער רחל בתו
רייכער רייזל בתו
רייכער קוינע אשת מענדל וילד
רייכער גיטל

ריינער הערמאַן
רייפער ליפע־מענדל
רייפער בריינע אשתו
רייפער פערל בתו
רייפער בערל בנו
רייפער מאיר בנו
רייפער הערמאַן
רייפער אסתר אשתו וילד
ריזל יעקב
ריזל סימה אשתו
ריזל פייגע בתו
ריזל איציק בנו
רידנער פייגע (זשאַביע
רידנער יוסף (זשאַביע)
רידנער יצחק (זשאַביע)
ריישער אנטשל (זשאביע)
ריישער שרה אשתו (זשאביע
ריישער מוני בנו (זשאביע)
רעגענשטרייך הערש
רעגענשטרייך דינה אשתו
רעגענשטרייך ציטא בתו
רעלער שמעון
רעלער גיטל אשתו, 2 ילדים
רעמער יוסף
רעמער אשת יוסף ובן
רעמער משה בן יוסף
רעמער אשתו
רעמער אלטער
רעמער אשתו, 2 ילדים
רעמער אליעזר אביו
רעמער משה בן הערש
רעמער רויזע אשתו, 2 ילדים
רעמער אליעזר
רעמער אשתו

רעש שלמה
רעש טובה אשתו
רעש יעקב בנו
רעש אביגדור בן שלמה
רעש רבקה בתו

ש

שאַטנער מרדכי
שאַטנער גיטל אשתו, 2 ילדים
שאַכנער חיה אשת פישל וילד
שאַלער משולם
שאַלער מרים אשתו, 2 ילדים
שאַלער מאיר
שאַלער אשתו, 4 ילדים
שאַלער גיטל וילד
בעלה של גיטל
שאָר אפרים
שאָר אשתו
שאָר משה בנו
שאפער רחל וילד
שאפער (סאַק) בלה
בעלה של בלה
שויבער משה
שויבער באבצי אשתו
שויבער מאָטל ד"ר
שויבער קלאַראַ אשתו
שויבער אשר (ראָזשנאָוו)
שויבער פערל אשתו (ראָזשנאָוו)
שויבער קאָפל
שויבער אשתו
שויבער ישראל
שויבער שרה אשתו וילד
שוידער מאַצי
שוידער טויבע בתה
שויער אברהם
שויער רויזע אשתו וילד
שויער באבע בתו
שויער לייב בנו
שויער שרה־רבקה
שויער יוסף
שולמאַן אבא
שולמאַן פרידה אשתו, 3 ילדים
שטומער מענדל
שטומער פנינה אשתו וילד
שטומער לאה אמו
שטומער אחותו
שטומער פנחס
שטומער דבורה אשתו, 2 ילדים
שטייגער מאַקסימיליאַן, ד"ר
שטייגער אשתו וילד
שטיינער סאַמי
שטיינער יאַדוויגאַ אשתו וילד
שטיינער אמא של יאַדוויגאַ, 2 בנות
שטיינער לילי אחותו
שטיינער אליעזר אחיו
שטיינער דוד אחיו
שטיינער משה־לייב
שטיינער פייגע אשתו, 2 ילדים
שטיינער יהודה
שטיינער גיטל אשתו, 2 ילדים
שטיינער עבער
שטיינער ביילע אשתו וילד
שטיינער ליבצי
שטיינער שיינדל אשתו
שטיינער שרה בתו
שטיינער סימה בתו
שטיינער עקיבא בנו
שטיינער מאיר

שטיינער פּעסיל אשתו
שטיינער פּעסיה ובן
שטיינער העניע בתה
שטיינער מרים בתה וילד
שטיינער דוד
שטיינער אשתו וילד
שטיינער משה
שטיינער אשתו, 2 ילדים
שטיינער פּערל אשת דוד
שטיינער אברהם בנה
שטיינער שלמה בן דוד
שטיינער אַדעלא אשתו
שטיינער אברהם בן שלמה
שטיינער אשתו, 2 ילדים
שטיינער מענדל
שטיינער פייגע
שטיינער סאַלקי
שטיינער יעקב יהודה („פידל")
שטיינער יוכבד אשתו ובת
שטיינער שרה בתו
שטיינער משה בנו
שטיינער צפורה אשת אברהם
שטיינער בן־ציון בנה
שטיינער שלמה בן מאיר
שטיינער אשתו, 2 ילדים
שטיינער חיים הערש
שטיינער חנה בתו
שטיינער פייוול בנו
שטיינער אלטער (זשאביע)
שטיינער אשתו (זשאביע)
שטיינער חיה בתו (זשאביע)
שטיינער בלומה בתו (זשאביע)
שטיינער עקיבא בנו (זשאביע)
שטיינער אליעזר בן יצחק

שטיינער יוכבד (זשאביע)
בעלה של יוכבד (זשאביע)
שטיינער אשתו, 2 ילדים
שטיינער אליעזר בן מרדכי
שטיינער אשתו, 2 ילדים
שטיינער אברהם בנו
שטיינער אַלטער בן אליעזר
שטיינער אשתו
שטיינער איידל
שטיינער בתה
שטיינער אַלטער בן איידל
שטיינער אשתו
שטיינער צפורה
שטיין אברהם
שטיין רחל אשתו, 2 ילדים
שטיין אברהם
שטיין לאה אשתו
שטיין רחל בתו
שטיין סאַלקע בתו
שטיין מאיר
שטיין טעמע אשתו
שוואגער שמעון
שוואגער גיטל אשתו
שוואגער טויבע וילד
שטייגמאַן דוד
שטייגמאַן אסתר אשתו
שטייגמאַן זיידע
שטייגמאַן אשתו, 2 ילדים
שטייגמאַן עטל בתו
שטייגמאַן ישראל בנו
שטעטנער לייב
שטעטנער הינדע אשתו, 2 ילדים
שטעטנער בלהה בתו
שטערנטאל ברוך איציק

שטערנטאל אשתו, 4 ילדים
שטרום ישראל
שטרום שרה אשתו וילד
שטרום יוסל
שטרום אשתו
שטערנבערג הערש
שטערנבערג אשתו, 4 ילדים
שטערנבערג חנה
שטערנבערג ישעיהו בנה
שיבער שלמה
שיבער אשתו, 2 ילדים
שיבער מרים, 2 ילדים
שיבער יוסף
שיבער יצחק
שיבער פנחס
שיבער ישראל
שיבער מומע
שיבער חנה
שיבער רחל
שיבער מרדכי
שיבער אברהם
שיבער יוסף בן אברהם
שיבער אשת יוסף
שיבער אהרון
שיבער חיה אשתו וילד
שיבער בן-ציון, רב
שיבער אשתו וילד
שיבער אחותו
שיזל הערש
שיזל לאה אשתו
שיזל יצחק בנו
שיזל מנשה
שיזל שרה אשתו
שיזל זוסיע

שיזל פאני אשתו, 2 ילדים
שיזל דוד-לייב
שיזל מעכל
שיזל אשת מעכל, 3 ילדים
שיזל אחותו
שיזל רחל בתו
שיזל טויבע בתו
שיזל וואָלף
שיזל עטל אשתו וילד
שיזל יואל
שיזל אשתו
שיזל בלומה אחותו
שיזל משה, דיין
שיזל אשתו
שיזל בערל-לייב
שיזל סילקע אשתו
שיזל בלומה בתו
שיזל מעכל
שיזל חיה אשתו, 2 ילדים
שיזל משה
שיזל אשתו, 2 ילדים
שיזל לייב (זשאביע)
שיזל פרידה אשתו (זשאביע)
שיזל חיה אמו (זשאביע)
שיזל יעקב (זשאביע)
שיזל אשתו (זשאביע), 2 ילדים
שיזל איציק (זשאַביע)
שיזל עלקע אשתו (זשאַביע) וילד
שיזל שלמה (זשאביע)
שיזל אליהו (זשאביע)
שיזל גאָלדע (זשאביע), 2 ילדים
שיזל העני (זשאביע), 3 ילדים
שיזל רחל (זשאביע)
שיזל הערש (זשאביע)

שיזל שרה (זשאביע)
שיזל שרה (זשאביע)
שיזל מנחם (זשאביע)
שיינער נחמן
שיינער פרידה אשתו
שיינער משולם
שיינער אשתו
שיינער אחותו
שיינער בן־ציון
שיינער אשתו וילד
שיינפעלד מענדל
שיינפעלד אסתר אשתו, 2 ילדים
שיינפעלד חיה בתו
שיינפעלד נתן בנו
שיינפעלד יעקב בנו
שיינפעלד ברוך
שיינפעלד אשתו
שיינפעלד שרה בתו
שיינפעלד מענדל בנו
שיפער צביה
שיפער יוסף
שיפער אשתו
שיפער אשת אנטשל וילד
שיפער יוסל (קאראָל)
שיפער אשתו
שיפער לייב בנו
שירדינג חיים
שירדינג אשתו, 2 ילדים
שירדינג פסח
שירן ישראל
שירן אשתו וילד
שירן וואָלף
שירן לאה אשתו ובן
שירן דבורה בתו

שירן יצחק בנו
שירן שלימה בתו
שירן ברוך
שירן אשתו ובת
שירן גבריאל
שירן אשתו, 2 ילדים
שירן אסתר (זשאביע)
שיינבוים פייע
שיינבוים באבע בתה
שיינבוים העניע בתה
שלאָסבערג זוסיע
שלאָסבערג עטי אשתו, 3 ילדים
שמחה פישל
שמחה צירל אשתו
שמחה זלמן בנו
שמחה בלומה אשת משולם
שמחה חוה בתה
שמידט גדליהו
שמידט גאָלדע אשתו, 2 ילדים
שמידט שמואל
שמידט דבורה אשתו, 2 ילדים
שמידט משה־לייב
שמידט גאָלדע אשתו, 3 ילדים
שנייבערג יצחק
שנייבערג אסתר אשתו
שנייבערג משה ד״ר
שנייבערג רויזע אשתו וילד
שנייבערג אַנטשל
שנייבערג מאַלצי אשתו וילד
שנייבערג מנשה
שנייבערג איטא אשתו וילד
שנייבערג לייב, 2 ילדים
שנייבערג חיים
שנייבערג אידה אשתו וילד

שנייבערג פעסיה
שנייבערג ישראל
שנייבערג אשתו
שנייבערג יודל
שנייבערג שרה אשתו, 3 ילדים
שנייבערג יחזקאל
שנייבערג מרים אשתו, 3 ילדים
שנייבערג אשת מרדכי
שנייבערג שרה אשת אייזיק
שמעריק זלמן
שמעריק רייזל אשתו
שמעטערער וואָלף־איציק
שמעטערער אשתו, 2 ילדים
שמעטערער ראובן
שמעטערער אשתו
שניצלער הערש
שניצלער יוטה אשתו, 4 ילדים
שניצער יונה (ראָזשנאָוו)
שניצער מינא אשתו (ראָזשנאָוו) וילד
שניצער לייב (ראָזשנאָוו)
שניצער אשתו (ראָזשנאָוו), 2 ילדים
שניצער אַלטער
שניצער שרה אשתו
שנאפ פייגע
שנאפ אַלטער
שנאפ חיים
שנאפ לאַנע אשתו
שנאפ ד"ר, 2 ילדים
שניידער שלמה־הערש
שניידער דבורה אשתו, 2 ילדים
שניידער אליהו
שניידער ריווע־לאה אשתו
שניידער שמחה בנו
שניידער בריינע בתו

שניידער חיים (צוקער)
שניידער שיינדל אשתו
שניידער שמואל בן חיים
שניידער אשתו
שניידער מענדל
שניידער אשתו
שניידער שרה
שניידער הינדע בתה
שניידער בעלה של הינדע
שניידער שלמה
שניידער אשתו, 3 ילדים
שניידער שמואל
שניידער לאה אשתו
שניידער יוסף־הערש בנו
שניידער גיטל בתו
שנייבוים אליהו
שנייבוים שרה אשתו, 2 ילדים
שעך דוד
שעך גיטל אשתו, 2 ילדים
שעך דבורה
שעך ראובן
שעך יהושוע
שעך צבי
שעכטער שלמה
שעכטער פערל אשתו וילד
שעפלער דבורה (זשאביע)
שעפלער דוד (זשאביע)
שעפלער שרה (זשאביע)
שער יוסף
שער אשתו, 2 ילדים
שערל משה
שערל יענטע אשתו
שערל אבא
שערל מומע אשתו וילד

שערל שיינע־העניע (זשאביע)
שערל יעקב (זשאביע)
שערל דוד (זשאביע)
שערל חנה (זשאביע)
שערל משה (זשאַביע)
שערף זרח (ראָזשנאָוו)
שערף אסתר אשתו (ראָזשנאָוו), 4 ילדים
שערף גבריאל (ראָזשנאָוו)
שערף סימה אשתו (ראָזשנאָוו) 10 ילדים
שערף משה (ראָזשנאָוו)
שערף אשתו (ראָזשנאָוו), 3 ילדים
שערף מענדל
שערף רחל אשתו
שערף אייזיק
שערף מלכה אשתו
שערף פישל
שערף פסיה אשתו
שערף בתו
שערף אברהם־חיים בנו
שערף משה
שערף לאה אשתו
שערף ישראל
שערף אשתו, 2 ילדים
שערף מנשה (ראזשנאוו)
שערף אשתו (ראזשנאָוו) וילד
שערף מענדל (ראזשנאוו)
שערף אשתו (ראָזשנאָוו) וילד
שפּאָטהיים יענטע (זשאביע)
שפּאָטהיים אהרן (זשאביע)
שפּאָטהיים פנינה (זשאביע)
שפּאָטהיים בלה (זשאביע)
שפּאָטהיים פנחס (זשאַביע)
שפּאָטהיים אהרן (זשאביע)
שפּאָטהיים פאַנצי (זשאביע)
שפּאָטהיים יצחק (זשאביע)
שפּאָטהיים ירוחם (זשאביע)
שפּאָטהיים טויבע (זשאַביע)
שפונד אברהם (פרידל)
שפונד אשתו
שפונד שרה בתו
שפונד פייגע בתו
שפונד יוסל
שפונד אשתו, 4 ילדים
שפונד אברהם
שפונד אשתו
שפיגל חיים
שפיגל חנצי אשתו, 3 ילדים
שפיגל לאה אשת ישראל
שפייכער זיידע
שפייכער מלכה אשתו וילד
שפייכער חיים
שפייכער רחל אשתו
שפייכער פריידע
שפייכער סאַלקע
שפייכער אסתר
שפייכער מענדל
שפייכער באבע אשתו, 4 ילדים
שפייכער שלמה
שפייכער רעגינה אשתו, 2 ילדים
שפייכער דוד
שפייכער אשתו, 2 ילדים
שפייכער אַלטער בן חיים הערש
שפייכער אשתו
שפייכער פערל אמו
שפייכער יוסף
שפייכער פאַני אשתו וילד

שפייכער לייב

שפייכער רחל אשתו, 2 ילדים

שפייכער מאנציע

שפייכער הערצל בנה

שפייכער אברהם בנה

שפייכער ציפע

בעלה של ציפע

שפייכער מלכה

בעלה של מלכה וילד

שפייכער זיידע

שפייכער באבע אשתו, 2 ילדים

שפייכער אַלטער בן יוסף

שפייכער פעסיע אשתו, 2 ילדים

שפייכער יהודית

שפייכער מענדל

שפייכער אַלטע

שפילפויגל שמאי

שפילפויגל אשתו, 3 ילדים

שפילפויגל יעקב בנו

שפילפויגל אברהם

שפילפויגל אשתו, 3 בנים

שפערבער דינה

שפערבער אביגדור

שפערבער רייזל אשתו וילד

שפערבער יוסף

שפערלינג אהרן יהודה (זשאביע)

שפערלינג רייזל (זשאביע)

שפערלינג משה (זשאַביע)

שפערלינג העניע (זשאביע)

שפערלינג יוסף (זשאביע)

שפערלינג חיה (זשאביע)

שפערלינג יואל (זשאביע)

שפערלינג אירענא (זשאביע)

שפערלינג פראניא (זשאביע)

שפערלינג בערטא (זשאביע)

שפאָטהיים חוה (זשאביע)

שקאָלניק חיים

שקאָלניק אשתו

שקאָלניק אליעזר אחיו

שיזל מרים (זשאַביע)

שנייבערג חנה אשת מרדכי

תנצב״ה